This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M २०४१ विषय महाभारत

नाव. अनुशासनपर्व (Mss.)

लेखक/लिपीकार शंकरकेशव मुळ्ये

पृष्ठ २०५ काळ शके 1623 पूर्ण/अपूर्ण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुशासनपर्वशांती
१ दानधर्म
१ राजधर्म
१ आपतधर्म
१ मोक्षधर्म

पर्व१४१

॥ अनुशासनपर्वपत्रे २०४ ॥

दानधर्म्मः॥

शंकराजीकेशवप्रभुंनीये षरीदके लेगुं० जयरामभट पुराणीकयांसे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमु
दीरयेत्॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह॥ न च मे हृदये शांतिर
स्ति श्रुत्वेदमीदृशं॥ अस्मिन्नर्थे बहुविधा शांतिरुक्ता पितामह॥ स्वकृते का नु शांतिः स्याच्छमाद्बहुवि
धादपि॥ आचितं शरीरं हि तीव्रं व्रणमुदीक्ष्य च॥ शमं नोपलभे वीर दुष्कृतान्येव चिंतयन्॥ रुधिरेण
वसिक्तांगं प्रस्रवंतं यथाबलं॥ त्वां दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र सीदे वर्षस्विवांबुजं॥ अतः कष्टतरं किं नु मत्कृते यत्पि
 तामहः॥ इमामवस्थां गमितः प्रत्यमित्रै रणाजिरे॥ तथा चान्ये नृपतयः सहपुत्राः सबांधवाः॥ मत्कृते
निधनं प्राप्ताः किं नु कष्टतरं ततः॥ वयं हि धार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशं गताः॥ कृत्वेदं निंदितं कर्म प्राप्स्याम
कां गतिं नृप॥ इदं तु धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप॥ इमामवस्थां संप्राप्तं यदसौ त्वां न पश्यति॥ सो
हं तव ह्यंतकरः सुहृद्वधकरस्तथा॥ न शांतिमधिगच्छामि पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ॥ दुर्योधनो हि समरे
सहसैन्यः सहानुजः॥ निहतः क्षत्रधर्मेस्मिन् दुरात्मा कुलपांसनः॥ न स पश्यति दुष्टात्मा त्वामद्य पतितं क्षि
तौ॥ अतः श्रेयो मृतं मन्ये नेह जीवितमात्मनः॥ अहं हि समरे वीर गमितः शत्रुभिः क्षयं॥ अभविष्यं यदि पु
रा सह भ्रातृभिरच्युत॥ न त्वामेवं सुदुःखार्त्तमद्राक्षं सायकार्द्दितं॥ नूनं हि पापकर्माणो धात्रा सृष्टाः स्म
हे नृप॥ अन्यस्मिन्नपि लोके वै यथा मुच्येम किल्बिषात्॥ तथा प्रशाधि मां राजन्मम चेदिच्छसि प्रियं॥ ॥भी
ष्म उवाच॥ ॥परंतत्रः कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि॥ कर्म्मणां हि महाभाग सूक्ष्मं ह्येतदतींद्रियं॥ अत्राप्यु
दाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ संवादं मृत्युगौतम्याः काललुब्धकपन्नगैः॥ गौतमी नाम कौंतेय स्थविरासीम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संयुता ॥ सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यज्जतचेतनं ॥ अथ तं स्नायुपाशेन बध्वा सर्प्पममर्षितः ॥ लुब्धकोऽर्जु
नको नाम गौतम्याः समुपानयत् ॥ सोब्रवीदयं ते स पुत्रहा पन्नगाधमः ॥ ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे वध्यतां
केन हेतुना ॥ अग्नौ प्रक्षिप्यतामेष छिद्यतां खंडशोपि वा ॥ नह्ययं बालहा पापश्चिरं जीवितुमर्हति ॥
॥ गौतम्युवाच ॥ ॥ विसृजैनमबुद्धिस्त्वमवध्योर्जुनक त्वया ॥ को ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात्प्राप्तव्यमविचिंतय
न् ॥ प्लवंते धर्मलघवो लोकेंभसि यथा प्लवाः ॥ मज्जंति पापगुरवः शस्त्रं स्कन्नमिवोदके ॥ यदि वास्मिंस्त
न्निहते पन्नगेर्जुनक त्वया ॥ जीवेदयं बालको मे लभ्येमेर्जुनक प्रियं ॥ हतोप्येनेनामृतः स्यादयं मे जीवत्यस्मि
न्कोत्ययः स्यादयं ते ॥ अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जंतोर्मृत्योर्लोकं कोनु गच्छेदनंतं ॥ ॥ लुब्धक उवाच ॥ ॥
जानाम्यहं देवि गुणागुणज्ञे सर्वार्तियुक्ता गुरवो भवंति ॥ स्वस्थस्यैते तूपदेशा भवंति तस्मात्क्षुद्रं सर्पमे
नं हनिष्ये ॥ शमार्थिनः कालगतिं वदंति सद्यः शुचं त्वर्थविदस्त्यजंति ॥ श्रेयः क्षयं शोचति नित्यमोहात्तस्माच्छु
चं मुंच हते भुजंगे ॥ ॥ गौतम्युवाच ॥ ॥ आर्तिर्नैव विद्यते स्म द्विधानां धर्मात्मानः सर्वदा सज्जना हि ॥ नि
त्यायस्तो बालकोप्यस्य तस्मादीशेनाहं पन्नगस्य प्रमाथे ॥ न ब्राह्मणानां कोपोस्ति कुतः कोपाच्च यातना ॥ मा
र्दवात्क्षम्यतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः ॥ ॥ लुब्धक उवाच ॥ ॥ हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययं स्याल्लभ्यो लाभः स्या
द्बलिभ्यः प्रशस्तः ॥ काला लाभो यस्तु सद्यो भवेत श्रेयो लाभः कुत्सिते स्मिन्हते स्यात् ॥ ॥ गौतम्युवाच ॥ ॥
कानु प्राप्तिर्गृह्य शत्रुं निहत्य का वा कामावाप्तिः प्राप्य शत्रुं न मुक्त्वा ॥ कस्मात्सौम्याहं क्षमे नो भुजंगे मोक्षार्थं वा क
स्य हेतोर्न कुर्यां ॥ ॥ लुब्धक उवाच ॥ ॥ अस्मादेकाद्बहवो रक्षितव्या नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितव्यः ॥ कृताग
सं धर्मविदस्त्यजंति सरीसृपं पापमिदं जहि त्वं ॥ ॥ गौतम्युवाच ॥ ॥ नास्मिन्हते पन्नगे पुत्रको मे संप्राप्स्यते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ २ ॥

लुब्धक जीवितं वै ॥ गुणं चान्यं नास्य वधे प्रपश्ये तस्मात्सर्प्यं लुब्धक मुंच जीवं ॥ लुब्धक उ० ॥ इत्थं ह
त्वा देवराट्श्रेष्ठभागं यज्ञे हत्वा भागमवाप वैरं ॥ शूली देवो देववृत्तं चर त्वं क्षिप्रं सर्पं जहि मा भूत्ते विशंका
॥ गौतम्युवाच ॥ असकृत्प्रोच्यमानापि गौतमी भुजगं प्रति ॥ लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिं ॥
ईषदुच्छ्वसमानस्तु कृच्छ्रात्संस्तभ्य पन्नगः ॥ उत्ससर्ज गिरं मंदां मानुषीं पाशपीडितः ॥ सर्प उवाच ॥
को न्वर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश ॥ अस्वतंत्रं हि मां मृत्युर्विवशं यदचूचुदत् ॥ तस्यायं वचनाद्दष्टो
न कोपेन न काम्यया ॥ तस्य तत्किल्बिषं लुब्ध विद्यते यदि किल्बिषं ॥ लुब्धक उ० ॥ यद्यन्यवशगेनेदं
कृतं ते पन्नगाशुभं ॥ कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ॥ मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दंडचक्रादयो य
था ॥ कारणत्वे प्रकल्प्यंते तथा त्वमपि पन्नग ॥ किल्बिषी चापि मे वध्यः किल्बिषी चासि पन्नग ॥ आत्मानं का
रणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजंगम ॥ सर्प उवाच ॥ सर्व एते ह्यस्ववशा दंडचक्रादयो यथा ॥ तथाहमपि
तस्मान्मे नैष दोषो मतस्तव ॥ अथ वा मतमेतत्ते तेऽप्यन्योन्यप्रयोजकाः ॥ कार्यकारणसंबंधो भवत्यन्यो
न्यचोदनात् ॥ एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किल्बिषी ॥ किल्बिषं मन्यसे हि त्वं वध्यमेवं प्रभाषसे ॥
॥ लुब्धक उ० ॥ कारणं यदि न स्याद्वै न कर्ता स्यास्त्वमप्युत ॥ विनाशकारणं त्वं च तस्माद्वध्योऽसि मे मतः ॥ अस
त्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग लिप्यसे ॥ तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्वध्यः किं बहु मन्यसे ॥ सर्प उवाच ॥ कार्याभावे
क्रिया न स्यात्सत्यसत्यपि कारणे ॥ तस्मात्समेऽस्मिन्हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥ यद्यहं कारणत्वेन मतो लु
ब्धक तत्त्वतः ॥ अन्यः प्रयोगे स्यादत्र किल्बिषी जंतुनाशने ॥ लुब्धक उवाच ॥ वध्यस्त्वं मम दुर्बुद्धे बालघा
तीनृशंसकृत् ॥ भाषसे किं बहु पुनर्वध्यः सन्पन्नगाधम ॥ सर्प उवाच ॥ यथा हवींषि जुह्वाना मखे वै ॥ २ ॥
लुब्धक ऋत्विजः ॥ न फलं प्राप्नुवंत्यत्र फलयोगे तथा ह्यहं ॥ तथा ब्रुवति तस्मिंस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते ॥ आजगा

स्तं ३

॥ श्रीमभ० ॥ १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म ततोमृत्युः पन्नगंचाब्रवीदिदं॥ ॥मृत्युरुवाच॥ ॥प्रचोदितोहंकालेनपन्नगत्वामचूचुदं॥ विनाशहेतु
र्नास्यत्वमहंप्राणिनःशिशोः॥ यथावायुर्जलधरान्विकर्षतिततस्ततः॥ तद्वज्जलदवत्सर्पकालस्या
हंवशानुगः॥ सात्विकाराजसाश्चैवतामसायेचकेचन॥ भावाःकालात्मकाःसर्वेप्रवर्त्ततेहजंतुषु॥ जंग
माःस्थावराश्चैवदिविवायदिवाभुवि॥ सर्वेकालात्मकाःसर्प्पकालात्मकमिदंजगत्॥ प्रवृत्तयश्चलोकेस्मिं
स्मिंस्तथैवचनिवृत्तयः॥ तासांविकृतयोयाश्चसर्वकालात्मकंस्मृतं॥ आदित्यश्चंद्रमाविष्णुरापोवायुःश
तक्रतुः॥ अग्निःखंपृथिवीमित्रःपर्जन्योवसवोदितिः॥ सरितःसागराश्चैवभावाभावौचपन्नग॥ सर्वेकाले
नसृज्यंतेह्रियंतेचपुनःपुनः॥ एवंज्ञात्वाकथंमांत्वंसदोषंसर्पमन्यसे॥ अथचैवगतेदोषेमयित्वमपिदोष
वान्॥ ॥सर्प्पउवाच॥ ॥निर्दोषंदोषवंतंवानत्वांमृत्योब्रवीम्यहं॥ त्वयाहंचोदितइतिब्रवीम्येतावदेवतु॥ य
दिकालेतुदोषोस्तियदितत्रापिनेष्यते॥ दोषोनैवपरीक्ष्योमेनह्यत्राधिकृतावयं॥ निर्मोक्षस्त्वस्यदोषस्य
मयाकार्योयथातथा॥ मृत्योरपिनदोषःस्यादितिमेत्रप्रयोजनं॥ ॥भीष्मउवाच॥ ॥सर्पोथार्जुनकंप्राहश्रु
तंतेमृत्युभाषितं॥ नानागसंमांपाशेनसंतापयितुमर्हसि॥ ॥लुब्धकउ०॥ ॥मृत्योःश्रुतंमेवचनंतवचैवभु
जंगम॥ नैवतावददोषत्वंभवतितवपन्नग॥ मृत्युस्त्वंचैवहेतुर्हिबालस्यास्यविनाशने॥ उभयंकारणं
मन्येनकारणमकारणं॥ धिग्मृत्युंचदुरात्मानंक्रूरंदुःखकरंसतां॥ त्वांचैवाहंवधिष्यामिपापंपापस्यका
रणं॥ ॥मृत्युरु०॥ ॥विवशौकालवशगावावांनिर्दिष्टकारिणौ॥ नावांदोषेणगंतव्यौयदिसम्यक्प्रपश्य
सि॥ ॥लुब्धकउ०॥ ॥युवामुभौकालवशौयदिमेमृत्युपन्नगौ॥ हर्षक्रोधौयथास्यातामेतदिच्छामिवेदितुं॥
॥ ॥मृत्युरु०॥ ॥याकाश्चिदेवचेष्टास्यासर्वेकालप्रचोदिता॥ पूर्वमेवैतदुक्तंहिमयालुब्धककालतः॥ तस्मा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुभौ कालवशावावां निर्दिष्टकारिणौ ॥ नावां दोषेण गंतव्यौ त्वया लुब्धक कर्हिचित् ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥
अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन्धर्मार्थसंशये ॥ अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धं चार्जुनकं तथा ॥ ॥ काल उ० ॥ ॥
नह्यहं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धक पन्नगः ॥ किल्बिषी जंतुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥ अकरोद्यदयं क
र्म तत्रोऽर्जुन चोदकं ॥ विनाशहेतुर्नान्योस्य वध्यते यं स्वकर्मणा ॥ यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ॥
विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयं ॥ कर्मदायादवांल्लोकः कर्मसंबंधलक्षणः ॥ कर्माणि चोदयंती
ह यथान्योन्यं तथा वयं ॥ यथा मृत्पिंडतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ॥ एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते
॥ यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ निरंतरं ॥ तथा कर्म च कर्ता च संबद्धावात्मकर्मभिः ॥ एवं नाहं न वै मृत्यु
र्न सर्पो न तथा भवान् ॥ न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणं ॥ तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु ब्राह्मणी गौत
मी नृप ॥ स्वकर्मप्रत्ययाल्लोकान्मत्वार्जुनकमब्रवीत् ॥ ॥ गौतम्युवाच ॥ ॥ नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह का
रणं ॥ स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः ॥ मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुतः ॥ यातु काल
स्तथा मृत्युर्मुंचार्जुनक पन्नगं ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ ततो यथागतं जग्मुर्मृत्युः कालोथ पन्नगः ॥ अभूद्विशोको
र्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥ एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मा भूः शोकपरो नृप ॥ स्वकर्मप्रत्ययाल्लोकान्सर्वे ग
च्छंति वै नृप ॥ नैव त्वया कर्म कृतं नापि दुर्योधनेन वै ॥ कालेन तत्कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवाः ॥ ॥ वैशं ॥ ॥
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः युधिष्ठिरो महातेजाः पप्रच्छेदं च धर्मवित् ॥ ॥ इति श्री अनुशासनपर्व
णि दानधर्मे गौतमीलुब्धकीयं ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ श्रुतं मम हदाख्यानं
मिदं मतिमतां वर ॥ भूयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मार्थसहितं नृप ॥ कथ्यमानं त्वया किंचित्तन्मे व्याख्यातु
मर्हसि ॥ केन मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ इत्येतत्सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेनापि च पार्थिव ॥ भीष्म० ॥ ॥३॥

व्यालमृत्युकालसंवादः ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ मनोः प्रजापते
राजन्निक्ष्वाकुरभवत्सुतः ॥ तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भा
रत ॥ माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥ दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ॥ सत्ये तप
सि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ॥ मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥ धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्स
दा ॥ मदिराश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमान्नाम पार्थिवः ॥ महाभागो महातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥ पुत्रो द्युति
मतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ॥ सर्वलोकेषु विख्यातः सुवीरो नाम नामतः ॥ धर्मात्मा कोषवांश्चापि दे
वराज इवापरः ॥ सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ॥ सुदुर्जय इति ख्यातः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ दु
र्जयस्येंद्रवपुषः पुत्रोऽग्निसदृशद्युतिः ॥ दुर्योधनो नाम महाराजा राजर्षिसत्तमः ॥ तस्येंद्रसमवीर्यस्य
संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ विषये वासवस्तस्य सम्यगेव प्रवर्षति ॥ रत्नैर्धनैश्च पशुभिः सस्यैश्चापि पृथग्वि
धैः ॥ नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णं तदाभवत् ॥ न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः ॥ व्याधितो
वा कृशो वापि तस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ॥ सुदक्षिणो मधुरवागनसूयुर्जितेंद्रियः ॥ धर्मात्मा चानृशं
सश्च विक्रांतोऽथाविकत्थनः ॥ यज्वा दांतोऽथ मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसागरः ॥ न चावमंता दाता च वेदवेदांग
पारगः ॥ तं नर्मदा देवनदी पुण्या शीतजला शिवा ॥ चकमे पुरुषव्याघ्रं स्वेन भावेन भारत ॥ तस्यां जज्ञे त
दा नद्यां कन्या राजीवलोचना ॥ नाम्ना सुदर्शना राजन्रूपेण च सुदर्शना ॥ तादृग्रूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधि
ष्ठिर ॥ दुर्योधनसुता यादृगभवद्वरवर्णिनी ॥ तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनां ॥ भूत्वा च ब्राह्मणो
राजन्वरयामास तं नृपं ॥ दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ॥ न दित्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनां
ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्धव्यवाहनः ॥ ततः सुदुःखितो राजा वाक्यमाह द्विजांस्तदा ॥ दुष्कृतं मम किं नु स्यात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भवतां वा द्विजर्षभाः ॥ येन नाशं जगामाग्निः कृतं कुरुकुलेष्विव ॥ न ह्येतत्सुदुष्कृतं नोऽस्ति येनाग्निर्नाशमागतः
भवतां वाथवा मह्यं तत्त्वेनैतद्विमृश्यतां ॥ तत्र राज्ञो वचः श्रुत्वा विप्रास्ते भरतर्षभ ॥ नियता वाग्यताश्चैव पाव
कं शरणं ययुः ॥ तान्दर्शयामास तदा भगवान्हव्यवाहनः ॥ स्वं रूपं दीप्तिमत्कृत्वा शारदार्कसमद्युतिः ॥ ततो
महात्मा तानाह दहनो ब्राह्मणर्षभान् ॥ वरयाम्यात्मनो भार्यां दुर्योधनसुतामिति ॥ ततस्ते कल्य उत्थाय तत्
स्मै राज्ञे न्यवेदयन् ॥ ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं चित्रभानुना ॥ ततः स राजा तच्छ्रुत्वा वचनं ब्रह्मवादिनां ॥ अ
वाप्य परमं हर्षं तथेति प्राह बुद्धिमान् ॥ आयाचत च तं शुल्कं भगवंतं विभावसुं ॥ नित्यं सान्निध्यमिह ते चित्र
भानो भवेदिति ॥ तमाह भगवानग्निरेवमस्त्विति पार्थिव ॥ ततः सान्निध्यमद्यापि माहिष्मत्यां विभावसोः ॥
दृष्टं हि सहदेवेन दिशो विजयता तदा ॥ ततस्तां समलंकृत्य कन्यामहतवाससं ॥ ददौ दुर्योधनो राजा पावका
य महात्मने ॥ प्रतिजग्राह चाग्निस्तु राजकन्यां सुदर्शनां ॥ विधिना वेददृष्टेन वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ तस्या रू
पेण शीलेन कुलेन वपुषा श्रिया ॥ अभवत्प्रीतिमानग्निर्गर्भं चास्यां मनो दधे ॥ तस्यां समभवत्पुत्रो नाम्नाग्नेयः
सुदर्शनः ॥ सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णेंदुसदृशोपमः ॥ शिशुरेवाध्यगात्सर्वं परं ब्रह्म सनातनं ॥ अथौघवान्नाम
नृपो नृगस्यासीत्पितामहः ॥ तस्याप्योघवती कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत् ॥ तामोघवान्ददौ तस्मै स्वयमोघ
वतीं सुतां ॥ सुदर्शनाय विदुषे भार्यार्थे देवरूपिणीं ॥ स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शनः ॥ कुरुक्षेत्रे व
सद्राजा नोघवत्या समन्वितः ॥ गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो ॥ प्रतिज्ञामकरोद्धीमान्दीप्ततेजा
विशांपते ॥ तामथौघवतीं राजन्स पावकसुतोऽब्रवीत् ॥ अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्तव्यं कथंचन ॥ येन येन
च तुष्येत नित्यमेव त्वयातिथिः ॥ अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा ॥ एतद्व्रतं मम सदा हृदि संपरि ॥ ४ ॥
वर्तते ॥ गृहस्थानां च सुश्रोणि नातिथेर्विद्यते परं ॥ प्रमाणं यदि वामोरु वचस्ते मम शोभते ॥ इदं वचन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मन्यग्राह दितं धारयेः सदा ॥ निष्क्रांतेमपि कल्याणि तथासंनिहितेन घे ॥ नातिथिस्ते वमंतव्यः
प्रमाणं यद्यहं तव ॥ तमब्रवीदोघवती तथा मूर्ध्नि कृतांजलिः ॥ न मे त्वद्वचनात्किंचिदकर्त्तव्यं कथंचन ॥ जि
गीषमाणस्तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनं ॥ छिद्रतोन्वगमद्राजन्रंध्रान्वेषी तदा सदा ॥ इध्मार्थं तु गते तस्मिन्नग्नि
पुत्रे सुदर्शने ॥ अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमांस्तामाहौघवतीं तदा ॥ आतिथ्यं कृतमिच्छामि त्वयाद्य वरवर्णिनि
प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ॥ इत्युक्तातेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनी ॥ विधिना प्रतिजग्राह वेदो
क्तेन विशांपते ॥ आसनं चैव पाद्यं च तस्मै दत्वा द्विजातये ॥ प्रोवाचौघवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते ॥ ताम
ब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्रीं सुदर्शनां ॥ त्वयाम मार्थः कल्याणि निर्विशंकैतदाचर ॥ यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्थ
स्थाश्रमसंमतः ॥ प्रदानेनात्मनो राज्ञि कर्तुमर्हसि मे प्रियं ॥ स तया छंद्यमानो न्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया ॥ ना
न्यमात्मप्रदानात्स तस्या वव्रे वरं द्विजः ॥ सा तु राजसुता स्मृत्वा भर्तुर्वचनमादितः ॥ तथेति लज्जमाना सा त
मुवाच द्विजर्षभं ॥ ततो रहः स विप्रर्षिः सा चैवोपविवेश ह ॥ संस्मृत्य भर्तुर्वचनं गृहस्थाश्रमकांक्षिणः ॥ अथे
ध्मान्समुपादाय स पावकिरुपागमत् ॥ मृत्युना रौद्रभावेन नित्यं बंधुरिवान्वितः ॥ ततस्त्वाश्रममागम्य स तु पाव
कसुतस्तदा ॥ तां व्याजहारौघवतीं क्वासि यातेति चासकृत् ॥ तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्रे न प्रददौ तदा ॥ कराभ्यां
तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्तृव्रता सती ॥ उच्छिष्टास्मीति मन्वाना लज्जिता भर्तुरेव च ॥ तूष्णींभूताभवत्साध्वी न चोवाचा
थ किंचन ॥ अथ तां पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः ॥ क्व सा साध्वी क्व सा याता गरीयः किमतो मम ॥ पतिव्रता सत्य
शीला नित्यं चैवार्जवे रता ॥ कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथा पुरा ॥ उटजस्थस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनं ॥
अतिथिं विद्धि मं प्राप्तं ब्राह्मणं पावके च मां ॥ अनया छंद्यमानोहं भार्यया तव सत्तम ॥ तैस्तैरतिथिसत्कारैर्ब्रह्मन्न्वे
षा वृता मया ॥ अनेन विधिना सेयं मामर्चति शुभानना ॥ अनुरूपं यदत्रान्यत्तद्भवान्कर्तुमर्हसि ॥ कूटमुद्गरहस्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ ५ ॥
स्कन्दस्तु स्तं वै समन्वगात्॥ हीनप्रतिमत्रैनं वधिष्यामीति चिंतयन्॥ सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा चक्षुषा गि
रा॥ स्त्वकैर्ष्यस्य स्कमन्युश्वस्न यमानो ब्रवीदिदं॥ सुरलंते स्त्कविशाग्र्यप्रीतिर्हि परमा मम॥ गृहस्थस्य हि ध
र्मो न्यः संप्राप्तातिथिपूजनं॥ अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य हि गच्छति॥ नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति प्राहु
र्मनीषिणः॥ प्राणा हि मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु॥ अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितं॥ निःसंदिग्धं
दा ५ यथा वाक्यमेतन्मे समुदाहृतं॥ तेनाहं विप्र सत्येन स्वयमात्मानमालभे॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमं
बुद्धिरात्मा मनः कालो दिशश्चैव गुणा दश॥ नित्यमेते हि पश्यंति देहिनां देहसंश्रिताः॥ सुकृतं दुःकृतं चापि
कर्मधर्मभृतां वर॥ यथैषा नानृता वाणी मयाद्य समुदीरिता॥ तेन सत्येन मां देवाः पालयंतु दहंतु वा॥ ततो
नादः समभवद्दिक्षु सर्वासु भारत॥ असकृत्सत्यमित्येवं नैतन्मिथ्येति सर्वतः॥ उटजात्तु ततस्तस्मान्निश्च
क्राम स वै द्विजः॥ वपुषा द्यां च भूमिं च व्याप्य वायुरिवोद्यतः॥ स्वरेण विप्रः शैक्षेण त्रीँल्लोकाननुनादयन्
उवाच चैनं धर्मज्ञं पूर्वमामंत्र्य नामतः॥ धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासार्थं तवानघ॥ प्राप्तः सत्यं च ते ज्ञात्वा प्री
तिर्मे परमा त्वयि॥ विजितश्च त्वया मृत्युर्योयं त्वामनुगच्छति॥ रंध्रान्वेषी तव सदा त्वया धृत्या वशीकृतः॥
न चास्ति शक्तिस्त्रैलोक्ये कस्यचित्पुरुषोत्तम॥ पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोदीक्षितुमप्युत॥ रक्षिता च त्व
तैरेषा पतिव्रतगुणैस्तथा॥ अधृष्या यदिदं ब्रूयात्तथा तन्नान्यथा भवेत्॥ एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता
ब्रह्मवादिनी॥ पावनार्थं च लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति॥ अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमिह पत्स्यसे॥ अ
र्धेनौघवती नाम त्वामर्धेनानुयास्यति॥ शरीरेण महाभागा योगो ह्यस्या वशे स्थितः॥ अनया सह लोकांश्च
गंतासि तपसार्जितान्॥ यत्र नावृत्तिमभ्येति शाश्वतांस्तान्सनातनान्॥ अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमभि
पत्स्यसे॥ निर्जितश्च त्वया मृत्युरैश्वर्यं च तवोत्तमं॥ पंचभूतान्यतिक्रांतः स्ववीर्याच्च मनोजवः॥ गृहस्थ
धर्मेणानेन कामक्रोधौ च ते जितौ॥ स्नेहो रागश्च तंद्री च मोहो द्रोहश्च केवलः॥ तव शुश्रूषया राजन् राजपुत्र्या ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विनिर्जिताः ॥ श्रुत्वानां तु सहस्रेण वाजिनां रथमुत्तमं ॥ शुक्लं प्रगृह्य भगवान्वासवो व्याजगाम तं ॥ मृत्यु
रात्मा चलो लोकाश्च जिता भूतानि पंच च ॥ बुद्धिः कालो मनो व्योम कामक्रोधौ तथैव च ॥ तस्माद्गृहाश्रमस्थ
स्य नान्यद्दैवतमस्ति वै ॥ ऋते तिथिं नरव्याघ्र मनसैतद्विचारय ॥ अतिथिः पूजितो यद्धि ध्यायते मनसा शु
भं ॥ तत्क्रतुशतेनापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥ पात्रं च तिथिमासाद्य शीलाढ्यं यो न पूजयेत् ॥ स दत्वा
दुष्कृतं तस्य पुण्यमादाय गच्छति ॥ एतत्ते कथितं पुत्र मयाख्यानमनुत्तमं ॥ यथा हि विजितो मृत्युर्गृहस्थेन
पुराभवत् ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यमिदमाख्यानमुत्तमं ॥ बुभूषतामि मंतव्यं सर्वदुश्चरितापहं ॥ इदं च कथये
विद्वानहन्यहनि भारत ॥ सुदर्शनस्य चरितं पुण्यांल्लोकानवाप्नुयात् ॥ अनुशासन० दानधर्म सुदर्शनोपाख्यानं ॥ ॥
॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ब्राह्मण्यं यदि दुःप्राप्यं त्रिभिर्वर्णैर्नराधिप ॥ कथं प्राप्तं महाराज क्षत्रियेण महात्मना ॥ विश्वा
मित्रेण धर्मात्मन् ब्राह्मणत्वं नरर्षभ ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्वेन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ तेन ह्यमितवीर्येण वसिष्ठस्य महा
त्मना ॥ हतं पुत्रशतं सद्यस्तपसा पि पितामह ॥ यातुधानाश्च बहवो राक्षसास्तिग्मतेजसः ॥ मन्युनाविष्टदेहेन
सृष्टाः कालांतकोपमाः ॥ महान्कुशिकवंशश्च ब्रह्मर्षिशतसंकुलः ॥ स्थापितो नरलोके स्मिन्विद्वान्ब्राह्मणसं
स्तुतः ॥ ऋचीकस्यात्मजश्चैव शुनःशेपो महातपाः ॥ विमोक्षितो महासत्रात्पशुतामप्युपागतः ॥ हरिश्चंद्रक
तौ देवांस्तोषयित्वात्मतेजसा ॥ पुत्रतामनुसंप्राप्तो विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ नाभिवादयते ज्येष्ठं देवरातं नराधिप ॥ पु
त्राः पंचाशदेवापि शप्ताः श्वपचतां गताः ॥ त्रिशंकुर्बंधुभिर्मुक्त इक्ष्वाकुः प्रीतिपूर्वकं ॥ अवाक्शिरा दिवं नीतो दक्षि
णमाश्रितो दिशं ॥ विश्वामित्रस्य विपुला नदी देवर्षिसेविता ॥ कौशिकी च शिवा पुण्या ब्रह्मर्षिसुरसेविता ॥ न
पो विघ्नकरी चैव पंचचूडा सुसंमता ॥ रंभा नामाप्सराः शापाद्यस्य शैलत्वमागता ॥ तथैवास्य भयाद्बद्ध्वा वसि
ष्ठः सलिले पुरा ॥ आत्मानं मज्जयन् श्रीमान्विपाशः पुनरुत्थितः ॥ तदाप्रभृति पुण्या हि विपाशाभून्महानदी ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विख्याता कर्म्मणा तेन वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ वाशिष्ठश्च भगवान्येन देवसेनाग्रगः प्रभुः ॥ स्कंदः प्रीतमनाश्चासी
च्छायाचैनमकुंचत ॥ ध्रुवस्योत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च ॥ मध्ये ज्वलति यो नित्यमुदीचीमाश्रितो दिशं
तस्यैतानि च कर्म्माणि तथान्यानि च कौरव ॥ क्षत्रियस्यैतत्तो जातमिदं कौतूहलं मम ॥ किमेतदिति तत्त्वेन प्र
ब्रूहि भरतर्षभ ॥ देहांतरमनासाद्य कथं स ब्राह्मणो भवत् ॥ एतत्तत्त्वेन मे तात सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ मतं
गस्य यथा तत्त्वं तथैव तद्वदस्व मे ॥ स्थाने मतंगो ब्राह्मण्यं नालभद्भरतर्षभ ॥ चंडालयोनौ जातो हि कथं
ब्राह्मण्यमाप्तवान् ॥ ॥ इति अनुशासनपर्वणि दानधर्मे विश्वामित्रोपाख्याने ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ श्रूयतां पार्थ तत्त्वे
न विश्वामित्रो यथा पुरा ॥ ब्राह्मणत्वं गतस्तात ब्रह्मर्षित्वं तथैव च ॥ भरतस्यान्वये चैवाजमीढो नाम पार्थि
वः ॥ बभूव भरतश्रेष्ठ यज्वा धर्मभृतां वरः ॥ तस्य पुत्रो महानासीज्जह्नुर्नाम नरेश्वरः ॥ दुहितृत्वमनुप्राप्तां
गायस्य महात्मनः ॥ तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिंधुद्वीपो महायशाः ॥ सिंधुद्वीपाच्च राजर्षिर्बलाकाश्वो
महाबलः ॥ वल्लभस्तस्य तनयः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ कुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥ कुशि
कस्यात्मजः श्रीमान्गाधिर्नाम जनेश्वरः ॥ अपुत्रः प्रसवेनार्थी वनवासमुदावसत् ॥ कन्या जज्ञे सुता तस्य व
ने निवसतः सतः ॥ नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ तां वव्रे भार्गवः श्रीमान्च्यवनस्यात्मसंभवः
ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ॥ स तां न प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ॥ दरिद्र इति मत्वा
वै गाधिः शत्रुनिबर्हणः ॥ प्रत्याख्याय पुनर्यातमब्रवीद्राजसत्तमः ॥ शुल्कं प्रदीयतां मह्यं ततो वेत्स्यसि मे
सुतां ॥ ॥ ऋचीक उ० ॥ ॥ किं प्रयच्छामि राजेंद्र तुभ्यं शुल्कमहं नृप ॥ दुहितुर्ब्रूह्यसंसक्तो माभूत्तत्र विचारणा ॥ गा
धिः ॥ चंद्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरंहसां ॥ एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ ॥ ६ ॥
ततः स भृगुशार्दूलश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ॥ अब्रवीद्वरुणं देवमादित्यं पतिमंभसां ॥ एकतः श्यामकर्णानां ह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यानां चंद्रवर्चसां ॥ सहस्रं वातवेगानां भिक्षे त्वां देवसत्तम ॥ तथेति वरुणो देव आदिश्य भृगुसत्तमं ॥ उ
वाच यत्र ते छंदः स्तत्रोत्थास्यंति वाजिनः ॥ ध्यातमात्रे ऋचीकेन हयानां चंद्रवर्चसां ॥ गंगाजलात्समु
त्तस्थौ सहस्रं विपुलौजसां ॥ अदूरे कन्यकुब्जस्य गंगायास्तीरमुत्तमं ॥ अश्वतीर्थं तदद्यापि मानवैः प
रिचक्ष्यते ॥ ततो वै गाधये तात सहस्रं वाजिनां शुभं ॥ ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्कार्थं तपतां वरः ॥ ततः
स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च ॥ ददौ तां समलंकृत्य कन्यां भृगुसुताय वै ॥ जग्राह विधिवत्पा
णिं तस्या ब्रह्मर्षिसत्तमः ॥ सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमवाप ह ॥ स तुतोष च ब्रह्मर्षिस्तस्या वृत्तेन भा
रत ॥ छंदयामास चैवैनां वरेण वरवर्णिनीं ॥ मात्रे तत्सर्वमाचख्यौ सा कन्या राजसत्तम ॥ अथ तामब्र
वीन्माता सुतां किंचिदवाङ्मुखीं ॥ ममापि पुत्रि भर्त्ता ते प्रसादं कर्त्तुमर्हति ॥ अपत्यस्य प्रदानेन समर्थ
श्च महातपाः ॥ ततः सा त्वरितं गत्वा तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ मातुश्चिकीर्षितं राजन्नृचीकस्तामथाब्रवी
त् ॥ गुणवंतमपत्यं सा अचिराज्जनयिष्यति ॥ मम प्रसादात्कल्याणि मा भूत्ते प्रत्ययोन्यथा ॥ तव चैव गुण
श्लाघी पुत्र उत्पत्स्यते महान् ॥ अस्मद्वंशकरः श्रीमांस्तव सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ऋतुस्नाता च सा श्वत्थं त्वं च
वृक्षमुदुंबरं ॥ परिष्वजेथाः कल्याणि तत एवमवाप्स्यथः ॥ चरुद्वयमिदं चैव मंत्रपूतं शुचिस्मिते ॥ त्वं च
सा चोपभुंजीतं ततः पुत्रावनाप्स्यथः ॥ ततः सत्यवती हृष्टा मातरं प्रत्यभाषत ॥ यदृचीकेन कथितं तच्चाच
ख्यौ चरुद्वयं ॥ तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं तदा ॥ पुत्रि पूर्वोपपन्नायाः कुरुष्व वचनं मम ॥ भर्त्रा य ए
ष दत्तस्ते चरुर्मंत्रपुरस्कृतः ॥ एतं प्रयच्छ मह्यं त्वं मदीयं त्वं गृहाण च ॥ व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि करवाव
शुचिस्मिते ॥ यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरनिंदिते ॥ स्वमपत्यं विशिष्टं हि सर्व इच्छत्यनाविलं ॥ व्यक्तं भग
वतात्रात्र कृतमेवं भविष्यति ॥ ततो मे त्वच्चरौ भावः पादपे च सुमध्यमे ॥ कथं विशिष्टो भ्राता मे भवेदित्येव चिं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ हा० न० ॥
॥ ७ ॥ तय॥ तथा च कृतवत्यौ ते माता सत्यवती च सा॥ अथ गर्भमवितु प्राप्ते उभे वै ते युधिष्टिर॥ दृष्ट्वा गर्भमनु
प्राप्तं भार्यां स च महानृषिः॥ उवाच तां सत्यवतीं दुर्मना भृगुसत्तमः॥ व्यत्यासेनोपयुक्तस्ते चरुर्व्यक्तं भ
विष्यति॥ व्यत्यासः पादपे चापि सुव्यक्तं ते कृतः शुभे॥ मया हि विश्वं यद्ब्रह्म त्वच्चरौ संनिवेशितं॥ क्षत्रवी
र्यं च सकलं चरौ तस्या निवेशितं॥ त्रैलोक्यविख्यातगुणं त्वं विप्रं जनयिष्यसि॥ सा च क्षत्रं विशिष्टं वै
तत एतत्कृतं मया॥ व्यत्यासस्तु कृतो यस्मात्त्वया मात्रा च ते शुभे॥ तस्मात्सा ब्राह्मणश्रेष्ठं माता ते जनयि
ष्यति॥ क्षत्रियं तूग्रकर्माणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि॥ न हि ते तत्कृतं साधु मातृस्नेहेन भामिनि॥ सा श्रुत्वा
शोकसंतप्ता पपात वरवर्णिनी॥ भूमौ सत्यवती राजंश्छिन्नेव रुचिरा लता॥ प्रतिलभ्य च सा संज्ञां शिरसा
प्रणिपत्य च॥ उवाच भार्या भर्तारं गाधेयी भार्गवर्षभं॥ प्रसादयंत्यां भार्यायां मयि ब्रह्मविदां वर॥ प्रसा
दं कुरु विप्रर्षे न मे स्यात्क्षत्रियः सुतः॥ कामं ममोग्रकर्मा वै पौत्रो भवितुमर्हति॥ न तु मे स्यात्सुतो ब्र
ह्मन्नेष मे दीयतां वरः॥ एवमस्त्विति होवाच स्वां भार्यां स महातपाः॥ ततः सा जनयामास जमद
ग्निं सुतं शुभं॥ विश्वामित्रं चाजनयद्गाधिभार्या यशस्विनी॥ ऋषेः प्रसादाद्राजेंद्र ब्रह्मर्षेर्ब्रह्मवादिनं॥ ततो
ब्राह्मणतां यातो विश्वामित्रो महातपाः॥ क्षत्रियः सोप्यथ तथा ब्रह्मवंशस्य कारकः॥ तस्य पुत्रा महात्मानो
ब्रह्मवंशविवर्द्धनाः॥ तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्तार एव च॥ मधुच्छंदश्च भगवान्देवरातश्च वीर्यवान्॥ अक्षी
णश्च शकुंतश्च बभ्रुः कालपतस्तथा॥ याज्ञवल्क्यश्च विख्यातस्तथा स्थूणो महाव्रतः॥ उलूको यमदूतश्च
तथाऋषिः सैंधवायनः॥ वल्गुजंघश्च भगवान्गालवश्च महानृषिः॥ ऋषिर्वज्रस्तथा ख्यातः सालंकायन एव
च॥ लीलाद्यो नारदश्चैव तथा कूर्चमुखः स्मृता॥ वाडलिर्मुशलश्चैव वक्षोग्रीवस्तथैव च॥ आंघ्रिको नैकदृ
क्चैव शिलायूपः सितः शुचिः॥ चक्रको मारुतंतव्यो वातघ्नोथाश्वलायनः॥ श्यामायनोथ गार्ग्यश्च जा ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बालिः सुश्रुतस्तथा ॥ कारीषिरथ संश्रुत्यः पर्पोरवतंतवः ॥ महानृषिश्च कपिलस्तथर्षिस्ताडकायनः
तथैव चोपगहनस्तथर्षिश्चासुरायणः ॥ मार्द्दमर्षिर्हिरण्याक्षो जंघारिर्बाभ्रवायणिः ॥ सूतिर्विभूतिः सूत
श्च सुरकृत्तथैव हि ॥ अरालिर्नाचिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ॥ नवतंतुर्बकनखः सयोनयतिरेव च
अंभोरुहश्चारुमत्स्यः शिरीषी चाथ गार्दभिः ॥ उर्ज्जयोनिरुपेक्षी च नारदी च महानृषिः ॥ विश्वामित्रात्मजाः
सर्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ तथैव क्षत्रियो राजन्विश्वामित्रो महातपाः ॥ ऋचीकेनाहितं ब्रह्म परमेतद्युधिष्ठि
र ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं तत्वेन भरतर्षभ ॥ विश्वामित्रस्य वै जन्म सोमसूर्याग्नितेजसः ॥ यत्र यत्र च संदेहो
भूयस्ते राजसत्तम ॥ तत्र तत्र च मां ब्रूहि छेत्तास्मि तव संशयात् ॥ ॥ दानधर्मे विश्वामित्रोपाख्यानं ॥ ॥ युधिष्ठिर उ ॥ ॥
आनृशंसस्य धर्मज्ञ गुणान्भक्तजनस्य च ॥ श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ॥ भीष्म उवा० ॥ ॥ अत्राप्यु
दाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ वासवस्य च संवादं शुकस्य च महात्मनः ॥ विषये काशिराजस्य ग्रामान्निष्क्र
म्य लुब्धकः ॥ सविषं कांडमादाय मृगयामास वै मृगं ॥ तत्र चामिषलुब्धेन लुब्धकेन महावने ॥ अविदूरे मृगा
न्दृष्ट्वा बाणः प्रतिसमाहितः ॥ तेन दुर्वारितास्त्रेण निमित्तचपलेषुणा ॥ महान्वनतरुस्तत्र विद्धो मृग
जिघांसया ॥ स तीक्ष्णविषदिग्धेन शरेणातिबलात्कृतः ॥ उत्सृज्य फलपत्राणि पादपः शोषमागता ॥
तस्मिन्वृक्षे तथाभूते कोटरेषु चिरोषितः ॥ न जहाति शुको वासं तस्य भक्त्या वनस्पतेः ॥ निःप्रचारो नि
राहारो ग्लानः शिथिलवागपि ॥ कृतज्ञः सह वृक्षेण धर्मात्मा सोप्यशुष्यत ॥ तमुदारं महासत्वमति
मानुषचेष्टितं ॥ समदुःखसुखं दृष्ट्वा विस्मितः पाकशासनः ॥ ततश्चिंतामुपागतः शक्रः कथमयं द्वि
जः ॥ तिर्यग्योनावसंभाव्यमानृशंस्यमवस्थिताः ॥ अथवा नात्र चित्रं हि इत्यभवद्वासवस्य तु ॥ प्राणि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नामपि सर्वेषां सर्वं सर्वत्र दृश्यते ॥ ततो ब्राह्मणवेषेण मानुषं रूपमास्थितः ॥ अवतीर्य महीं शक्रस्तं
पक्षिणमुवाच ह ॥ शुक भोः पक्षिणां श्रेष्ठ दाक्षेयी सुप्रजास्त्वया ॥ पृच्छे त्वां शुक नेमं त्वं कस्मान्न त्यज
सि द्रुमं ॥ अथ पृष्टः शुकः प्राह मूर्ध्नासमभिवाद्य तं ॥ स्वागतं देवराज त्वं विज्ञातस्तपसा मया ॥ ततो
दशशताक्षेण साधु साध्विति भाषितं ॥ अहो विज्ञानमित्येवं मनसा पूजितस्ततः ॥ तमेवं शुभकर्मा
णं शुकं परमधार्मिकं ॥ विजानन्नपि तां प्रीतिं पप्रच्छ बलसूदनः ॥ निष्पत्रमफलं शुष्कमशरण्यं पतत्रि
णां ॥ किमर्थं सेवसे वृक्षं सदा महदिदं वनं ॥ अन्येपि बहवो वृक्षाः पत्रसंछन्नकोटराः ॥ शुभाः पर्याप्तसं
चारा विद्यंते स्मिन्महावने ॥ गतायुषमसामर्थ्यं क्षीणसारं हतश्रियं ॥ विमृश्य प्रज्ञया धीर जहीमं ह्
स्थविरं द्रुमं ॥ भीष्म उवाच ॥ तदुपाश्रुत्य धर्मात्मा शुकः शक्रेण भाषितं ॥ सुदीर्घमभिनिश्वस्य दीनो वा
क्यमुवाच ह ॥ अनतिक्रमणीयानि दैवतानि शचीपते ॥ यत्राभवत्तत्र प्रश्नस्तं निबोध सुराधिप ॥ अ
स्मिन्नहं द्रुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युतः ॥ बालभावेन संगुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः ॥ किमनुक्रोशवैफ श्य१
ल्यमुत्सादयसि मेनघ ॥ आनृशंस्याभियुक्तस्य भक्तस्यानन्यगस्य च ॥ अनुक्रोशो हि साधूनां महद्धर्म
स्य लक्षणं ॥ अनुक्रोशश्च साधूनां सदा प्रीतिं प्रयच्छति ॥ त्वमेव दैवतैः सर्वैः पृच्छ्यसे धर्मसंशयात् ॥ अ
तस्त्वं देवदेवानामाधिपत्ये प्रतिष्ठितः ॥ नार्हसे मांसहस्राक्ष द्रुमं त्याजयितुं चिरात् ॥ समर्थमुपजीव्यामं स
ज्येयं कथमधवे ॥ तस्य वाक्येन सौम्येन हर्षितः पाकशासनः ॥ शुकं प्रोवाच धर्मात्मा आनृशंस्येन तोषितः ॥ व
रं वृणीष्वेति तदा स वव्रे वरं शुकः ॥ आनृशंस्यपरो नित्यं तस्य वृक्षस्य संभवं ॥ विदित्वा च दृढां भक्तिं तां शुके शी
लसंपदं ॥ प्रीतः क्षिप्रमथो वृक्षममृतेनावसिक्तवान् ॥ ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोहराः ॥ शु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कस्य दृढभक्तिलाभ्धीमतां प्राप्स्यत्युत्तमाः ॥ शुकश्च कर्म्मणानेन आनृशंस्येन तेन वै ॥ आयुषांते महा
राज प्राप्तः शक्रसलोकतां ॥ एवमेव मनुष्येंद्र भक्तिमंतं समाश्रिताः ॥ सर्वार्थसिद्धिं लभते शुकं प्राप्य यथा
द्रुमः ॥ ॥ अनुशासने दानधर्मे शुकवासवसंवादः ॥ ॥ युधिष्ठिर उ ॥ ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ दै
वे पुरुषकारे च किंस्विच्छ्रेष्ठतरं भवेत् ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ वसिष्ठस्य
च संवादं ब्रह्मणश्च युधिष्ठिर ॥ दैवमानुषयोः किंस्वित्कर्म्मणोः श्रेष्ठमित्युत ॥ पुरा वसिष्ठो भगवान्पिताम
हमपृच्छत ॥ ततः पद्मोद्भवो राजन् देवदेवः पितामहः ॥ उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्धेतुभूषितं ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥
नाबीजजायते किंचिन्न बीजेन विना फलं ॥ बीजाद्बीजं प्रभवति बीजादेव फलं स्मृतं ॥ यादृशं वपते बी
जं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः ॥ सुकृते दुःकृते वा पि तादृशं लभते फलं ॥ यथा बीजं विना क्षेत्रमुप्तं भवति निःफ
लं ॥ तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ क्षेत्रं पुरुषकारस्तु दैवं बीजमुदाहृतं ॥ क्षेत्रबीजसमायोगा
त्ततः सस्यं समृध्यते ॥ कर्म्मणः फलनिर्वृत्तिं स्वयमश्नाति कारकः ॥ प्रत्यक्षं दृश्यते लोके कृतस्यापकृत
स्य च ॥ शुभेन कर्म्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्म्मणा ॥ कृतं फलति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ कृती सर्वत्र
लभते प्रतिष्ठां भाग्यसंयुतां ॥ अकृती लभते भ्रष्टः क्षते क्षारावसेचनं ॥ तपसा रूपसौभाग्यं रत्नानि विवि
धानि च ॥ प्राप्यते कर्म्मणा सर्वं न दैवादकृतात्मना ॥ तथा स्वर्गश्च भोगाश्च निष्ठा या च मनीषिता ॥ सर्वं पुरु
षकारेण कृतेनेहोपलभ्यते ॥ ज्योतींषि त्रिदशा नागा यक्षाश्चंद्रार्कमारुताः ॥ सर्वे पुरुषकारेण मानुष्या
द्देवतां गताः ॥ अर्थो वा मित्रवर्गो वा ऐश्वर्यं वा कुलान्वितं ॥ श्रीश्चापि दुर्ल्लभा भोक्तुं तथैवाकृतकर्म्मभिः ॥ शौ
चेन लभते विप्रः क्षत्रियो विक्रमेण तु ॥ वैश्यः पुरुषकारेण शूद्रः शुश्रूषया श्रियं ॥ नादातारं भजंत्यर्था न
क्लीबं नापि निष्क्रियं ॥ नाकर्म्मशीलं नाशूरं तथा नैवातपस्विनं ॥ येन लोकास्त्रयः सृष्टा दैत्याः सर्वाश्च देवताः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

||दान०|| सएष भगवान्विष्णुः समुद्रे तप्यते तपः ॥ स्वं चेत्कर्मफलं न स्यात्सर्वमेवाफलं भवेत् ॥ लोको दैवं समालक्ष्य
||९|| उदासीनो भवेन्नतु ॥ अकृत्वा मानुषं कर्म यो दैवमनुवर्त्तते ॥ वृथा श्राम्यति संप्राप्य पतिं क्लीबमिवांगना ॥ नत
था मानुषे लोके भयमस्ति शुभाशुभे ॥ यथा त्रिदशलोके हि भयमन्येन जायते ॥ कृतः पुरुषकारस्तु दैवमेवा
नुवर्त्तते ॥ न दैवमकृते किंचित्कस्यचिद्दातुमर्हति ॥ यथा स्थानान्यनित्यानि दृश्यंते दैवतेष्वपि ॥ कथं क
र्म विना दैवं स्थास्यति स्थापयिष्यति ॥ न दैवता हि लोकेस्मिन्व्यापारं यांति कस्यचित् ॥ व्यासंगं जनयंत्युग्रं
मात्माभिभवशंकया ॥ ऋषीणां देवतानां च सदा भवति विग्रहः ॥ कस्य वा वाचया दैवं स्याद्यतो दैवं प्रवर्त्तते ॥ क
थं तस्य समुत्पत्तिर्यतो दैवं प्रवर्त्तते ॥ एवं त्रिदशलोकेपि प्राप्यंते बहवो गुणाः ॥ आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपु
रात्मनः ॥ आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ कृतं चाप्यकृतं किंचित्कृते कर्मणि सिध्यति ॥ सुकृतं
दुःकृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥ देवानां शरणं पुण्यं सर्वं पुण्यैरवाप्यते ॥ पुण्यशीलं नरं प्राप्य किं दैवं प्रकरि
ष्यति ॥ पुरा ययातिर्विभ्रष्टश्च्यावितः पतितः क्षितौ ॥ पुनरारोपितः स्वर्गं दौहित्रैः पुण्यकर्मभिः ॥ पुरूरवा
श्च राजर्षिर्द्विजैरभिहितः पुरा ॥ ऐलइत्यभिविख्यातः स्वर्गं प्राप्तो महीपतिः ॥ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः सत्कृ
तः कोशलाधिपः ॥ महर्षिशापात्सौदासः पुरुषादत्वमागतः ॥ अश्वत्थामा च रामश्च मुनिपुत्रौ धनुर्द्धरौ
न गच्छतः स्वर्गलोकं सुकृतेनेह कर्म्मणा ॥ वसुर्यज्ञशतैरिष्ट्वा द्वितीय इव वासवः ॥ मिथ्याभिधानेनैकेन
रसातलतलं गतः ॥ बलिर्वैरोचनिर्बद्धो धर्मपाशेन दैवतैः ॥ विष्णोः पुरुषकारेण पातालसदनः कृतः
शक्रश्चोद्यम्य चरणं प्रस्थितो जनमेजयः ॥ द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा किं दैवेन न वारितः ॥ अज्ञाना ब्राह्मणं
हत्वा स्पृष्टो बालवधेन च ॥ वैशंपायनविप्रर्षिः किं दैवेन न वारितः ॥ गोप्रदानेन मिथ्या च ब्राह्मणेभ्यो महा
मखे ॥ पुरा नृगश्च राजर्षिः कृकलासत्वमागतः ॥ धुंधुमारश्च राजर्षिः सत्रेष्वेव जरां गतः ॥ प्रीतिदायं परि
त्यज्य सुस्वाप स गिरिव्रजे पांडवानां हृतं राज्यं धार्त्तराष्ट्रैर्महाबलैः ॥ पुनः प्रत्याहृतं चैव न दैवाद्भुजसंश्रया ||९||

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तु ॥ तपोनियमसंयुक्ता मुनयः संशितव्रताः ॥ किं ते दैवबलाच्छापमुत्सृजंते न कर्मणा ॥ पापमुत्सृ
ज्य ते लोके सर्वं प्राप्य सुदुर्लभं ॥ लोभमोहसमापन्नं न दैवं त्रपते नरं ॥ यथाग्निः पवनोद्धूतः सूक्ष्मोपि
सुमहान्भवेत् ॥ तथा कर्मसमायुक्तं दैवं साधु विवर्द्धते ॥ यथा तैलक्षयाद्दीपः प्रह्रासमुपगच्छति ॥ तथा
कर्मक्षयाद्दैवं प्रह्रासमुपगच्छति ॥ विपुलमपि धनौघं प्राप्य भोगान्स्त्रियो वा पुरुष इह न शक्तः कर्महीनो
नो हि भोक्तुं ॥ सुनिहितमपि चार्थं दैवतै रक्ष्यमाणं पुरुष इह महात्मा प्राप्नुते नित्ययुक्तः ॥ व्यपगुणम
पि साधुं कर्मणा संश्रयंते भवति मनुजलोकाद्देवलोको विशिष्टः ॥ बहुतरसुसमृद्ध्या मानुषाणां गृहा
णि पितृवनभवनाभं दृश्यते चामराणां ॥ नच फलति विकर्मा जीवलोके न दैवं व्यपनयति विमार्गं नास्ति दैवे
प्रभुत्वं ॥ गुरुमिव कृतमन्यं कर्म संयाति दैवं नयति पुरुषकारः संचितस्तत्र तत्र ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं म
या वै मुनिसत्तम ॥ फलं पुरुषकारस्य सदा संदृश्यते ततः ॥ अभ्युत्थानेन दैवस्य समारब्धेन कर्मणा ॥ विधि
ना कर्मणा चैव स्वर्गमार्गमवाप्नुयात् ॥ इति अनुशासनपर्वणि दानधर्मे दैवपुरुषकारनिर्देशः ॥ युधिष्ठिर ॥ कर्मणां
च समस्तानां शुभानां भरतर्षभ ॥ फलानि महतां श्रेष्ठ प्रब्रूहि परिपृच्छतः ॥ भीष्म उवाच ॥ हंत ते कथयिष्या
मि यन्मां पृच्छसि भारत ॥ रहस्यं यदृषीणां तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ॥ या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्य भावे चिरेप्सिता ॥
येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ॥ तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ यस्यां यस्यामवस्थायां य
त्करोति शुभाशुभं ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां भुंक्ते जन्मनि जन्मनि ॥ न नश्यति कृतं कर्म सदा पंचेंद्रिये
रिह ॥ ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च ॥ चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृतां ॥ अनुव्रजेदुपा
सीत स यज्ञः पंचदक्षिणः ॥ यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ॥ श्रांतायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं
महत् ॥ स्थंडिलेषु शयानानां गृहाणि शयनानि च ॥ चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च ॥ काहनानि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१०॥

च यानानियो गाढं निलपोधने॥ अग्नीनुपश्यो यानस्य राज्ञः पौरुषमेव च॥ रसानां प्रतिसंहारे सौ
भाग्यमनुगच्छति॥ आमिषप्रतीसंहारे पशून्पुत्रांश्च विंदति॥ अवाक्छिरास्तु यो लंबेदुदवासं च
यो वसेत्॥ सततं चैकशायी यः स लभेतेष्टितां गतिं॥ पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयं॥ द
द्याद तिथिपूजार्थं स यज्ञः पंचदक्षिणः॥ वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपागतः॥ अक्षयास्तस्य
वै लोकाः सर्वकामगमास्तथा॥ धनं लभेत दानेन मौनं ज्ञानं विशांपते॥ उपभोगांश्च तपसा ब्र
ह्मचर्येण जीवितं॥ रूपमैश्वर्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते॥ फलमूलाशिनो राज्यं स्वर्गः प
र्णाशिनां भवेत्॥ प्रायोपवेशिनो राजन्सर्वत्र सुखमुच्यते॥ गवाढ्यः शाकदीक्षायां स्वर्ग तृणाश गामी०
नः॥ स्त्रियं त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत्॥ स्वर्गं सत्येन लभते दीक्षया कुलमुत्तमं॥ सलि
लाशी भवेद्यस्तु सदाग्निः संस्कृतो द्विजः॥ मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाशके॥ उपवासं च दी
क्षायां अभिषेकं च पार्थिव॥ कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते॥ अधीत्य सर्ववेदान्वै सद्यो दुः
खाद्विमुच्यते॥ न स्पाट धारणात्स्वर्गमर्थज्ञानात्सरां गतिं॥ वितृष्णानां वेदजपान्स्वर्गो मोक्षः फलं
स्मृतं॥ मानसं हि चरन्धर्मं स्वर्गलोकमुपाश्नुते॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः॥ यो सौ
प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखं॥ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विंदति मातरं॥ एवं पूर्वकृतं कर्म क
र्तारमनुगच्छति॥ अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च॥ स्वकालं नातिवर्तंते तथा कर्म पुराकृतं॥ जी
र्यंति जीर्यतः केशा दंता जीर्यंति जीर्यतः॥ चक्षुः श्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका नानुजीर्यते॥ येन प्रीणाति पि
तरं तेन प्रीतः प्रजापतिः॥ प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता॥ येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पू
जितं॥ सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः॥॥

॥१०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भीष्मस्यैतद्वचः श्रुत्वा विस्मिताः कुरुपुंगवाः ॥ आसन्प्रहृष्टमनसः प्रीतिमंतो भवंस्तदा ॥ यन्मंत्रे भवति
वृथोपयुज्यमाने यत्सोमे भवति वृथाभिः पूयमाने ॥ यच्चाग्नौ भवति वृथाभिहूयमाने तत्सर्वं भवति वृथाभि
धीयमाने ॥ इत्येतदृषिणा प्रोक्तमुक्तवानस्मि यद्विभो ॥ शुभाशुभफलप्राप्तौ किमतः श्रोतुमिच्छसि ॥ ॥ इति
अनुशासनपर्वणि दानधर्मे फलिकोपाख्यानं ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ के च पूज्याः के नमस्कार्याः कान्नमस्यसि भारत ॥
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व येभ्यः स्पृहयसे नृप ॥ उत्तमापद्गतस्यापि यत्र ते वर्तते मनः ॥ मनुष्यलोके सर्वस्मि
न्यदमुत्रेह वाच्युत ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ स्पृहयामि द्विजातिभ्यो येषां ब्रह्म परं धनं ॥ येषां स्वप्रत्ययः स्वर्गस्तपः
स्वाध्यायसाधनं ॥ येषां बालाश्च वृद्धाश्च पितृपैतामहीं धुरं ॥ उद्वहंति न सीदंति तेभ्यो वै स्पृहयाम्यहं ॥
विद्यास्वभिविनीतानां दांतानां मृदुभाषिणां ॥ श्रुतवृत्तोपपन्नानां सदाक्षरविदां सतां ॥ संसत्सु वदतां तात
हंसानामिव संघशः ॥ मंगल्यरूपा रुचिरा दिव्यजीमूतनिस्वनाः ॥ सम्यगुच्चरिता वाचः श्रूयंते हि युधिष्ठिर
शुश्रूषमाणे नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ॥ ये चापि तेषां श्रोतारः सदा सदसि संमताः ॥ विज्ञानगुणसंपन्नास्ते
भ्यश्च स्पृहयाम्यहं ॥ सुसंस्कृतानि प्रयतः शुचीनि गुणवंति च ॥ ददत्यन्नानि तृप्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठि
र ॥ ये चापि सततं राजंस्तेभ्यश्च स्पृहयाम्यहं ॥ शक्यं ह्येवाहवे योद्धुं न दातुमनसूयितं ॥ शूरा वीराश्च शतशः
संति लोके युधिष्ठिर ॥ येषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते ॥ धन्यः स्यां यद्यहं भूयः सौम्य ब्राह्मणकोपि वा
ज्ञानजातो धर्मगतिस्तपो विद्यापरायणः ॥ न मे त्वत्तः प्रियतरो लोकेस्मिन्पांडुनंदन ॥ त्वत्तश्चापि प्रियतरो ब्राह्मणे
भ्यस्तथा भवेत् ॥ न मे पितुः पिता वापि ये चान्ये पि सुहृज्जनाः ॥ न हि मे वृजिनं किंचिद्विद्यते ब्राह्मणेष्विह ॥ अणु
वा यदि वा स्थूलं विद्यते साधु कर्मसु ॥ कर्मणा मनसा वापि वाचा वापि परंतप ॥ यन्मे कृतं ब्राह्मणेभ्यस्तेनाद्य
न तपाम्यहं ॥ ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तया वाचास्मि तोषितः ॥ एतदेव पवित्रेभ्यः सर्वेभ्यः परमं स्मृतं ॥ पश्याम
लोकानमलान्शुचीन्ब्राह्मणयायिनः ॥ तेषु मे तात गंतव्यमह्नाय च चिराय च ॥ यथा भर्त्राश्रयो धर्मः स्त्रीणां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोके युधिष्ठिर ॥ स देवः सा गतिर्नान्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः ॥ क्षत्रियः शतवर्षी च दशवर्षी द्विजोत्तमः
पितापुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्राह्मणो गुरुः ॥ नारी तु पत्यभावे वै देवरं कुरुते पतिं ॥ पृथिवी ब्राह्मणालाभे क्ष
त्रियं कुरुते पतिं ॥ पुत्रवच्च ततो रक्ष्या उपास्या गुरुवच्च ते ॥ अग्निवच्चोपचर्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम ॥ ऋजून्स
तः सत्यशीलान्सर्वभूतहिते रतान् ॥ आशीविषानिव क्रुद्धान् द्विजानुपचरेत्सदा ॥ तेजसस्तपसश्चैव नित्यं
बिभ्येद्युधिष्ठिर ॥ उभे चैते परित्याज्ये तेजश्चैव तपस्तथा ॥ व्यवसायस्तयोः शीघ्रमुभयोरेव विद्यते ॥ हन्युः
क्रुद्धा महाराज ब्राह्मणा ये तपस्विनः ॥ भूयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणाद्यदकोपनात् ॥ कुर्यादुभयतः शेषं
दत्तः शेषं न शेषयेत् ॥ दंडपाणिर्यथा गोषु पालो नित्यं हि रक्षयेत् ॥ ब्राह्मणान्ब्रह्म च तथा क्षत्रियः परिपा
लयेत् ॥ पितेव पुत्रान्रक्षेथाः ब्राह्मणान्धर्मचेतसः ॥ गृहे चैषामवेक्षेथाः किंस्विदस्तीति जीवनं ॥ ॥ इति श्रीअनु
शासनपर्वणि दानधर्मे भीष्मनिश्चयः ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ब्राह्मणानां तु ये लोकाः प्रतिश्रुत्य पितामह ॥ तत्र यच्छंति
मोहात्ते के भवंति महाद्युते ॥ एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि धर्मं धर्मभृतां वर ॥ प्रतिश्रुत्य दुरात्मानो न प्रयच्छंति ये नराः
॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ यो न दद्यात्प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥ आशास्तस्य हताः सर्वाः क्लीबस्येव प्रजाफलं
यां रात्रिं जायते जीवो यां रात्रिं च विनश्यति ॥ एतस्मिन्नंतरे यद्यत्सुकृतं तस्य भारत ॥ यच्च तस्य हुतं किंचिद्दत्तं
वा भरतर्षभ ॥ तपस्तप्तमथो वापि सर्वं तस्योपहन्यते ॥ अथैतद्वचनं प्राहुर्धर्मशास्त्रविदो जनाः ॥ निशाम्य भर
तश्रेष्ठ बुध्या परमया युक्तया ॥ अपि चोदाहरंतीमं धर्मशास्त्रविदो जनाः ॥ अश्वानां श्यामकर्णानां सहस्रे
ण स मुच्यते ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ शृगालस्य च संवादं वानरस्य च भारत ॥ तौ सखायौ पु
रा ह्यास्तां मानुषत्वे परंतप ॥ अन्यां योनिं समापन्नौ शृगालीं वानरीं तथा ॥ ततः परासून्खादंतं शृगालं वान
रोऽब्रवीत् ॥ श्मशानमध्ये संप्रेक्ष्य पूर्वजातिमनुस्मरन् ॥ किं त्वया पापकं पूर्वं कृतं कर्म सुदारुणं ॥ यस्त्वं श्म
शाने मृतकान्पूतिकानत्सि कुत्सितान् ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच शृगालो वानरं तदा ॥ ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न ॥११॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मयानदुपाहृतं ॥ तत्कृते पापकीयोनिमापन्नोस्मि प्लवंगम ॥ तस्मादेवंविधं भक्ष्यं भक्षयामि बुभुक्षितः ॥
॥॥ भीष्म उ० ॥ ॥ शृगालो वानरं प्राह पुनरेव नरोत्तम ॥ किं त्वया पातकं कर्म कृतं येनासि वानरः ॥॥ वानर उवाच ॥॥
सदाचारं ब्राह्मणानां फलाहारं प्लवंगमः ॥ तस्मान्न ब्राह्मणस्वं तु हर्तव्यं विदुषा सदा ॥ सीमाविवादे नो कर्तव्यं दातव्यं च
प्रतिश्रुतं ॥ इत्येतद्ब्रुवतो राजन्ब्राह्मणस्य मया श्रुतं ॥ कथां कथयतः पुण्यां धर्मज्ञस्य पुरातनीं ॥ श्रुतश्चापि मया भू
यः कोलस्यापि विशांपते ॥ कथां कथयतः पूर्वं ब्राह्मणं प्रति पांडव ॥ एवमेव च मां नित्यं ब्राह्मणः संदिशंति वै ॥
प्रतिश्रुत्य भवेद्देयं नाशः कार्यो द्विजोत्तमे ॥ ब्राह्मणं ह्याशया पूर्वं कृतया पृथिवीपते ॥ सुसमिद्धो यथा दीप्तः
पावकस्त्वद्विधः स्मृतः ॥ यं निरीक्षेत संक्रुद्ध आशया पूर्वजातया ॥ प्रदहेच्च हि तं राजन्कक्षमक्षय्यभुग्यथा
स एव हि यदा तु स्याद्वचसा प्रतिनंदति ॥ भवत्यगदसंकाशो विषये तस्य भारत ॥ पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैव बांधवा
न्सचिवांस्तथा ॥ पुरं जनपदं चैव शांतिरिष्टेव पोषयेत् ॥ एतद्धि परमं तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते ॥ सहस्रकि
रणस्येव सवितुर्धरणीतले ॥ तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर ॥ यदीच्छेच्छोभनां जातिं प्राप्तुं भरतसत्त
म ॥ ब्राह्मणस्य हि दत्तेन ध्रुवं स्वर्गो ह्यनुत्तमः ॥ शाक्यः प्राप्तुं विशेषेण दानं हि महती क्रिया ॥ इतो दत्तेन जी
वंति देवताः पितरस्तथा ॥ तस्माद्दानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विजानता ॥ महद्धि भरतश्रेष्ठ ब्राह्मणस्तीर्थमु
च्यते ॥ वेलायां न तु कस्यांचिद्गच्छेद्विजो ह्यपूजितः ॥॥ इति श्रीअनुशासने दानधर्मे शृगालवानरसंवादे ॥॥ युधिष्ठिर ॥॥
मित्रसौहार्दयोगेन उपदेशं करोति यः ॥ जात्याधमस्य राजर्षे दोषस्तस्य भवेन्न वा ॥ एतदिच्छामि तत्त्वेन व्या
ख्यातं वै पितामह ॥ सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य यत्र मुह्यंति मानवाः ॥॥ भीष्म उवाच ॥॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि शृणु राज
न्यथाक्रमं ॥ ऋषीणां वदतां पूर्वं श्रुतमासीद्यथा पुरा ॥ उपदेशो न कर्तव्यो जातिहीनस्य कस्यचित् ॥ उपदेशे
महान्दोष उपाध्यायस्य भाष्यते ॥ निदर्शनमिदं राजन् शृणु मे भरतर्षभ ॥ दुरुक्तवचने राजन्यथा पूर्वं यु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१२॥

धिष्ठिर॥ ब्रह्माश्रमपदे वृत्तं पार्श्वे हिमवतः शुभे॥ तत्राश्रमपदं पुण्यं नानावृक्षगणायुतं॥ नानागुल्म
लताकीर्णं मृगद्विजनिषेवितं॥ सिद्धचारणसंयुक्तं रम्यं पुष्पितकाननं॥ व्रतिभिर्बहुभिः कीर्णं तापसैरु
पसेवितं॥ ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्यज्वलनसंनिभैः॥ नियमव्रतसंपन्नैः समाकीर्णं तपस्विभिः॥ दीक्षितै
र्भरतश्रेष्ठ यताहारैः कृतात्मभिः॥ वेदाध्ययनघोषैश्च नादितं भरतर्षभ॥ वालखिल्यैश्च बहुभिर्यतिभिश्च
निषेवितं॥ तत्र कश्चित्समुत्साहं कृत्वा शूद्रो दयान्वितः॥ आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः॥ तांस्तु
दृष्ट्वा मुनिगणान्देवकल्पान्महौजसः॥ विविधां वहतो दीक्षां संप्राहृष्यत भारत॥ अथास्य बुद्धिरभवत्त
पस्ये भरतर्षभ॥ ततोऽब्रवीत्कुलपतिं पादौ संगृह्य भारत॥ भवत्प्रसादादिच्छामि धर्मं चर्तुं द्विजर्षभ॥ तस्मात्वं
भगवन्वक्तुं प्रव्राजयितुमर्हसि॥ वर्णावरोऽहं भगवन्शूद्रो जात्यास्मि सत्तम॥ शुश्रूषां कर्तुमिच्छामि प्रपन्ना
य प्रसीद मे॥ कुलपतिरु०॥ न शक्यमिह शूद्रेण लिंगमाश्रित्य वर्तितुं॥ आस्यतां यदि ते बुद्धिः शुश्रूषानिरतो भ
व॥ शुश्रूषया परांल्लोकानवाप्स्यसि न संशयः॥ भीष्म उ०॥ एवमुक्तस्तु मुनिना स शूद्रोऽचिंतयन्नृप॥ कथ
मत्र मया कार्यं श्रद्धा धर्मपरा च मे॥ विज्ञातमेवं भवतु करिष्ये प्रियमात्मनः॥ गत्वाश्रमपदाद्दूरमुटजं कृतवां
स्तु सः॥ तत्र वेदीं च भूमिं देवतायतनानि च॥ निवेश्य भरतश्रेष्ठ नियमस्थोऽभवन्मुनिः॥ अभिषेकांश्च
नियमान्देवतायतनेषु च॥ बलिं च कृत्वा हुत्वा च देवतां चाप्यपूजयत्॥ संकल्पनियमोपेतः फलाहारो जि
तेंद्रियः॥ नित्यं संनिहिताभिस्तु ओषधीभिः फलैस्तथा॥ अतिथीन्पूजयामास यथावत्समुपागतान्॥ एवं
हि सुमहान्कालो व्यत्यक्रामत तस्य वै॥ अथास्य मुनिरागच्छत्संगत्या वै तमाश्रमं॥ संपूज्य स्वागतेनर्षिं वि
धिवत्समतोषयत्॥ अनुकूलाः कथाः कृत्वा यथागतमपृच्छत॥ ऋषिः परमतेजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः॥
एवं सुबहुशस्तस्य शूद्रस्य भरतर्षभ॥ सोऽगच्छदाश्रममृषिः शूद्रं द्रष्टुं नरर्षभ॥ अथ तं तापसं शूद्रः सो ॥१२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हि.त.८

ब्रवीद्भरतर्षभ ॥ पितृकार्यं करिष्यामि तत्र मेनुग्रहं कुरु ॥ बाढमित्येव तं विप्र उवाच भरतर्षभ ॥ शुचिर्भू
त्वा स शूद्रस्तु कृतस्यर्थः पाद्यमानयत् ॥ अथ दर्भांश्च वन्याश्च ओषधीर्भरतर्षभ ॥ पवित्रमासनं चैव वृषीं च
समुपानयत् ॥ अथ दक्षिणमावृत्य वेदीं च रमशीर्षिकीं ॥ हतामन्यायतो दृष्ट्वा तं शूद्रमृषिरब्रवीत् ॥
कुरु ह्येतां पूर्वशीर्षां भवान् श्चोदङ्मुखः शुचिः ॥ स च तत्कृतवान् शूद्रः सर्वं यदृषिरब्रवीत् ॥ यथोपदि
ष्टं मेधावी दर्भाप्यादि यथातथं ॥ हव्यकव्यविधिं कृत्स्नमुक्तं तेन तपस्विना ॥ ऋषिणा पितृकार्ये च स च
धर्मपथे स्थितः ॥ पितृकार्ये कृते चापि विसृष्टः स जगाम ह ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य स तप्यन् शूद्रतापसः
वने पंचत्वमगमत् सुकृतेन च तेन वै ॥ अजायत महाराजराजवंशे महाद्युतिः ॥ तथैव स ऋषिस्तात कालधर्मम
वाप्तवान् ॥ पुरोहितकुले विप्रस्स जातो भरतर्षभ ॥ एवं तौ तत्र संभूतौ उभौ शूद्रमुनी तदा ॥ क्रमेण वर्द्धितौ चापि विद्या
सु कुशलावुभौ ॥ अथर्ववेदे वेदे च बभूवर्षिः सुनिष्ठितः ॥ कल्पप्रयोगे चोत्पन्ने ज्योतिषे च परं गतः ॥ सांख्ये
चैव परा प्रीतिस्तस्य चैवं व्यवर्द्धत ॥ पितर्युपरते चापि कृतशौचस्तु पार्थिवः ॥ अभिषिक्तः प्रकृतिभी राजपु
त्रः स पार्थिवः ॥ अभिषिक्तेन स ऋषिरभिषिक्तः पुरोहितः ॥ स तं पुरोधाय सुखमवसद्भरतर्षभ ॥ राज्यं शा
शास धर्मेण प्रजाश्च परिपालयन् ॥ पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकार्येषु चासकृत् ॥ उत्स्मयन् प्राहसच्चापि दृष्ट्वा
राजपुरोहितं ॥ एवं स बहुशो राजन् पुरोधसमुपाहसत् ॥ लक्षयित्वा पुरोधास्तु बहुशस्तं नराधिपं ॥ उत्स्म
यंतं च सततं दृष्ट्वासौ मन्युमाविशत् ॥ अथ शून्ये पुरोधास्तु सह राज्ञा समागतः ॥ कथाभिरनुकूलाभी राजानं
चाभ्यरामयत् ॥ ततो ब्रवीन्नरेंद्रं स पुरोधा भरतर्षभ ॥ वरमिच्छाम्यहं त्वेकं त्वया दत्तं महाद्युते ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥
वराणां ते शतं दद्यां किं च त्वेकं द्विजोत्तम ॥ स्नेहाच्च बहुमानाच्च नास्त्यदेयं हि मे तव ॥ ॥ पुरोहित उ० ॥ ॥ एकं वै वरमि
च्छामि यदि तुष्टोसि पार्थिव ॥ प्रतिजानीहि तावत्त्वं सत्यं यद्वदनानृतं ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ बाढमित्येव तं राजा प्रत्युवाच

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युधिष्ठिर ॥ यदि स्यामि वक्ष्यामि अज्ञानन्ननु संवदे ॥॥ पुरोहित उ० ॥॥ पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकृत्ये
षु चासकृत् ॥ शांतिहोमेषु च सदा किं त्वं हससि वीक्ष्य मां ॥ सव्रीडं वै भवति हि मनो मे हसता त्वया ॥ कामया
न्य०३ ज्ञापितो राजन्नान्यथा वक्तुमर्हसि ॥ सुव्यक्तं कारणं ह्यत्र न ते हास्यमकारणं ॥ कौतूहलं मे सुमहत्तां तत्त्वेन
कथयस्व मे ॥॥ राजोवाच ॥॥ एवमुक्ते त्वया विप्र यदवाच्यं भवेदपि ॥ अवश्यमेव वक्तव्यं शृणुष्वैकम
ना द्विज ॥ पूर्वदेहे यथा वृत्तं तं निबोध द्विजोत्तम ॥ जातिस्मरोस्म्यहं ब्रह्मन्नवधानेन मे शृणु ॥ शूद्रो हमभवं
पूर्वं तपसा भ्रंशसंयुतः ॥ ऋषिरुग्रतपास्त्वं च तदाभूद्द्विजसत्तमः ॥ प्रीयता हि तदा ब्रह्मन्मयानुग्रहबु
द्धिना ॥ पितृकार्ये त्वया पूर्वमुपदेशः कृतोनघ ॥ वृत्तौ दर्भेषु हव्ये च कव्ये च मुनिसत्तम ॥ एतेन कर्मदोषेण
पुरोधास्त्वमजायथाः ॥ अहं राजा च विप्रेंद्र पश्य कालस्य पर्ययं ॥ मत्तस्योपदेशस्य त्वया व्याप्तमिदं फलं ॥
एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्प्रहसे त्वां द्विजोत्तम ॥ न त्वां परिभवन्ब्रह्मन्प्रहसामि गुरुर्भवान् ॥ विपर्ययेण मे मन्यु
स्तेन संतप्यते मनः ॥ जातिं स्मराम्यहं तुभ्यमतस्त्वां प्रहसामि वै ॥ एवं तवोग्रं हि तप उपदेशेन नाशितं ॥
पुरोहितत्वमुत्सृज्य यतस्व त्वं पुनर्भवे ॥ इतस्त्वमधमामन्यां मा योनिं प्राप्स्यसे द्विज ॥ गृहाण त्वं द्रविणं विप्र
पूतात्मा भव सत्तम ॥॥ भीष्म उवाच ॥॥ ततो विसृष्टो राज्ञा तु विप्रो दानान्यनेकशः ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं भूमिं
ग्रामांश्च सर्वशः ॥ कृच्छ्राणि चीर्णवांश्चैव ततो यथोक्तानि द्विजोत्तमैः ॥ तीर्थानि चापि गत्वा वै दानानि विविधानि
च ॥ दत्वा गाश्चैव विप्रेभ्यः पूतात्मा भवदात्मवान् ॥ तमेवं चाश्रमं गत्वा चचार विपुलं तपः ॥ ततः सिद्धिं
परां प्राप्तो ब्राह्मणो राजसत्तम ॥ संमतश्चाभवत्तेषामाश्रमे तन्निवासिनां ॥ एवं प्राप्तो महत्कृच्छ्रमृषिः
स नृपसत्तम ॥ ब्राह्मणेन न वक्तव्यं तस्माद्वर्णावरे जने ॥ वर्जयेदुपदेशं च सदैव ब्राह्मणो नृप ॥ उपदेशं ॥१३॥
हि कुर्वाणो द्विजः कृच्छ्रमवाप्नुयात् ॥ नैषितव्यं सदा वाचा द्विजेन नृपसत्तम ॥ न च वक्तव्यमिह हि किंचिद्वर्णे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वरे जने ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ एतेषु कथयन्राजन्ब्राह्मणो न प्रदुष्यति ॥
तस्मात्सद्भिर्न वक्तव्यं कस्यचित्किंचिदग्रतः ॥ सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य दुर्ज्ञेया ह्यकृतात्मभिः ॥ तस्मान्मौने
न मुनयो दीक्षां कुर्वंति वादताः ॥ दुरुक्तस्य भयाद्धो अन्ना भाषंते च किंचन ॥ धार्मिका गुणसंपन्नाः सत्या
र्जवसमन्विताः ॥ दुरुक्तवाचाभिहितैः प्राप्नुवंतीह दुष्कृतं ॥ उपदेशो न कर्तव्यः कदाचिदपि कस्यचित् ॥
उपदेशाद्धि तत्पापं ब्राह्मणः समवाप्नुयात् ॥ विमृश्य तस्मात्प्राज्ञेन वक्तव्यं धर्ममिच्छता ॥ सत्यानृतेन
हि ज्ञातउपदेशो हि नस्ति हि ॥ व्यक्तव्यमिह पृष्टेन विनिश्चित्य विनिश्चयं ॥ स चोपदेशः कर्तव्यो येन ध
र्ममवाप्नुयात् ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातमुपदेशकृते मया ॥ महान्क्लेशो हि भवति तस्मान्नोपदिशेदिह
॥॥ दानधर्मे शूद्रमुनिसंवादो नाम ॥॥ युधिष्ठिर उ० ॥॥ कीदृशेषु पुरुषेतात स्त्रीषु वा भरतर्षभ ॥ श्रीः पद्मा
वसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥॥ भीष्म उ० ॥॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि यथावृत्तं यथाश्रुतं ॥ रुक्मिणी दे
वकीपुत्रसंनिधौ पर्यपृच्छत ॥ नारायणस्यांकगतां ज्वलंतीं दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवर्णां ॥ कौतूहलाद्वि
स्मितचारुनेत्रा पप्रच्छ माता मकरध्वजस्य ॥ कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं संतिष्ठसे कानि च सेवसि त्वं ॥
तानि त्रिलोकेश्वर भूतकांते तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकल्पे ॥ एवं तदा श्रीरभिभाष्यमाणा देव्या समक्षं गरुडध्वज
स्य ॥ उवाच वाक्यं मधुराभिधानं मनोहरं चंद्रमुखी प्रसन्ना ॥॥ श्रीरुवाच ॥॥ वसामि नित्यं शुभगे प्रगल्भे
दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ॥ अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे जितेंद्रिये नित्यमुदीर्णसत्वे ॥ नाकर्मशीलेषु पुरुषेषु वसा
मि न नास्तिके सांकरिके कृतघ्ने ॥ न भिन्नवृत्ते न नृशंसवर्णे न चापि चौरे न गुरुष्वसूये ॥ ये चाल्पतेजोबलसत्त्व
मानाः क्लिश्यंति कुप्यंति च यत्र तत्र ॥ न चैव तिष्ठामि तथाविधेषु नरेषु संगुप्तमनोरथेषु ॥ यश्चात्मनि प्रा
र्थयते च किंचिद्यश्च स्वभावोपहतांतरात्मा ॥ तेष्वल्पसंतोषरतेषु नित्यं नरेषु नाहं निवसामि सम्यक् ॥ स्वध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्मशीलेषुचधर्मवित्सुवृद्धोपसेवानिरतेषुदांते॥ क्रतात्मनिक्षांतिपरेसमर्थेक्षांतासुदांतासुतथाबला
सु॥ सत्यस्वभावार्जवसंयुतासुवसामिदेवद्विजपूजिकासु॥ प्रकीर्णभांडामनवेक्षकारिणीं॥ स
दाचभर्तुःप्रतिकूलवादिनी॥ परस्यवेश्माभिरतामलज्जामेवंविधांतांपरिवर्जयामि॥ सत्यासुनित्यं
प्रियदर्शनासुसौभाग्ययुक्तासुगुणान्वितासु॥ वसामिनारीषुपतिव्रतासुकल्याणशीलासु
विभूषितासु॥ यानेषुकन्यासुविभूषणेषुयज्ञेषुमेघेषुचवृष्टिमत्सु॥ वसामिफुल्लासुचपद्मिनी
षुनक्षत्रवीथीषुचशारदीषु॥ गजेषुगोष्ठेषुतथासनेषुसरस्सुफुल्लोत्पलपंकजेषु॥ नदीषुहंसस्व
ननादितासुक्रौंचावघुष्टस्वरशोभितासु॥ विकीर्णकूलद्रुमराजितासुतपस्विसिद्धद्विजसेवितासु॥ वसा
मिनित्यंसुबहूदकासुसिंहैर्गजैश्चाकुलितोदकासु॥ मत्तेगजेगोवृषभेनरेंद्रेसिंहासनेसत्पुरुषेषुनित्यं
यस्मिञ्जनोहव्यभुजंजुहोतिगोब्राह्मणंचार्चतिदेवताश्च॥ कालेचपुष्पैर्बलयःक्रियंते॥ तस्मिन्गृहेनि
त्यमुपैमिवासं॥ स्वाध्यायनित्येषुसदाद्विजेषुक्षात्रेचधर्माभिरतेसदैव॥ वैश्येचकृष्याभिरतेवसामिशू
द्रेचशुश्रूषणनित्ययुक्ते॥ नारायणेत्वेकमनावसामिसर्वेणभावेनशरीरभूता॥ तस्मिन्हिधर्मःसुमहा
न्निविष्टोब्रह्मण्यताचात्रतथाप्रियत्वं॥ नाहंशरीरेणवसामिदेवि॥ नैवंमयाशक्यमिहाभिधातुंभावेनय
स्मिंन्निवसामिपुंसिसवर्द्धतेधर्मयशोर्थकामैः॥ ॥ दानधर्मेश्रीरुक्मिणीसंवादः॥ ॥ युधिष्ठिर उ०॥ ॥ स्त्रीपुंस
योःसंप्रयोगेस्पर्शःकस्याधिकोभवेत्॥ एतस्मिन्संशयेराजन्यथावद्वक्तुमर्हसि॥ ॥ भीष्म उ०॥ ॥ अत्राप्यु
दाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ भंगास्वनेनशक्रस्ययथावैरमभूत्पुरा॥ पुराभंगास्वनोनामराजर्षि
रतिधार्मिकः॥ अपुत्रःपुरुषव्याघ्रपुत्रार्थंयज्ञमाहरत्॥ अग्निष्टुतंसराजर्षिरिंद्रद्विष्टंमहाबलः॥ प्राय
श्चित्तेषुमर्त्यानांपुत्रकामेषुचेष्यते॥ इंद्रोज्ञात्वातुतंयज्ञंमहाभागःसुरेश्वरः॥ अंतरंतस्यराजर्षेरन्वि ॥१४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

च्छं त्नियमात्मनः ॥ नचैवास्यांतरंराजन्सददर्शमहात्मनः ॥ कस्यचित्तथकालस्यमृगयांगतवान्नृपः ॥
इदमंतरमित्येवशक्रोनृपममोहयत् ॥ एकाश्वेनचराजर्षिर्भ्रांतइंद्रेणमोहितः ॥ नदिशोविंदतनृपः
क्षुत्पिपासार्दितस्तदा ॥ इतश्चेतश्चवैधावन्श्रमतृष्णार्दितोनृप ॥ सरोपश्यत्सुरुचिरंपूर्णंपरमवारिणा ॥
सोवगाह्यसरस्तातपाययामासवाजिनं ॥ अथपीतोदकंसोश्वंवृक्षेबध्वानृपोत्तमः ॥ अवगाह्यतत
स्नातस्तत्रस्त्रीत्वमागतवान् ॥ आत्मानंस्त्रीकृतंदृष्ट्वाव्रीडितोनृपसत्तमः ॥ चिंतानुगसर्वात्माव्याकु
लेंद्रियचेतनः ॥ आरोहिष्येकथंत्वश्वंकथंयास्यामिवैपुरं ॥ इष्टेनाग्निष्टुताचापिपुत्राणांशतमौरसं ॥ जा
तंमहाबलानांमेतान्प्रवक्ष्यामिकिंत्वहं ॥ दारेषुचास्मकीयेषुपौरजानपदेषुच ॥ मृदुत्वंचतनुत्वंचविक्ल
वत्वंतथैवच ॥ स्त्रीगुणाऋषिभिःप्रोक्ताधर्मतत्वार्थदर्शिभिः ॥ व्यायामेकर्कशत्वंचवीर्यंचपुरुषेगु
णाः ॥ पौरुषंविप्रनष्टंवैस्त्रीत्वंकेनापिमेभवत् ॥ स्त्रीभावात्पुनरश्वंतंकथमारोढुमुत्सहे ॥ महतात्व
थयत्नेनआरुह्याश्वंनराधिपः ॥ पुनरायात्पुरंतातस्त्रीकृतोनृपसत्तम ॥ पुत्रादाराश्चभृत्याश्चपौरजा
नपदाश्चते ॥ किंन्विदंत्वितिविज्ञायविस्मयंपरमंगता ॥ अथोवाचसराजर्षिःस्त्रीभूतोवदतांवर ॥ मृग
यामहंनिर्यातोबलैःपरिवृतोदृढं ॥ उद्भ्रांतःप्राविशंघोरामटवींदैवचोदितः ॥ अटव्यांचसुघोरायांतृ
ष्णार्तोनष्टचेतनः ॥ सरःसुरुचिरप्रख्यमपश्यंपक्षिभिर्वृतं ॥ तत्रावगाहःस्त्रीभूतोदैवेनाहंकृतःपुरा
नामगोत्राणिचाभाष्यदाराणांमंत्रिणांतथा ॥ आहपुत्रांस्ततःसोथस्त्रीभूतःपार्थिवोत्तमः ॥ संप्रीत्याभु
ज्यतांराज्यंवनंयास्यामिपुत्रकाः ॥ एवमुक्त्वापुत्रशतंवनमेवजगामह ॥ गत्वाचैवाश्रमंसातुतापसंप्र
त्यपद्यत ॥ तापसेनास्यपुत्राणामाश्रमेप्यभवच्छतं ॥ अथसादायतान्सर्वान्पूर्वपुत्रानभाषत ॥ पुरुषत्वेसुता
यूयंस्त्रीत्वेचमेशतंसुताः ॥ एकत्रभुज्यतांराज्यंभ्रातृभावेनपुत्रकाः ॥ सहिताभ्रातरस्तेथराज्यंबुभुजिरेत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दा॥ तान्दृष्ट्वा भ्रातृभावेन भुंजानाराज्यमुत्तमं॥ चिंतयामास देवेंद्रो मन्युनाभिपरिप्लुतः॥ उपकारोस्यराजर्षेः
कृतोनापकृतं मया॥ ततोब्राह्मणरूपेण देवराजः शतक्रतुः॥ भेदयामास तान्गत्वा नगरं वैनृपात्मजान्॥
भ्रातृणां नास्ति सौभ्रात्रं यप्येकस्य पितुः सुता॥ राज्यहेतोर्विवदिताः कश्यपस्य सुरासुराः॥ यूयं भंगस्वना
पत्यास्तापसस्येतरे सुताः॥ कश्यपस्य सुराश्चैव असुराश्च सुतास्तथा॥ युष्माकं पैतृकं राज्यं भुज्यते ताप
सात्मजैः॥ इंद्रेण भेदितास्ते तु युद्धेन्योन्यमपातयन्॥ तच्छ्रुत्वा तापसी चापि संतप्ता प्ररुरोद ह॥ ब्राह्म
णच्छद्मनाभ्येत्य तामिंद्रोथान्वपृच्छत॥ केन दुःखेन संतप्ता रोदिषि त्वं वरानने॥ ब्राह्मणं तं ततो दृष्ट्वा सा स्त्री क
रुणमब्रवीत्॥ पुत्राणां द्वे शते ब्रह्मन्कालेन विनिपातिते॥ अहं राजाभवं विप्र तत्र पुत्रशतं मम॥ समुत्पन्नं स्व
रूपाणां पुत्राणां ब्राह्मणोत्तम॥ कदाचिन्मृगयां यात उद्भ्रांतो गहने वने॥ अवगाढश्च सरसि स्त्रीभूतो ब्रा
ह्मणोत्तम॥ पुत्रान्राज्ये प्रतिष्ठाप्य वनमस्मि ततो गतः॥ स्त्रियाश्च मे पुत्रशतं तापसेन महात्मना॥ आश्र
मे जनितं ब्रह्मन्नीतं तन्नगरं मया॥ तेषां च वैरमुत्पन्नं कालयोगेन वै द्विज॥ एतच्छोचाम्यहं ब्रह्मन्दैवेन सम
भिप्लुता॥ इंद्रस्तां दुःखितां दृष्ट्वा अब्रवीत्परुषं वचः॥ पुरा सुदुःसहं भद्रे मम दुःखं त्वया कृतं॥ इंद्रद्विष्टेन यजता मा
मनाहूय विहितं॥ इंद्रोहमस्मि दुर्बुद्धे वैरं ते यातितं मया॥ इंद्रं दृष्ट्वा तु राजर्षिः पादयोः शिरसा गतः॥ प्रसीद त्रिद
शश्रेष्ठ पुत्रकामेन सक्रतुः॥ इष्टस्त्रिदशशार्दूल तत्र मे क्षंतुमर्हसि॥ प्रणिपातेन तस्येंद्रः परितुष्टो वरं ददौ॥ पुत्रा
स्ते कतमे राजन्जीवंतु तव शंस मे॥ स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः पुरुषस्याथ ये भवन्॥ तापसी तु ततः शक्रमुवाच प्रय
तांजलिः॥ स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः स्नेहस्तेभ्योधिकः कथं॥ कारणं श्रोतुमिच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि॥ स्त्र्यु
वाच॥ स्त्रियास्त्वभ्यधिकः स्नेहो न तथा पुरुषस्य वै॥ तस्मात्ते शक्र जीवंतु ये जाताः स्त्रीकृतस्य वै॥॥ भीष्म उ॥॥
एवमुक्तस्ततस्त्विंद्रः प्रीतो वाक्यमुवाच ह॥ सर्व एवेह जीवंतु पुत्रास्ते सत्यवादिनि॥ वरं च वृणु राजेंद्र यं
त्वमिच्छसि सुव्रत॥ पुरुषत्वमथ स्त्रीत्वं मत्तो यदभिकांक्षसि॥॥ स्त्र्युवाच॥॥ स्त्रीत्वमेव वृणे शक्र पुंस्त्वं नेच्छामि ॥१५॥
वासव॥ एवमुक्तस्तु देवेंद्रस्तां स्त्रियं प्रत्युवाच ह॥ पुरुषत्वं कथं त्यक्त्वा स्त्रीत्वं चोदयसे विभो॥ एवमुक्तः प्रत्युवा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

च स्त्रीभूतो राजसत्तमः॥ स्त्रियाः पुरुषसंयोगे प्रीतिरभ्यधिका सदा॥ एतस्मात्कारणाच्छक्र स्त्रीत्वमे
व शृणोम्यहं॥ रमे चाभ्यधिकं स्त्रीत्वे सत्यं वै देवसत्तम॥ स्त्रीभावेन हि तुष्टास्मि गम्यतां त्रिदशाधिप॥ एव
मस्त्विति चोक्त्वा तमापृच्छ्य त्रिदिवं गतः॥ एवं स्त्रिया महाराज अधिका प्रीतिरुच्यते॥॥ दानधर्मे भंगास्व
नोपाख्यानं॥॥ युधिष्ठिर उ०॥॥ किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्राहितार्थिना॥ कथं वै लोकयात्रां तु किंशीलश्च
समाचरेत्॥ भीष्म उवाच॥ कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधं॥ मनसा त्रिविधं चैव दश कर्मपथांस्त्य
जेत्॥ प्राणातिपातः स्तैन्यं च परदारमथापि च॥ त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत्॥ असत्प्रलापं पा
रुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा॥ चत्वारि वाचा राजेंद्र न जल्पेन्नानुचिंतयेत्॥ अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्वेषु सौ
हृदं॥ कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत्॥ तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेदशुभं नरः॥ शुभाशुभान्या
चरन्हि तस्य तस्याश्नुते फलं॥॥ दानधर्मे भंगास्वनोपाख्यानं॥॥ युधिष्ठिर उ०॥॥ त्वयापगेय नामानि श्रुतानी
ह जगत्पतेः॥ पितामहेशाय विभो नामान्याचक्ष्व शंभवे॥ बभ्रवे विश्वरूपाय महाभाग्यं च तत्वतः॥ सुरासुरगु
रो देवेशं करेव्यक्तयोनये॥॥ भीष्म उ०॥॥ अशक्तोहं गुणान्वक्तुं महादेवस्य धीमतः॥ यो हि सर्वगतो देवो न
च सर्वत्र दृश्यते॥ ब्रह्मविष्णुसुरेशानां स्रष्टा च प्रभुरेव च॥ ब्रह्मादयः पिशाचांता यं हि देवा उपासते॥ प्रकृती
नां परत्वेन पुरुषस्य च यः परः॥ चिंत्यते यो योगविद्भिरृषिभिस्तत्वदर्शिभिः॥ अक्षरं परमं ब्रह्म असच्च स
दसच्च॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षोभयित्वा स्वतेजसा॥ ब्रह्माणमसृजत्तस्माद्देवदेवः प्रजापतिः॥ को हि शक्तो गुणा
न्वक्तुं देवदेवस्य धीमतः॥ गर्भजन्मजरायुक्तो मर्त्यो मृत्युसमन्वितः॥ को हि शक्तो भवं ज्ञातुं मद्विधः परमेश्व
रं॥ ऋते नारायणात्पुत्र शंखचक्रगदाधरात्॥ एष विद्वान्गुणश्रेष्ठो विष्णुः परमदुर्जयः॥ दिव्यचक्षुर्महातेजा
वीक्ष्यते योगचक्षुषा॥ रुद्रभक्त्या तु कृष्णेन जगद्व्याप्तं महात्मना॥ तं प्रसाद्य तदा देवं बदर्यां किल भारत॥ अर्थात्प्रिय
तरत्वं च सर्वलोकेषु वै तदा॥ प्राप्तवानेव राजेंद्र सुवर्णाक्षान्महेश्वरात्॥ पूर्णं वर्षसहस्रं तु तप्तवानेष माधवः॥ प्रसा
द्य वरदं देवं चराचरगुरुं शिवं॥ युगे युगे तु कृष्णेन तोषितो वै महेश्वरः॥ भक्त्या परमया चैव प्रीतश्चैव महात्मनः॥ ऐश्वर्यं

गो१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दी०॥
॥१६॥

यादृशं तस्य जगद्योनेर्महात्मनः॥ तदप्यं दृष्टवान्साक्षात्पुत्रार्थं हरिरच्युत॥ यस्मात्परतरं चैव नान्यं पश्यामि
भारत॥ व्याख्यातुं देवदेवस्य शक्तो नामन्यशेषतः॥ एष शक्तो महाबाहुर्वक्तुं भगवतो गुणान्॥ विभूतिं चैव का
र्त्स्न्येन सत्यं माहेश्वरीं नृप॥ वैशंपायन०॥ एवमुक्तस्तदा भीष्मो वासुदेवं महायशाः॥ भवमाहात्म्यसंयुक्तमि
दमाह पितामहः॥ भीष्म०॥ सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि॥ शिवाय विष्णुरूपाय यन्मां पृच्छ युधिष्ठि
रः॥ नाम्नां सहस्रं देवस्य तंडिना ब्रह्मयोनिना॥ निवेदितं ब्रह्मलोके ब्रह्मणे यत्पुराभव॥ द्वैपायनप्रभृतयस्त
थाचेमे तपोधनाः॥ ऋषयः सुव्रता दांताः शृण्वंतु गदतस्तव॥ श्रवायनं दिने होत्रे गोत्रे विश्वस्रष्टे जगत्ये॥ महा
भाग्यं विभो ब्रूहि मुंडिने चक्रपर्दिने॥ वासुदेवः॥ न गतिः कर्मणां शक्या वेत्तुमीशस्य तत्वतः॥ हिरण्यगर्भ
प्रमुखा देवाः सेंद्रा महर्षयः॥ न विदुर्यस्य भवनं दिदृक्षाः सूक्ष्मदर्शिनः॥ स कथं नरमात्रेण शक्यो ज्ञातुं सतां ग
तिः॥ तस्याहमसुरघ्नस्य कांश्चिद्भगवतो गुणान्॥ भवतां कीर्तयिष्यामि व्रतेशाय यथातथ॥ वैशं०॥ एवमु
क्त्वा तु भगवान्गुणांस्तस्य महात्मनः॥ उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा कथयामास धीमतः॥ वासुदे०॥ शुश्रूषध्वं ब्रा
ह्मणेंद्रा स्त्वं च तात युधिष्ठिर॥ त्वं चापगेय नामानि निशृणुष्वेह कपर्दिनः॥ यदवाप्तं मया पूर्वं शांबहेतोः सुदुष्करं॥
यथा च भगवान्दृष्टो मया पूर्वं समाधिना॥ शंबरे निहते पूर्वं रौक्मिणेयेन धीमता॥ अतीते द्वादशे वर्षे जांबव
त्यब्रवीद्धि मां॥ प्रद्युम्नचारुदेष्णादीन्रुक्मिण्या वीक्ष्य पुत्रकान्॥ पुत्रार्थिनी मामुपेत्य वाक्यमाह युधिष्ठिर॥
शूरं बलवतां श्रेष्ठं कांतरूपमकल्मषं॥ आत्मतुल्यं मम सुतं प्रयच्छाच्युत माचिरं॥ न हि तेऽप्राप्यमस्तीह त्रिषु लो
केषु किंचन॥ लोकान्सृजेस्त्वमपरानिच्छन्यदुकुलोद्वह॥ त्वया द्वादशवर्षाणि व्रतीभूतेन शुष्यता॥ आराध्य पशुभर्ती
रं रुक्मिण्या जनिताः सुताः॥ चारुदेष्णः सुचारुश्च चारुवेशो यशोधरः॥ चारुश्रवाश्चारुयशाः प्रद्युम्नः शंभुरेव च॥ य
था ते जनिताः पुत्रा रुक्मिण्या चारुविक्रमाः॥ तथा ममापि तनयं प्रयच्छ मधुसूदन॥ इत्येवं चोदितो देव्या तामवोचं सुमध्यमां॥
अनुजानीहि मां राज्ञि करिष्ये वचनं तव॥ सा च मामब्रवीद्गच्छ शिवाय विजयाय च॥ ब्रह्मा शिवः काश्यपश्च नद्यो
देवा मनोनुगाः॥ क्षेत्रौषध्यो यज्ञभागा छंदांस्यृषिगणा धराः॥ समुद्रा दक्षिणा स्तोभा ऋक्षाणि पितरो ग्रहाः॥ देवपत्न्यो ॥१६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवकन्या देवमाला रम्भा च ॥ मन्वंतराणि गावश्च चंद्रमास्त्विलाहरिः ॥ सावित्री ब्रह्मविद्या च कृतवोवस
रास्तथा ॥ क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेषा ऋतुपर्ययाः ॥ रक्षंतु सर्वत्र गतं त्वां यादवसुखावहं ॥ अरिष्टं गच्छ पंथा
नमप्रमत्तो भवानघं ॥ एवं कृतस्वस्त्ययनस्तदाहं ततोभ्यनुज्ञाप नरेंद्रपुत्रीं ॥ पितुःसमीपं नरसत्तमस्य मा
तुश्च राज्ञश्च तथा कुकस्य ॥ गत्वा समावेद्य यदब्रवीन्मां विद्याधरेंद्रस्य सुतामृशाली ॥ तानभ्यनुज्ञाप्य तदा
तिदुःखा द्दंतथैवातिबलं चरामं ॥ अयोवतुः प्रीतियुतो लदानीलपद्मः समृद्धिर्भवतोस्तु विघ्ना ॥ आप्यानुज्ञां
गुरुजनादहं तावद्दीमविंतयं ॥ सोवहद्धिमवंतं मां प्राप्य चैनं व्यसर्ज्जयं ॥ तत्राहमद्भुतां भावानपश्यं तिगिरि
सत्तमे ॥ ह्येकेच तपसा श्रेष्ठे परया म्यद्भुतमुत्तमं ॥ दिव्यं वैयाघ्रपदस्य उपमन्योर्महात्मनः ॥ पूजितं देवगंधर्वैर्ब्र
ह्मयालक्ष्म्या समावृतं ॥ धवककुभकदंबनारिकेलैः कुरुबककेतकजंबुपाटलाभिः ॥ वटवरुणकवत्सनाभ
बिल्वैः सरलकपित्थप्रियालशालतालैः ॥ बदरीकुंदपुन्नागैरशोकाम्रातिमुक्तकैः ॥ मधुकैः कोविदारैश्च चंप
कैः पनसैस्तथा ॥ वन्यैर्बहुविधैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युतं ॥ पुष्पगुल्मलताकीर्णं कदलीखंडशोभितं ॥ नाना
शकुनिसंभोज्यैः फलैर्वृक्षैरलंकृतं ॥ यथास्थानविनिक्षिप्तैर्भूषितं भस्मराशिभिः ॥ रुरुवानरशार्दूलसिंह
द्वीपिसमाकुलं ॥ कुरंगबर्हिणाकीर्णं मार्जारभुजगावृतं ॥ पूगैश्च मृगजातीनां महिषर्क्षनिषेवितं ॥ सकृ
त्प्रभिन्नैश्च गजैर्विभूषितं प्रफुल्लनानाविधपक्षिसेवितं ॥ सुपुष्पितैरंबुधरप्रकाशैर्महीरुहाणां च वनैर्विचि
त्रैः ॥ नानापुष्परजोमिश्रो गजदानाधिवासितः ॥ दिव्यस्त्रीगीतबहुलो मारुतोभिमुखो ववौ ॥ धारानिनादैर्वि
हगप्रणादैः शुभैस्तथा बृंहितैस्तथा किंनराणामुदारैः शुभैः स्वनैः सामगानां च वीर ॥ अचिंत्यं मनसा
प्यन्यैः सरोभिः समलंकृतं ॥ विशालैश्चाग्निसरणैर्भूषितं कुसुमावृतैः ॥ विभूषितं पुण्यपवित्रतोय
या सदा वै जुष्टं नृपजह्नुकन्यया ॥ विभूषितं धर्मभृतां वरिष्ठैर्महात्मभिर्वह्निसमानकल्पैः ॥ वाय्वाहारै
रंबुपैर्जप्यनित्यैः ॥ संप्रक्षालैर्योगिभिर्ध्याननित्यैः ॥ धूमप्राशैरूष्मपैः क्षीरपैश्च संजुष्टं च ब्राह्मणेंद्रैः स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मंतात॥ गोचारिणो ध्याश्मकुट्टा दंतोलूखलिकास्तथा॥ मरीचिपाः फेनपाश्च तथैव मृगचारिणः॥
अश्वत्थफलभक्षाश्च तथाह्युदकशायिनः॥ चीरचर्मांबरधरास्तथा वल्कलधारिणः॥ सुदुःखान्नि
यमांस्तांस्तान्वहतः सुतपोधनान्॥ पश्यन्यतीन्बहुविधान्प्रवेष्टुमुपचक्रमे॥ सुपूजितं देवगणैर्महा
त्मभिः शिवादिभिर्भारत पुण्यकर्मभिः॥ रराज तच्चाश्रममंडलं सदा दिवीव राजन्रविमंडलं यथा॥ क्री
डंति सर्पैर्नकुला मृगैर्व्याघ्राश्च मित्रवत्॥ प्रभावाद्दीप्ततपसां सन्निकर्षान्महात्मनो॥ तत्राश्रमप
दश्रेष्ठे सर्वभूतमनोरमे॥ सेविते द्विजशार्दूलैर्वेदवेदांगपारगैः॥ नानानियमविख्यातैरृषिभिः
सुमहात्मभिः॥ प्रविशन्नेव चापश्यं जटाचीरधरं प्रभुं॥ तेजसा तपसा चैव दीप्यमानं यथानलं॥
शिष्यैरनुगतं शांतं युवानं ब्राह्मणर्षभं॥ शिरसा वंदमानं मामुपमन्युरभाषत॥ स्वागतं पुंडरीकाक्ष सफ रि
लानि तपांसिनः॥ यः पूज्यः पूजयसि मां द्रष्टव्यो द्रष्टुमिच्छसि॥ तमहं प्रांजलिर्भूत्वा मृगपक्षिष्वथा
ग्निषु॥ धर्मे च शिष्यवर्गे च समपृच्छमनामयं॥ ततो मां भगवानाह साम्ना परमवल्गुना॥ लप्स्यसे तन
यं कृष्ण आत्मतुल्यमसंशयं॥ तपः सुमहदास्थाय तोषयेशानमीश्वरं॥ इह देवः सपत्नीकः समाक्रीडत्य
धोक्षज॥ इहैनं दैवतश्रेष्ठं देवाः सर्षिगणाः पुरा॥ तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च॥ तोषयित्वा शुभान्कामा
न्प्राप्नुवंतो जनार्दन॥ तेजसां तपसां चैव निधिः स भगवानिह॥ शुभाशुभान्वितान्भावान्विसृजन्संक्षिपन्नपि
आस्ते देव्या सहाचिंत्यो यं प्रार्थयसि शत्रुहन्॥ हिरण्यकशिपुर्योभूद्दानवो मेरुकंपनः॥ तेन सर्वाम
रैश्वर्यं शर्वात्प्राप्तं समार्बुदं॥ तस्यैव पुत्रप्रवरो मंदरो नाम विश्रुत॥ महादेववराच्छक्रं वर्षार्बुदमयो
धयत्॥ विष्णोश्चक्रं च तद्घोरं वज्रमाखंडलस्य च॥ शीर्णं पुराभवत्तात ग्रहस्यांगेषु केशव॥ यत्तद्भगव
ता पूर्वं दत्तं चक्रं तवानघ॥ जलांतरचरं हत्वा दैत्यं च बलगर्वितं॥ उत्पादितं वृषांकेन दीप्तज्वलनसंनिभं॥ दत्तं भगव ॥१७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ता तुभ्यं उद्दर्षं ते जस्ताद्भुतं ॥ न शक्यं द्रष्टुमन्येन वर्ज्जयित्वा पिनाकिनं ॥ सुदर्शनं भवेत्येवं भवेनोक्तं तदा तु
तत् ॥ सुदर्शनं तदा तस्य लोके नाम प्रतिष्ठितं ॥ तज्जीर्णेमभवत्तात ग्रहस्यांगेषु केशव ॥ ग्रहस्यातिबलं स्यांगे च
रदत्तस्य धीमतः ॥ न शास्त्राणि वहंत्यंगे चक्रवज्रशतान्यपि ॥ अर्च्यमानाश्च विबुधा ग्रहेण सुबलीयसः ॥ शिवदत्त
वराज्जघ्नुः सुरेंद्रा सुरा भृशं ॥ तुष्टो विष्णुस्तभस्यापि त्रिलोकेश्वरतां ददौ ॥ शतं वर्षसहस्राणां सर्वलोकेश्वरो
भवत् ॥ ममैवानुचरो नित्यं भवितासीति चाब्रवीत् ॥ तथा पुत्रसहस्राणां सम्युतं च ददौ प्रभुः ॥ कुशद्वीपं च स ददौ रा
ज्येन भगवानजः ॥ तथा शतमुखो नाम धात्रा सृष्टो महासुरः ॥ येन वर्षशतं साग्रमात्ममांसैर्हुतोनलः ॥ तं प्राह भ
गवांस्तुष्टः किं करोमीति शंकरः ॥ तं वै शतमुखः प्राह योगो भवतु मेद्भुतः ॥ बलं च दैवतं श्रेष्ठं शाश्वतं संप्रपच्छ मे
तथेति भगवानाह तस्य तद्दत्तवान् प्रभुः ॥ स्वायंभुवः क्रतुश्चापि पुत्रार्थमभवत्पुरा ॥ आविश्य योगे चात्मानं त्रीणि व
र्षशतान्यपि ॥ तस्य चोपददौ पुत्रान् सहस्रं क्रतुसंमितान् ॥ योगेश्वरं देवगीतं वेत्थ कृष्ण न संशयः ॥ याज्ञवल्क्य
इति ख्यातः ऋषिः परमधार्मिकः ॥ आराध्य स महादेवं प्राप्तवान्ज्ञानमुत्तमं ॥ प्रसाद्य स महादेवं प्राप्तवानतुलं
यशः ॥ वेदव्यासश्च योगात्मा पराशरसुतो मुनिः ॥ सोपि शंकरमाराध्य प्राप्तवाननुलं यशः ॥ वालखिल्या मघ
वता ह्यवज्ञाताः पुरा किल ॥ तैः क्रुद्धैर्भगवान्रुद्रस्तपसा तोषितो ह्यभूत् ॥ तांश्चापि दैवतश्रेष्ठः आह प्रीतो जगत्प
तिः ॥ सुपर्णं सोमहर्तारं तपसोत्पादयिष्यथ ॥ महादेवस्य रोषाच्च आपो नष्टाः पुराभवत् ॥ ताश्च सप्तकपाले
न देवानान्याः प्रवर्त्तिताः ॥ ततः पानीयमभवत्प्रसन्ने त्र्यंबके भुवि ॥ अत्रेर्भार्यापि भर्त्तारं संत्यज्य ब्रह्मवादिनी
नाहं तस्य मुनेर्भूयो वशगा स्यां कथंचन ॥ इत्युक्त्वा सा महादेवमगच्छच्छरणं किल ॥ निराहारा भयादत्रे
स्त्रीणि वर्षशतान्यपि ॥ अशेत मुशलेष्वेव प्रसादार्थं भवस्य सा ॥ तामब्रवीद्धसन्देवो भविता वै सुतस्तव ॥ विना
भर्त्रा च रुद्रेण भविष्यति न संशयः ॥ वंशे तवैव नाम्ना तु ख्यातिं यास्यति चेप्सितां ॥ विकर्णश्च महादेवं तथा भक्तः
सुखावहं ॥ प्रसाद्य भगवान्सिद्धिं प्राप्तवान्मधुसूदन ॥ शाकल्यः संशितात्मा वै नववर्षशतान्यपि ॥ आराधया
मास भवं मनोयज्ञेन केशव ॥ तं चाह भगवांस्तुष्टो ग्रंथकारो भविष्यसि ॥ वत्साक्षया च ते कीर्त्तिस्त्रैलोक्ये वै भ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विष्यति ॥ अद्यायं च कुलं तेस्य महर्षिभिरलंकृतं ॥ भविष्यति द्विजश्रेष्ठ सूत्रकर्ता सुतस्तव ॥ सावर्णिश्चापि वि
ख्यातश्च ऋषिरासीत्कृते युगे ॥ इह तेन तपस्तप्तं षष्टिं वर्षशतान्यथ ॥ तमाह भगवान्रुद्रः साक्षात्तुष्टोस्मि ते
नघ ॥ ग्रंथकृल्लोकविख्यातो भवितास्यजरामरः ॥ शक्रेण तु पुरा देवो वाराणस्यां जनार्द्दन ॥ आराधितो भूद्द
क्केन दिग्वासा भस्मगुंडितः ॥ आराध्य स महादेवं देवराज्यमवाप्तवान् ॥ नारदेन तु भक्त्यासौ भव आराधितः पु
रा ॥ तस्य तुष्टो महादेवो जगौ देवगुरुर्गुरुः ॥ तेजसा तपसा कीर्त्यान्वित्समो न भविष्यति ॥ गीतेन वादितव्येन नि
त्यं समनुयास्यसि ॥ मयापि च यथा दृष्टो देवदेवः पुरा विभो ॥ साक्षात्पशुपतिस्तात तच्चापि श्रृणु माधव ॥ यदर्थं च
महादेवः प्रयत्नेन तथा विभो ॥ प्रबोधितो महातेजास्तं चापि श्रृणु विस्तरं ॥ यदवाप्तं च मे पूर्वं देवदेवान्महेश्वरात्
तत्सर्वं निखिलेनाघ कथयिष्यामि तेनघ ॥ पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीन्महायशाः ॥ व्याघ्रपाद इति ख्यातो
वेदवेदांगपारगः ॥ तस्याहमभवं पुत्रो धौम्यश्चापि ममानुजः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य धौम्येन सह माधव
आगच्छमाश्रमं क्रीडन्मुनीनां भावितात्मनां ॥ तत्रापि च मया दृष्टा दुह्यमाना पयस्विनी ॥ लक्षितं च मया क्षीरं
स्वादुतो ह्यमृतोपमं ॥ ततोहमब्रुवं बाल्याज्जननीमात्मनस्तथा ॥ क्षीरौदनं समायुक्तं भोजनं हि प्रयच्छ
मे ॥ अभावाच्चैव दुग्धस्य दुःखिता जननी तदा ॥ ततः पिष्टं समालोड्य तोयेन सह माधव ॥ आवयोः क्षीरमित्ये
व पानार्थं समुपानयत् ॥ अथ गव्यं पयस्तात कदाचित्प्राशितं मया ॥ पित्राहं यज्ञकाले हि नीतो ज्ञातिकु
लं महत् ॥ तत्र सा क्षरते देवी दिव्या गौः सुरनंदिनी ॥ तस्याहं तत्पयः पीत्वा रसेन ह्यमृतोपमं ॥ ज्ञात्वा क्षीरगुणां
श्चैव उपलभ्य हि संभवं ॥ स च पिष्टरसस्तात न मे प्रीतिमुपावहत् ॥ ततोहमब्रुवं बाल्याज्जननीमात्मनस्तदा
नेदं क्षीरौदनं मातर्यत्त्वं मे दत्तवत्यसि ॥ ततो मामब्रवीन्माता दुःखशोकसमन्विता ॥ पुत्रस्नेहात्परिष्वज्य मू
र्ध्नि चाघ्राय माधव ॥ कुतः क्षीरौदनं वत्स मुनीनां भावितात्मनां ॥ वने निवसतां नित्यं कंदमूलफलाशिनां ॥ आस्थि
तानां नदीं दिव्यां वालिखिल्यैर्निषेवितां ॥ कुतः क्षीरं वनस्थानां मुनीनां गिरिवासिनां ॥ पावनानां वनाशानां वना
श्रमनिवासिनां ॥ ग्राम्याहारनिवृत्तानामरण्यफलभोजिनां ॥ नास्ति पुत्र पयोरण्ये सुरभीगोत्रवर्जिते ॥ न ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दीर्घकूर्चस्त्रीलेषु नीर्थेषु विविधेषु च ॥ तपसा जपनिष्ठानां त्रिकोणः परमा गतिः ॥ अप्रसाद्य विरूपाक्षं वर
दं स्थाणुमव्ययं ॥ कुतः क्षीरोदनं वत्स सुखानि वसनानि च ॥ तं प्रपद्य सदा वत्स सर्वभावेन शंकरं ॥ तत्प्रसा
दाच्च कामेभ्यः फलं प्राप्स्यसि पुत्रक ॥ जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन् ॥ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वाह
दमंबामचोदयं ॥ कोयमंब महादेवः स कथं च प्रसीदति ॥ कुत्र वा वसते देवो द्रष्टव्यो वा कथं चन ॥ तुष्यते वा कथं
शर्वो रूपं वा तस्य कीदृशं ॥ कथं ज्ञेयः प्रसन्नो वा दर्शयेज्जननी मम ॥ एवमुक्ता तदा कृष्ण माता मे सुतवत्सला ॥
मूर्ध्न्याघ्राय गोविंद सबाष्पाकुललोचना ॥ प्रमार्जती च गात्राणि मम वै मधुसूदनं ॥ दैन्यमालंब्य जननी
इह माहसुरोत्तम ॥ अंबोवाच ॥ दुर्विज्ञेयो महादेवो दुराराधो दुरंतकः ॥ दुराबाधाश्च दुर्ग्राह्यो दुर्दृश्यो ह्यकृ
तात्मभिः ॥ यस्य रूपाण्यनेकानि प्रवदंति मनीषिणः ॥ स्थानानि च विचित्राणि प्रसादाश्चाप्यनेकशः ॥ अधि
ष्ठस्याप्रमेयस्य स्थानान्यरूपाण्यनेकशः ॥ को हि तत्त्वेन तद्वेद ईशस्य चरितं शुभं ॥ कृतवान्यानि रूपाणि देवदेवः
पुरा किल ॥ क्रीडते च तथा शर्वः प्रसीदति यथा च वै ॥ हृदिस्थः सर्वभूतानां विश्वरूपो महेश्वरः ॥ भक्तानामनुकं
पार्थं दर्शनं च यथाश्रुतं ॥ मुनीनां ब्रुवतां दिव्यमीशानचरितं शुभं ॥ कृतवान्यानि रूपाणि कथितानि दिवौक
सैः ॥ अनुग्रहार्थं विप्राणां शृणु वत्स समासतः ॥ तानि ते कीर्तयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ अंबोवाच ॥
ब्रह्मविष्णुसुरेंद्राणां रुद्रादित्याश्विनामपि ॥ विश्वेषामपि देवानां वपुर्धारयते भवः ॥ नराणां देवनारीणां तथा
प्रेतपिशाचयोः ॥ किरातशबराणां च जलजानामनेकशः ॥ करोति भगवान्रूपमाटव्यशबराण्यपि ॥ कूर्मो मत्स्य
स्तथा शंखः प्रवालांकुरभूषणः ॥ यक्षराक्षससर्पाणां दैत्यदानवयोरपि ॥ वपुर्धारयते देवो भूयश्च बिलवा
सिनां ॥ व्याघ्रसिंहमृगाणां च तरक्ष्वृक्षपतत्त्रिणां ॥ उलूकश्वशृगालानां रूपाणि कुरुतेपि च ॥ हंसकाकम
यूराणां कृकलासकसारसां ॥ रूपाणि च बलाकानां गृध्रचक्रांगयोरपि ॥ करोति चाररूपाणि धारयत्यपि पर्वतं
गोरूपं च महादेवो हस्त्यश्वोष्ट्रखराकृतिः ॥ छागशार्दूलरूपश्च अनेकमृगरूपधृक् ॥ अंडजानां च दिव्या
नां वपुर्धारयते भवः ॥ दंडी छत्री च कुंडी च द्विजानां धारणस्तथा ॥ षण्मुखो वै बहुमुखस्त्रिनेत्रो बहुशीर्षकः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ शा०न० ॥
॥ १९ ॥

अनेककटिपादश्च अनेकोदरवक्त्रधृक् ॥ अनेकपाणिपार्श्वश्च अनेकगणसंवृतः ॥ ऋषिगंधर्वरूपश्च
सिद्धचारणरूपधृक् ॥ भस्मपांडुरगात्रश्च चंद्रार्धकृतभूषणः ॥ अनेकरावसंघुष्टश्चानेकस्तुतिसं
स्कृतः ॥ सर्वभूतांतकः सर्वः सर्वलोकप्रतिष्ठितः ॥ सर्वलोकांतरात्मा च सर्वगः सर्ववाद्यपि ॥ सर्वत्र भग॰
वान्ज्ञेयो हृदिस्थः सर्वदेहिनां ॥ यो हि यं कामयेत्कामं यस्मिन्नर्थेर्च्यते पुनः ॥ तत्सर्वं वेत्ति देवेशस्तं प्रप
द्य यदीच्छसि ॥ नंदते कुप्यते चापि तथा हुंकारयत्यपि ॥ चक्री शूली गदापाणिर्मुसली खड्गपट्टिशी ॥ भू
धरो नागमौंजी च नागकुंडलकुंडली ॥ नागयज्ञोपवीती च नागचर्मोत्तरच्छदः ॥ हसते गायते चैव नृत्यते
च मनोहरं ॥ वादयत्यपि वाद्यानि विचित्राणि गणैर्युतः ॥ वल्गते जृंभते चैव रुदते रोदयत्यपि ॥ उन्मत्तमत्त
रूपं च भाषते चापि सुस्वरः ॥ अतीव हसते रौद्रस्त्रासयन्नयनैर्जनं ॥ जागर्ति चैव स्वपिति जृंभते च य
थासुखं ॥ जपते जप्यते चैव तपते तप्यते पुनः ॥ ददाति प्रतिगृह्णाति युंजते ध्यायतेपि च ॥ वेदीमध्ये त
था यूपे गोष्ठमध्ये हुताशने ॥ दृश्यते दृश्यते चापि बालो वृद्धो युवा तथा ॥ क्रीडते ऋषिकन्याभिर्ऋ
षिपत्नीभिरेव च ॥ ऊर्ध्वकेशो महाशेफो नग्नो विकृतलोचनः ॥ गौरः श्यामस्तथा कृष्णः पांडुरो धू
म्रलोहितः ॥ विकृताक्षो विशालाक्षो दिग्वासाः सर्ववासकः ॥ अरूपस्याद्यरूपस्य प्रतिरूपाद्यरूपि
णः ॥ अनाद्यंतमजस्यांतं वेत्स्यते कोस्य तत्वतः ॥ हृदि प्राणो मनो जीवो योगात्मा योगसंज्ञितः ॥
ध्यानं तत्परमात्मा च भावग्राह्यो महेश्वरः ॥ वादको गायनश्चैव सहस्रशतलोचनः ॥ एकवक्त्रो
द्विवक्त्रश्च त्रिवक्त्रोनेकवक्त्रकः ॥ तद्भक्तस्तद्गतो नित्यं तन्निष्ठस्तत्परायणः ॥ भज पुत्र महादेवं त
तः प्राप्स्यसि चेप्सितं ॥ व्रतन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन ॥ मम भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी
समपद्यत ॥ ततोहं तप आस्थाय तोषयामास शंकरं ॥ एवं वर्षसहस्रं तु वामांगुष्ठाग्रविष्ठितः ॥ एकं वर्षश ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तं चैव फलाहारस्ततोभवं ॥ द्वितीयं शीर्णपर्णाशी तृतीयं चांबुभोजनः ॥ शतानि सप्त चैवाहं वायुभक्ष-
स्तभवं ॥ एवं वर्षसहस्रं तु दिव्यमाराधितो मया ॥ ततस्तुष्टो महादेवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ एकभक्त इति
ज्ञात्वा जिज्ञासां कुरुते तदा ॥ शक्ररूपं स कृत्वा तु सर्वैर्देवगणैर्वृतः ॥ सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्महायशाः
सुधावदातं रक्ताक्षं स्तब्धकर्णं महोत्कटं ॥ आवेष्टितकरं घोरं चतुर्दंष्ट्रं महागजं ॥ समास्थितः स भगवान्दीप्यमानः
स्वतेजसा ॥ आजगाम किरीटी तु हारकेयूरभूषितः ॥ पांडुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि ॥ सेव्यमानोप्सरोभि-
श्च दिव्यगंधर्वनादितैः ॥ ततो मामाह देवेंद्रस्तुष्टस्तेहं द्विजोत्तम ॥ वरं वृणीष्व मत्तस्त्वं यत्ते मनसि वर्तते ॥ शक्र-
स्य तु वचः श्रुत्वा नाहं प्रीतमना भवं ॥ अब्रुवं च तदा हृष्टो देवराजमिदं वचः ॥ नाहं त्वत्तो वरं कांक्षे नान्यस्मादपि
दैवतात् ॥ महादेवादृते सौम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ सत्यं सत्यं हि नः शक्र वाक्यमेतत्सुनिश्चितं ॥ न यन्महेश्व-
रं मुक्त्वा कथान्या मम रोचते ॥ पशुपतिवचनाद्भवामि सद्यः कृमिरथवा तरुरप्यनेकशाखः ॥ अपशुपतिवरप्र-
सादजा मे त्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्टा ॥ जन्मश्वपाकमध्येपि मेस्तु हरचरणवंदनरतस्य ॥ मा वानीश्वर-
भक्तो भवानि भवनेपि शक्रस्य ॥ वाय्वंबुभुजोपि सतो नरस्य दुःखक्षयः कुतस्तस्य ॥ भवति हि सुरासुरगु-
रौ यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः ॥ अलमन्याभिस्तेषां कथाभिरप्यन्यधर्मयुक्ताभिः ॥ येषां न क्षणमपि रुचितो
हरचरणस्मरणविच्छेदः ॥ हरचरणनिरतमतिना भवितव्यमनार्जवयुगं प्राप्य ॥ संसारभयं न भवति हरभक्ति-
रसायनं पीत्वा ॥ दिवसं दिवसार्द्धं वा मुहूर्तं वा क्षणं लवं ॥ न ह्यलब्धप्रसादस्य भक्तिर्भवति शंकरे ॥ अपि कीटः
पतंगो वा भवेयं शंकराज्ञया ॥ न तु शक्र त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये ॥ श्वापि महेश्वरवचनाद्भवामि स हि
नः परमः कामः ॥ त्रिदशगणराज्यमपि खलु नेच्छाम्यमहेश्वराज्ञप्तं ॥ न नाकपृष्ठं न च देवराज्यं न ब्रह्मलोकं
न च निष्कलत्वं ॥ न सर्वकामानखिलान्वृणोमि हरस्य दासत्वमहं वृणोमि ॥ यावच्छशांकधवलामलबद्धमौ-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीनं येन श्रीयते पशुपतिर्भगवानसमेषः ॥ तावज्जरामरणजन्मशतानिभिघातैर्दुःखानि देहे विहितानि समुद्द
हामि ॥ दिवसकरशशांकवह्निदीप्तं त्रिभुवनसारमसारमाद्यमेकं ॥ अजरममरमप्रसाद्य रुद्रं जगति पुमा
निह कोलभेत शांतिं ॥ यदि नाम जन्म भूयो भवति मदीयैः पुनर्दोषैः ॥ तस्मिंस्तस्मिं जन्मनि भवे भवेन्मेक्षया
भक्तिः ॥ शक्र उ० ॥ कः पुनर्भवने हेतुरीशे कारणकारणे ॥ येन शर्वादृते न्यस्मात्प्रसादं नाभिकांक्षसि
॥ उपमन्युरुवाच ॥ सदसद्व्यक्तमव्यक्तं यमाहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ नित्यमेकमनेकं च वरं तस्माद्वृणे महे
ऐश्वर्यं सकलं यस्मादनुत्पादितमव्ययं ॥ अबीजाद्बीजसंभूतं वरं तस्माद्वृणोम्यहं ॥ अनादिमध्यपर्य
तं ज्ञानैश्वर्यमचिंतितं ॥ आनंदानां परं यस्माद्वरं तस्माद्वृणोम्यहं ॥ ऐश्वर्यं सकलं यस्मादनुत्पादितमव्ययं ॥
अबीजाद्बीजकं भूतं वरं तस्माद्वृणोम्यहं ॥ तमसः परमं ज्योतिः तपस्तद्वृत्तिनां परं ॥ यं ज्ञात्वा नानुशोचंति वरं
तस्माद्वृणोम्यहं ॥ भूतभावनभावज्ञं सर्वभूताभिभावनं ॥ सर्वगं सर्वदेवं च पूजयामि पुरंदर ॥ हेतुवादै
र्विनिर्मुक्तं सांख्ययोगार्थदं परं ॥ यमुपासंति तत्त्वज्ञा वरं तस्माद्वृणीमहे ॥ मघवन्मघवात्मानं यं वदंति सुरे
श्वरं ॥ सर्वभूतगुरुं देवं वरं तस्माद्वृणोम्यहं ॥ यत्पूर्वमसृजद्देवं ब्रह्माणं लोकभावनं ॥ अंडमाकाशमापूर्य
वरं तस्माद्वृणोम्यहं ॥ अग्निरापोनिलः पृथ्वी खं बुद्धिश्च मनो महान् ॥ स्रष्टा चैषां भवेद्योन्यो ब्रूहि कः परमेश्व
रात् ॥ मनो मतिरहंकारस्तन्मात्राणींद्रियाणि च ॥ ब्रूहि चैषां भवेच्छक्र कोन्योस्ति परमः शिवात् ॥ स्रष्टारं भुवनस्ये
ह वदंतीह पितामहं ॥ आराध्य स तु देवेशमश्नुते महतीं श्रियं ॥ भगवत्युत्तमैश्वर्यं ब्रह्मविष्णुपुरोगमं ॥ विद्यते वै महा
देवाद्ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्दनात् ॥ कोन्यः शक्नोति देवेशाद्दितेः संपादितुं सुतान्
दिक्कालसूर्यतेजांसि ग्रहवाय्विंदुतारकाः ॥ विद्धि त्वेते महादेवाद्ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ अथोत्पत्तिविनाशे वा यज्ञस्य
त्रिपुरस्य वा ॥ दैत्यदानवमुख्यानामधिपत्यारिमर्दनः ॥ किं चात्र बहुभिः सूक्तैर्हेतुवादैः पुरंदर ॥ सहस्रनयनं ॥२०॥

तस्माद्वरमहं कांक्षे निधनं वापि कौशिक ॥ गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यथेष्टं बलसूदन ॥१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृष्ट्वा त्वामेव सुरसत्तम ॥ पूजितं सिद्धगंधर्वैर्देवैश्च ऋषिभिस्तथा ॥ देवदेवप्रसादेन तत्सर्वं कुशिको
त्तम ॥ अव्यक्तमुक्तं केशाय सर्वेगम्योद मात्मकं ॥ चेतनाचेतनाद्येषु शक्र विद्धि महेश्वरात् ॥ भुवाद्येषु म
हांते लोकालोकांतरेषु च ॥ द्वीपस्थानेषु मेरोश्च विभवेष्वंतरेषु च ॥ भगवन्मघवं देवं वदंते तत्त्वदर्शि
नः ॥ यदि देवासुराः शक्र पश्यत्वन्यां भवात्कृतिं ॥ किं न गच्छति शरणं मर्दिताश्चासुरैः सुराः ॥ अभिघाते
षु देवानां सयक्षोरगराक्षसां ॥ परस्परविनाशेषु स्वस्थानैश्वर्यदो भवं ॥ अंधकस्याथ शुक्रस्य दुंदुभेर्म
हिषस्य च ॥ यक्षेंद्र बलरक्षसां निवातकवचेषु च ॥ वरदानाय धाता य ब्रूहि कोन्यो महेश्वरात् ॥ सुरासु
रगुरोर्वक्त्रे कस्य रेतः पुरा हुतं ॥ कस्य वान्यस्य रेतस्तद्येन हेमो गिरिः कृतः ॥ दिग्वासाः कीर्त्यते कोन्यो लो
के कश्चोर्द्ध्वरेतसः ॥ कस्य वार्द्धस्थिता कांता अनंगः केन निर्जितः ॥ ब्रूहींद्र परमं स्थानं कस्य देवैः प्रशस्यते
श्मशाने कस्य क्रीडार्थं नृत्ये वा कोभिभाष्यते ॥ कस्यैवैश्वर्यसमानं वा भूतैः कोवापि क्रीडते ॥ कस्य तुल्यब
लादेव गणा ऐश्वर्यदर्पिताः ॥ पूज्यते ह्यचलं स्थानं कस्य त्रैलोक्यपूजितं ॥ वर्षते तपते कोन्यो ज्वलते तेजसा
च कः ॥ कथं चौषधसंपत्तिः को वा धारयते वसु ॥ प्रकामं क्रीडते को वा त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ज्ञानसिद्धिक्रिया
योगैः सेव्यमानश्च योगिभिः ॥ ऋषिगंधर्वसिद्धैश्च विहितं कारणं परं ॥ कर्मयज्ञक्रियायोगैः सेव्यमानश्च
सुरासुरैः ॥ नित्यं कर्मफलैर्हीनं तमहं कारणं वदे ॥ स्थूलं सूक्ष्ममनौपम्यमग्राह्यं गुणगोचरं ॥ गुणहीनं गुणाध्यक्ष
परं माहेश्वरं पदं ॥ विश्वेशं कारणगुरुं लोकलोकांतकारणं ॥ भूताभूतभविष्यच्च जनकं सर्वकारणं ॥ अक्षराक्ष
रमव्यक्तं विद्याविद्ये कृताकृते ॥ धर्माधर्मौ यतः शक्र तमहं कारणं वदे ॥ प्रत्यक्षमिह देवेंद्र पश्य लिंगं भगां
कितं ॥ देवदेवेन रुद्रेण सृष्टिसंहारहेतुना ॥ मात्रा पूर्वं मया ख्यातं कारणं लोककारणं ॥ नास्ति देवात्परं श
क्र तं अपद्य यदीच्छसि ॥ प्रत्यक्षं ननु ते सुरेश विदितं संयोगलिंगोद्भवं त्रैलोक्यं सविकारनिर्गुणगुणं ब्रह्मादि
रेतोद्भवं ॥ यद्ब्रह्मेंद्र हुताशविष्णुसहिता देवाश्च दैत्येश्वरा नानान्यं कामसहस्रकल्पितधियः शंसंति ईशोत्परं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ वा न० ॥
॥ २१ ॥

तं देवं सचराचरस्य जगतो व्याप्य व्याप्तं वेद्योत्तमं कामात्मा वरयामि संयतमना मोक्षाय सद्यः शिवं ॥ हेतुभि
र्वा किमन्यैस्तैरीशः कारणकारणं ॥ न शुश्रुम यल्लिंगमभ्यर्च्यते सुरैः ॥ कस्यान्यस्य सुरैः सर्वैर्लिंगं मुक्त्वा महे
श्वरं ॥ अर्च्यते वंदितं पूर्वं वा ब्रूहि यद्यस्ति ते श्रुतिः ॥ यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं चापि सह दैवतैः ॥ अर्चयेथाः सदा लिंगं
तस्माच्छ्रेष्ठतमो हि सः ॥ न पद्मांका न चक्रांका न वज्रांका यतः प्रजाः ॥ लिंगांका च भगांका च तस्मान्माहेश्वरी
प्रजा ॥ देव्याः कारणरूपभावजनिताः सर्वा भगांकाः स्त्रियो लिंगेनापि हरस्य सर्वपुरुषाः प्रत्यक्षचिह्नीकृताः
योन्यत्कारणमीश्वरात्प्रवदते देव्या च यन्नांकितं त्रैलोक्ये सचराचरे स तु पुमान्बाह्यो भवेद्दुर्मतिः ॥ पुल्लिं
गं सर्वमीशानः स्त्रीलिंगं विद्धि चाप्युमां ॥ द्वाभ्यां तनुभ्यां व्याप्तं हि चराचरमिदं जगत् ॥ अस्माद्वरमहं कांक्षे नि
धनं वापि कौशिक ॥ गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यथेष्टं बलसूदन ॥ काममेष वरो मेस्तु शापो वाथ महेश्वरात् ॥ न चा
न्यां देवतां कांक्षे सर्वकामफलामपि ॥ एवमुक्त्वा तु देवेंद्रं दुःखादाकुलितेंद्रियः ॥ न प्रसीदति मे देवः किमे
तदिति चिंतयन् ॥ अथापश्यं क्षणेनैव तमेवैरावतं पुनः ॥ हंसकुंदेंदुसदृशं मृणालरजतप्रभं ॥ वृषरूपध
रं साक्षात्क्षीरोदमिव सागरं ॥ कृष्णपुच्छं महाकायं मधुपिंगललोचनं ॥ वज्रसारमयैः शृंगैर्निष्टप्तकन
कप्रभैः ॥ तीक्ष्णैश्च मृदुरक्ताग्रैरुत्क्षिपंतमिवावनिं ॥ जांबूनदेन दाम्ना च सर्वतः समलंकृतं ॥ सुवक्त्रखुर
नासं च सुवर्णं सुकटीतटं ॥ सुपार्श्वं विपुलस्कंधं सुरूपं चारुदर्शनं ॥ ककुदं तस्य चाभाति स्कंधमापूर्य ति
ष्ठितं ॥ तुषारगिरिकूटाभं सिताभ्रशिखरोपमं ॥ तमास्थितश्च भगवान्देवदेवः सहोमया ॥ अशोभत महादेवः
पौर्णमास्यामिवोडुराट् ॥ तस्य तेजोभवो वह्निः समेघस्तनयित्नुमान् ॥ सहस्रमिव सूर्याणां सर्वमापूर्य वि
ष्ठितं ॥ ईश्वरं तु ततस्तेजः संवर्तक इवानलः ॥ युगांते सर्वभूतानां दिधक्षुरिव चोद्यतः ॥ तेजसा तु तदा व्याप्ते दुर्नि
रीक्ष्ये समंततः ॥ पुनरुद्विग्नहृदयः किमेतदिति चिंतयन् ॥ मुहूर्तमिव तत्तेजो व्याप्य सर्वा दिशो दश ॥ प्रशांतं दि
क्षु सर्वासु देवदेवस्य मायया ॥ अथापश्यं स्थितं स्थाणुं भगवंतं महेश्वरं ॥ सौरभेयगतं सौम्यं विधूममिव पावकं ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सहितं चारुसर्वांग्या पार्वत्या परमेश्वरं ॥ नीलकंठं महात्मानं मसक्तं तेजसां निधिं ॥ अष्टादशभुजं स्था
णुं सर्वाभरणभूषितं ॥ शुक्लांबरधरं देवं शुक्लमाल्यानुलेपनं ॥ शुक्लध्वजमनाधृष्यं शुक्लयज्ञोपवीतिनं ॥
गायद्भिर्नृत्यमानैश्च वादयद्भिश्च सर्वतः ॥ वृतं पार्श्वचरैर्दिव्यैरात्मतुल्यपराक्रमैः ॥ बालेंदुमुकुटं पांडुश
रच्चंद्रमिवोदितं ॥ त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्योतं त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ अशोभत च देवस्य माला गात्रे सितप
ंके ॥ जातरूपमयैः पद्मैर्ग्रथिता रत्नभूषिता ॥ मूर्तिमंति तथास्त्राणि सर्वतेजोमयानि च ॥ मया दृष्टानि गोविं
द भवस्यामिततेजसः ॥ इंद्रायुधसवर्णाभं धनुस्तस्य महा[illegible] ॥ पिनाकमिति विख्यातं स च वै पन्नगो महान् ॥ स
प्तशीर्षो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विषोल्बणः ॥ ज्यावेष्टितमहाग्रीवः स्थितः पुरुषविग्रहः ॥ शरश्च सूर्यसंकाशः
कालानलसमद्युतिः ॥ यत्तदस्त्रं महाघोरं दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ अद्वितीयमनिर्देश्यं सर्वभूतभयावहं ॥
सस्फुलिंगं महाकायं विसृजंतमिवानलं ॥ एकपादं महादंष्ट्रं सहस्रशिरसोदरं ॥ सहस्रभुजजिह्वाक्षमु
द्गिरंतमिवानलं ॥ ब्राह्मान्नारायणाद्रौद्रादाग्नेयादपि वारुणात् ॥ यद्विशिष्टं महाबाहो सर्वशस्त्रवि
घातनं ॥ येन तत्त्रिपुरं दग्ध्वा क्षणाद्भस्मीकृतं पुरा ॥ शरेणैकेन गोविंद महादेवेन लीलया ॥ निर्ददा
ह जगत्कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ महेश्वरभुजोत्सृष्टं निमेषार्द्धान्न संशयः ॥ नावध्यो यस्य लोके
स्मिन् ब्रह्मविष्णुसुरेष्वपि ॥ तदहं दृष्टवांस्तात आश्चर्यमद्भुतमुत्तमं ॥ गुह्यमस्त्रं परं चास्य तुल्य
मभ्यधिकं हि वा ॥ यत्तच्छूलमिति ख्यातं सर्वलोकेषु शूलिनः ॥ दारयेद्यन्महीं कृत्स्नां शोषयेद्वा
महोदधिं ॥ संहरेद्वा जगत्कृत्स्नं विसृष्टं शूलपाणिना ॥ यौवनाश्वो हतो येन मांधाता सबलः पुरा ॥
चक्रवर्ती महातेजास्त्रिलोकविजयी नृपः ॥ महाबलो महावीर्यः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ करस्थे
नैव गोविंद लवणस्येह रक्षसः ॥ तच्छूलमतितीक्ष्णाग्रं सुभीमं लोमहर्षणं ॥ त्रिशिखां भ्रुकुटीं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृत्तातजामानमवस्थितं ॥ विधूमं सार्चिषं कृत्स्नं कालसूर्य्यमिवोदितं ॥ सर्प्पहस्तमनिर्देश्यं पाशह-
स्तमिवांतकं ॥ दृष्टवानस्मि गोविंद तदस्त्रं रुद्रसंनिधौ ॥ परशुस्तीक्ष्णधारश्च दत्तो रामस्य यः पुरा
महादेवेन तुष्टेन क्षत्रियाणां क्षयंकरः ॥ कार्त्तवीर्यो हतो येन चक्रवर्ती महामृधे ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथि-
वी येन निःक्षत्रिया कृता ॥ जामदग्न्येन गोविंद रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ दीप्तधारः सुरौद्रास्यः स-
र्प्पकंठाग्रवेष्टितः ॥ अभवच्छूलिनोभ्याशे दीप्तवह्निशतोपमः ॥ असंख्येयानि चास्त्राणि तस्य
दिव्यानि धीमतः ॥ प्राधान्यतो मयैतानि कीर्त्तितानि तवानघ ॥ सव्यदेशे तु देवस्य ब्रह्मा लोकपि-
तामहः ॥ दिव्यं विमानमास्थाय हंसयुक्तं मनोजवं ॥ वामपार्श्वगतश्चापि तथा नारायणः स्थि-
तः ॥ वैनतेयं समारुह्य शंखचक्रगदाधरः ॥ स्कंदो मयूरमास्थाय स्थितो देव्याः समीपतः ॥ शक्तिं घंटे समा-
दाय द्वितीय इव पावकः ॥ पुरस्ताच्चैव देवस्य नंदिं पश्याम्यवस्थितं ॥ शूलं विष्टभ्य तिष्ठंतं द्वितीयमिव
शंकरं ॥ स्वायंभुवाद्या मनवो भृग्वाद्या ऋषयस्तथा ॥ शक्राद्या देवताश्चैव सर्व एव समभ्ययुः ॥ स-
र्वभूतगणाश्चैव मातरो विविधाः स्थिताः ॥ तेभिवाद्य महात्मानं परिवार्य समंततः ॥ अस्तुवन्विविधैः
स्तोत्रैर्महादेवं सुरास्तदा ॥ ब्रह्मा भवं तदास्तुवन्रथंतरमुदैरयत् ॥ ज्येष्ठसाम्ना च देवेशं जगौ ना-
रायणस्तदा ॥ गृणन् ब्रह्म परं शक्रः शतरुद्रियमुत्तमं ॥ ब्रह्मा नारायणश्चैव देवराजश्च कौशिकः
अशोभंत महात्मानस्त्रयस्त्रय इवाग्नयः ॥ तेषां मध्यगतो देवो रराज भगवांछिवः ॥ शरदभ्रविनिर्मुक्तः
परिधिस्थ इवांशुमान् ॥ अयुतानि च चंद्रार्कान् पश्यं दिवि केशव ॥ ततो हमस्तुवं देवं विश्वस्य जगतः
पतिं ॥॥ उपमन्युरु० ॥॥ नमो देवाधिदेवाय महादेवाय वै नमः ॥ शक्ररूपाय शक्राय शक्रवेषधराय च ॥
नमस्ते वज्रहस्ताय पिंगलायारुणाय च ॥ पिनाकपाणये नित्यं शंखशूलधराय च ॥ नमस्ते कृष्णवासाय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृत्ताकुंचितमूर्द्धजे ॥ कृत्ताजिनोत्तरीयाय कृत्ताष्टमिरताय च ॥ शुक्लवर्णाय शुक्लांबरधराय च ॥ नमोस्तु रक्तवर्णाय रक्तांबरधराय च ॥ रक्तध्वजपताकाय रक्तस्रगनुलेपिने ॥ नमोस्तु पीतवर्णाय पीतांबरधराय च ॥ पीतध्वजपताकाय पीतस्रगनुलेपिने ॥ नमोस्तु च्छ्रितच्छत्राय किरीटवरधारिणे ॥ अर्द्धहारार्द्धकेयूर अर्द्धकुंडलकर्णिने ॥ नमः पवनवेगाय नमो देवाय वै नमः ॥ सुरेंद्राय मुनींद्राय महेंद्राय नमोस्तु ते ॥ नमः पद्मार्द्धमालाय उत्पलैर्मिश्रिताय च ॥ अर्द्धचंदनलिप्ताय अर्द्धस्रगनुलेपिने ॥ नमस्त्रादित्यवक्त्राय आदित्यनयनाय च ॥ नमस्त्रादित्यवर्णाय आदित्यप्रतिमाय च ॥ नमः सोमाय सौम्याय सौम्यवक्त्रधराय च ॥ सौम्यरूपाय मुख्याय सौम्यदंष्ट्रविभूषिणे ॥ नमः श्यामाय गौराय अर्द्धपीतार्द्धपांडवे ॥ नारीनरशरीराय स्त्रीपुंसाय नमोस्तु ते ॥ नमो वृषभवाहाय गजेंद्रगमनाय च ॥ दुर्गमाय नमस्तुभ्यं अगम्यागमनाय च ॥ नमोस्तु गणगीताय गणवृंदरताय च ॥ गणानुयातमार्गाय गणनित्यव्रताय च ॥ नमः श्वेताभ्रवर्णाय संध्यारागप्रभाय च ॥ अनुद्दिष्टाभिधानाय स्वरूपाय नमोस्तु ते ॥ नमो रक्ताग्रवासाय रक्तसूत्रधराय च ॥ रक्तमालाविचित्राय रक्तांबरधराय च ॥ मणिभूषितमूर्द्धाय नमश्चंद्रार्द्धभूषिणे ॥ विचित्रमणिमूर्द्धाय कुसुमाष्टधराय च ॥ नमोग्निमुखनेत्राय सहस्रशशिलोचने ॥ अग्निरूपाय कांताय नमोस्तु गहनाय च ॥ खचराय नमस्तुभ्यं गोचराभिरताय च ॥ भूचराय भुवनाय अनंताय शिवाय च ॥ नमो दिग्वाससे नित्यमधिवाससुवाससे ॥ नमो जगन्निवासाय प्रतिपत्तिसुखाय च ॥ निर्हंसमुंडुंडेमुकुटे महारकेयूरधारिणे ॥ सर्प्पकंठोपहाराय विचित्राभरणाय च ॥ नमस्त्रिनेत्रनेत्राय सहस्रशतलोचने ॥ स्त्रीपुमांसनपुंसाय नमः सांख्याय योगिने ॥ शंयोरभिस्रवंताय अथर्वाय नमो नमः ॥ नमः सर्वार्तिनाशाय नमः शोकहराय च ॥ नमो मेघनिनादाय बहुमायाधराय च ॥ बीजक्षेत्राभिपालाय स्रष्टाराय नमो नमः

संनद्धस्व ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नमः सर्वसुरेशाय विश्वेशाय नमो नमः ॥ नमः प्रवनवेमाय नमः पवनरूपिणे ॥ नमः कांचनमालाय गिरि
मालाय वै नमः ॥ नमः सुरारिमालाय चंडवेगाय वै नमः ॥ ब्रह्मशिरोपहर्त्रे च महिषघ्नाय वै नमः ॥ नमः स्त्रिरू
पधराय यज्ञविध्वंसनाय च ॥ नमः कामांगनाशाय कालदंडधराय च ॥ नमः स्कंदविशाखाय ब्रह्मदंडाय वै
नमः ॥ नमो भवाय शर्वाय विश्वरूपाय वै नमः ॥ ईशानाय भवघ्नाय नमस्त्वंधकघातिने ॥ नमो विश्वाय मायाय
चिंत्याचिंत्याय वै नमः ॥ त्वं नाम तिश्चश्रेष्ठश्च त्वमेव हृदयं तथा ॥ त्वं ब्रह्मा ब्रह्मदेवानां रुद्राणां नीललोहितः ॥ आ
त्मा च सर्वभूतानां सांख्ये पुरुष उच्यते ॥ ऋषभस्त्वं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः ॥ ग्रहस्थस्त्वमाश्रमिणामी
श्वराणां महेश्वरः ॥ कुबेरः सर्वयक्षाणां क्रतूनां विष्णुरुच्यसे ॥ पर्वतानां भवान्मेरुर्नक्षत्राणां च चंद्रमाः ॥ व
सिष्ठस्त्वमृषीणां च ग्रहाणां सूर्य उच्यसे ॥ आरण्यानां पशूनां च सिंहस्त्वं परमेश्वरः ॥ ग्राम्याणां गोवृषश्चासि
भगवांल्लोकप्रपूजितः ॥ आदित्यानां भवान्विष्णुर्वसूनां चैव पावकः ॥ पक्षिणां वैनतेयस्त्वमनंतो भुजगेषु
च ॥ सामवेदश्च वेदानां यजुषां शतरुद्रियं ॥ सनत्कुमारो योगिनां सांख्यानां कपिलो ह्यसि ॥ शक्रो
सि मरुतां देव पितृणां धर्मराडसि ॥ ब्रह्मलोकश्च लोकानां गतीनां मोक्ष उच्यसे ॥ क्षीरोदः सागरा
णां च शैलानां हिमवान्गिरिः ॥ वर्णानां ब्राह्मणश्चासि विप्राणां दीक्षितो द्विज ॥ आदिस्त्वमसि लोकाना
नां संहर्त्ता कालएव च ॥ यच्चान्यदपि लोकेवै सर्वतेजोधिकं स्मृतं ॥ तत्सर्वं भगवानेवइति मे निश्चि
ता मतिः ॥ नमस्ते भगवान्देव नमस्ते भक्तवत्सल ॥ योगेश्वर नमस्तेस्तु नमस्ते विश्वसंभवे ॥ प्रसी
द मम भक्तस्य दीनस्य कृपणस्य च ॥ अनैश्वर्येण युक्तस्य गतिर्भव सनातन ॥ यच्चापराधं कृत
वानज्ञात्वा परमेश्वर ॥ एवं स्तुत्वा हमीशानं पाद्यमर्घ्यं च भक्तितः ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा सर्वं तस्मै
न्यवेदयं ॥ ततः शीतांबुसंयुक्तं दिव्यगंधसमन्विता ॥ पुष्पवृष्टिः शुभा तात मम मूर्द्धनि ॥ दुंदुभि ॥ २३ ॥
पपात १

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्वतदा दिव्यस्तालितो देवकिंकरैः ॥ ववौ च मारुतः पुण्यः शुचिर्गंधः सुखावहः ॥ ततः प्रीतो महादेवः स
पत्नीको वृषध्वजः ॥ अब्रवीत्त्रिदशांस्तत्र हर्षयन्निव मां तदा ॥ पश्यध्वं त्रिदशाः सर्वे उपमन्योर्महात्मनः मयि भ
क्तिं परां नित्यमेकभावादवस्थितं ॥ एवमुक्तास्ततः कृष्ण सुरास्ते शूलपाणिना ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे नमस्कृ
त्वा वृषध्वजं ॥ भगवन्देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते ॥ लभतां सर्वकामेभ्यः फलं त्वत्तो द्विजोत्तमः ॥ एवमुक्त
स्ततः शर्वः सुरैर्ब्रह्मादिभिस्तथा ॥ आह मां भगवानीशः प्रहसन्निव शंकरः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वत्सोपम
न्यो तुष्टोस्मि पश्य मां मुनिपुंगव ॥ दृढभक्तोसि विप्रर्षे मया जिज्ञासितो ह्यसि ॥ अनया चैव भक्त्या ते प्रीतस्तेऽ
प्रीतवानहं ॥ तस्मात्सर्वान्ददाम्यद्य कामांस्तव यथेप्सितान् ॥ एवमुक्तस्य चैवाथ महादेवेन धीमता ॥ हर्षाद
श्रूण्यवर्तंत रोमहर्षस्त्वजायत ॥ अब्रुवं च तदा देवं हर्षगद्गदया गिरा ॥ जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणम्य च पुनः पु
नः ॥ अद्य जातो ह्यहं देव सफलं जन्म चाद्य मे ॥ सुरासुरगुरुर्देवो यत्तिष्ठति ममाग्रतः ॥ यन्न पश्यंति चाराध्य
देवा ह्यमितविक्रमं ॥ तमहं दृष्टवान्देवं कोन्यो धन्यतरो मया ॥ एवं ध्यायंति विद्वांसः परं तत्त्वं सनातनं ॥ तद्विशेष
मिति ख्यातं यदजं ज्ञानमक्षरं ॥ स एव भगवान्देवः सर्वसत्वादिरव्ययः ॥ सर्वतत्वविधानज्ञः प्रधानः पुरुषः परः
यो सृजद्दक्षिणादंगाद्ब्रह्माणं लोकसंभवं ॥ वामपार्श्वात्तथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः ॥ युगांते चैव संप्राप्ते
रुद्रमीशो सृजत्प्रभुः ॥ स रुद्रः संहरन्कृत्स्नं जगत्स्थावरजंगमं ॥ कालो भूत्वा महातेजाः संवर्त्तक इवान
लः ॥ युगांते सर्वभूतानि ग्रसन्निव व्यवस्थितः ॥ एष देवो महादेवो जगत्सृष्ट्वा चराचरं ॥ कल्पांते चैव सर्वेषां स्मृ
तिमाक्षिप्य तिष्ठति ॥ सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूतभवोद्भवः ॥ आस्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदैवतैः ॥ यदि देयो
वरो मह्यं यदि तुष्टोसि मे प्रभो ॥ भक्तिर्भवतु मे नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ॥ अतीतानागतं चैव वर्त्तमानं च यद्विभो ॥ जानीया
मिति मे बुद्धिः प्रसादात्सुरसत्तम ॥ क्षीरोदनं च भुंजीयामक्षयं सह बांधवैः ॥ आश्रमे च सदास्माकं सान्निध्यं परमस्तु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ते॥ एवमुक्तः समाप्राह भगवांल्लोकपूजितः॥ महेश्वरो महातेजाः चराचरगुरुः शिवः॥॥ श्रीभगवानुवाच॥॥
अजरश्चामरश्चैव भव त्वं दुःखवर्जितः॥ यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः॥ ऋषीणामभि
गमश्चैव मत्प्रसादाद्भविष्यसि॥ शीलवान्गुणसंपन्नः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः॥ अक्षयं यौवनं तेस्तु तेजश्चैवा
नलोपमं॥ क्षीरोदः सागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसि प्रियं॥ तत्र ते भविता कामं सान्निध्यं पयसो निधेः॥ क्षीरोदनं
च भुंक्ष्व त्वममृतेन समन्वितं॥ बंधुभिः सहितः कल्पं ततो मामुपयास्यसि॥ अक्षया बांधवाश्चैव कुलं गोत्रं
च ते सदा॥ भविष्यति द्विजश्रेष्ठ मयि भक्तिश्च शाश्वती॥ सांनिध्यं चाश्रमे नित्यं करिष्यामि द्विजोत्तम॥ ति
ष्ठ वत्स यथाकामं नोत्कंठां वै करिष्यसि॥ स्मृतस्त्वया पुनर्विप्र करिष्यामि च दर्शनं॥ एवमुक्त्वा स भग
वान्सूर्यकोटिसमप्रभः॥ ईशानः सवरान्दत्वा तत्रैवांतरधीयत॥ एवं दृष्टो मया कृष्ण देवदेवः समाधिना
तदवाप्तं च मे सर्वं यदुक्तं तेन धीमता॥ प्रत्यक्षं चैव ते कृष्ण पश्य सिद्धान्व्यवस्थितान्॥ ऋषीन्विद्याधरा
न्यक्षान्गंधर्वाप्सरसस्तथा॥ पश्य वृक्षलतागुल्मान्सर्वपुष्पफलप्रदान्॥ सर्वर्तुकुसुमैर्युक्तान्सु
खपत्रान्सुगंधिनः॥ सर्वमेतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितं॥ प्रसादाद्देवदेवस्य ईश्वरस्य महात्मनः॥
॥॥ श्रीवासुदेव उ०॥॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रत्यक्षमिव दर्शनं॥ विस्मयं परमं गत्वा अब्रुवं तं महामुनिं॥ धन्य
स्त्वमसि विप्रेंद्र कस्त्वदन्योस्ति पुण्यकृत्॥ यस्य देवाधिदेवस्ते सान्निध्यं कुरुते श्रमे॥ अपि तावन्ममाप्ये
वं दद्यात्स भगवान्शिवः॥ दर्शनं मुनिशार्दूल प्रसादं चापि शंकरः॥॥ उपमन्युरु०॥॥ द्रक्ष्यसे पुंडरीकाक्ष
महादेवं न संशयः॥ अचिरेणैव कालेन यथा दृष्टो मयानघ॥ चक्षुषा चैव दिव्येन पश्याम्यमितविक्रम॥
षष्ठे मासि महादेवं द्रक्ष्यसे पुरुषोत्तम॥ षोडशाष्टौ वरांश्चापि प्राप्स्यसि त्वं महेश्वरात्॥ सपत्नीकाद्यदुश्रे
ष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥ अतीतानागतं चैव वर्तमानं च नित्यशः॥ विदितं मे महाबाहो प्रसादात्तस्य धीमतः॥ ए

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तान्सहस्रशश्चान्यान्समरुध्यात वान्हरः॥ कस्मात्त्वत्प्रसादं भगवान्न कुर्यात्तव माधव॥ त्वद्रते न
हि देवानां श्लाघनीय समागमः॥ ब्रह्मण्येनानंतरांसेन श्रद्दधानेन त्वाप्लुत॥ जप्यं तु ते प्रदास्यामि येन
द्रक्ष्यसि शंकरं॥॥ विष्णुरुवाच॥॥ अब्रुवं तं महं ब्रह्मंस्त्वत्प्रसादान्महामुने॥ द्रक्ष्ये दितिजसंघानां
मर्द्दनं त्रिदशेश्वरं॥ एवं कथयतस्तस्य महादेवाश्रितां कथां॥ दिनान्यष्टौ ततो जग्मुर्मुहूर्तमिव
भारत॥ दिने ष्टमे तु विप्रेण दीक्षितो हं यथाविधि॥ दंडी मुंडी कुशी चीरी घृताक्तो मेखली कृतः॥ मा
समेकं फलाहारो द्वितीयं सलिलाशनः॥ तृतीयं च चतुर्थं च पंचमं चानिलाशनः॥ एकपादेन तिष्टंश्च ऊ
र्ध्वबाहुरतंद्रितः॥ तेजः सूर्यसहस्रस्य अपश्यं दिवि भारत॥ तस्य मध्यगतं चापि तेजः पांडुनंद
न॥ इंद्रायुधपिनद्धांगं विद्युन्मालागवाक्षकं॥ नीलशैलचयप्रख्यं बलाकाभूषितांबरं॥ तत्र
स्थितश्च भगवान्देव्या सह महाद्युतिः॥ तपसा तेजसा कांत्या दीप्तया सह भार्यया॥ रराज भगवांस्त
त्र देव्या सह महेश्वरः॥ सोमेन सहितः सूर्यो यथा मेघस्थितस्तथा॥ संहृष्टरोमा कौंतेय विस्मयोत्फु
ल्ललोचनः॥ अपश्यं देवसंघानां गतिमार्तिहरं हरं॥ किरीटिनं गदिनं शूलपाणिं व्याघ्राजिनं जटिलं
दंडपाणिं॥ पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं शुभांगदं व्यालयज्ञोपवीतं॥ दिव्यां मालामुरसानेकवर्णां
समुद्वहंतं गुल्फदेशावलंबां॥ चंद्रं यथा परिविष्टं ससंध्यं वर्षात्यये तद्वदपश्यमेनं॥ प्रमथानां गणैश्चैव
समंतात्परिवारितं॥ शरदीव सुदुःप्रेक्ष्यं परिविष्टं दिवाकरं॥ एकादश शतान्येवं रुद्राणां वृषवाहनं॥ अस्तु
वन्नियतात्मानं कर्मभिः शुभकर्मभिः॥ आदित्या वसवः साध्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ॥ विश्वाभिस्स्तु ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भिर्देवं विश्वदेवं समस्तुवन् ॥ शतक्रतुश्च भगवान्विष्णुश्चादितिनंदनो ॥ ब्रह्मा रथंतरं साम ईर-
यंति भावांतिके ॥ योगीश्वराः सुबहवो योगदं पितरं गुरुं ॥ ब्रह्मर्षयश्च ससुतास्तथा देवर्षयश्चैव ॥ पृ-
थिवी चांतरिक्षं च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ मासार्द्धमासा ऋतवो रात्रिः संवत्सराः क्षणाः ॥ मुहूर्ताश्च
निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः ॥ दिव्या राजन्नमस्यंति विद्यास्सर्वविदस्तथा ॥ सनत्कुमारो देवाश्च इ-
तिहासास्तथैव च ॥ मरीचिरंगिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ मनवः सप्त सोमश्च अथर्वा स बृह-
स्पतिः ॥ भृगुर्दक्षः कश्यपश्च वसिष्ठः काश्यप एव च ॥ छंदांसि दीक्षा यज्ञाश्च दक्षिणा पावको हविः
यज्ञोपगानि द्रव्याणि मूर्तिमंति युधिष्ठिर ॥ प्रजानां पालकाः सर्वे सरितः पन्नगा नगाः ॥ देवानां मातरः
सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥ सहस्राणि मुनीनां च अयुतान्यर्बुदानि च ॥ नमस्यंति प्रभुं शांतं पर्व-
ताः सागरा दिशः ॥ वृक्षौषध्यश्च राजेंद्र धातवो विविधास्तथा ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोवि-
दाः ॥ दिव्यतानेषु गायंतस्तुवंति भवमद्भुतं ॥ विद्याधरा दानवाश्च गुह्यका राक्षसास्तथा ॥ सर्वाणि
चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ नमस्यंति महाराज वाङ्मनःकर्मभिर्विभुं ॥ पुरस्ताद्विष्ठितः शर्वो म-
मासीत्त्रिदशेश्वरः ॥ पुरस्ताद्धिष्ठितं दृष्ट्वा ममेशानं भारत ॥ सप्रजापतिशक्रांतं जगन्मामभ्युदैक्षत
ईक्षितुं च महादेवं न मे शक्तिरभूत्तदा ॥ ततो मामब्रवीद्देवः पश्य त्वं कृष्ण वदस्व च ॥ त्वया ह्याराधितश्चाहं
शतशोथ सहस्रशः ॥ त्वत्समो नास्ति वै कश्चित्त्रिषु लोकेषु वै प्रियः ॥ शिरसा वंदिते देवे देवी प्रीता ह्युमा
तदा ॥ ततोहमब्रुवं स्थाणुं स्तुतं ब्रह्मादिभिः सुरैः ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ नमोस्तु ते शाश्वत सर्वयोने ब्रह्मा-
धिपं त्वामृषयो वदंति ॥ तपश्च सत्त्वं च रजस्तमश्च त्वामेव सत्यं वदंति संतः ॥ त्वं वै ब्रह्मा च रुद्रश्च वरुणो ॥ २५ ॥

गिर्मेनुर्भवः ॥ धाता त्वष्टा विधाता च त्वं प्रभुः सर्वतोमुखः ॥ त्वत्तो जातानि भूतानि स्थावरांचराणि च
त्वया सृष्टमिदं कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ यानींद्रियाणीह मनश्च कृत्स्नं ये वायवः सप्त तथैव चा
ग्नः ॥ ये देवसंस्थास्तव देवताश्च तस्मात्परं त्वामृषयो वदंति ॥ वेदाश्च यज्ञाः सोमश्च दक्षिणा पावको ह
विः ॥ यज्ञोपगं च यत्किंचिद्भगवांस्तदसंशयं ॥ इष्टं दत्तमधीतं च व्रतानि नियमाश्च ये ॥ ह्रीः कीर्तिः श्री
र्द्युतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैव त्वदर्पणी ॥ कामः क्रोधो भयं लोभो मदः स्तंभोथ मत्सरः ॥ आधयो व्याध
यश्चैव भगवंस्तनयास्तव ॥ कृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं बीजमव्ययं ॥ मनसः परमा योनिः स्वभाव
श्चापि शाश्वतः ॥ अव्यक्तः पावनो विंत्यः सहस्रांशुर्हिरण्मयः ॥ आदिर्गणानां सर्वेषां भवान्वै जीविता
श्रयः ॥ महानात्मा मतिर्ब्रह्म विश्वः शंभुः स्वयंभुवः ॥ बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च संवित्ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ॥ प
र्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते ॥ त्वां बुद्ध्वा ब्राह्मणो विद्वान्न प्रमोहं विनियच्छति ॥ हृदये सर्वभूता
नां क्षेत्रज्ञस्त्वमृषिष्टुतः ॥ सर्वतःपाणिपादस्त्वं सर्वतोक्षिशिरोमुखः ॥ सर्वतःश्रुतिमांल्लोके सर्वमावृत्य
तिष्ठसि ॥ फलं त्वमसि तिग्मांशो निमेषादिषु कर्मसु ॥ त्वं वै प्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि संश्रितः ॥ अणिमा
महिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ त्वयि बुद्धिर्मतिर्लोकाः प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये ॥ ध्यानिनो नित्ययो
गाश्च सत्यसंधा जितेंद्रियाः ॥ यस्त्वां ध्रुवं वेद एतेगुहाशयं प्रभुं पुराणं पुरुषं च विग्रहं ॥ हिरण्मयं बु
द्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडंगं त्वां च मूर्तितः ॥ प्रधानविधि
योगस्थं त्वामेव विशते बुधः ॥ एवमुक्ते मयापार्थ भवेचार्तिविनाशने ॥ चराचरं जगत्सर्वं सिंहनादं त
दाकरोत् ॥ तं विप्रसंघाश्च सुरासुराश्च नागाः पिशाचाः पितरो वयांसि ॥ रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे मह
र्षयश्चैव तदा प्रणेमुः ॥ मम मूर्ध्नि च दिव्यानां कुसुमानां सुगंधिनां ॥ राशयो निपतंति स्म वायुश्च सुसुखो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वचो ॥ निशम्य भगवान् देवीयुमां मांच जगद्धितः ॥ शातक्रतुं कामिवीक्ष्य स्वयमेवमामाह शंकरः ॥ विस्म-
यस्तत्परां भक्तिमस्मासु तव शत्रुहन् ॥ क्रियतामात्मनः श्रेयः प्रीतिर्हि त्वयि मे परा ॥ वृणीष्वाष्टौ व-
रान्कृष्ण दातास्मि तव सत्तम ॥ ब्रूहि यादवशार्दूल यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥ दानधर्मे मेघवाहन ॥
॥ कृष्णउवाच ॥ मूर्ध्ना निपत्य नियतस्तेजःसंनिचये ततः ॥ परमं हर्षमागम्य भगवंतमथाब्रुवं ॥
धर्मे दृढत्वं युधि शत्रुघातं यशस्तथाग्र्यं परमं बलं च ॥ योगप्रियत्वं तव संनिकर्षं वृणे सुतानां च
शतं शतानि ॥ एवमस्त्विति तद्वाक्यं मयोक्तः प्राह शंकरः ॥ ततो मां जगतो माता धारणी सर्वपावनी
उवाचोमा प्रणिहिता शर्वाणी तपसो निधिः ॥ दत्तो भगवता पुत्रः सांबो नाम तवानघ ॥ मत्तोप्यष्टौ वरानि-
ष्टान् गृहाण त्वं ददामि ते ॥ प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पांडुनंदन ॥ द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं
शतं सुतानां परमं च भोगं ॥ कुले प्रीतिं मातृतश्च प्रसादं शमप्राप्तिं प्रवृणे चापि दाक्ष्यं ॥ उमोवाच ॥
एवं भविष्यत्यमरप्रभावन्नाहं मृषा जातु वदे कदाचित् ॥ भार्यासहस्राणि च षोडशैव तासु प्रियत्वं च त-
थाक्षयं च ॥ प्रीतिं चाग्र्यां बांधवानां सकाशाद्ददामि तेहं वपुषः काम्यतां च ॥ भोक्ष्यंते वै सप्ततिर्वै शतानि गृहे तु-
भ्यमतिथीनां च नित्यं ॥ वासुदेव उ० ॥ एवं दत्वा वरान्देवो मम देवी च भारत ॥ अंतर्हितः क्षणे तस्मिन्
सगणो भीमपूर्वज ॥ एतदत्यद्भुतं पूर्वं ब्राह्मणायामितौजसे ॥ उपमन्यवे मया कृत्स्नं व्याख्यातं पार्थि-
वोत्तम ॥ नमस्कृत्वा तु सः प्राह देवदेवाय सुव्रत ॥ उपमन्युरु० ॥ नास्ति शर्वसमो देवो नास्ति शर्वसमा
गतिः ॥ नास्ति शर्वसमो दाने नास्ति शर्वसमो रणे ॥ दानधर्मे मेघवाहनपर्वणि ॥ उपमन्युरु० ॥
ऋषिरासीत्कृते तात तंडिरित्येव विश्रुतः ॥ दशवर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना ॥ आराधितो भक्तियुक्ते-
न तस्योदर्कं निशामय ॥ स ददर्श महादेवमस्तौषीच्च स्तवैर्विभुं ॥ इति तंडिस्तपोयोगात्परमात्मान-

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मव्ययं ॥ चिंतयित्वा महात्मानमिदमाह स्तुविस्मितः ॥ यं पठंति सदा सांख्याश्चिंतयंति च योगिनः ॥
परं प्रधानं पुरुषमधिष्ठातारमीश्वरं ॥ उत्पत्तौ च विनाशे च कारणं यं विदुर्बुधाः ॥ देवासुरमुनीनां च
परं यस्मान्न विद्यते ॥ अजं तमहमीशानमनादिनिधनं प्रभुं ॥ असंतस्तुरविनंदेवं मनयं शरणं व्रजेनु ॥
एवं ब्रुवन्नेव तदा ददर्श तपसां निधिं ॥ तमव्ययमनोपम्यं विश्वं शाश्वतं ध्रुवं ॥ निष्कलं सकलं ब्रह्म निर्गु
णं गुणगोचरं ॥ योगिनां परमानंदमक्षरं मोक्षसंस्थितं ॥ मनोरिंद्राग्निमरुतां मुक्तस्य ब्रह्मणो गतिं
अग्राह्यमचलं शुद्धं बुद्धिग्राह्यं मनोमयं ॥ दुर्विज्ञेयमसंख्येयं दुःप्रापमकृतात्मभिः ॥ योनिं विश्वस्य
जगतः तमसः परतः परं ॥ परं पराणां पुरुषं परेभ्यः परतः परं ॥ यः प्राणमतमात्मानं ज्योतिर्जीवस्थि
तं मनः ॥ तं देवं दर्शनाकांक्षी ब्रह्मर्षिगणान्वितः ॥ तपस्युग्रे स्थितो भूत्वा दृष्ट्वा तुष्टाव चेश्वरं ॥ तं डि
ण्डिरुवाच ॥ पवित्राणां पवित्रं त्वं गतिर्गतिमतां वर ॥ अत्युग्रं तेजसां तेजस्त्वं तपसां परमं तपः ॥ विश्वावसुहिरण्या
क्षपुरहूतनमस्कृत ॥ भूरिकल्याणद विभो परं सत्यं नमोस्तु ते ॥ जातीमरणभीरूणां यतीनां यततां वि
भो ॥ निर्वाणद सहस्रांशो नमस्ते रुद्र सुखाश्रय ॥ ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ॥ न विदु
स्त्वां तु तत्त्वेन कुतो वेत्स्यामहे वयं ॥ त्वत्तः प्रवर्त्तते सर्वं त्वयि विश्वं प्रतिष्ठितं ॥ कालाख्यः पुरुषाख्यश्च
ब्रह्माख्यश्च त्वमेव हि ॥ तनवस्ते स्मृतास्तिस्रः पुराणज्ञैः सुरर्षिभिः ॥ अधिपौरुषमध्यात्ममाधिभूताधि
दैवतं ॥ अधिलोक्याधिविज्ञानमधियज्ञस्त्वमेव हि ॥ त्वां विदित्वात्मदेहस्थं दुर्विदं दैवतैरपि ॥ विद्वांसो यां
ति निर्मुक्ताः परं भावमनामयं ॥ अनिच्छतस्तव विभो जन्ममृत्युरनेकतः ॥ द्वारं त्वं स्वर्गमोक्षाणामाक्षे
प्ता त्वं ददासि च ॥ त्वं वै स्वर्गश्च मोक्षश्च कामः क्रोधस्त्वमेव च ॥ सत्वं रजस्तमश्चैव अधश्चोर्द्ध्वं त्वमेव हि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मा भवश्च विष्णुश्च स्कंदेंद्रौ सविता यमः ॥ वरुणेंदू मनुर्धाता विधाता त्वं धनेश्वरः ॥ भूर्वायुः सलि
लेग्निश्च खं वाग्बुद्धिः स्थितिर्मतिः ॥ कर्म सत्यानृते चोभे त्वमेवास्ति च नास्ति च ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थाः
श्च प्रकृतिभ्यः परं ध्रुवं ॥ विश्वाविश्वपरो भाव त्वं चिंत्याचिंत्यं त्वमेव च ॥ यच्चैतत्परमं ब्रह्म यच्च तत्पर
मं पदं ॥ या गतिः सांख्ययोगानां स भवान्नात्र संशयः ॥ नूनमद्य कृतार्थाः स्म नूनं प्राप्ताः सतां गतिं ॥ यां
गतीं प्रार्थयंतीह ज्ञाननिर्मलबुद्धयः ॥ अहो मूढाः स्म सुचिरमिमं कालमचेतसः ॥ यन्न विद्मः परं देवं शा
श्वतं यं विदुर्बुधाः ॥ सोयमासादितः साक्षाद्बहुभिर्जन्मभिर्मया ॥ भक्तानुग्रहकृद्देवो यं ज्ञात्वामृतमश्
नुते ॥ देवासुरमुनीनां च यच्च गुह्यं सनातनं ॥ गुह्यायां निहितं ब्रह्म दुर्विज्ञेयं मुनेरपि ॥ स एष भगवा
न्देवः सर्वकृत्सर्वतोमुखः ॥ सर्वात्मा सर्वदर्शी च सर्वगः सर्ववेदिनां ॥ देहकृद्देहभृद्देही देहभुग्देहि
नां गतिः ॥ प्राणकृत्प्राणभृत्प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः ॥ अध्यात्मगतिरिष्टानां ध्यानिनामात्मवेदिनां ॥
अपुनर्भविकामानां या गतिः सोयमीश्वरः ॥ अयं च सर्वभूतानां शुभाशुभगतिप्रदः ॥ अयं च जन्ममरणे
विदध्यात्सर्वजंतुषु ॥ अयं संसिद्धिकामानामृषीणां सिद्धिदः प्रभुः ॥ भूराद्यान्सर्वभुवनानुत्पाद्य सदिवौ
कसः ॥ दधाति देवस्तनुभिरष्टाभिर्यो बिभर्त्ति च ॥ अतः प्रवर्त्तते सर्वमस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ अस्मिंश्च
प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ॥ अयं स सत्यकामानां सत्यकः परं सतं ॥ अपवर्गश्च मुक्तानां कैवल्यं
चात्मवेदिनां ॥ अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्गुहायां गोपितः प्रभुः ॥ देवासुरमनुष्याणामप्रकाशो भवेदि
ति ॥ तं त्वां देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवं ॥ मोहिताः खल्वनेनैव हृदिस्थेनाप्रकाशिना ॥ ये चैनं प्रति
पद्यंते भक्तियोगेन भाविताः ॥ तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥ यं ज्ञात्वा न पुनर्जन्ममरणं वा

भुवद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पि विद्यते ॥ यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं न विद्यते ॥ यं लब्ध्वा चापरं लाभं नाधिकं मन्यते बुधः ॥ यां सूक्ष्मां
परमां प्राप्तिं गच्छन्त्यव्ययमक्षयं ॥ यां सांख्या गुणतत्त्वज्ञाः सांख्यशास्त्रविशारदाः ॥ सूक्ष्मज्ञानतराः
सूक्ष्मं ज्ञात्वा मुच्यंति बंधनैः ॥ यं च वेदविदो वेद्यं वेदांते च प्रतिष्ठितं ॥ प्राणायामपरा नित्यं यं विशंति ज
पंति च ॥ ॐकाररथमारुह्य ते विशंति महेश्वरं ॥ अयं स देवयानानामादित्यो द्वारमुच्यते ॥ अयं चा
पितृयानानां चंद्रमा द्वारमुच्यते ॥ एष काष्ठा दिशश्चैव संवत्सरयुगादि च ॥ दिव्यादिव्यः परो लाभोऽ
यने दक्षिणोत्तरे ॥ एतं प्रजापतिः पूर्वमाराध्य बहुभिस्तवैः ॥ प्रजार्थं वरयामास नीललोहितसंज्ञितं
ऋग्भिर्यमनुशंसंति तत्त्वे कर्मणि बह्वृचः ॥ यजुर्भिर्यं त्रिधा वेद्यं जुह्वत्यध्वर्यवोऽध्वरे ॥ सामभिर्यं च गा
यंति सामगाः शुद्धबुद्धयः ॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म स्तुवंत्याथर्वणा द्विजाः ॥ यज्ञस्य परमा योनिः पतिश्चा
यं परः स्मृतः ॥ रात्र्यहः श्रोत्रनयनः पक्षमासशिरोभुजाः ॥ ऋतुवीर्यस्तपोधैर्यो ह्यब्दगुह्योरुपादवान् ॥
मृत्युर्यमो हुताशश्च कालः संहारवेगवान् ॥ कालस्य परमा योनिः कालश्चायं सनातनः ॥ चंद्रादित्यौ स
नक्षत्रौ ग्रहाश्च सहवायुना ॥ ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव भुवनाः सप्त एव च ॥ प्रधानं महदव्यक्तं विशेषांतं सवै
कृतं ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं भूतादिसदसच्च यत् ॥ अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यः परः ॥ अस्य देवस्य
यद्भागं कृत्स्नं संपरिवर्तते ॥ एतत्परममानंदं यत्तच्छाश्वतमेव च ॥ एषा गतिर्विरक्तानामेष भावः परः सतां
एतत्पदमनुद्विग्नमेतद्ब्रह्म सनातनं ॥ शास्त्रवेदांगविदुषामेतद्ध्यानं परं पदं ॥ इयं सा परमा काष्ठा इयं सा
परमा कला ॥ इयं सा परमा सिद्धिरियं सा परमा गतिः ॥ इयं सा परमा शांतिरियं सा निर्वृतिः परा ॥ यं प्राप्य
कृतकृत्याः स्म इत्यमन्यंत योगिनः ॥ इयं तुष्टिरियं सिद्धिरियं श्रुतिरियं स्मृतिः ॥ अध्यात्मगतिरिष्टानां
विदुषां प्राप्तिरव्यया ॥ यजतां कामयानानां मखैर्विपुलदक्षिणैः ॥ या गतिर्यज्ञशीलानां सा गतिस्त्वं न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥२८॥

संशयः॥ सम्यग्योगजपैः शांतिनियमैर्देहतापनैः॥ तप्यतां या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान्॥ कर्मन्या
सकृतानां च विरक्तानां ततस्ततः॥ या गतिर्ब्रह्मसदने सा गतिः स्वं सनातन॥ अपुनर्मारकामानां वैराग्यं
वर्ततां च या॥ प्रकृतीनां लयानां च सा गतिस्त्वं सनातन॥ ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरूपाख्या निरंजना॥
कैवल्या या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान्॥ वेदशास्त्रपुराणोक्ताः पंचैता गतयः स्मृताः॥ त्वत्प्रसाद
द्धि लभ्यंते न लभ्यंतेन्यथा विभो॥ इति तंडिस्तपोराशिस्तुष्टावेशानमात्मना॥ जगौ च परमं ब्रह्म यत्पु
रा लोककृज्जगौ॥ उपमन्युरुवाच॥ एवं स्तुतो महादेवः स्तंडिना ब्रह्मवादिना॥ उवाच भगवान्देव उ
मया सहितः प्रभुः॥ ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः॥ न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच शं
करः॥ भगवानुवाच॥ अक्षयश्चाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्जितः॥ यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञान
समन्वितः॥ ऋषिणामभिगम्यश्च सूत्रकर्ता सुतस्तव॥ मत्प्रसादाद्द्विजश्रेष्ठ भविष्यति न संशयः॥ कं
वा कामं ददाम्यद्य ब्रूहि यद्वत्स कांक्षसे॥ प्रांजलिः स उवाचेदं त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे॥ उपमन्युरु०॥
एतान्दत्वा वरान्देवो वंद्यमानः सुरर्षिभिः स्तूयमानश्च विबुधैस्तत्रैवांतरधीयत॥ अंतर्हिते भग
वति सानुगे यादवेश्वर॥ ऋषिराश्रममागम्य ममैतत्प्रोक्तवानिह॥ यानि च प्रथितान्यादौ तंडि
राख्यातवान्मम॥ नामानि मानवश्रेष्ठ तानि त्वं शृणु सिद्धये॥ दश नाम सहस्राणि देवेष्वाह पिता
महः॥ शर्वस्य शास्त्रेषु तथा दश नाम शतानि वै॥ गुह्यानीमानि नामानि तंडिर्भगवतोच्युत॥ देव
प्रसादाद्देवेश पुरा प्राह महात्मने॥ दानधर्मे मेघवाहन पर्वणि॥ वासुदेव उ०॥ ततः स प्रयतो भूत्वा
मम तात युधिष्ठिर॥ प्रांजलिः प्राह विप्रर्षिर्नामसंग्रहमादितः॥ उपमन्युरु०॥ ब्रह्मप्रोक्तैरृषिप्रो
क्तैर्वेदवेदांगसंभवैः॥ सर्वलोकेषु विख्यातं स्तुत्यं स्तोष्यामि नामभिः॥ महद्भिर्विहितैः सत्यैः सिद्धै ॥२८॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वार्थसाधकैः ॥ ऋषिनारदिना भक्त्या कृते वै दैवतात्मना ॥ यथोक्तैः साधुभिः ख्यातैर्मुनि
भिः स्तवदर्शिभिः ॥ प्रवरं प्रथमं स्वर्ग्यं सर्वभूतहितं शुभं ॥ श्रुतैः सर्वत्र जगति ब्रह्मलोकावता
रितैः ॥ सत्यैस्तत्परमं ब्रह्म ब्रह्मप्रोक्तं सनातनं ॥ वक्ष्ये यदुकुलश्रेष्ठ शृणुष्वावहितो मम ॥ वरय्यैनं भव
देवं भक्तिस्त्वं परमेश्वरं ॥ तेन श्रावयिष्यामि यत्तद्ब्रह्म सनातनं ॥ न शक्यं विस्तरात्कृत्स्नं वक्तुं शर्वस्य
केनचित् ॥ युक्तेनापि विभूतीनां अपि वर्षशतैरपि ॥ यस्यादिर्मध्यमंतं च सुरैरपि न गम्यते ॥ कस्त
स्य शक्नुयाद्वक्तुं गुणान्कार्त्स्न्येन माधव ॥ किंतु देवस्य महतः संक्षिप्तार्थपदाक्षरं ॥ शक्तितश्चरि
तं वक्ष्ये प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ अप्राप्य हि ततो नुज्ञां न शक्यः स्तोतुमीश्वरः ॥ यदा तेनाभ्यनुज्ञातः
स्तुतो वै स तदा मया ॥ अनादिनिधनस्याहं जगद्योनेर्महात्मनः ॥ नाम्नां कंचित्समुद्देशं वक्ष्याम्यव्य
क्तयोनिनः ॥ वरदस्य वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः ॥ शृणु नाम्नां चयं कृष्ण यदुक्तं पद्मयोनिना
दशनामसहस्राणि यान्याह प्रपितामहः ॥ तानि निर्मथ्य मनसा दध्नो घृतमिवोद्धृतं ॥ गिरेः सारं यथा हे
म पुष्पसारं यथा मधु ॥ घृतसारं यथा मंडं तथैतत्सारमुद्धृतं ॥ सर्वपापापहमिदं चतुर्वेदसमान्वितं
प्रयत्नेनाधिगंतव्यं धार्यं च प्रयतात्मना ॥ मंगल्यं पौष्टिकं चैव रक्षोघ्नं पावनं महत् ॥ इदं भक्ताय दातव्यं श्र
द्दधानास्तिकाय च ॥ नाश्रद्दधानरूपाय नास्तिकायाजितात्मने ॥ यश्चाभ्यसूयते देवं कारणात्मान
मीश्वरं ॥ स कृष्ण नरकं याति सह पूर्वैः सहात्मजैः ॥ इदं ध्यानमिदं ध्येयमिदं योगमनुत्तमं ॥ इदं जप्य
मिदं ज्ञानं रहस्यमिदमुत्तमं ॥ यं ज्ञात्वा अंतकालेपि गच्छेत परमां गतिं ॥ पवित्रं मंगलं मेध्यं कल्याण
मिदमुत्तमं ॥ इदं ब्रह्मा पुरा कृत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ सर्वस्तवानां राजत्वे दिव्यानां समकल्पयत् ॥ तदा
प्रभृति चैवायमीश्वरस्य महात्मनः ॥ स्तवराज इति ख्यातो जगत्यमरपूजितः ॥ ब्रह्मलोकादयं स्वर्ग

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तवराजोवतारितः॥ यतस्तंडिः पुराप्राप्तेन तंडिकृतो भवत्॥ स्वर्गाश्चैवात्र भूर्लोकं तंडिना
ह्यवतारितः॥ सर्वमंगलमंगल्यं सर्वपापप्रणाशनं॥ निगदिष्ये महाबाहो स्तवानामुत्तमं स्तवं
ब्रह्मणामपि यद्ब्रह्मपराणामपि यत्परं॥ तेजसामपि यत्तेजस्तपसामपि यत्तपः॥ शांतानामपि
यः शांता द्युतीनामपि या द्युतिः॥ दांतानामपि यो दांतो धीमतामपि या च धीः॥ देवानामपि यो देव ऋ
षीणामपि यस्त्वृषिः॥ यज्ञानामपि यो यज्ञः शिवानामपि यः शिवः॥ रुद्राणामपि यो रुद्रः प्रभुः
प्रभवतामपि॥ योगिनामपि यो योगी कारणानां च कारणं॥ यतो लोकाः संभवंति न भवंति यतः पुनः
सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः॥ अष्टोत्तरसहस्रं तु नाम्नां शर्वस्य मे शृणु यच्छ्रुत्वा मनुजव्या
घ्र सर्वान्कामानवाप्स्यसि॥ ॐ स्थिरः स्थाणुः प्रभुर्भीमः प्रवरो वरदो वरः॥ सर्वात्मा सर्वविख्यातः श
र्वः सर्वकरो भवः॥ जटी चर्मी शिखंडी च सर्वांगः सर्वभावनः॥ हरश्च हरिणाक्षश्च सर्वभूतहरः प्रभुः॥ म
हर्षभोमहारूपो मरवस्त्रिभुवनेश्वरः॥ सत्यः सत्याः श्रमः सिद्धश्चंद्रो शुः सर्पकुंडलः॥ वृषश्च वृषरू
पश्च वृषस्कंधो वृषभाक्षकः॥ भीमश्च शितिकंठश्च पीतः श्वेतः शिवोत्तमः॥ निषंगी शिलिके शाश्च
दिलीपा नीललोहितः॥ शारभः शंकुकर्णश्च विलासो विश्वकर्तृकः॥ परः पशुपतो भद्रो नीलग्री
वो बिभीषणः॥ गंगाधरः पशुश्चैव जलेश्वरकुलेश्वरः॥ उत्तम स्त्री सहायश्च मधुबिंदो महाग्र
हः॥ दिव्यः सूक्ष्मः परागश्च वीरभद्रो विचिंतकः॥ शिवः शंभुर्विभुर्भर्ता श्रीकंठस्त्रिदशार्चितः॥ क्रव्यादः
कीर्तिमान् क्रीडी कालवीः कालकारणं॥ खंडश्च बहिरंडश्च चितो दूतो विशेषवित्॥ हिरण्यगर्भहेतु
श्च बहिर्भूतप्रयोजकः॥ जाग्रत्सुप्तः सुषुप्तश्च तुरीयश्च विधूननः॥ मनोबुद्धिरहंकारस्त्रोतांतःकरण
लकः॥ विपदो विक्रमश्चैव विश्व विदिश्व संग्रहः॥ अरूपः खंडरूपश्च वज्रहस्तः पुरंदरः॥ जातवेदा ॥२९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्च जागर्त्ति विश्वावासो विनायकः ॥ अजानुर्वैनतेयश्च विश्वकर्त्ता विलेक्षणः ॥ हिरण्याक्षः सुकेशश्च
त्र्यक्षः कपश्चरोत्तमः ॥ वृषो वृषार्थो वरदो वृषपर्वा प्रजाकरः ॥ श्मशानचारी भवान्‌ खचरो गोचरोर्द्दनः ॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वतो ध्रुवः ॥ श्मसानवासी भगवान्‌नेचरो गोचरोर्द्दनः ॥ अभिवाद्यो म
हाकर्मा तपस्वी भूतभावनः ॥ उन्मत्तवेषप्रछंनः सर्वलोकप्रजापतिः ॥ महारूपो महाकायो वृषरूपो
महायशाः ॥ महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः ॥ लोकपालोंतर्हितात्मा प्रसादो हयगर्दभिः
पवित्रंच महांश्चैव नियमो नियमाश्रितः ॥ सर्वकर्मा स्वयंभूत आदिरादिकरो निधिः ॥ सहस्राक्षो वि
शालाक्षः सोमो नक्षत्रसाधकः ॥ चंद्रः सूर्यः शनिः केतुः ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ॥ अत्रिरत्र्यालयः कर्त्ता मृगबा
णर्पकोनघः ॥ महातपा घोरतपा अदीनो दीनसाधकः ॥ संवत्सरकरो मंत्रः प्रमाणं परमं तपः ॥ यो
गी याज्यो महाबीजो महारेता महाबलः ॥ सुवर्णरेताः सर्वज्ञः सुबीजो बीजवाहनः ॥ दशबाहुस्त्व
निमिषो नीलकंठ उमापतिः ॥ विश्वरूपः स्वयंश्रेष्टो बलवीरो बलोगणः ॥ गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वा
साः काम एव च ॥ मंत्रवित्परमो मंत्रः सर्वभावकरो हरः ॥ कमंडलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवा
न् ॥ अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टीशी चायुधी महान् ॥ स्रुवहस्तः सुरूपश्च तेजः तेजस्करो निधिः ॥ उष्णी
षी च सुवक्त्रश्च उदग्रो विनतस्तथा ॥ दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ॥ शृगालरूपः सिंहा
र्थो मुंडः सर्वशुभंकरः ॥ अजश्च बहुरूपश्च गंधधारी कपर्द्यपि ॥ ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिंग ऊर्ध्वशायी न
भस्थलः ॥ त्रिजटश्चीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः ॥ अहश्चरो नक्तंचरः तिग्ममन्युः सुवर्चसः ॥ गज
हा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः ॥ सिंहशार्दूलरूपश्च आर्द्रचर्मांबरावृतः ॥ कालयोगी महा
नादः सर्वकामश्चतुष्पथः ॥ निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ॥ बहुभूतो बहुधरः स्वर्भानुरमि
तो गतिः ॥ नृत्यप्रियो नित्यनर्त्तो नर्त्तकः सर्वलालसः ॥ घोरो महातपाः पाशो नित्यो गिरिरुहो नभः ॥ सहस्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ ३० ॥

हर्यश्व ४

हस्तो विजयो व्यवसायो ह्यनिंदितः ॥ अधर्षणो धर्षणात्मा यज्ञहा कामनाशकः ॥ दक्षयागापहा
री च सुसहो मध्यमस्तथा ॥ तेजोपहारी बलहा मुदितोर्थो जितोवरः ॥ गंभीरघोषो गंभीरो गंभीरब
लवाहनः ॥ न्यग्रोधरूपो न्यग्रोधो वृक्षकर्णस्थितिर्विभुः ॥ सुतीक्ष्णदर्शनश्चैव महाकायो महा
ननः ॥ विष्वक्सेनो हरिर्यज्ञः संयुगापीडवाहनः ॥ तीक्ष्णतापश्च सहायः कर्मकालवित् ॥ वि
ष्णुः प्रसादितो यज्ञः समुद्रो वडवामुखः ॥ हुताशनः सहायश्च प्रशांतात्मा हुताशनः ॥ उग्रतेजा
महातेजो जयो विजयकालवित् ॥ ज्योतिषामयनं सिद्धिः सर्वविग्रह एव च ॥ शिखी मुंडी जटी
ज्वाली मूर्तिजो मूर्धगो बली ॥ वैणवी पणवी ताली खली कालकटंकटः ॥ नक्षत्रविग्रहमतिर्गुण
बुद्धिर्नियोगमः ॥ प्रजापतिर्विश्वबाहुर्विभागः सर्वगो मुखः ॥ विमोचनः सुसरणो हिरण्यकव
चोद्भवः ॥ मेढ्रजो बलचारी च महीचारी स्रुतस्तथा ॥ सर्वतूर्यनिनादी च सर्वतोद्यपरिग्रहः ॥ व्याल
रूपो गुहावासी गुहो माली तरंगवित् ॥ त्रिदशः त्रिकालधृक् कर्मसर्वबंधविमोचनः ॥ बंधनस्त्वसुरें
द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ॥ सांख्यप्रसादो दुर्वासाः सर्वसाधुनिषेवितः ॥ प्रस्कंदनो विभागज्ञो अ
तुल्यो यज्ञभागवित् ॥ सर्ववासः सर्वकारी दुर्वासा वासवोमरः ॥ हैमो हेमकरो यज्ञः सर्वधारी धरो
त्तमः ॥ लोहिताक्षो महाक्षश्च विजयाक्षो विशारदः ॥ संग्रहो निग्रहः कर्ता सर्पचीरनिवासनः ॥
मुख्योमुख्यश्च देहश्च काकलिः सर्वकामदः ॥ सर्वकालप्रसादश्च सुबलो बलरूपधृक् ॥ स
र्वकामवरश्चैव सर्वदः सर्वतोमुखः ॥ आकाशनिर्विरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः ॥ रौद्र
रूपोंशुरादित्यो बहुरश्मिः सुवर्चसी ॥ वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ॥ सर्ववासी श्रि ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यावासी उपदेशकरोकरः॥ मुनिरात्मा निरालोकः संभग्नश्च सहस्रदः॥ पक्षी च पक्षरू
पश्च अतिदीप्तो विशांपतिः॥ उन्मादो मदनः कामो ह्यश्वत्थोर्थकरो यशाः॥ वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वा
मनः॥ सिद्धयोगी महर्षिश्च सिद्धार्थः सिद्धसाधकः॥ भिक्षुश्च भिक्षुरूपश्च विपणो मृदुरव्ययः॥ महासेनो विशाखश्च
षष्टिभागो गवांपतिः॥ वज्रहस्तश्च विष्कंभी चमूस्तंभन एव च॥ वृत्तावृत्तकरस्तालो मधुर्मधुकलोचनः॥ वाचस्पत्य
यो वाजसनो नित्यमाश्रमपूजितः॥ ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी विचारवित्॥ ईशान ईश्वरः कालो निशाचारी पि
नाकधृक्॥ निमित्तस्थो निमित्तं च नंदिर्नंदिकरो हरिः॥ नंदीश्वरश्च नंदी च नंदनो नंदिवर्धनः॥ भगहारी निहंता
च कालो ब्रह्मा पितामहः॥ चतुर्मुखो महालिंगः चारुलिंगस्तथैव च॥ लिंगाध्यक्षः सुराध्यक्षो योगाध्यक्षो युगा
वहः॥ बीजाध्यक्षो बीजकर्ता अध्यात्मानुगतो बलः॥ इतिहासः सकल्पश्च गौतमोथ निशाकरः॥ दंभो ह्यदंभो वै
दंभो वश्यो वशकरः कलिः॥ लोककर्ता पशुपतिर्महाकर्ता ह्यनौषधः॥ अक्षरं परमं ब्रह्म बलवान् शक्र एव
च॥ नीतिर्ह्यनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो गतागतः॥ बहुप्रसादः सुस्वप्नो दर्पणोथ त्वमित्रजित्॥ वेदकारो मंत्र
कारो विद्वान् समरवर्द्धनः॥ महामेघनिवासी च महाघोरो वशीकरः॥ अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो हुतो ह
विः॥ वृषणः शंकरो नित्यं वर्चस्वी धूमकेतनः॥ नीलस्तथांगलुब्धश्च शोभनो निरवग्रहः॥ स्वस्तिदः स्वस्तिभावश्च
भागी भागकरो लघुः॥ उत्संगश्च महांगश्च महागर्भपरायणः॥ कृष्णवर्णः सुवर्णश्च इंद्रियं सर्वदेहिनां॥ महा
हस्तो महापादो महाकायो महायशाः॥ महामूर्धा महामात्रो महानेत्रो महातपाः॥ महांतको महाकर्णो महोष्ठश्च महा ५
हनुः॥ महानासो महाकंबुर्महाग्रीवः श्मशानभाक्॥ महावक्षा महोरस्को ह्यंतरात्मा मृगालयः॥ लंबनो लंबि
तोष्ठश्च महामायः पयोनिधिः॥ महादंतो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महामुखः॥ महानखो महारोमा महाकेशो महा
जटः॥ प्रसन्नश्च प्रसादश्च प्रत्ययो गिरिसाधनः॥ स्नेहनोऽस्नेहनश्चैव अजितश्च महामुनिः॥ वृक्षाकारो वृक्ष
केतुरनलो वायुवाहनः॥ मंडली मेरुधामा च देवाधिपतिरेव च॥ अथर्वशीर्षः सामास्य ऋक्सहस्रामितेक्षणः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यज्ञपादभुजो गुह्यः प्रकाशो जंगमस्तथा॥ अमोघार्थः प्रसादश्च अभिगम्यः सुदर्शनः॥ उपकारः प्रियः स
र्वः कनकः कांचनः स्थितः॥ नाभिर्नंदिकरो भावः पुष्करः स्थपतिः स्थिरः॥ द्वादशस्त्रासनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञ
समाहितः॥ नक्तं कलिश्च कलश्च मकरः कालपूजितः॥ सगणो गणकारश्च भूतवाहनसारथिः॥ भस्मशयो
भस्मगोप्ता भस्मभूतस्तरुर्गणः॥ लोकपालस्तथा लोको महात्मा सर्वपूजितः॥ शुक्लः त्रिशुक्लः संपंन्नः शुचि
र्भूतनिषेवितः॥ आश्रमस्थः क्रियावस्थो विश्वकर्ममतिर्वरः॥ विशालशाखस्ताम्रोष्ठो ह्यंबुजालः सुनिश्च
लः॥ कपिलः कपिशः शुक्लः आयुश्चैव परोपरः॥ गंधर्वो ह्यदितिः स्ताक्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः॥ परश्वधायुधो
देवश्चानुकारी सुबांधवः॥ तुंबिवीणो महाक्रोधो ऊर्ध्वरेता जलेशयः॥ उग्रवंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिंदितः॥ स
र्वांगरूपो मायावी सुहृदो ह्यनिलोनलः॥ बंधनो बंधकर्त्ता च सुबंधनविमोचनः॥ सयज्ञारिः सकामारिः महादं
ष्ट्रो महायुधः॥ बहुधानिंदितः शर्वः शंकरः शंकरोधनः॥ अमरेशो महादेवो विश्वदेवः सुरारिहा॥ अहिर्बुध्न्यो
निलाभश्च चेकितानो हरिस्तथा॥ अजैकपाच्च कापाली त्रिशंकुरजितः शिवः॥ धन्वंतरिर्धूमकेतुः स्कंदो वै
श्रवणस्तथा॥ धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः॥ प्रभावः सर्वगो वायुः अर्यमा सविता रविः॥ उ
षंगुश्च विधाता च मांधाता भूतभावनः॥ विभुर्वर्णविभावी च सर्वकामगुणावहः॥ पद्मनाभो महागर्भश्चंद्रवक्त्रो
निलोनलः॥ बलवांश्चोपशांतश्च पुराणः पुण्यचंचुरी॥ कुरुकर्त्ता कुरुवासी कुरुभूतो गुणौषधः॥ सर्वाशयो
दर्भचारी सर्वेषां प्राणिनां पतिः॥ देवदेवः सुखासक्तः सदसः सर्वरत्नवित्॥ कैलासगिरिवासी च हिमवद्गिरि
संश्रयः॥ कूलहारी कूलकर्त्ता बहुविद्यो बहुप्रदः॥ वणिजो वर्धकी वृक्षो बकुलश्चंदनश्छदः॥ सारग्रीवो महा
जत्रुरलोलश्च महौषधः॥ सिद्धार्थकारी सिद्धार्थः छंदोव्याकरणोत्तरः॥ सिंहनादः सिंहदंष्ट्रः सिंहगः सिंहवा
हनः॥ प्रभावात्मा जगत्कालस्थालो लोकहितस्तरुः॥ सारंगो नवचक्रांगः केतुमाली सभावनः॥ भूतालयो भू
तपतिरहोरात्रमनिंदितः॥ वाहिता सर्वभूतानां निलयश्च विभुर्भवः॥ अमोघः संयतो ह्यश्वो भोजनः प्राणधारणः॥ ॥३१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ॥ गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मवसनो हरिः ॥ हिरण्यबाहुश्च तथा गुहा
पालः प्रवेशिनां ॥ प्रकृष्टारिर्महाहर्षो जितकामो जितेंद्रियः ॥ गंधारश्च सुवासश्च तपःशक्तो रतिर्नरः ॥ महा
गीतो महानृत्यो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुचरश्चलः ॥ आवेदनीय आवेशः सर्व
गंधसुखावहः ॥ तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥ संयोगो वर्द्धनो वृद्धो अतिवृद्धो गुणाधिकः ॥ नि
त्य आत्मासहायश्च देवासुरपतिः पतिः ॥ युक्तश्च युक्तबाहुश्च दिवो दिविसुपर्वणः ॥ आषाढश्च सुषाढश्च
ध्रुवोथ हरिणो हरः ॥ वपुरावर्त्तमानेभ्यो वसुश्रेष्ठो महापथः ॥ शिरोहारी विमर्षश्च सर्वलक्षणलक्षितः ॥
अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः ॥ समाम्नायोसमाम्नायस्तीर्थदेवो महारथः ॥ निर्जीवो जीवनो मंत्रः
शुभाक्षो बहुकर्कशः ॥ रत्नप्रभूतो रत्नांगो महार्णवनिपानवित् ॥ मूलं विशालो ह्यमृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपो
निधिः ॥ आरोहणो धिरोहश्च शीलधारी महायशाः ॥ सेनाकल्पो महाकल्पो योगो युगकरो हरिः ॥ युगरूपो महा
रूपो महानागहनो वधः ॥ न्यायनिर्वापणः पादः पंडितोह्यचलोपमः ॥ बहुमालो महामालः शशीहरसुलोचनः ॥
विस्तारो लवणः कूपस्त्रियुगः सफलोदयः ॥ त्रिनेत्रश्च विषण्णांगो मणिविद्धो जटाधरः ॥ इंदुर्विसर्गः सुमुखः श
रः सर्वायुधः सहः ॥ निवेदनः सुखाजातः सुगंधारो महाधनुः ॥ गंधमाली च भगवानुत्थानः सर्वकर्मणां ॥ मंथा
नो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः ॥ तलस्तालः करस्थाली ऊर्ध्वसंहननो महान् ॥ छत्रं सुछत्रो विख्यातो
लोकः सर्वाश्रयः क्रमः ॥ मुंडो विरूपो विकृतो दंडी कुंडी विकुर्वणः ॥ हर्यक्षः ककुभो वज्री शतजी[illegible] सहस्रपा
त् ॥ सहस्रमूर्धा देवेंद्रः सर्वदेवमयो गुरुः ॥ सहस्रबाहुः सर्वांगः शरण्यः सर्वलोककृत् ॥ पवित्रं त्रिककुन्मंत्रः
कनिष्ठः कृष्णपिंगलः ॥ ब्रह्मदंडविनिर्माता शतघ्नीपाशशक्तिमान् ॥ पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः
गभस्तिर्ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्मविद्ब्राह्मणो गतिः ॥ अनंतरूपो नैकात्मा तिग्मतेजाः स्वयंभुवः ॥ ऊर्ध्वगात्मा पशु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पतिर्वीलंहुहमनोजवः ॥ चंदनी पद्मनालाग्रः सुरभ्युत्तरणो नरः ॥ कर्णिकारमहास्रग्वी नीलमौलिः पि
नाकधृक् ॥ उमापतिरुमाकांतो जान्हवीधृगुमाधवः ॥ वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहास्वनः ॥ महाप्रसा
दो दमनः शत्रुहा श्वेतपिंगलः ॥ पीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानधृक् ॥ सर्वपार्श्वमुखस्त्र्यक्षो धर्म
साधारणो वरः ॥ चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा अमृतो गोवृषेश्वरः ॥ साध्यर्षिर्वसुरादित्यो विवस्वान् सवितामृतः
व्यासः सर्गः सुसंक्षेपो विस्तरः पर्ययो नरः ॥ ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः ॥ कला काष्ठा लवा
मात्रा मुहूर्ताहः क्षपाः क्षणाः ॥ विश्वक्षेत्रं प्रजाबीजं लिंगमाद्यस्तु निर्गमः ॥ सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पिता माता
पितामहः ॥ स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपं ॥ निर्वाणं ह्लादनं चैव ब्रह्मलोकः परागतिः ॥ देवासुरविनिर्मा
ता देवासुरपरायणः ॥ देवातिदेवो देवर्षिः देवासुरवरप्रदः ॥ देवासुरगुरुर्देवो देवासुरनमस्कृतः ॥ देवासुरमहा
मात्रो देवासुरगणाश्रयः ॥ देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणाग्रणीः ॥ देवासुरेश्वरो विश्वो देवासुरमहेश्वरः ॥
सर्वदेवमयोऽचिंत्यो देवतात्मात्मसंभवः ॥ उद्भित्त्रिविक्रमो वैद्यो विरतो धीरजोमरः ॥ ईड्यो हस्तीश्वरो व्याघ्रो देव
सिंहो नरर्षभः ॥ विबुधोऽग्रवरः सूक्ष्मः सर्वदेवस्तपोमयः ॥ सुयुक्तः शोभनो वज्री प्रासानां प्रभवोऽव्ययः ॥ गु
हः कांतो निजः सर्गः पवित्रं सर्वपावनः ॥ शृंगी शृंगप्रियो बभ्रू राजराजो निरामयः ॥ अभिरामः सुरगणो विरा
मः सर्वसाधनः ॥ ललाटाक्षो विश्वदेवो हरिणो ब्रह्मवर्चसः ॥ स्थावराणां पतिश्चैव नियमेंद्रियवर्द्धनः ॥ सिद्धा
र्थः सिद्धभूतार्थोऽचिंत्यः सत्यव्रतः शुचिः ॥ व्रताधिपः परं ब्रह्म भक्तानां परमा गतिः ॥ विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमा
न् श्रीवर्द्धनो जगत् ॥ यथाप्रधानं भगवानिति भक्त्या स्तुतो मया ॥ यं न ब्रह्मादयो देवा विदुस्तत्त्वेन नर्षयः ॥ स्तो
तव्यमर्च्यं वंद्यं च कः स्तोष्यति जगत्पतिं ॥ भक्त्या त्वेवं पुरस्कृत्य मया यज्ञपतिर्विभुः ॥ ततोऽभ्यनुज्ञां संप्राप्य स्तु
तो मतिमतां वरः ॥ शिवमेवं स्तुवं देवं नामभिः पुष्टिवर्द्धनैः ॥ नित्ययुक्तः शुचिर्भूत्वा प्राप्नोत्यात्मानमात्मना ॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतद्धि परमं ब्रह्म परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ अपरश्चैव देवाश्च स्तुवंस्येतेन तत्परं ॥ स्तूयमानो महादेवः तु-
ष्यते नियतात्मभिः ॥ भक्तानुकंपी भगवानात्मसंस्थाकरो विभुः ॥ तथैव च मनुष्येषु ये मनुष्याः प्रधानतः ॥ आ-
स्तिकाः श्रद्दधानाश्च बहुभिर्जन्मभिस्तथैवः ॥ भक्त्याह्यनन्यमीशानं परं देवं सनातनं ॥ कर्मणा मनसा वाचा
भावेनामिततेजसः ॥ शयाना जाग्रमाणाश्च व्रजंतु पविशंस्तथा ॥ उन्मिषं निमिषंश्चैव चिंतयंतः पुनः
पुनः ॥ श्रृण्वंतः श्रावयंतश्च कथयंतश्च ते भवं ॥ स्तुवंतः स्तूयमानाश्च तुष्यंति च रमंति च ॥ जन्मकोटिस-
हस्रेषु नानासंसारयोनिषु ॥ जंतोर्विगतपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते ॥ उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्यास-
र्वभावतः ॥ भाविनः कारणे चास्य सर्वयुक्तस्य सर्वथा ॥ एतद्देवेषु दुःप्रापं मनुष्येषु न लभ्यते ॥ निर्वि-
घ्ना निश्चला रुद्रे भक्तिरव्यभिचारिणि ॥ तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणां ॥ येन यांति परां सिद्धिं
तद्भावगतचेतसः ॥ ये सर्वभावानुगताः प्रपद्यंते महेश्वरं ॥ प्रपंन्नवत्सलो देवः संसारात्तान्समुद्धरेत् ॥ एवमन्
न्ये विकुर्वंति देवाः संसारमोचनं ॥ मनुष्याणामृते देवं नान्या शक्तिस्तपोबलः ॥ इति तेनेंद्रकल्पेन भगवान्
सदसस्पतिः ॥ कृत्तिवासाः स्तुतः कृष्ण तंडिना शुभबुद्धिना ॥ स्तवमेतं भगवतो ब्रह्मा स्वयमधारयत् ॥ गीय-
ते च स बुध्येत ब्रह्मा शंकरसंनिधौ ॥ इदं पुण्यं पवित्रं च सर्वपापप्रणाशनं ॥ योगदं मोक्षदं चैव स्वर्गदं तोषदं त-
था ॥ य एवमेतत्पठते एकभक्तिस्तु शंकरे ॥ या गतिः सांख्ययोगानां व्रजंत्येतां गतिं तदा ॥ स्तवमेतं प्रय-
त्नेन सदा रुद्रस्य संनिधौ ॥ अब्दमेकं चरेद्भक्तः प्राप्नुयादीप्सितं फलं ॥ एतद्रहस्यं परमं ब्रह्मणो हृदि संस्थि-
तं ॥ ब्रह्मा प्रोवाच शक्राय शक्रः प्रोवाच मृत्यवे ॥ मृत्युः प्रोवाच रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्तंडिमागमत् ॥ महता तप-
सा प्राप्तस्तंडिना ब्रह्मसद्मनि ॥ तंडिः प्रोवाच शुक्राय गौतमाय च भार्गवः ॥ वैवस्वताय मनवे गौतमः प्रा-
ह माधव ॥ नारायणाय साध्याय समाधिष्ठाय धीमते ॥ यमाय प्राह भगवान्साध्यो नारायणोऽच्युतः ॥ नाचिके-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शा०नि०
३३

तायभगवानाह वैवस्वतो यमः ॥ मार्कंडेयाय वार्ष्णेय नाचिकेतोभ्यभाषत ॥ मार्कंडेयाद्वाप्तो नियमेन
जनार्दन ॥ तवाप्यहममित्रघ्न स्तवं दद्म्याद्य विश्रुतं ॥ स्वर्ग्यमारोग्यमायुष्यं धन्यं वेदेन संमितं ॥ ना
स्य विघ्नं विकुर्वंति दानवा यक्षराक्षसाः ॥ पिशाचा यातुधाना वा गुह्यका भुजगा अपि ॥ यः पठेत शुचिः
पार्थ ब्रह्मचारी जितेंद्रियः ॥ अभग्नयोगो वर्षं तु सोश्वमेधफलं लभेत् ॥॥ अनुशासने दानधर्मे मह
देवसहस्रनामसमाप्तं ॥॥ वैशंपायन उ० ॥॥ महायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ पठस्व पुत्र
भद्रं ते प्रीयतां ते महेश्वरः ॥ पुरा पुत्र मया मेरौ तप्यता परमं तपः ॥ पुत्रहेतोर्महाराज स्तव एषोनु
कीर्तितः ॥ लब्धवानीप्सितान्कामानहं वै पांडुनंदन ॥ तथा त्वमपि शर्वाद्धि सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ कपिलश्च
ततः प्राह सांख्यर्षिर्देवसंमतः ॥ मया जन्मान्यनेकानि भक्त्याराधितो भवः ॥ प्रीतश्च भगवान्ज्ञानं ददौ म
म भवांतकं ॥ चारुशीर्षस्ततः प्राह शक्रस्य दयितः सखा ॥ आलंबायन इत्येवं विश्रुतः करुणात्मकः ॥ मया
गोकर्णे तपस्तप्त्वा शतं समाः ॥ अयोनिजानां दांतानां धर्मज्ञानां सुवर्चसां ॥ अजराणामदुःखानां श
तवर्षसहस्रिणं ॥ लब्धं पुत्रशतं शर्वात्पुरा पांडुनृपात्मज ॥ वाल्मीकिश्चाह भगवान्युधिष्ठिरमिदं वचः ॥
दिव्यदेसाग्निमुनिभिः ब्रह्मघ्नो वै भवानिति ॥ उक्तः क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मेण भारत ॥ सोहमीशानमन
घममोघं शरणं गतः ॥ मुक्तश्चास्मि ततः पापैः ततो दुःखविनाशनः ॥ आह मां त्रिपुरघ्नो वै यशस्तेग्र्यं भ
विष्यति ॥ जामदग्न्यश्च कौंतेय मिदं धर्मभृतां वरः ॥ ऋषिमध्ये स्थितः प्राह ज्वलन्निव दिवाकरः ॥ पितृ
विप्रवधेनाहमार्तो वै पांडवाग्रज ॥ शुचिर्भूत्वा महादेवं गतोस्मि शरणं नृप ॥ नामभिश्चास्तवं देवं ततस्तुष्टोभ
वत्भवः ॥ परशुं च ददौ देवो दिव्यान्यस्त्राणि चैव मे ॥ पापं च ते न भाविता अजेयश्च भविष्यसि ॥ न ते प्रभविता मृ
त्युरजरश्च भविष्यसि ॥ आह मां भगवानेवं शिखंडी शिवविग्रहः ॥ तदवाप्तं च मे सर्वं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ विश्वा ॥३३॥

त्रि५

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मित्रस्तदोवाच वक्ता वियोऽहं तदाभवं ॥ ब्राह्मणोऽहं भवानीति मया चाराधितो भवः ॥ ततः प्रसादान्मया प्राप्तं ब्राह्म
ण्यं दुर्लभं महत् ॥ असितो देवलश्चैव प्राह पांडुसुतं नृप ॥ शापाच्छक्रस्य कौंतेय विभो धर्मो न शतदो ॥ तन्मे धर्मे
यशश्चाग्र्यमायुश्चैवाददत्प्रभुः ॥ ऋषिर्गृत्समदो नाम शक्रस्य दयितः सदा ॥ प्राहाजमीढं भगवान्बृहस्प
तिसमद्युतिः ॥ वशिष्ठो नाम भगवान्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ॥ शतक्रतोरचिंत्यस्य सत्रे वर्षसहस्रिके ॥ वर्त्तमाने
ब्रवीद्वाक्यं साम्नि ह्युच्चारिते मया ॥ रथंतरं द्विजश्रेष्ठ न सम्यगिति वर्त्तते ॥ समीक्षस्व पुनर्बुध्या पापं त्यक्त्वा द्विजो
त्तम ॥ अयज्ञवाहिनं पापमकार्षीस्त्वं सुदुर्मते ॥ एवमुक्त्वा महाक्रोधः प्राह शंभुं पुनर्वचः ॥ प्रज्ञया रहितो दुः
खी नित्यभीतो वनेचरः ॥ दशवर्षसहस्राणि दशाष्टौ च शतानि च ॥ नष्टपानीये यवसे मृगैरन्यैश्च वर्जिते ॥ अया
ज्ञीयद्रुमे देशे रुरुसिंहनिषेविते ॥ भविता त्वं मृगः क्रूरो महादुःखसमन्वितः ॥ तस्य वाक्यस्य निधने पार्थ जातो
ह्यहं मृगः ॥ ततो मां शरणं प्राप्तं प्राह योगी महेश्वरः ॥ अजरश्चामरश्चैव भविता दुःखवर्जितः ॥ साम्यं समस्तु ते
सौख्यं युवयोर्वर्धतां क्रतुः ॥ अनुग्रहानेवमेष करोति भगवान्विभुः ॥ परं धाता विधाता च सुखदुःखे च सर्व
दा ॥ अचिंत्य एष भगवान्कर्मणा मनसा गिरा ॥ न मे तात युधिश्रेष्ठ विद्यया पंडितः समः ॥ वासुदेवात्तदोवाच पुनर्मति
मतां वरः ॥ सुवर्णं ह्योमहादेवस्तपसा तोषितो मया ॥ ततो थ भगवानाह प्रीतो मां वै युधिष्ठिर ॥ अन्नाशियतरः कृ
ष्ण मत्प्रसादाद्भविष्यसि ॥ अपराजितश्च युद्धेषु तेजश्चैवानलोपमं ॥ एवं सहस्रशश्चान्यान्महादेवो वरं ददौ ॥ मणि
मंथेथ शैले वै पुरा संराधितो मया ॥ वर्षायुतसहस्राणां सहस्रशतमेव च ॥ ततो मां भगवान्प्रीत इदं वचनमब्रवीत्
वरं वृणीष्व भद्रं ते यस्ते मनसि वर्त्तते ॥ ततः प्रणम्य शिरसा इदं वचनमब्रवीत् ॥ यदि प्रीतो महादेवो भक्त्या परम
या विभुः ॥ नित्यकालं तवेशान भक्तिर्भवतु मे स्थिरा ॥ एवमस्त्विति भगवान्तत्रैवांतरधीयत ॥ जैगीषव्य उवाच ॥
ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ॥ यत्नेनान्येन बलिना वाराणस्यां युधिष्ठिर ॥ गर्ग उवाच ॥ चतुःषष्ट्यंग
मददत्कलाज्ञानं ममाद्भुतं ॥ सरस्वत्याः तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पांडव ॥ तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां ब्रह्मवादिनां ॥ आ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुत्रश्चैवं सपुत्रस्य संवत्सरशतायुतं ॥ पराशर उ० ॥ प्रसाद्येह पुरा शर्वं मनसा चिंतयंस्तप ॥ महातपा म
हातेजा महायोगी महायशाः ॥ वेदव्यासः श्रियावासो ब्राह्मणः करुणान्वितः ॥ अप्यसावीप्सितः पुत्रो मम स्या
द्वै महेश्वरात् ॥ इति मत्वा हृदि मतं प्राह मां सुरसत्तमः ॥ मयि संभावना यास्याः फलात्कृष्णो भविष्यति ॥ साव
र्णस्य मनोः सर्गे सप्तर्षिश्च भविष्यति ॥ वेदानां च स वै वक्ता कुरुवंशकरः तथा ॥ इतिहासस्य कर्ता च पुत्र
स्ते जगतो हितः ॥ भविष्यति महेंद्रस्य दयितः स महामुनिः ॥ अजरश्चामरश्चैव पराशर सुतः स्तव ॥ एव
मुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ युधिष्ठिर महायोगी वीर्यवानक्षयोव्ययः ॥ मांडव्य उवाच ॥ अचौ
रश्चौरशंकायां शूले भिन्नो ह्यहं तदा ॥ तत्रस्थेन स्तुतो देवः प्राह मां वै नरेश्वर ॥ मोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च
जीविष्यसि समार्बुदं ॥ रुजा शूलकृता चैव न ते विप्र भविष्यति ॥ आधिभिर्व्याधिभिश्चैव वर्जितस्त्वं भवि
ष्यसि ॥ पादश्चैतु यास्संभूत आत्मा यस्मात् मुने तव ॥ त्वं भविष्यस्यनुपमो जन्म वै सफलं कुरु ॥ तीर्थाभि
षेकं सकलं त्वमविघ्नेनवाप्स्यसि ॥ स्वर्गं चैवाक्षयं विप्र विदधामि तवार्जितं ॥ एवमुक्त्वा तु भगवान्वरे
ण्यो वृषवाहनः ॥ महेश्वरो महाराज कृत्तिवासा महाद्युतिः ॥ सगणो दैवतश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत ॥ गालव-
विश्वामित्रेणाभ्यनुज्ञातो ह्यहं पितरमागतः ॥ अब्रवीन्मां ततो माता दुःखिता रुदती भृशं ॥ कौशिकेनाभ्यनुज्ञा
तं पुत्रं वेदविभूषितं ॥ न तात तरुणं दांतं पिता त्वां पश्यते नघ ॥ श्रुत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरुदर्शने ॥ निय
तात्मा महादेवमपश्यं सो ब्रवीच्च मां ॥ पिता माता च ते त्वं च पुत्र मृत्युविवर्जिताः ॥ भविष्यथ विश शीघ्रं द्रष्टासि
पितरं क्षये ॥ अनुज्ञातो भगवता गृहं गत्वा युधिष्ठिर ॥ अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिःसृतं ॥ उपस्पृश्य गृही
त्वेध्मं कुशांश्च शरणं कुरून् ॥ तां विसृज्य च मां प्राह पिता सास्राविलेक्षणः ॥ प्रणमंतं परिष्वज्य मूर्ध्न्युपाघ्रा
य पांडव ॥ दिष्ट्या दृष्टोसि मे पुत्र कृत्तविद्य इहागतः ॥ वैशंपायन उ० ॥ एतान्यत्यद्भुतान्येवं कर्माण्यथ
महात्मनः ॥ प्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा विस्मयामास पांडवः ॥ ततः कृष्णो ब्रवीद्वाक्यं पुनर्मतिमतां वरः ॥ यु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धिष्ठिरं धर्मनिधिं पुरुहूत महेश्वरः ॥ वासुदेव उ० ॥ उपमन्युर्महर्षिर्मा हत पन्निव दिवाकरः ॥ अशुभैः पाप
कर्माणो ये नराः कलुषीकृताः ॥ ईशानं न प्रपद्यंते तमोराजसवृत्तयः ॥ ईश्वरं संप्रपद्यंते द्विजा भावितभाव
नाः ॥ सर्वथा वर्तमानोपि यो भक्तः परमेश्वरे ॥ सदृशोरण्यवासीनां मुनीनां भावितात्मनां ॥ ब्रह्मत्वं केशवत्वं
वा शक्रत्वं वा सुरैः सह ॥ त्रैलोक्यस्याधिपत्यं वा तुष्टो रुद्रः प्रयच्छति ॥ मनसापि शिवं तात ये प्रपद्यंति मानवाः ॥ वि
धूय सर्वपापानि देवैः सह वसंति ते ॥ भित्वा भित्वा च कूलानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ॥ यजेद्देवं विरूपाक्षं न स पा
पेन लिप्यते ॥ सर्वलक्षणहीनोपि युक्तो वा सर्वपातकैः ॥ सर्वं नुदति तत्पापं भावयंश्छिवमात्मना ॥ कीटपक्षिपतंग
नां तिरश्चामपि केशव ॥ महादेवप्रपन्नानां न भयं विद्यते क्वचित् ॥ एवमेव महादेवं यभक्ता मानवा भुवि ॥ न ते
संसारवशगा इति मे निश्चिता मतिः ॥ ततः कृष्णोब्रवीद्वाक्यं धर्मपुत्रं युधिष्टिरं ॥ विष्णुरुवा० ॥ आदित्यचं
द्राव निलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं मनश्च ॥ धाता र्यमा शुक्र बृहस्पती च रुद्राः ससाध्या वसवो विश्वे ॥ ब्र ५८
ह्मा शक्रो मारुतो ब्रह्मसत्यं ॥ वेदा यज्ञा दक्षिणा वेदवाहाः ॥ सोमो यष्टा यच्च हव्यं हविश्च रक्षा दीक्षा संयमाय
च केचित् ॥ स्वाहा वौषट्ब्राह्मणाः सौरभेयी धर्मं चाग्र्यं कालचक्रं बलं च ॥ यशोदमो बुद्धिमति स्थितिश्च
शुभाशुभं ये मुनयश्च सप्त ॥ अग्र्या बुद्धिर्मनसा दर्शने च स्पर्शश्चाग्र्यः कर्मणां या च सिद्धिः ॥ गणा देवाना
मूष्मपाः सोमपाश्च लेखाः स्वयामास्तुषिता ब्रह्मकायाः ॥ आभासुरा गंधपा दृष्टिपाश्च वाचा विरुद्धाश्च
मनो विरुद्धाः ॥ शुद्धाश्च निर्माणरतास्च देवाः स्पर्शाशना दर्शपा आज्यपाश्च ॥ चिंतया द्योतायेच देवेषु मुख्या
ये चाप्यन्ये देवताश्चाजमीढ ॥ सुपर्णगंधर्वपिशाच दानवा यक्षास्तथा चारणपन्नगाश्च ॥ स्थूलं
सु सूक्ष्मं मृदु चाप्यसूक्ष्मं दुःखं सुखं दुःखमनंतरं च ॥ सांख्यं योगं यत्पराणां परं च शर्वाज्जातं विद्धि य
की र्तितं मे ॥ तत्संभूता भूतिकृतो वरेण्याः सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः ॥ आविश्येमां धरणीं येभ्यरक्षन्पुरा

॥ दान० ॥
॥ ३५ ॥

तन्नीलस्यदेवस्यसृष्टिं ॥ विचिन्त्यैतं तत्र पश्चात्तदस्य वीर्यं किं चित्स्वं प्राप्नुहे तोन्नतोस्मि ॥ ददातुदेवः स
वरानिहस्थानभिष्टुतो नः प्रभुस्त्र्यम्बकः सदा ॥ इ संस्तवं संनियतेंद्रियश्च भूत्वा शुचिर्य्यः पुरुषः पटेत ॥
अभग्नयोगो नियतो मासमेकं स प्राप्नुयादश्वमेधे फलं यतु ॥ वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणः प्राप्नुयाच्च ज
येन्नृपः पार्थमहीं च कृत्स्नां ॥ वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुण्यं च शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ॥ स्तवराजमि
मं कृत्स्नमारुह्य दधिरे मनः ॥ सर्वदोषापहं पुण्यं पवित्रं च यशस्विनः ॥ यावन्त्यस्य शरीरेषु रोमकूपाणि भार
त ॥ तावत्संवत्सरसहस्राणि स्वर्गे वसति मानवः ॥ इति धर्मे मेघवाहनपर्वणि ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
यदिदं सहधर्मेति प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणामेतत्कथं स्मृतं ॥ आर्ष एष भवेद्धर्मः प्रा
जापत्योथवासुरः ॥ यदेतत्सहधर्मेति पूर्वमुक्तं महर्षिभिः ॥ संदेहः सुमहानेष विरुद्ध इति मे मतिः ॥ इह
यः सहधर्मो वै प्रेत्यायं विहितः क्व नु ॥ स्वर्गे मृतानां भवति सहधर्मः पितामह ॥ पूर्वमेकस्तु म्रियते क्व चै
कस्तिष्ठते वद ॥ नानाधर्मफलोपेता नानाकर्मनिवासिनाः ॥ नाना निरयनिष्ठांता मानुषा बहवो यदा ॥ अनृ
ताः स्त्रिय इत्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति ॥ यदानृताः स्त्रियस्तात सहधर्मः कुतः स्मृतः ॥ अनृताः स्त्रिय इत्येवं वेदे
ष्वपि हि पठ्यते ॥ धर्मोयं पूर्विका संज्ञा उपचारः क्रियाविधिः ॥ गह्वरं प्रतिभात्येतन्मम चिंतयतो निशं ॥ निःसंदेह
मिदं सर्वं पितामह यथाश्रुति ॥ यदेतद्यादृशं चैतद्यथा चैतत्प्रवर्तितं ॥ निखिलेन महाप्राज्ञ भवानेतद्ब्रवीतु मे ॥ भी
ष्म उ० ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ अष्टावक्रस्य संवादं दिशया सह भारत ॥ निवेष्टुकामस्तु पुरा
अष्टावक्रो महातपाः ॥ ऋषेरथ वदान्यस्य वव्रे कन्यां महात्मनः ॥ सुप्रभां नाम वै नाम्ना रूपेणाप्रतिमां भुवि ॥ गुणप्र
भावशीलेन चारित्रेणच शोभनां ॥ सा तस्य दृष्ट्वैव मनो जहार शुभलोचना ॥ वनराजी यथा चित्रा वसंते कुसुमा
चिता ॥ ऋषिस्तमाह देयां मे सुतां तुभ्यं हि तच्छृणु ॥ गच्छ तावद्दिशं पुण्यामुत्तरां द्रक्ष्यसे ततः ॥ अष्टावक्र० ॥ ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हति मे भवान् ॥ तथेदानीं मया कार्यं यथा वक्ष्यति मां भवान् ॥॥ वदान्य उवाच ॥॥
धनदं समतिक्रम्य हिमवंतं च पर्वतं ॥ रुद्रस्यायतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणसेवितं ॥ संहृष्टैः पार्षदैर्जुष्टं नृत्य
द्भिर्विविधाननैः ॥ दिव्यांगरागैः पैशाचैर्वन्यैर्नानाविधैः प्रभो ॥ पाणितालसतालैश्च शंपातालैः समैस्तथा
संप्रहृष्टैः प्रनृत्यद्भिः शर्वस्तत्र निषेव्यते ॥ इष्टं किल गिरौ स्थानं तद्दिव्यमिति शुश्रुम ॥ नित्यं संनिहितो
देवस्तथा ते पार्षदाः स्मृताः ॥ तत्र देव्या तपस्तप्तं शंकरार्थं सुदुश्चरं ॥ अतस्तदिष्टं देवस्य तथोमाया इति
श्रुतिः ॥ पूर्वं तत्र महापार्श्वे देवस्योत्तरतस्तथा ॥ ऋतवः कालरात्रिश्च ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ देवं चोपा
सते सर्वे रूपिणः किल तत्र ह ॥ तदतिक्रम्य भवनं त्वया यातव्यमेव हि ॥ ततो नीलं वनोद्देशं द्रक्ष्यसे मेघसं
निभं ॥ रमणीयं मनोग्राहि तत्र वै द्रक्ष्यसे स्त्रियं ॥ तपस्विनीं महाभागां वृद्धां दीक्षामनुष्ठितां ॥ द्रष्टव्या सा
त्वया तत्र संपूज्या चैव यत्नतः ॥ तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पाणिं ग्रहीष्यसि ॥ यद्येष समयः सर्वः साध्यतां
तत्र गम्यतां ॥॥ अष्टावक्र उवाच ॥॥ तथास्तु साधयिष्यामि तत्र यास्याम्यसंशयं ॥ यत्र त्वं वदसे साधो भवा
न्भवतु सत्यवाक् ॥॥ भीष्म उवाच ॥॥ ततोगच्छत्स भगवानुत्तरामुत्तमो द्विजः ॥ हिमवंतं गिरिश्रेष्ठं सिद्ध
चारणसेवितं ॥ स गत्वा द्विजश्रेष्ठो हिमवंतं महागिरिं ॥ अभ्यगच्छन्नदीं पुण्यां बाहुदां धर्मशालिनीं ॥
अशोके विमले तीर्थे स्नात्वा तर्प्य च देवताः ॥ तत्र वासाय शय्यायां कौश्यां सुखमुवास ह ॥ ततो रात्र्यां व्यतीता
यां प्रातरुत्थाय स द्विजः ॥ स्नात्वा प्रादुश्चकाराग्निं हुत्वा चैनं प्रधानतः ॥ रुद्राणीरुद्रमासाद्य ह्रदे तत्र समा
श्वसत् ॥ विश्रांतश्च समुत्थाय कैलासमभितो ययौ ॥ सोपश्यत्कांचनं द्वारं दीप्यमानमिव श्रिया ॥ मंदाकि
नीं च नलिनीं धनदस्य महात्मनः ॥ अथ ते राक्षसाः सर्वे येभिरक्षंति पद्मिनीं ॥ प्रत्युत्थिता भगवंतं मणिभद्रपु
रोगमाः ॥ स तान्प्रत्यर्चयामास राक्षसान्भीमविक्रमान् ॥ निवेदयत मां क्षिप्रं धनदायेति चाब्रवीत् ॥ ते राक्ष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सा त्वदा राजन् भगवंतमथाब्रुवन् ॥ असौ वैश्रवणो राजा स्वयमायाति तेंतिकं ॥ विदितो भगवानस्य का
र्यमागमनस्य तु ॥ पश्यैनं त्वं महाभागं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ ततो वैश्रवणोभ्येत्य अष्टावक्रमनिंदितं ॥ विधि
वत्कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥ सुखं प्राप्तो भवान्कच्चित् किं वा मत्तश्चिकीर्षसि ॥ ब्रूहि सर्वं करिष्या
मि यन्मां वक्ष्यसि वै द्विज ॥ भवनं प्रविश त्वं मे यथाकामं द्विजोत्तम ॥ सत्कृतः कृतकार्यश्च भवान्यास्य
स विप्रतः ॥ प्रविश्य भवनं स्वं वै गृहीत्वा तं द्विजोत्तमं ॥ आसनं स्वं ददौ चैव पाद्यमर्घ्यं तथैव च ॥ अथोपवि
ष्टास्तत्र माणिभद्रपुरोगमाः ॥ निषेदुस्तत्र कौबेरा यक्षगंधर्वकिंनराः ॥ ततस्तेषां निषण्णानां धन
दो वाक्यमब्रवीत् ॥ भवच्छंदं समाज्ञाय नृत्येरन्नप्सरोगणाः ॥ आतिथ्यं परमं कार्यं शुश्रूषा भवतस्तथा ॥
संवर्ततामित्युवाच मुनिर्मधुरया गिरा ॥ अथोर्वरा मिश्रकेशी रंभा चैवोर्वशी तथा ॥ अलंबुषा घृताची
च चित्रा चित्रांगदा रुचिः ॥ मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा ॥ विद्युता प्रशमी दांता विद्योता रति
रेव च ॥ एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रनृत्ताप्सरसः शुभाः ॥ अवादयंश्च गंधर्वा वाद्यानि विविधानि च ॥ अथ
प्रवृत्ते गांधर्वे दिव्ये ऋषिमुपावसत् ॥ दिव्यं संवत्सरं तत्र रमतैष महातपाः ॥ ततो वैश्रवणो राजा भ
गवंतमुवाच ह ॥ साग्रः संवत्सरो जातो विप्रेह तव पश्यतः ॥ हर्यायं विषयो ब्रह्मन्गांधर्वो नाम नामतः
छंदतो वर्ततां विप्र यथा वदति वा भवान् ॥ अतिथिः पूजनीयस्त्वमिदं च भवतो गृहं ॥ सर्वमाज्ञाप्य
तामाशु परवंतो वयं त्वयि ॥ अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान्प्रत्यभाषत ॥ अर्चितोस्मि यथान्यायं गमि
ष्यामि धनेश्वर ॥ प्रीतोस्मि सदृशं चैव तव सर्वं धनाधिप ॥ तव प्रसादाद्भगवान्महर्षेश्च महात्मनः ॥
नियोगादद्य यास्यामि स्मृद्धिमान्वृद्धिमान्भव ॥ अथ निष्क्रम्य भगवान्प्रययावुत्तरामुखः ॥ कैलासं
मंदरं हैमं सर्वाननुचचार ह ॥ तानतीत्य महाशैलान्कैरातं स्थानमुत्तमं प्रदक्षिणं तथा चक्रे प्रय ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततः शिरःस्नानतः ॥ धरणीमवतीर्य्याथ पूतात्मा सौ तदाभवत् ॥ स तं प्रदक्षिणं कृत्वा त्रिः शैलं चोत्तरां मुखः
समेन भूमिभागेन ययौ प्रीतिपुरस्कृतः ॥ ततो परं वनोद्देशं रमणीयमपश्यत ॥ सर्वर्त्तुभिर्मूलं फलैः पक्षि
भिश्च समन्वितैः ॥ रमणीयैर्व्वनोद्देशैस्तत्रेतत्र विभूषितं ॥ तत्राश्रमपदं दिव्यं ददर्श भगवानथ ॥ शैलां
श्च विविधाकारान् कांचनान् रत्नभूषितान् ॥ मणिभूमौ निविष्टांश्च पुष्करिण्यस्तथैव च ॥ अन्यान्यपि
सुरम्याणि पश्यतः सु बहून्यथा ॥ भ्रमतां तस्य मनोरमे महर्षेर्भावितात्मनः ॥ स तत्र कांचनं दिव्यं सर्वरत्न
मयं गृहं ॥ ददर्शाद्भुतसंकाशं धनदस्य गृहाद्वरं ॥ महांतो यत्र विविधा मणिकांचनपर्वताः ॥ विमानानि
च रम्याणि रत्नानि विविधानि च ॥ मंदरापुष्पैः संकीर्णं तथा मंदाकिनी नदी ॥ स्वयंप्रभाश्च मणयो व
ज्रैर्भूमिश्च भूषिता ॥ नानाविधैश्च भवनैर्विचित्रमणितोरणैः ॥ मुक्ताजालविनिक्षिप्तैर्मणिरत्नविभूषितैः ॥ मनो
दृष्टिहरै रम्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः ॥ ऋषिभिश्चावृतं तत्र आश्रमं तं मनोहरं ॥ ततस्तस्याभवच्चिंता कुत्र वासो भ
वेदिति ॥ अथ द्वारं समभितो गत्वा स्थित्वा ततो ब्रवीत् ॥ अतिथिं समनुप्राप्तमभिजानंतु यत्न वै ॥ अथ कन्या परिष्ट
ता गृहात्तस्माद्विनिर्गताः ॥ नानारूपाः सप्त विंशो कन्याः सर्वा मनोहराः ॥ यां यामपश्यत्कन्यां वै सा सा तस्य मनो
हरा तु ॥ न चशक्तो वारयितुं मनोस्या यावसीदति ॥ ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ॥ अथ तं प्रमदाः प्रा
हुर्भगवानाविशत्विति ॥ स च तासां सुरूपाणां तस्यैव भवनस्य हि ॥ कौतूहलसमाविष्टः प्रविवेश गृहं द्विजः ॥ त
त्रापश्यज्जरायुक्तामरजोंबरधारिणीं ॥ वृद्धां पर्यंकमासीनां सर्वाभरणभूषितां ॥ स्वस्तीति तेन चैवोक्ता सा स्त्री
प्रत्यवदत्तदा ॥ प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्यतामित्युवाच ह ॥ ॥ अष्टावक्र उ० ॥ ॥ सर्वाः स्वानालयान्यांतु एका मा
मुपतिष्ठतु ॥ प्रज्ञाता या प्रशांता या शेषा गच्छंतु छंदतः ॥ ततः प्रदक्षिणी कृत्य कन्यास्ताश्च महर्षिं तदा ॥ निष्क्रम्य मु
र्गेहात्तस्मात्स्थानेष्वाश्च व्यतिष्ठत ॥ अथ तां संविज्ञात्वाह शयने भासुरे तदा ॥ त्वयापि सुप्यतां भद्रे रजनी ह्यतिवर्त्तते ॥
संलापात्तेन विप्रेण तथा सा तत्र भाषिता ॥ द्वितीये शयने दिव्ये संविवेश महाप्रभे ॥ अथ सा वेपमानांगी निमित्तं शीतजं तदा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यपदिश्य महर्षेर्वै शापनं व्यवरोहत ॥ स्वागतेनागतं तां तु भगवानभ्यभाषत ॥ सोपास्य हस्तु जात्यां तु ऋषिं प्रीता
नरर्षभ ॥ निर्विकारमृषिं चापि काष्ठकुड्योपमं तदा ॥ दुःखिता प्रेक्ष्य संजल्पमकार्षीद् ऋषिणा सह ॥ ब्रह्मन्नका
मतोन्यास्ति स्त्रीणां पुरुषतो धृतिः ॥ कामेन मोहिता चाहं त्वां भजंतीं भजस्व मां ॥ प्रहृष्टो भव विप्रर्षे समागच्छ
मया सह ॥ उपगूहस्व मां विप्र कामार्ताहं भृशं त्वयि ॥ एतद्धि तव धर्मात्मंस्तपसः पूजितं फलं ॥ प्रार्थितं दर्शनादे
व भजमानां भजस्व मां ॥ सद्म चेदं धनं सर्वं यच्चान्यदपि पश्यसि ॥ प्रभुस्त्वं भव सर्वत्र मयि चैव न संशयः ॥ सर्वा
न्कामान्विधास्यामि रमस्व सहितो मया ॥ रमणीये वने विप्र सर्वकामफलप्रदे ॥ त्वद्वशाहं भविष्यामि रं
स्यसे च मया सह ॥ सर्वान्कामानुपाश्नानो ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ नातः परं हि नारीणां विद्यते च कदाचन ॥ यथा
पुरुषसंसर्गः परमेतद्धि नः फलं ॥ आत्मछंदेन वर्तंते नार्यो मन्मथचोदिताः ॥ न च दह्यंति गच्छंत्यः सुतप्तैर
पि पांशुभिः ॥ ॥ अष्टावक्र उ० ॥ ॥ परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कथंचन ॥ दूषितं धर्मशास्त्रेषु परदाराभिमर्शनं
भद्रे निवेष्टुकामं मां विद्धि सत्येन वै शपे ॥ विषयेष्वनभिज्ञोहं धर्मार्थं किल संततिः ॥ एवं लोकान्गमिष्यामि पु
त्रैरिति न संशयः ॥ भद्रे धर्मं विजानीहि ज्ञात्वा चोपरमस्व ह ॥ ॥ स्त्र्युवाच ॥ ॥ नानिलोग्निर्न वरुणो न चान्ये
त्रिदशा द्विज ॥ प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिशीला हि योषितः ॥ सहस्रे किल नारीणां प्राप्येतैका कदाचन
तथा शतसहस्रेषु यदि काचित्पतिव्रता ॥ नैता जानंति पितरं न कुलं न च मातरं ॥ न भ्रातॄन्न च भर्तारं न च पुत्रा
न्न देवरान् ॥ लीलायंत्यः कुलं घ्नंति कूलानीव सरिद्वराः ॥ दोषान्सर्वांश्च मत्वा प्रजापतिरभाषत ॥ ॥ भीष्म ॥
ततः स ऋषिरेकाग्रस्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत ॥ आस्यतां रुचितः छंदः किंच कार्यं ब्रवीहि मे ॥ सा स्त्री प्रोवाच भगव
द्रक्ष्यसे देशकालतः ॥ वस तावन्महाभाग कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ ब्रह्मर्षिस्तामथोवाच स तथेति युधिष्ठिर ॥
वत्स्येहं यावदुत्साहो भवत्या नात्र संशयः ॥ अथर्षिरभिसंप्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरयार्दितां ॥ चिंतां परमिकां भेजे सं
तप्त इव चाभवत् ॥ यद्यदंगं हि सो पश्यत्तस्या विप्रर्षभस्तदा ॥ नारमत्तत्र तत्रास्य दृष्टिः रूपविरागिता ॥ देवतेयं गृ ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हस्यास्य शापात्किं तु विरूपिता ॥ अस्याश्च कारणं वेत्तुं न युक्तं सह मायया ॥ इति चिंताविमक्तस्य तमर्थं
ज्ञातुमिच्छतः ॥ व्यगमत्तदहःशेषं मनसा व्याकुलेन तु ॥ अथ सा स्त्री तथोवाच भगवान्पश्य वै रवेः रूपं
संध्याभ्ररक्तं किमपि स्थाप्यतां तव ॥ स उवाच ततस्तां स्त्रीं स्नानोदकमिहानय ॥ उपासिष्ये ततः सं
ध्यां वाग्यतो नियतेंद्रियः ॥ ॥ दानधर्मे अष्टावक्रसंवादे ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ ॥ अथ सा स्त्री तमुवा
च बाढमेवं भविष्यति ॥ तैलं दिव्यमुपादाय स्नानशाटीमुपानयत् ॥ अनुज्ञाता च मुनिना सा स्त्री तेन
महात्मना ॥ अथास्य तैलेनांगानि सर्वाण्येवाभ्यमृक्षयत् ॥ शनैश्चोत्सादितस्तत्र स्नानशालामुपा
गमत् ॥ भद्रासनं ततश्चित्रं ऋषिरन्वगमन्नवं ॥ अथोपविष्टश्च यदा तस्मिन्भद्रासने तदा
स्नापयामास शनकैस्तमृषिं सुखहस्तवत् ॥ दिव्यं च विधिवच्चक्रे सोपचारं मुनेस्तदा ॥ स तेन सु
सुखोष्णेन तस्या हस्तसुखेन च ॥ व्यतीतां रजनीं कृत्स्नां नाजानात्स महाव्रतः ॥ तत उत्थाय स मुनि
स्तदा परमविस्मितः ॥ पूर्वस्यां दिशि सूर्यं च सोपश्यदुदितं दिवि ॥ तस्य बुद्धिरियं किं नु मोहस्तत्व
मिदं भवेत् ॥ अथोपास्य सहस्रांशुं किं करोमीत्युवाच तां ॥ सा चामृतरसप्रख्यं ऋषेरन्नमुपाहरत्
तस्य स्वादुतयान्नस्य प्रभूतं चकार सः ॥ व्यगमच्चाप्यहःशेषं ततः संध्यागमत्पुनः ॥ अथ सा स्त्री भ
गवंतं सुप्यतामित्यचोदयत् ॥ तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कल्पिते ॥ पृथक्चैव तदा सुप्तो सा स्त्री स
च मुनिस्तदा ॥ तथार्धरात्रे सा स्त्री तु शयनं तदुपागमत् ॥ ॥ अष्टावक्र उ० ॥ ॥ न भद्रे परदारेषु मनो मे
संप्रसज्जति ॥ उत्तिष्ठ भद्रे भद्रं ते स्वप वै विरमस्व च ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ सा तदा तेन विप्रेण तथा धृत्या नि
वर्तिता ॥ स्वतंत्रास्मीत्युवाचैनं न धर्मच्छलमस्ति ते ॥ ॥ अष्टावक्र उ० ॥ ॥ नास्ति स्वतंत्रता स्त्रीणामस्वतंत्रा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हियोषितः ॥ प्रजापतिमतं ह्येतन्न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥ ॥ स्त्र्युवाच ॥ ॥ बाधते मैथुनं विप्र मम
किं च पश्य वै ॥ अधर्मं प्राप्स्यसे विप्र यन्मां त्वं नाभिनंदसि ॥ ॥ अष्टावक्र उ० ॥ ॥ हरंति दोषजातानि नरं
जातं यथेच्छकं ॥ प्रभवामि सदा धृत्या भद्रे स्वं शयनं व्रज ॥ ॥ स्त्र्युवाच ॥ ॥ शिरसा प्रणमे विप्र प्रसा
दं कर्तुमर्हसि ॥ भूमौ निपतमानायाः शरणं भव मेनघ ॥ यदि वा दोषजातं त्वं परदारेषु पश्यसि ॥
आत्मानं स्पर्शयाम्यद्य पाणिं गृह्णीष्व मे द्विज ॥ न दोषो भविता चैव सत्येनैतद् ब्रवीम्यहं ॥ स्वतंत्रां मां
विजानीहि योधर्मः सोस्तु वै मयि ॥ त्वय्यावेशितचित्ता च स्वतंत्रास्मि भजस्व मां ॥ ॥ अष्टावक्र उ० ॥ ॥
स्वतंत्रा त्वं कथं भद्रे ब्रूहि कारणमत्र वै ॥ नास्ति त्रिलोके स्त्री काचिद्या वै स्वातंत्र्यमर्हति ॥ पिता
रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥ पुत्राश्च स्थविरे भावे नास्ति स्त्रीणां स्वतंत्रता ॥ ॥ स्त्र्युवाच ॥ ॥
कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः ॥ पत्नीं कुरुष्व मां विप्र श्रद्धां विजहि मा मम ॥ अष्टावक्र० ॥
यथा मम तथा तुभ्यं यथा तुभ्यं तथा मम ॥ जिज्ञासेयमृषेस्तस्य विघ्नः सत्यं नु किं भवेत् ॥ आश्च
र्यं परमं हीदं किं नु श्रेयो हि मे भवेत् ॥ दिव्याभरणवस्त्रा हि कन्येयं मामुपस्थिता ॥ किं त्वस्याः पर
मं रूपं जीर्णमासीत्कथं पुनः ॥ कन्यारूपमिहाद्यैव किमिहात्रोत्तरं भवेत् ॥ यथा परं शक्तिधृतेर्न
व्युत्थास्ये कथंचन ॥ नरोचये हि व्युत्थानं सत्येनासादयाम्यहं ॥ ॥ दानधर्मे अष्टावक्रसंवादे ॥ युधिष्ठिर उ० ॥
न बिभेति कथं सा स्त्री शापस्य परमद्युतेः ॥ कथं निवृत्तो भगवांस्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ अष्टाव
क्रो न्वपृच्छत्तां रूपं विकुरुषे कथं ॥ न चानृतं ते वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥ ॥ स्त्र्युवाच ॥ ॥ द्यावापृथिव्योर्यत्रै
षा काम्या ब्राह्मणसत्तम ॥ शृणुष्वावहितः सर्वं यदिदं सत्यविक्रम ॥ जिज्ञासेयं प्रयुक्तास्मि स्थिरीकर्तुं तवानघ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभ्युत्थानेन ते लोका जिताः सत्यपराक्रम ॥ उत्तरां मा दिशं विद्धि दृष्टं स्त्रीचापलं च ते ॥ स्थविराणामपि स्त्रीणां बा
धते मैथुनज्वरः ॥ तुष्टः पितामहस्तेऽद्य तथा देवाः सवासवाः ॥ स त्वं येन च कार्येण संप्राप्तो भगवानिह ॥ प्रेषितस्तेन
विप्रेण कन्यां पित्रा द्विजर्षभ ॥ तवोपदेशं कर्तुं वै तच्च सर्वं कृतं मया ॥ क्षेमी गमिष्यसि सं गृहं श्रमश्च न भविष्य
ति ॥ कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र पुत्रिणी च भविष्यति ॥ काम्यया पृष्टवांस्त्वं मां ततो व्याहृतमुत्तमं ॥ अनतिक्रमणीयैषा
कृत्स्नैर्लोकैः स्त्रिभिः सदा ॥ गच्छ स्वसुकृतं किं चान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ यावद्ब्रवीमि विप्रर्षे अष्टावक्र यथात
ऋषिणा प्रसादिता चास्मि तव हेतोर्द्विजर्षभ ॥ तस्य संमाननार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितं ॥॥ भीष्म उ० ॥॥ श्रुत्वा तु
वचनं तस्याः स विप्रः प्रांजलिः स्थितः ॥ अनुज्ञातस्तया चापि स्वगृहं पुनराव्रजत् ॥ गृहमागम्य विश्रांतः स्वज
नं परिपृच्छ्य च ॥ अभ्यगच्छच्च तं विप्रं न्यायतः कुरुनंदन ॥ पृष्टश्च तेन विप्रेण दृष्टं त्वेतन्निदर्शनं ॥ प्राह विप्रं तदा वि
प्रः सुप्रीतेनांतरात्मना ॥ भवता समनुज्ञातः प्रस्थितो गंधमादनं ॥ तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं मे दैवतं महत् ॥ तया चाहमनु
ज्ञातो भवांश्चापि प्रकीर्तितः ॥ श्रावितश्चापि तद्वाक्यं गृहं चाभ्यागतः प्रभो ॥ तमुवाच तदा विप्रः सुतां प्रतिगृहाण मे ॥ नक्ष
त्रविधियोगेन पात्रं हि परमं भवान् ॥॥ भीष्म उवाच ॥॥ अष्टावक्रस्तथेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो ॥ कन्यां परमधर्मा
त्मा प्रीतिमांश्च भवत्तदा ॥ कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्यां परमशोभनां ॥ उवास मुदितस्तत्र स्वाश्रमे विगतज्वरः ॥ ॥ दानध
र्मे स्त्री अष्टावक्रसंवादे ॥॥ युधिष्ठिर उ० ॥॥ किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनाः ॥ ब्राह्मणं लिंगिनं चैव ब्रा
ह्मणं चाप्यलिंगिनां ॥॥ भीष्म उ० ॥॥ स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिंगिने चेतराय वा ॥ दियमाहुर्महाराज उभावेतौ तप
स्विनौ ॥॥ युधिष्ठिर उ० ॥॥ श्रद्धया परयापेतो यः प्रयच्छेद्द्विजातये ॥ हव्यं कव्यं तथा दानं को दोषः स्यात्पितामह ॥ भी
ष्म उ० ॥ श्रद्धापूतो नरस्तात दुर्दांतोपि न संशयः ॥ पूतो भवति सर्वत्र किमुत त्वं महाद्युते ॥॥ युधिष्ठिर उ० ॥॥ न ब्राह्म
णं परीक्षेत दैवेषु सततं नरः ॥ कव्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ॥॥ भीष्म उ० ॥॥ न ब्राह्मणः साधयते हव्यं दैवा
त्सिध्यति ॥ देवप्रसादादिज्यंते यजमाना न संशयः ॥ ब्राह्मणान् भरतश्रेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः ॥ मार्कंडेयः पु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथा शीलविहीनस्य सर्वयज्ञादि निष्फलं ४

||दान०|| याश्च ह इह लोके सुबुद्धिमान् ||| युधिष्ठिर उ० ||| अपूर्वो ऽप्यथवा विद्वान् संबंधी वाथ यो भवेत् || तपस्वी य
||३९|| ज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु सः ||| भीष्म उ० || कुलीनः कर्मकृद्वैद्यस्तथैवाप्यानृशंस्यवान् || ह्रीमानृजुः स
त्यवादी पात्रं पूर्वे च ये त्रयः || तन्मे मंश्रृणु मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतं || पृथिव्याः काश्यपस्याग्नेर्मार्कंडेयस्य चै
व हि ||| पृथिव्युवाच ||| यथा महार्णवे क्षिप्तः क्षिप्रं लोष्टो विनश्यति || तथा दुश्चरितं सर्वं त्रिवृत्सार्श्च निमज्जति
||| काश्यप उवाच ||| सर्वे च वेदाः सह षड्भिरंगैः सांख्यं पुराणं च कुले च जन्म || नैतानि सर्वाणि गतिर्भवंति शी
लव्यपेतस्य नृप द्विजस्य ||| अग्निरुवाच ||| अधीयानः पंडितं मन्यमानो यो विद्यया हंति यशः परेषां || ब्रह्मस्य
तेनो चरते न सत्यं लोकास्तस्य ह्यंतवंतो भवंति ||| मार्कंडेय उ० ||| अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलयाधृतं || ना
भिजानामि यद्यस्य सत्यस्यार्धमवाप्नुयात् ||| भीष्म उ० ||| इत्युक्त्वा ते जग्मुराशु चत्वारो मिततेजसः || पृथि
वी काश्यपोग्निश्च प्रकृष्टायुश्च भार्गवः ||| युधिष्ठिर उ० || यदिदं ब्राह्मणा लोके व्रतिनो भुंजते हविः || दत्तं ब्रा
ह्मणकामाय कथं तत्सुकृतं भवेत् ||| भीष्म उ० ||| आदिष्टिनो ये राजेंद्र ब्राह्मणा वेदपारगाः || भुंजते ब्रह्म
कामाय व्रतलुप्ता भवंति ते ||| युधिष्ठिर० ||| अनेकांतं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः || किं निश्चितं भवेत्तत्र त
न्मे ब्रूहि पितामह ||| भीष्म उ० ||| अहिंसा सत्यमक्रोध आनृशंस्यं दमस्तथा || आर्जवं चैव राजेंद्र निश्चि
तं धर्मलक्षणं || ये तु धर्मं प्रशंसंतश्चरंति पृथिवीमिमां || अनाचरंतस्तद्धर्मं संकरे निरताः प्रभो || तेभ्यो हिरण्यं
रत्नं वा गामश्वं वा ददाति यः || दशवर्षाणि विष्ठां स भुंक्ते निरयमास्थितः || मेदानां पुल्कसानां च तथैवांतेव
सायिनां || कृतं कर्माकृतं वापि रागमोहेन जल्पतां || वैश्वदेवं च ये मूढा विप्राय ब्रह्मचारिणे || ददते नेह राजेंद्र
ते लोकान् भुंजते शुभान् ||| युधिष्ठिर उ० ||| किं परं ब्रह्मचर्यस्य किं परं धर्मलक्षणं || किं च श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे
ब्रूहि पितामह ||| भीष्म उ० ||| ब्रह्मचर्यात्परं तात मधुमांसस्य वर्जनं || मर्यादायां स्थितो धर्मः शमश्चैवा ||३९||

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्य लक्षणं ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ कस्मिन्काले चरेद्धर्मं कस्मिन्कालेर्थमाचरेत् ॥ कस्मिन्काले सुखी च स्या
तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ भीष्म उ० ॥ कल्यमर्थं निषेवेत ततो धर्ममनंतरं ॥ पश्चात्कामं निषेवेत न च गच्छे
त्प्रसंगितां ॥ ब्राह्मणांश्चैव मन्येत गुरूंश्चाप्यभिपूजयेत् ॥ सर्वभूतानुलोमश्च मृदुशीलः प्रियंवदः
अधिकारे यदनृतं यच्च राजसु पैशुनं ॥ गुरोश्चालीककरणं तुल्यं तद्ब्रह्महत्यया ॥ प्रहरेन्न नरेंद्रेषु
न हन्याद्गां तथैव च ॥ भ्रूणहत्यासमं चैव उभयं यो निषेवते ॥ नाग्निं परित्यजेज्जातु न च वेदान्परि
त्यजेत् ॥ न च ब्राह्मणमाक्रोशेत्समं तद्ब्रह्महत्यया ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो द
त्तं महाफलं ॥ कीदृशानां भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ भीष्म उ० ॥ अक्रोधना धर्मपराः सत्यनि
त्या दमे रताः ॥ तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥ अमानिनः सर्वसहा दृढार्था विजिते
न्द्रियाः ॥ सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥ अलुब्धाः शुचयो वैद्या ह्रीमंतः सत्यवादिनः ॥
स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥ सांगांश्च चतुरो वेदानधीते यो द्विजर्षभः ॥ षड्भ्यः प्रवृत्तः कर्म
भ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः ॥ ये त्वेवं गुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥ सहस्रगुणमाप्नोति गुणार्हाय प्रदा
यकः ॥ प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च समन्वितः ॥ तारयेत कुलं सर्वमेकोपीह द्विजर्षभः ॥ गामश्वं वित्तमन्नं वा
तद्विधे प्रतिपादयेत् ॥ द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न शोचति ॥ तारयेत कुलं सर्वमेकोपीह द्विजोत्तमः ॥
किमंग पुनरेवैते तस्मात्पात्रं विचारयेत् ॥ निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतं ॥ दूरादानाय्य सत्कृत्य सर्व
तश्चाभिपूजयेत् ॥ इति अनुशासने दानधर्मे बहुप्रश्निके ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ श्राद्धकाले च देवे च पित्र्ये
पि च पितामह ॥ इच्छामीह त्वयाख्यातं विहितं यत्सुरर्षिभिः ॥ भीष्म उ० ॥ दैवं पूर्वाह्णिकं कुर्यादपराह्णे तु
पैतृकं ॥ मंगलाचारसंपन्नः कृतशौचः प्रयत्नवान् ॥ मनुष्याणां तु मध्याह्ने प्रदद्यादुपपत्तिभिः ॥ काले ही

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नतु यद्दानं तं भागं रक्षसां विडुः ॥ लंघितं चावलीढं च कलिपूर्वं च यत्कृतं ॥ रजस्वलाभिर्दृष्टं च तं भागं
रक्षसां विडुः ॥ अवघुष्टं च यद्भुक्तं मव्रतेन च भारत ॥ परामृष्टं शुना चैव तं भागं रक्षसां विडुः ॥ केशकी
टावपतितं क्षुतं श्वभिरवेक्षितं ॥ रुदितं चावधूतं च तं भागं रक्षसां विडुः ॥ निरोंकारेण यद्भुक्तं सश
स्त्रेण च भारत ॥ दुरात्मना च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विडुः ॥ गर्हितं निंदितं चैव परिविष्टं समन्यु
ना ॥ दैवं वाप्यथवा पित्र्यं तं भागं रक्षसां विडुः ॥ मंत्रहीनं क्रियाहीनं यच्छ्राद्धं परिविष्यते ॥ दुराचा
रैर्यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विडुः ॥ ये भागा रक्षसां प्रोक्तास्त उक्ता भरतर्षभ ॥ अत ऊर्ध्वं विसर्गस्य
परीक्षां ब्राह्मणे शृणु ॥ यावंतः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च ॥ दैवे चाप्यथवा पित्र्ये राजन्नार्ह
ति केतनं ॥ श्वित्री क्लीबश्च कुष्ठी च तथा यक्ष्महतश्च यः ॥ अपस्मारी च यश्चांधो राजन्नार्हति
केतनं ॥ चिकित्सका देवलका वृथा नियमधारिणः ॥ सोमविक्रयिणश्चैव राजन्नार्हति केतनं ॥
गायना नर्तकाश्चैव प्लवका वादकास्तथा ॥ कथका योधकाश्चैव राजन्नार्हति केतनं ॥ होतारो वृ
षलानां च वृषलाध्यायकास्तथा ॥ तथा वृषलशिष्याश्च राजन्नार्हति केतनं ॥ अनुयोक्ता च यो
विप्रो अनुयुक्तश्च भारत ॥ नार्हतस्तावपि श्राद्धं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥ अग्रणीर्यः कृतः पूर्वं व
परि५ र्णावरंग्रहः ॥ ब्राह्मणः सर्वविद्योपि राजन्नार्हति केतनं ॥ अनग्नयश्च ये विप्रा मृतनिर्यातका
श्च ये ॥ स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नार्हति केतनं ॥ अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत ॥ पुत्रि
कापूर्वपुत्राश्च श्राद्धे नार्हति केतनं ॥ ऋणकर्ता च यो राजन् यश्च वार्धुषिको नरः ॥ प्राणिविक्रय
वृत्तिश्च राजन्नार्हति के० ॥ स्त्रीपूर्वाः कांडपृष्ठाश्च यावंतो भरतर्षभ ॥ अजपा ब्राह्मणाश्चैव राजन्ना
र्हति केतनं ॥ श्राद्धे दैवे च निर्दिष्टा ब्राह्मणो भरतर्षभ ॥ दातुः प्रतिग्रहीतुश्च शृणुष्वानुग्रहं पुनः ॥ ची ॥४०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एं व्रतगुणैर्युक्ता भवेयुर्ये पिकर्षकाः ॥ सावित्रीज्ञाः क्रियावंतस्ते राजन्केतनक्षमाः ॥ क्षा
त्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत्कुलजं द्विजं ॥ नत्वेव वणिजं जात श्राद्धे च परिकल्पयेत् ॥ अग्निहो
त्रीच यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत् ॥ अस्तेनाश्चातिथिज्ञश्च सराजन्केतनःक्षमः ॥ सावित्रिं
जपते यस्तु कालं भरतर्षभ ॥ भीक्षोवृत्तिः क्रियावांश्च सराजन्केतनक्षमः ॥ उदितास्तमितो
यश्च तथैवास्तमितोदितः ॥ अहिंस्रश्चाल्पदोषश्च सराजन्केतनक्षमः ॥ अकल्पको अत
र्कश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ ॥ संसर्गभैक्षवृत्तिश्च सराजन्केतनक्षमः ॥ अव्रती कितवस्ते
नः प्राणिविक्रयिकोवणिक् ॥ पश्चाच्च पीतवान्सोमं सराजन्केतनक्षमः ॥ अर्जयित्वाधनं पूर्वं
दारुणैः कृषिकर्मभिः ॥ भवेत्सर्वातिथिः पश्चात्सराजन्केतनक्षमः ॥ ब्रह्मविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रि
या यच्चार्जितं धनं ॥ अदेयं पितृविप्रेभ्यो यच्च क्लैब्यादुपार्जितं ॥ क्रियमाणोपवर्गे च यो द्वि
जो भरतर्षभ ॥ न व्याहरति यद्युक्तं तस्याधर्मो गवानृतं ॥ श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधि
घृतं तथा ॥ सोमक्षयश्च मांसं च यदारण्यं युधिष्ठिर ॥ श्राद्धापवर्गे विप्रस्य स्वधा वै मुदिता भवे
त् ॥ क्षत्रियस्याप्यथो ब्रूयात्प्रीयतां पितरस्त्विति ॥ अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्मणि भारत ॥
अक्षय्यमभिधातव्यं स्वस्ति शूद्रस्य भारत ॥ पुण्याहवाचनं दैवं ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ एतदे
व निरोंकारं क्षत्रियस्य विधीयते ॥ वैश्यस्य दैवं वक्तव्यं प्रीयतां देवता इति ॥ कर्मणामानुपूर्व्ये
ण विधिपूर्वं कृतं शृणु ॥ जातकर्मादिकान्सर्वांस्त्रिषु वर्णेषु भारत ॥ ब्रह्मक्षत्रे हि मंत्रोक्ता वैश्य
स्य च युधिष्ठिर ॥ विप्रस्य रशना मौंजी मौर्वी राजन्यगामिनी ॥ बाल्वजीत्येव वैश्यस्य धर्म एष
युधिष्ठिर ॥ दातुः प्रतिग्रहीतुश्च धर्माधर्मौ विमौ शृणु ॥ ब्राह्मणस्यानृते धर्मो प्रोक्तः पातकसंज्ञि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तः ॥ चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैश्यस्याष्टगुणः स्मृतः ॥ नान्यत्र ब्राह्मणोऽश्नीयात्पूर्वं विप्रेण कि
र्तितः ॥ यवीयान्पशुहिंसायां तुल्यधर्मो भवेत्स हि ॥ न धाराजन्यवैश्याभ्यां
केतितः ॥ यवीयाननुपशुहिंसायां भागार्हममवाप्नुयात् ॥ दैवं वाप्यथवा पित्र्यं योऽश्नीयाल्लु
लक्षणदिषु ॥ अस्नातो ब्राह्मणो राजंस्तस्याधर्मोऽगवानृतं ॥ अशौचो ब्राह्मणो राजन्योऽश्नीयाद्ब्रा
ह्मणादिषु ॥ ज्ञानपूर्वमथो लोभात्तस्याधर्मो गवानृतं ॥ अन्नेनान्नस्य यो लिप्सेत्कर्मार्थं चैव
भारत ॥ आमन्त्र्य प्रतिराजेन्द्र तस्याधर्मोऽनृतं स्मृतं ॥ अवेदव्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्णैर्युधिष्ठिर
मन्त्रवित्परिविष्यन्ते तस्याधर्मो गवानृतं ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ पित्र्यं वाप्यथवा दैवं दीयते यत्पितामह
ह ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं दत्तं केषु महाफलं ॥ भीष्म उ० ॥ येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुवृष्टिमिव
कर्षकाः ॥ उच्छेषपरिशेषं हि तान्भोजय युधिष्ठिर ॥ चारित्रनिरता राजन्ये कृशाः कृतवृत्तयः
अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलं ॥ तद्भक्तास्तद्गृहा राजंस्तद्बलास्तदपाश्रयाः ॥ अर्थिनश्च
भवन्त्येषां तेषु दत्तं महाफलं ॥ तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्ता युधिष्ठिर ॥ अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति
तेषु दत्तं महाफलं ॥ अकल्क [illegible]
[illegible] फलं [illegible] हृत [illegible] चाह [illegible]
[illegible] फलं
[illegible] तिनो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतसंमताः ॥ तत्समाप्त्यर्थमिच्छन्ति [illegible] महाफलं ॥ अव्युत्क्रा
कस्य विप्रस्य रोहयात्करकृतात्मनः ॥ बटवो यस्य भिक्षन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥ हृतस्वा हृतदा
राश्च ये विप्रा देशसंप्लवे ॥ अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो० ॥ व्रतिनो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतसंम
ताः ॥ तत्समाप्त्यर्थमिच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥ अव्युत्क्रान्ताश्च धर्मेषु पाखण्डसमयेषु च ॥ कृशप्रा
णाः कृशा धना स्तेभ्यो दत्तं० ॥ कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः ॥ स्पृहयन्ति च भुक्तान्नं ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥ तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषां भैक्ष्यचराश्च ये ॥ अर्थिनः किंचिदिच्छंति तेषु
दत्तं महाफलं ॥ महाफलविधिर्दानेऽश्च तस्ते भरतर्षभ ॥ निरयं येन गच्छंति स्वर्गं चैव हि तच्छृणु
गुर्वर्थं वा भयार्थं वा वर्जयित्वा युधिष्ठिर ॥ येऽनृतं कथयंति स्म ते वै निरयगामिनः ॥ परदाराभिहर्ता
रः परदाराभिमर्शिनः ॥ परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ये परस्वापहर्तारः परस्वानां च नाश
काः ॥ सूचकाश्च परेषां ये ते वै निरयगामिनः ॥ प्रपाणां च सभानां च संक्रमाणां च भारत ॥ आगाराणां च
भेत्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥ अनाथां प्रमदां बालां वृद्धां भीतां तपस्विनीं ॥ वंचयंति नरा ये च ते वै निरय
गामिनः ॥ वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदं च भारत ॥ मित्रच्छेदं तथाशायास्ते वै निरयगामिनः ॥ सूचकाः
संधिभेत्तारः परवृत्त्युपजीवकाः ॥ अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥ पाखंडदूषकाश्चैव स
मयानां च दूषकाः ॥ ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ विषमव्यवहाराश्च विषमाश्चैव वृत्तिषु
लाभेषु विषमाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ द्यूतसंव्यवहाराश्च निष्पुरीषाश्च मानवाः ॥ प्राणिहिंसाप्रवृ
त्ताश्च ते वै निरयगामिनः ॥ कृताशां कृतनिर्देशां कृतभक्तं कृतश्रमं ॥ भेदैर्ये व्यपकर्षंति ते वै निरयगा
मिनः ॥ पर्यश्नंति च ये दारानग्निभृत्यातिथींस्तथा ॥ उत्सन्नपितृदेवेज्यास्ते वै निरयगामिनः ॥ वेदवि
क्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ॥ वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ चतुराश्रमबाह्याश्च
श्रुतिबाह्याश्च ये नराः ॥ विकर्मभिश्च जीवंति ते वै निरयगामिनः ॥ केशविक्रयिका राजन् विषविक्र
यिकाश्च ये ॥ क्षीरविक्रयकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां च युधिष्ठिर
येंतरं यांति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ॥ शस्त्रविक्रयकाश्चैव कर्तारश्च युधिष्ठिर ॥ शल्यानां धनुषां चै

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व तेवै निरयगामिनः ॥ शिलाभिः शंकुभिर्वापि श्वभ्रैर्वा भरतर्षभ ॥ यः मार्गमनुरुंधति ते वै निरयगा
मिनः ॥ उपाध्यायांश्च भृत्यांश्च भक्तांश्च भरतर्षभ ॥ यस्त्यजंत्यविकारांस्त्रीन्ते वै निरयगामिनः ॥ अ
प्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च ये ॥ बंधकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगामिन ॥ अगोप्तारश्च राजा
नो बलिषड्भागतस्कराः ॥ समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥ क्षांतान्दांतांस्तथा प्राज्ञान्दीर्घकाल
सहोषितान् ॥ त्यजंति कृतकृत्या ये ते वै निरयः गामिनः ॥ बालानामथ वृद्धानां दासानां चैव ये नराः ॥ अद
त्वा भक्ष्यं सयेते वै निरयगामिनः ॥ एते पूर्वविनिर्दिष्टाः प्रोक्ता निरयगामिनः ॥ भागिनः सर्वलोकस्य
वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ सर्वेष्वेव तु कार्येषु दैवपूर्वेषु भारत ॥ हंति पुत्रान्पशून्कृत्स्नान्ब्राह्मणातिक्रमः
कृतः ॥ दानेन तपसा चैव सत्येन च युधिष्ठिर ॥ ये धर्ममनुतिष्ठंति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ शुश्रूषाभिस्तपो
भिश्च विद्यामादाय भारत ॥ ये प्रतिग्रहनिस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ भयात्पापात्तथा बाधात् दारि
द्र्याद्व्याधिधर्षणात् ॥ यस्त्कृते प्रतिमुच्यंते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ क्षमावंतश्च धीराश्च धर्मकार्येषूद्यो
गिनः ॥ मंगलाचारसंपन्नाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ निवृत्ता मधुमांसेभ्यः परदारेभ्य एव च ॥ निवृत्ताश्चै
व मद्येभ्यस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ आश्रमाणां च कर्तारः कुलानां चैव भारत ॥ देशानां नगराणां च ते नराः स्वर्ग
गामिनः ॥ वस्त्राभरणदातारो भक्तपानान्नदास्तथा ॥ कुटुंबानां च दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ सर्वहिं
सानिवृत्ताश्च नराः सर्वसहाश्च ये ॥ सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ मातरं पितरं चैव शुश्रूषंति जि
तेंद्रियाः ॥ भ्रातृणां चैव सस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ आढ्याश्च बलवंतश्च यौवनस्थाश्च भारत ॥ ये वै जि
तेंद्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ अपराधेषु सस्नेहा मृदवो मृदुवत्सलाः ॥ आराधनसुखाश्चापि पु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रुषाः स्वर्गगामिनः ॥ सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव च सहस्रदाः ॥ त्रातारश्च सहस्राणां ते नराः स्वर्गगा
मिनः ॥ सुवर्णस्य च दातारो गवां च भरतर्षभ ॥ यानानां वाहनानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ वैवाहिका
णां कन्यानां प्रेष्याणां च युधिष्ठिर ॥ दातारो वाससां चैव पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ विहारावसथोद्यान
कूपारामसभाप्रपाः ॥ वप्राणां चैव कर्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ निवेशनानां क्षेत्राणां वसतीनां च भा
रत ॥ दातारः प्रार्थितानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ रसानां चाथ बीजानां धान्यानां च युधिष्ठिर ॥ स्वय
मुत्पाद्य दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ यस्मिन् तस्मिन् कुले जाता बहुपुत्राः शतायुषः ॥ सा
नुक्रोशा जितक्रोधाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ एतदुक्तममुत्रार्थं दैवं पित्र्यं च भारत ॥ दानधर्मं च दानं च
यत्पूर्वमृषिभिः कृतं ॥ इति श्रीअनुशासने दानधर्मे स्वर्गनरकवर्णनो नाम ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ इदं मे त
त्त्वतो राजन् वक्तुमर्हसि भारत ॥ अहिंसयित्वापि कथं ब्रह्महत्या विधीयते ॥ भीष्म उ० ॥ व्यास
मामंत्र्य राजेंद्र पुरा यत्पृष्टवानहं ॥ तत्तेहं संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ चतुर्थस्त्वं वसिष्ठस्य
तत्त्वमाख्याहि मे मुने ॥ अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥ इति पृष्टो मया राजन् पराशरशरीरजः
अब्रवीन्निपुणो धर्मो निःसंशयमनुत्तमं ॥ ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थे कृशवृत्तिनं ॥ ब्रूयान्नास्तीति यः
पश्चात्तं विद्याद् ब्रह्मघातिनं ॥ मध्यस्थस्येह विप्रस्य योनूचानस्य भारत ॥ वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्तं विद्याद् ब्रह्म
घातिनं ॥ गोकुलस्य तृषार्तस्य जलार्थे वसुधाधिप ॥ उत्पादयति विघ्नं तं विद्याद् ब्रह्मघातिनं ॥ यः प्रवृत्तां श्रुतिं
सम्यक् शास्त्रं वा मुनिभिः कृतं ॥ दूषयत्यनभिज्ञाय तं विद्याद् ब्रह्मघातिनं ॥ आत्मजां रूपसंपन्नां महतीं स
दृशे वरे ॥ न प्रयच्छति यः कन्यां तं विद्याद् ब्रह्मघातिनं ॥ अधर्मनिरतो मूढो मिथ्या यो वै द्विजातिषु ॥ दद्या

यो३

॥ दान० ॥ ॥ ४३ ॥ न्मर्मातिगशो कं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ चक्षुषा विप्रहीनस्य पंगुलस्य जडस्य च ॥ हरेत यो वै सर्वस्वं
तं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ आश्रमे वा वने वापि ग्रामे वा यदि वा पुरे ॥ अग्निं समुत्सृजेन्मोहात् तं विद्याद्ब्रह्मघाति
नं ॥ ॥ दानधर्मे ब्रह्मवधोध्यायः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्नानं च भरतर्षभ श्र
वणं च महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि तत्वतः ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि भरतर्षभ ॥ वक्तुमर्हसि मे तानि
श्रोतास्मि नियतं प्रभो ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ इदमंगिरसा प्रोक्तं तीर्थवंशं महामुने ॥ श्रोतुमर्हसि भद्रं ते प्राप्स्य
से धर्ममुत्तमं ॥ तपोवनगतं विप्रमभिगम्य महामुनिं ॥ पप्रच्छांगिरसं धीरं गोतमः संशितव्रतः ॥ अ
स्ति मे भगवान् कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ॥ तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि तन्मे शंस महामुने ॥ उपस्पृश्य फ
लं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने ॥ प्रेत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथास्ति तथा वद ॥ ॥ अंगिरा उ० ॥ ॥ सप्ताहं चंद्र
भागां वै वितस्तामूर्मिमालिनीं ॥ विगाह्य वै निराहारो निर्मलो मुनिवद्भवेत् ॥ काश्मीरमंडले नद्यो याः प
तंति महानदं ॥ ता नदीः सिंधुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात् ॥ पुष्करं च प्रभासं च नैमिषं सागरोदकं ॥
देविकामिंद्रमार्गं च स्वर्णबिंदुं विगाह्य च ॥ विबोध्यते विमानस्थः सोप्सरोभिरभिष्टुतः ॥ हिरण्यबिं
दुं विक्षोभ्य प्रयतश्चाभिवाद्य च ॥ कुशेशयं च देवतं धूयते तस्य किल्बिषं ॥ इंद्रतोयां समासाद्य गंध
मादनसंन्निधौ ॥ करतोयां कुरंगे च त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः ॥ गंगा
द्वारे कुशावर्ते बिल्वके नीलपर्वते ॥ तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं व्रजेत् ॥ अपां ह्रदे उपस्पृश्य वाजि
मेधफलं लभेत् ॥ ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसंधस्त्वहिंसकः ॥ यत्र भागीरथी गंगा पतते दिशमुत्तरां ॥ म
हेश्वरस्य त्रिःस्थाने यो नरस्त्वभिषिच्यते ॥ एकमासं निराहारः स पश्यति हि देवताः ॥ सप्तगंगे त्रिगंगे
च इंद्रमार्गे च तर्पयन् ॥ सुधां वै लभते भोक्तुं यो नरो जायते पुनः ॥ महाश्रम उपस्पृश्य योग्निहोत्रपरः शुचिः
एकमासं निराहारः सिद्धिं मासेन स व्रजेत् ॥ महाह्रदे उपस्पृश्य भृगुतुंगे त्वलोलुपः ॥ त्रिरात्रोपोषितो भू ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्तामुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ कन्याकूप उपस्पृश्य बलाकायां कृतोदकः ॥ देवेषु लभते कीर्तिं यशसा
च विराजते ॥ दविकायामुपस्पृश्य तथा सुंदरिकाह्रदे ॥ आश्विन्यां रूपवर्चस्कं प्रेत्य वै लभते नरः ॥ म
हागंगामुपस्पृश्य कृत्तिकांगारके तथा ॥ पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः ॥ वैमानिक उपस्पृ
श्य किंकिणीकाश्रमे तथा ॥ निवासे प्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते ॥ कालिकाश्रममासाद्य विपा
शायां कृतोदकः ॥ ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात् ॥ आश्रमे कृत्तिकानां तु स्नात्वा यस्त
र्पयेत् पितॄन् ॥ तोषयित्वा महादेवं निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ महापुर उपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितः शुचिः
चराणां स्थावराणां च द्विपदानां भयं त्यजेत् ॥ देवदारुवने स्नात्वा धूतपाप्मा कृतोदकः ॥ देवलोकमवा
प्नोति सप्तरात्रोषितः शुचिः ॥ शरस्तंबे कुशस्तंबे द्रोणशर्मपदे तथा ॥ अपां प्रपतनासेवी सेव्यते सो
प्सरोगणैः ॥ चित्रकूटे जनस्थाने तथा मंदाकिनीजले ॥ विगाह्य वै निराहारो राजलक्ष्म्या निषेव्य
ते ॥ श्यामायाश्चाश्रमं गत्वा उषित्वा चाभिषिच्यते ॥ एकपक्षं निराहारस्त्वंतर्धानफलं लभेत् ॥ कौशिकीं
तु समासाद्य वायुभक्षस्त्वलोलुपाः ॥ एकविंशतिरात्रेण स्वर्गमारोहते नरः ॥ मातंगवाप्यां यः स्नाया
देकरात्रेण सिध्यति ॥ विगाहति ह्यनालंबमन्धकं वै सनातनं ॥ नैमिषे स्वर्गतीर्थे च उपस्पृश्य जितेंद्रि
यः ॥ फलं पुरुषमेधस्य लभेन्मासं कृतोदकः ॥ शौचं वस्त्रप्रक्षालनं च मलस्नानं मुखस्य च ॥ गंगाती
रे प्रतिग्रहो मिथ्यावादः प्रभुञ्चता ॥ अहंकारी प्रियोवाद स्तीर्थे निंदा च शंसनं ॥ सतां देवो वेद निंदा
प्राणिहिंसा कदर्यता ॥ तीरे मूत्रपुरीषादिकारणं स्याद् सत्कथा ॥ अन्येप्यधर्म गंगायां निःफलाफ
ल सिद्धये ॥ सामर्थ्यं यस्य यत्प्रोक्तं द्रष्टव्यं तत्तु तो बुधैः ॥ गंगाह्रद उपस्पृश्य तथा चैवोत्पलाव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दा॰न॰॥ ने॥ अश्वमेधमवाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः॥ गंगायमुनयोस्तीर्थे तथा कालंजरे गिरौ॥ दशा
॥४४॥ श्वमेधानाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः॥ षष्टिह्रदमुपस्पृश्य चान्नदानाद्विशिष्यते॥ दशतीर्थस
हस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथापराः॥ समागच्छंति माघ्यां तु प्रयागे भरतर्षभ॥ माघमासे प्रया
गे तु नियतः संशितव्रतः॥ स्नात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्मैः स्वर्गमाप्नुयात्॥ मरुद्गणमुपस्पृश्य पितॄ ल॰ ४
माश्रमे शुचिः॥ वैवस्वतस्य तीर्थे च तीर्थभूतो भवेन्नरः॥ तथा ब्रह्मसरो गत्वा भागीरथ्यां कृतो
दकः॥ एकमासं निराहारः सोमलोकमवाप्नुयात्॥ उत्पातके नरः स्नात्वा अष्टावक्रे कृतोदकः
द्वादशाहं निराहारो नरमेधफलं लभेत्॥ अश्मपृष्ठे गयायां च निरविंदे च पर्वते॥ तृतीयां क्रौंचप
द्यां च ब्रह्महत्यां विशुध्यति॥ कलविंकमुपस्पृश्य विद्याच्च बहुशो जलं॥ अग्नेः पुरे नरः स्नात्वा अ
ग्निकन्यापुरे वसेत्॥ करवीरपुरे स्नात्वा विशालायां कृतोदकः॥ देवह्रदमुपस्पृश्य ब्रह्मभूतो वि
राजते॥ पुनरावर्तनंदां च महानंदां च सेव्य वै॥ नंदने सेव्यते दांतस्त्वप्सरोभिरहिंसकः॥ उर्वशीकृ
त्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः॥ लौहित्ये विधिवत्स्नात्वा पुंडरीकफलं लभेत्॥ रामह्रदमुपस्पृश्य
विपाशायां कृतोदकः॥ द्वादशाहं निराहारः कल्मषाद्विप्रमुच्यते॥ महाह्रदमुपस्पृश्य शुद्धेन मन
सा नरः॥ एकमासं निराहारो जमदग्निगतिं लभेत्॥ विंध्ये संताप्य चात्मानं सत्यसंधस्त्वहिंसकः॥
विनयात्तपआस्थाय मासेनैकेन सिध्यति॥ नर्मदायामुपस्पृश्य तथा सूर्पारकोदके॥ एकपक्षं नि
राहारो राजपुत्रो विधीयते॥ जंबूमार्गे त्रिभिर्मासैः संयतः सुसमाहितः॥ अहोरात्रेण चैकेन सिद्धिं सम
धिगच्छति॥ कोकामुखे विगाह्याथ गत्वा चांडालिकाश्रमं॥ शाकभक्षश्चीरवासाः कुमारीर्विंदते दश॥ वैव ॥४४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वतस्य सदनं न स गच्छेत्कदाचन यस्य कन्याह्रदे वासो देवलोकं स गच्छति प्रभासे लेकरात्रेण
अमावास्यां समाहितः सिध्यते तु महाबाहो यो नरो जायते नरः उज्जानक उपस्पृश्य आर्ष्टिषेणस्य
चाश्रमे पिंगायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते कुल्यायां समुपस्पृश्य जप्त्वा चैवाघमर्षणं अ-
श्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः पिंडारक उपस्पृश्य एकरात्रोषितो नरः अग्निष्टोममवाप्नोति
प्रभातां शर्वरीं शुचिः तथा ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितं पुंडरीकमवाप्नोति उपस्पृश्य नरः
शुचिः मैनाकपर्वते स्नात्वा तथा संध्यामुपास्य च कामं जित्वा च वै मासं सर्वमेधफलं लभेत्
कालोदकं नंदिकुंडं तथैवोत्तरमानसं अभ्येत्य योजनशताद्भ्रूणहा विप्रमुच्यते नंदीश्वरस्य मूर्तिं
तु दृष्ट्वा मुच्येत किल्बिषैः स्वर्गमार्गे नरः स्नात्वा स्वर्गलोकं स गच्छति विख्यातो हिमवान्पुण्यः शं-
करश्वशुरो गिरिः आकरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितं शरीरमुत्सृजेत्तत्र विधिपूर्वमनाशके
अध्रुवं जीवितं ज्ञात्वा यो वै वेदांतगो द्विजः अभ्यर्च्य देवतास्तत्र नमस्कृत्य मुनींस्तथा ततः सिद्धो
दिवं गच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनं कामं क्रोधं च लोभं च यो जित्वा तीर्थमावसेत् न तेन किंचिन्न प्राप्तं ती-
र्थाभिगमनाद्भवेत् यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च मनसा तानि गम्यानि सर्वती-
र्थसमीक्षया इदं मेध्यमिदं पुण्यमिदं स्वर्ग्यमनुत्तमं इदं रहस्यं देवानामाभाष्यं पावनं तथा इदं
दद्याद्द्विजातीनां साधोरात्महितस्य च सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च दत्तवान्गौतमस्य
तदंगिरा वै महातपाः अंगिराः समनुज्ञातः काश्यपेन च धीमता महर्षीणामिदं जप्यं पावनानां तथो-
त्तमं जपेच्चाभ्युत्थितः सम्यङ्निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् इदं यश्चापि शृणुयाद्रहस्यं त्वंगिरामतं उत्तमे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

च कुले जन्म लभेज्ज्ञातिं च संस्मरेत् ॥ ॥ इ० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे आंगिरसतीर्थयात्रायां ॥ ॥ वैशं० ॥ ॥
बृहस्पतिसमं बुध्या क्षमया ब्रह्मणः समं ॥ पराक्रमे शक्रसममादित्यसमतेजसं ॥ गांगेयमर्जुने
नाजौ निहतं भूरितेजसं ॥ भ्रातृभिः सहितोन्यैश्च पर्युपास्ते युधिष्ठिरः ॥ शयानं वीरशयने कालाकांक्षि
णमच्युतं ॥ आजग्मुर्भरतश्रेष्ठं द्रष्टुकामा महर्षयः ॥ अत्रिर्वसिष्ठोथ भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
अंगिरा गौतमोगस्त्यः सुमतिः सुयतात्मवान् ॥ विश्वामित्रः स्थूलशिराः संवर्तः प्रमतिर्दमः ॥ बृह
स्पत्युशनौ व्यासश्च्यवनः काश्यपो ध्रुवः ॥ दुर्वासा जामदग्निश्च मार्कंडेयोथ गालवः ॥ भरद्वाजोथ
रैभ्यश्च यवक्रीतस्त्रितस्तथा ॥ स्थूलाक्षः शकलाक्षश्च कण्वो मेधातिथिः कृशः ॥ नारदः पर्वतश्चैव सुधन्वा
थ्यैकतो द्विजः ॥ नितंभूर्भुवनो धौम्यः शतानंदोकृतव्रणः ॥ जामदग्न्यस्तथा रामः कचश्चेत्येवमादयः
समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः ॥ तेषां महात्मनां पूजामागतानां युधिष्ठिरः ॥ भ्रातृभिः सहितः
श्चक्रे यथावदनुपूर्वशः ॥ ते पूजिताः सुखासीनाः कथाश्चक्रुर्महर्षयः ॥ भीष्माश्रिताः सुमधुराः सर्वें
द्रियमनोहराः ॥ भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा ऋषीणां भावितात्मनां ॥ मेने दिविष्टमात्मानं तुष्ट्या परमया
युतः ॥ ततस्ते भीष्ममामंत्र्य पांडवांश्च महर्षयः ॥ अंतर्द्धानं गताः सर्वे सर्वेषामेव पश्यतां ॥ तानृषीन्सुमहाभा
गानंतर्द्धानगतानपि ॥ पांडवास्तुष्टुवुः सर्वे प्रणेमुश्च मुहुर्मुहुः ॥ प्रसन्नमनसः सर्वे गांगेयं कुरुसत्तमं ॥
उपतस्थुर्यथोद्यंतमादित्यं धर्मकोविदः ॥ प्रभावांस्तपसस्तेषामृषीणां वीक्ष्य पांडवाः ॥ प्रकाशंतो दिशः
सर्वा विस्मयं परमं ययुः ॥ महाभाग्यं परं तेषामृषीणामनुचिंत्य ते ॥ पांडवाः सह भीष्मेण कथाश्चक्रु
स्तदाश्रयाः ॥ ॥ वैशं० ॥ ॥ कथांते शिरसा पादौ स्पृष्ट्वा भीष्मस्य पांडवः ॥ धर्म्यं धर्मसुतः प्रश्नं पर्यपृच्छद्यु
धिष्ठिर ॥ ॥ युधिष्ठिर० ॥ ॥ के देशाः के जनपदाः आश्रमाः के च पर्वताः ॥ प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्चज्ञेया न ॥ ९५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

× संसेव्ययां लभेत् ॥ स्पृष्टानि येषां गांगेयैस्तोयैर्गात्राणि देहिनां ॥ न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गाद्विधीयते ॥ सर्वाणि येषां गां ×८

चः पितामह ॥॥ श्रीकृष्ण ॥॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ शिलोंछवृत्तेः संवादं सिद्धस्य च
युधिष्टिर ॥ इमां कश्चित्परिक्रम्य पृथिवीं शैलभूषणां ॥ असक्तो द्विपदां श्रेष्टः श्रेष्टस्य गृहमेधिनः
शिलवृत्ते गृहं प्राप्तः स तेन विधिनार्चितः ॥ कृतवासः रजनीं तां सुसुखः सुखभागृषिः ॥ शिलवृत्तिस्तु
यत्कृत्यं प्रातस्तत्कृतवाञ्छुचिः ॥ कृतकृत्यमुपातिष्टत्सिद्धं तमतिथिं तदा ॥ तौ समेत्य महात्मानौ सु
खासीनौ कथाः शुभाः ॥ चक्रतुर्वेदसंबद्धास्तच्छेषकृतलक्षणाः ॥ शीलवृत्तिः कथांते तु सिद्धमामंत्र्य य
त्नतः ॥ प्रश्नं पप्रच्छ मेधावी यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥॥ शीलवृत्तिरुवाच ॥ के देशाः के जनपदाः के श्रमाः के च पर्वताः × ॥
येषां भागीरथी गंगा मध्येनैति सरिद्वरा ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ॥ गतिं तां न लभेज्जं
तुर्गांगेयैस्तोयैः कार्याणि देहिनां ॥ गंगास्नानका मानवा विप्र दिवि तिष्टंति ते जनाः ॥ पूर्वे वयसि कर्मा
णि कृत्वा पापानि मानवाः ॥ पश्चाद्गंगां निषेवंते ते पियांत्युत्तमां गतिं ॥ स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गांगे
यैः प्रयतात्मनां ॥ तुष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥ यावदस्थि मनुष्याणां गंगातोयेषु तिष्टति
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ अपहत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः ॥ तथापहत्य पाप्मा
नं भाति गंगाजलोक्षितः ॥ विसोमा इव शर्वर्यो विपुष्पास्तरवो यथा ॥ तद्वद्देशा दिशश्चैव हीना गंगा
जलैः शिवैः ॥ वर्णाश्रमा यथा सर्वे स्वधर्मज्ञानविवर्जिताः ॥ क्रतवश्च यथासोमास्तथा गंगां विना ज
गत् ॥ यथा हीनं नभोऽर्केण भूः शैलैः खं च वायुना ॥ तथा देशा दिशश्चैव गंगाहीना न संशयः ॥ त्रिषु लोकेषु
ये केचित्प्राणिनः सर्व एव ते ॥ तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं गंगाजलैः शुभैः ॥ यस्तु सूर्येण निष्टप्तं गांगेयं पिबते जलं ॥
गवां निर्हारनिर्मुक्ताद्यावकात्तद्विशिष्यते ॥ इंदुव्रतसहस्रं तु यश्चरेत्कायशोधनं ॥ पिबेद्यश्चापि गंगांभः समौ
स्यातां न वा समौ ॥ तिष्टेद्युगसहस्रं तु पादेनैकेन यः पुमान् ॥ मासमेकं तु गंगायां समौ स्यातां न वा समौ ॥ लंबेता
वाक्छिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान् ॥ तिष्टेद्यथेष्टं यश्चापि गंगायां स विशिष्यते ॥ अग्नौ प्रास्तं प्रधूयेत यथा तूलं द्विजो

× ६ प्रदेशाः पु
× ण्यतमाः कास्म
× ऽस्यानयस्त
× ऽव्यतां ॥ सि
× द्ध उवाच ॥ ते
× देशास्ते जनप
× दास्ते श्रमास्ते
× च पर्वताः ॥ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥ तम ॥ तथा गंगावगाढस्य सर्वपापं प्रधूयते ॥ भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसां ॥ गतिमन्वेषमाणानां न
॥४६॥ गंगासदृशी गतिः ॥ भवंति निर्विषाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् ॥ गंगाया दर्शनात्तद्वत्सर्वपापैः प्रमु
च्यते ॥ गंगा गंगेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ प्रायश्चित्तानि दी
यंते यत्र गंगा न विद्यते ॥ गंगा च विद्यते यत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ दर्शनाज्जायते शुद्धिः स्नानेन परमा गतिः ॥
धन्या गंगा कनखले कुरुक्षेत्रे सरस्वती ॥ ग्रामे वा यदि वारण्ये पुण्या सर्वत्र नर्मदा ॥ अप्रतिष्ठाश्च ये केचिद
धर्मशरणाश्च ये ॥ तेषां प्रतिष्ठा गंगेह शरणं शर्म वर्म च ॥ प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्ताननेकैः पुरुषाधमान् ॥ पततो
नरके गंगा संश्रितान्प्रेत्य तारयेत् ॥ ते संविभक्ता मुनिभिर्नूनं देवैः सवासवैः ॥ येभिगच्छंति सततं गंगामतिम
तां वराः ॥ विनयाचारहीनाश्च अशिवाश्च नराधमाः ॥ ते भवंति शिवा विप्र ये वै गंगामुपाश्रिताः ॥ यथा सु
राणाममृतं पितॄणां च यथा स्वधा ॥ सुधा यथा च नागानां तथा गंगाजलं नृणां ॥ उपासते यथा बाला मात
रं क्षुधयार्दिताः ॥ श्रेयस्कामास्तथा गंगामुपासंतीह देहिनः ॥ स्वायंभुवं यथा स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते
सर्वेषां सरितां श्रेष्ठा गंगा तद्वदिहोच्यते ॥ यथोपजीविनां धेनुर्देवादीनां धरा स्मृता ॥ तथोपजीविनां गंगा
सर्वप्राणभृतामिह ॥ देवाः सोमार्कसंस्थानि यथा सत्रादिभिर्मखैः ॥ अमृतान्युपजीवंति तथा गंगाजलं
नराः ॥ जाह्नवीपुलिनोत्थाभिः सिकताभिः समुक्षितं ॥ आत्मानं मन्यते लोको दिविष्ठमिव शोभितं ॥
जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः ॥ बिभर्ति बिंबं सोर्कस्य तमोनाशाय केवलं ॥ गंगोर्मिभि
र्यो दिग्धः पुरुषं पवनो यदा ॥ स्पृशते सोस्य पाप्मानं सद्य एवापकर्षति ॥ व्यसनैरभिभूतस्य नरस्य विनशि
ष्यतः ॥ गंगादर्शनजा प्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ॥ हंसारावैः कोकरवैः रवैरन्यैश्च पक्षिणां ॥ पस्पर्द्ध गंगा
गंधर्वान्पुलिनैश्च शिलोच्चयान् ॥ हंसादिभिः सुबहुभिर्विविधैः पक्षिभिर्वृतं ॥ गंगा गोकुलसंबाधा दृष्ट्वा
स्वर्गोपि विस्मितः ॥ न सा प्रीतिर्दिविष्टस्य सर्वकामानुपाश्नुतः ॥ संभवेद्या परा प्रीतिर्गंगायाः पुलिने स्थ ॥४६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णं ॥ वाङ्मनःकर्मजैर्ग्रस्तः पापैरपि पुमानिह ॥ विक्ष्य गंगां भवेत्पूतोऽत्र मे नास्ति संशयः ॥ सप्तावरा
न्सप्त परान्पितॄंस्तेभ्यश्च ये परे ॥ पुमांस्तारयते गंगां विक्ष्य स्पृष्ट्वा विगाह्य च ॥ श्रुताभिलषिता पीता स्पृ
ष्टा दृष्टावगाहिता ॥ गंगा तारयते नॄणामुभौ वंशौ विशेषतः ॥ दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथा गंगेति कीर्त्तना
त् ॥ पुनात्यपुण्यान्पुरुषांछतशोऽथ सहस्रशः ॥ य इच्छेत्सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव वा ॥ स पितॄंस्तारये
द्गंगामभिगम्य सुरांस्तथा ॥ न सुतैर्न च वित्तेन कर्मणा न च तत्फलं ॥ प्राप्नुयात्पुरुषोऽत्यंतं गंगां प्राप्य यदा
प्नुयात् ॥ जात्यंधैरिह तुल्यास्ते मृतैः पंगुभिरेव च ॥ समर्था ये न पश्यंति गंगां पुण्यजलां शिवां ॥ भूतभ
व्यभविष्यज्ञैर्महर्षिभिरुपस्थितां ॥ देवैः सेंद्रैश्च को गंगां नोपसेवेत मानवः ॥ वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च य
तिभिर्ब्रह्मचारिभिः ॥ विद्यावद्भिः श्रितां गंगां पुमान्को नाम नाश्रयेत् ॥ उत्क्रामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः
शिष्टसंमतः ॥ चिंतयेन्मनसा गंगां स गतिं परमां लभेत् ॥ न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ॥ आ
देहपतनाद्गंगामुपास्ते यः पुमानिह ॥ महापुण्यां च गगनात्पतंतीं वै महेश्वरः ॥ दधार शिरसा गंगां तामेव
दिवि सेवते ॥ अलंकृतास्त्रयो लोकाः पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः ॥ यस्तु तस्या जलं सेवेत्कृतकृत्यः पुमान्भ
वेत् ॥ दिवि ज्योतिर्यथादित्यः पितॄणां चैव चंद्रमाः ॥ देवेशश्च यथा नॄणां गंगा च सरितां तथा ॥ मात्रा पित्रा
सुतैर्दारैर्वियुक्तस्य धनेन वा ॥ न भवेद्धि तथा दुःखं यथा गंगावियोगजं ॥ नारण्यैर्नेष्टविषयैर्न सुखैर्न
धनागमैः ॥ तथा प्रसादो भवति गंगां विक्ष्य यथा भवेत् ॥ पूर्णमिंदुं यथा दृष्ट्वा नॄणां दृष्टिः प्रसीदति ॥ त
था त्रिपथगां दृष्ट्वा नॄणां दृष्टिः प्रसीदति ॥ तद्भावस्तद्गतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ॥ गंगां योऽनुग
तो भक्त्या स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥ भूःस्थैः खस्थैर्दिविष्ठैर्वा भूतैरुच्चावचैरपि ॥ गंगा विगाह्या स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततमेतत्कार्यतमं सतं ॥ त्रिषु लोकेषु पुण्यत्वाद्गंगायाः प्रथितं यशः ॥ यत्पुत्रान्सगरस्येतो भस्मा
ख्यानन यद्दिवं ॥ वाग्भीरिताभिः सुमनोहराभिर्द्रुताभिरत्यर्थसमुच्छ्रिताभिः ॥ गंगोर्मिभिर्भानुमती
भिरिद्धाः सहस्ररश्मिप्रतिमा भवंति ॥ पयस्विनीं घृतिनीमत्युदारां समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्यां गंगां
गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं गता धीरास्ते विबुधैः समत्वं ॥ अंधान् जडान् द्रव्यहीनांश्च गंगा यशस्विनी बृ
हती विश्वरूपा ॥ देवैः सेंद्रैर्मुनिभिर्मानवैश्च निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ॥ ऊर्जावती महापुण्यां म
धुमतीं त्रिवर्त्मगां ॥ त्रिलोकगोप्त्रीं ये गंगां संश्रितास्ते दिवं गताः ॥ यो वत्स्यति द्रक्ष्यति वा पि मर्त्यस्तस्मै प्र
यच्छंति सुखानि देवाः ॥ तद्भाविताः स्पर्शनदर्शनेन इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशंति ॥ दक्षां पृथ्वीं बृहतीं विप्र
कृष्टां शिवामृतां भागिनीं सुप्रसन्नां ॥ विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां गंगां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥ ख्यातिर्यस्याः
खं दिवं गां च नित्यं पुरा दिशो विदिशश्चावतस्थे ॥ तस्या जलं सेव्य सरिद्वराया मर्त्याः सर्वे कृतकृत्या भवंति
इयं गंगेति नियतं प्रतिष्ठा गुहस्य रुक्मस्य च गर्भयोषा ॥ प्रातस्त्रिवर्गा घृतवाहा विपाप्मा गंगावतीर्णा वि
यतो विश्वतोया ॥ सुतावनीध्रस्य हरस्य भार्या दिवो भुवश्चापि कृतानुरूपा ॥ भव्या पृथिव्यां भागिनी चा
पि राजन् गंगा लोकानां पुण्यदा वै त्रयाणां ॥ मधुप्रवाहा घृतधाराघृता चिर्महोर्मिभिः शोभिता ब्राह्मणैश्च
दिवश्च्युता शिरसाप्ता शिवेन गंगावनीध्रात्त्रिदशस्य माता ॥ योनिर्वरिष्ठा विरजा वितन्वी शय्याना विषावारि वि
हायत्रोदा ॥ विश्वावतिश्चाकृतिरिष्टसिद्धा गंगोक्षितानां भुवनस्य पंथाः ॥ क्षांता महीगोपनी धारणी च दीप्या
कृशानोस्तपनस्य चैव ॥ तुल्या गंगा संमता ब्राह्मणानां गुहस्य ब्रह्मण्यत याच नित्यं ॥ अभिष्टुतां विष्णु
पदीं पुराणां सुपुण्यतोयां मनसापि लोके ॥ सर्वात्मना जाह्नवीं ये प्रपन्नास्ते ब्राह्मणः सदनं संप्रयाताः ॥ ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोकानवेक्ष्य जननीव पुत्रान्सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्नान् ॥ तत्स्थानकं ब्राह्मम भीप्समानैर्गंगास
दैवात्मवशैरुपास्या ॥ उस्त्रां पुष्टिं मिषती विश्वभोज्या मिरावती धारणी भूधराणां ॥ शिष्टाश्रयाममृतां
ब्रह्मकांतां गंगां श्रयेदात्मवान्सिद्धिकामः ॥ प्रसाद्य देवान्सविभून्समस्तान्भगीरथस्तपसोग्रेण गंगां ॥ गा
मानयत्तामभिगम्य शश्वत्पुंसां भयं नेह चामुत्र विद्यात् ॥ उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां मयैकदेशः प्रसमी
क्ष्य बुध्या ॥ शक्तिर्न्न मे काचिदिहास्ति वक्तुं गुणान्सर्वान्परिमातुं तथैव ॥ मेरोः समुद्रस्य सर्वयत्नैः
संख्योपलानामुदकस्य वापी ॥ शक्यं वक्तुं नेह गंगाजलानां गुणाख्यानं परिमातुं तथैव ॥ तस्मादेतान्प
रयाश्रद्दयोक्तान्गुणान्सर्वाञ्जाह्नवीयान्सदैव ॥ भवेद्वाचा मनसा कर्मणा च भक्त्या युक्तः परयाश्रद्दधानः
लोकानिमांस्त्रीन्यशसा वितत्य सिद्धिं प्राप्य महतीं तां दुरापां ॥ गंगाकृतेनचिरेणैव लोकान्यथेष्टमि
ष्टान्विहरिष्यसि त्वं ॥ तव मम च गुणैर्महानुभावा जुषतु मतिं सततं स्वधर्मयुक्तैः ॥ अभिमतजनवत्स
ला हि गंगा जगति युनक्ति सुखैश्च भक्तिमंतं ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ इति परममतिर्गुणानशेषान्गुणवर
तये त्रिपथानुयोगरूपान् ॥ बहुविधमनुशास्य तथ्यरूपान्गगनतलं द्युतिमान्विवेश सिद्धः ॥ शिलवृत्ति
स्तु सिद्धस्य वाक्यैः संबोधितस्तदा ॥ गंगामुपास्य विधिवत्सिद्धिं प्राप सुदुर्लभां ॥ तथा त्वमपि कौंते
य भक्त्या परमया युतः ॥ गंगामभ्येहि सततं प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमां ॥ ॥ वैशंपायन० ॥ ॥ श्रुत्वेतिहासं
भीष्मोक्तं गंगायाः स्तवसंयुतं ॥ युधिष्टिरः परां प्रीतिमगच्छद्भ्रातृभिः सह इतिहासमिमं पुण्यं श्रृ
णुयाद्यः पठेत वा ॥ गंगायाः स्तवसंयुक्तं स मुच्येत्सर्वकिल्बिषैः ॥ इत्यनुशासने दानधर्मे गंगामाहात्म्यं ॥
॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च यथा भवान् ॥ गुणैश्च विविधैः सर्वैर्वयसा च स
मन्वितः ॥ भवान्विशिष्टो बुध्या च प्रज्ञया तपसा तथा ॥ तस्माद्भवंतं पृछामि धर्मं धर्मभृतां वर ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ ४८ ॥

नान्यस्त्वदन्यो लोकेषु प्रष्टव्योस्ति नराधिप ॥ क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ॥ ब्राह्म
ण्यं प्राप्नुयाद्येन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥ ब्राह्मण्यमथ चेदि
च्छेत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ भीष्म उ० ॥ ब्राह्मण्यं तात दुष्प्रापं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः ॥ परं हि सर्वभू
तानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ॥ बह्वीस्तु संसरन्योनीर्जायमानः पुनः पुनः ॥ पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्म
णो नाम जायते ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ मातंगस्य च संवादं गर्दभ्याश्च युधिष्ठिर ॥
द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतः प्रभुः ॥ मतंगो नाम नाम्ना वै सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ स यज्ञ
कारः कौंतेय पित्रोत्सृष्टः परंतप ॥ प्रायात्तु गर्दभयुक्तेन रथेनाथाशुगामिना ॥ स बालं गर्दभं राजन्वहं
तं मातुरंतिके ॥ निरविध्यत्प्रतोदेन नासिकायां पुनः पुनः ॥ तं तु तीव्रव्रणं दृष्ट्वा गर्दभी पुत्रगृद्धिनी ॥ उवा
च मा शुचः पुत्र चंडालस्त्वाधितिष्ठति ॥ ब्राह्मणे दारुणं नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ आचार्यः सर्वभूतानां
शास्ता किं प्रहरिष्यति ॥ अयं तु पापप्रकृतिर्बाले न कुरुते दयां ॥ स्वयोनिं मानयत्येष भावो भावं निय
च्छति ॥ एतच्छ्रुत्वा मतंगस्तु दारुणं रासभीवचः ॥ अवतीर्य रथात्तूर्णं रासभीं प्रत्यभाषत ॥ ब्रूहि रासभि
कल्याणि माता मे येन दूषिता ॥ कथं मां वेत्सि चंडालं क्षिप्रं रासभि शंस मे ॥ कथं मां वेत्सि चंडालं ब्राह्मण्यं
येन मेऽनशत् ॥ तत्त्वेनैतन्महाप्राज्ञे ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ गर्दभ्युवाच ॥ ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां ना
पितेन ह ॥ जातस्त्वमसि चंडालो ब्राह्मण्यं तेन तेनशत् ॥ भीष्म उ० ॥ एवमुक्तो मतंगस्तु प्रत्युपायाद्
गृहं प्रति ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् ॥ मया त्वं यज्ञसंसिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्मणि ॥ क
स्मात्प्रतिनिवृत्तोसि कच्चिन्न कुशलं तव ॥ मतंग उ० ॥ अंत्ययोनिरयोनिर्वा यः स्यात्स कुशली भवेत् ॥ कुश
लं तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पिता ॥ ब्राह्मण्यां वृषलाज्जातं पितर्वेदयतीह मां ॥ अमानुषी गर्दभीयं तस्मा ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्यैतत्तपो महत् ॥ एवमुक्त्वा स पितरं प्रतस्थे कृतनिश्चयः ॥ ततो गत्वा महारण्यमतप्यत्सुमहत्त
पः ॥ ततः संतापयामास विबुधांस्तपसान्वितः ॥ मतंगः सुखसंप्रेप्सुः स्थानं सुचरितादपि ॥ तं त
था तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ॥ मतंग तप्यसे किं त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ वरं ददानि
ते हंत वृणीष्व त्वं यदीच्छसि ॥ यच्चाप्यवाप्यं हृद्वि ते सर्वं तं ब्रूहि माचिरं ॥ मतंग उ० ॥ ब्राह्मण्यं काम
यानोहमिदमारब्धवांस्तपः ॥ गच्छेयं तदवाप्येह वर एष वृतो मया ॥ श्रीभ० उ० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वच
नं तमुवाच पुरंदरः ॥ मतंग दुर्लभमिदं विप्रत्वं प्रार्थ्यते त्वया ॥ ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्यमकृ
तात्मभिः ॥ विनशिष्यसि दुर्बुद्धे तदुपारम माचिरं ॥ श्रेष्ठं तां सर्वभूतेषु तपोर्थं नातिवर्तते ॥ तद
ग्र्यं प्रार्थयानस्त्वमचिराद्विनशिष्यसि ॥ देवतासुरमर्त्येषु यत्पवित्रं परं स्मृतं ॥ चंडालयोनौ
जातेन न तत्प्राप्यं कथंचन ॥ इ०सा०नुशासने दानधर्मे इंद्रमतंगसंवादे ॥ भीष्म उ० ॥ एवमुक्तो मतंग
स्तु संशितात्मा यतव्रतः ॥ अतिष्ठदेकपादेन वर्षाणां शतमच्युत ॥ तमुवाच ततः शक्रः पुनरेव
महायशाः ॥ ब्राह्मण्यं दुर्लभं तात प्रार्थयानो न लप्स्यसे ॥ मतंग परमं स्थानं प्रार्थयन्विनशि
ष्यसि ॥ मा कृथाः साहसं पुत्र नैष धर्मपथस्तव ॥ न हि शक्यं त्वया प्राप्तुं ब्राह्मण्यमिह दुर्मते ॥ अ
प्राप्यं प्रार्थयानो हि न चिराद्विनशिष्यसि ॥ मतंग परमं स्थानं वार्यमाणः सकृन्मया ॥ चिकीर्ष
स्येव तपसा सर्वथा न भविष्यसि ॥ तिर्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति ॥ स जायते पुल्क
सो वा चंडालो वाप्यसंशयः ॥ पुंश्चलः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते ॥ स तस्यामेव सुचिरं मतं
ग परिवर्तते ॥ ततो दशशते काले लभते शूद्रतामपि ॥ शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्तते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि ॥ वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ॥ ततः षष्टि
गुणे काले राजन्यो नाम जायते ॥ राजन्यांतु चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ॥ ततः षष्टिगुणे काले लभ
ते ब्रह्मबंधुतां ॥ ब्रह्मबंधुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ॥ ततस्तु त्रिंशते काले लभते कांडपृष्टतां ॥ कांडपृ
ष्टश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ॥ ततस्तु त्रिंशते काले लभते द्विजतामपि ॥ तं च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिव
र्त्तते ॥ ततश्चतुः शते काले श्रोत्रियो नाम जायते ॥ श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ॥ तदेवं शोकह
र्षौ तु कामद्वेषौ च पुत्रक ॥ अतिमानातिवादौ वा प्याविशेते द्विजाधमं ॥ तांश्चेज्जयति शत्रून्स तदा प्राप्नोति
सद्गतिं ॥ अथ ते वै जयंत्येनं तालाग्रादिव पात्यते ॥ मतंग संप्रधार्यैवं यदहं त्वामचूचुदं ॥ वृणीष्व काममन्यं
त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभं ॥ ॥ इत्यानुशासने इंद्रमतंगसंवादे ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ एवमुक्तो मतंगस्तु संशितात्मा
यतव्रतः ॥ सहस्रमेकपादेन ततो ध्यानेन्व्यतिष्ठत ॥ तं सहस्रावरे काले शक्रो द्रष्टुमुपागमत् ॥ तदेव च पुन
र्वाक्यमुवाच बलवृत्रहा ॥ ॥ मतंग उ० ॥ ॥ इंद्र वर्षसहस्रं वै ब्रह्मचारी समाहितः ॥ अतिष्टदेकपादेन ब्राह्म
ण्यं नाप्नुयां कथं ॥ ॥ शक्र उ० ॥ ॥ चंडालयोनौ जातेन नावाप्यं वै कथंचन ॥ अन्यं कामं वृणीष्व त्वं मा वृथा ते
स्त्वयं श्रमः ॥ एवमुक्तो मतंगस्तु भृशं शोकपरायणः ॥ अध्यतिष्ठद्गयां गत्वा सोंगुष्टेन शतं समाः ॥ सुदु
र्वहं वहन्योगं कृशो धमनिसंततः ॥ त्वगस्थिभूतो धर्मात्मा स पपातेति नः श्रुतं ॥ तं पतंतमभिद्रुत्य परिजग्राह
वासव ॥ वराणामीश्वरो दाता सर्वभूतहिते रतः ॥ ॥ शक्र उ० ॥ ॥ मतंग ब्राह्मण्यत्वं ते विरुद्धमिह दृश्यते ॥ ब्रा
ह्मण्यं दुर्लभतरं संवृत्तं तपरिपंथिभिः ॥ पूजयन्सुखमाप्नोति दुःखमाप्नोत्यपूजयन् ॥ ब्राह्मणः सर्वभूतानां
योगक्षेमसमर्पिता ॥ ब्राह्मणेभ्योनुतृप्यंते पितरो देवतास्तथा ॥ ब्राह्मणः सर्वभूतानां मतंग पर उच्यते ॥
ब्राह्मणः कुरुते पद्धि यथा यच्च वांछति ॥ बह्वीस्तु संसरन्योनीर्जायमानः पुनः पुनः ॥ पर्यायतात क ॥४९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्मिंश्चिद्ब्राह्मण्यमिह विंदति ॥ न तु तस्य त्ज्येह दुःप्रापं ब्राह्मण्यमकृतात्मभिः ॥ अन्यं वरं वृणीष्व त्वं दुर्लभो
यं हि ते वरः ॥ मतंग उ० ॥ किं मां तुदसि दुःखार्तं मृतं मारयसे च मां ॥ तां तु शोचामि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभू
षसे ॥ ब्राह्मण्यं यदि दुःप्रापं त्रिभिर्वर्णैः शतक्रतो ॥ सुदुर्लभं तदावाप्य नानुतिष्ठंति मानवाः ॥ यः पापेभ्यः पापत
मस्तेषामधम एव सः ॥ ब्राह्मण्यं यो न जानीते धनं लब्ध्वेव दुर्लभं ॥ दुःप्रापं खलु विप्रत्वं प्राप्तं दुरनुपालनं ॥ दुरवा
पमवाप्यैतन्नानुतिष्ठंति मानवाः ॥ एकारामो ह्यहं शक्र निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥ अहिंसादममास्थाय कथं नार्हा
मि विप्रतां ॥ दैवं तु कथमेतद्वै यदहं मातृदोषतः एतामवस्थां संप्राप्तो धर्मज्ञः सन्पुरंदर ॥ नूनं दैवं नरा क्यं हि
पौरुषेणातिवर्तितुं ॥ यदर्थं यतमानेन न लभे विप्रतां विभो ॥ एवं गते तु धर्मज्ञ दातुमर्हसि मे वरं ॥ यदि तेहं मनुग्रा
ह्यः किंचिद्वा सुकृतं मम ॥ भीष्म उ० ॥ वृणीष्वेति तदा प्राह ततस्तं बलवृत्रहा ॥ चोदितस्तु महेंद्रेण मतंगः प्रा
ब्रवीदिदं ॥ यथाकामविहारी स्यां कामरूपी विहंगमः ॥ ब्रह्मक्षत्रविरोधेन पूजां च प्राप्नुयामहं ॥ यथा ममाक्ष
या कीर्तिर्भवेच्चापि पुरंदर ॥ कर्तुमर्हसि तद्देव शिरसा त्वां प्रसादये ॥ शक्र उ० ॥ छंदोदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पू
ज्यो भविष्यसि ॥ कीर्तिश्च ते तुला वत्स त्रिषु लोकेषु यास्यति ॥ एवं तस्मै वरं दत्वा वासवोंतरधीयत ॥ प्राणांस्त्य
क्त्वा मतंगोपि संप्राप्तः स्थानमुत्तमं ॥ एवमेतत्परं स्थानं ब्राह्मण्यं नाम भारत ॥ तच्च दुःप्रापमिह वै महेंद्रवचनं
यथा ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे इंद्रमतंगसंवादे ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ श्रुतं मे महदाख्यानमेतत्कुरुकुलोद्वह ॥ सुदुःप्रा
पं प्रब्रवीषि ब्राह्मण्यं वदतां वर ॥ विश्वामित्रेण च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्युत ॥ श्रूयते वदसे तच्च दुःप्रापमिति सत्त
म ॥ वीतहव्यश्च नृपतिः श्रुतो मे विप्रतां गतः ॥ तदेव तावद्गांगेय श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ स केन कर्मणा प्राप्तो ब्राह्म
ण्यं राजसत्तमः ॥ वरेण तपसा वापि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ भीष्म उ० ॥ शृणु राजन्यथा राजा वीतहव्यो मह
हायशाः ॥ राजर्षिर्दुर्लभं प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसत्कृतं ॥ मनोर्महात्मनस्तात प्रजा धर्मेण शासतः ॥ बभूव पुत्रो ध
र्मात्मा शर्यातिरिति विश्रुतः ॥ तस्यान्वयाये द्वौ राजन्राजानौ संबभूवतुः ॥ हैहयस्तालजंघश्च वत्सेषु जयतां वरः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ ५० ॥ हैहयस्य तु राजेंद्र दशसु स्त्रीषु भारत ॥ शतं बभूव पुत्राणां शूराणामनिवर्तिनां ॥ तुल्यरूपप्रभावानां बलि-
नां युद्धशालिनां ॥ धनुर्वेदे च वेदे च सर्वत्रैव कृतश्रमाः ॥ काशिष्वपि नृपो राजन्दिवोदासपितामहः ॥ हर्यश्व इ-
ति विख्यातो बभूव जयतां वरः ॥ स वीतहव्यदायादैरागस पुरुषर्षभ ॥ गंगायमुनयोर्मध्ये संग्रामे विनिपातितः ॥
तं तु हत्वा नरपतिं हैहयास्ते महारथाः ॥ प्रतिजग्मुः पुरीं रम्यां वत्सानामकुतोभयाः ॥ हर्यश्वस्य च दायादः काशिरा-
जोभ्यषिंचत ॥ सुदेवो देवसंकाशः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ स पालयामास महीं धर्मात्मा काशिनंदनः ॥ तैर्वीतहव्यै-
रागस्य युधि सर्वैर्विनिर्जितः ॥ तमथाजौ विनिर्जित्य प्रतिजग्मुर्यथागतं ॥ सौदेवस्त्वथ काशीशो दिवोदासो-
भ्यषिच्यत ॥ दिवोदासस्तु विज्ञाय वीर्यं तेषां यतात्मनां ॥ वाराणसीं महातेजा निर्ममे शक्रशासनात् ॥ विप्रक्षत्रि-
यसंबाधां वैश्यशूद्रसमाकुलां ॥ नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणापणां ॥ गंगाया उत्तरे कूले वप्रांते राजस-
त्तम ॥ गोमत्या दक्षिणे कूले शक्रस्येवामरावतीं ॥ तत्र तं राजशार्दूलं निवसंतं महीपतिं ॥ आगम्य हैहयाभ्यु-
यः पर्यधावंत भारत ॥ स निष्क्रम्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजा महाबलः ॥ देवासुरसमं घोरं दिवोदासो महाद्युतिः ॥
स तु युद्धे महाराज दिनानां दशतीर्दश ॥ हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यमुपागमत् ॥ हतयोधस्ततो राज-
न्क्षीणकोशश्च भूमिपः ॥ दिवोदासः पुरीं त्यक्त्वा पलायनपरोभवत् ॥ गत्वाश्रमपदं रम्यं भरद्वाजस्य
धीमतः ॥ जगाम शरणं राजा कृतांजलिररिंदम ॥ तमुवाच भरद्वाजो ज्येष्ठपुत्रो बृहस्पतेः ॥ पुरोधाः शील-
संपन्नो दिवोदासं महीपतिं ॥ किमागमनकृत्यं ते सर्वं प्रब्रूहि मे नृप ॥ यत्ते प्रियं तत्करिष्ये न मेत्रास्ति विचा-
रणा ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ भगवन्वीतहव्यैर्मे युद्धे वंशः प्रणाशितः ॥ अहमेकः परिद्यूनो भवंतं शरणं गतः ॥ शिष्य-
स्नेहेन भगवंस्त्वं मां रक्षितुमर्हसि ॥ एकशेषः कृतो वंशो मम तैः पापकर्मभिः ॥ तमुवाच महाभागो भरद्वाजः
प्रतापवान् ॥ न भेतव्यं न भेतव्यं सौदेव व्येतु ते भयं ॥ अहमिष्टिं करिष्यामि पुत्रार्थं ते विशांपते ॥ वीतह-
व्यसहस्राणि येन त्वं प्रहरिष्यसि ॥ तत इष्टिं चकारर्षिस्तस्य वै पुत्रकामिकीं ॥ अथास्य तनयो जज्ञे प्रत- ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्दन इति ख्यातः ॥ स जातमात्रो ववृधे समाः सद्यस्त्रयोदश ॥ वेदं चाधिजगौ कृत्स्नं धनुर्वेदं च भारत ॥
योगेन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता ॥ तेजो लौक्यं स संगृह्य तस्मिन्देशे समाविशत् ॥ ततः स कवची धन्वी
स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥ वंदिभिर्वंद्यमानश्च बभौ सूर्य इवोदितः ॥ स रथी बद्धनिस्त्रिंशो बभौ दीप्त इवान-
लः ॥ प्रययौ स धनुर्धुन्वन्नूरवक्षीच मीशरासनी ॥ तं दृष्ट्वा परमं हर्षं सुदेवतनयो ययौ ॥ मेने च मनसा
दग्धान्वैतहव्यान्स पार्थिवः ॥ ततो सो यौवराज्ये च स्थापयित्वा प्रतर्दनं ॥ कृतकृत्यं तदात्मानं स राजा
अभ्यनंदत ॥ ततस्तु वैतहव्यानां वधाय स महीपतिः ॥ पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्दनमरिंदमं ॥ स रथः
सत्तु संतीर्य गंगामाशु पराक्रमी ॥ प्रययौ वैतहव्यानां पुरीं परपुरंजयः ॥ वैतहव्यास्तु संश्रुत्य रथघोषं
समुद्धतं ॥ निर्ययुर्नगराकारैः रथैः पररथारुजैः ॥ निष्क्रम्य ते नरव्याघ्रा दंशिताश्चित्रयोधिनः ॥ प्रत-
र्दनं समाजग्मुः शरवर्षैरुदायुधाः ॥ शस्त्रैश्च विविधाकारै रथौघैश्च युधिष्ठिर ॥ अभ्यवर्षत राजानं
हिमवंतमिवांबुदाः ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां राजा प्रतर्दनः ॥ जघान तान्महातेजा वज्रानलस-
मैः शरैः ॥ हृत्तोत्तमांगास्ते राजन्भल्लैः शतसहस्रशः ॥ अपतन्रुधिरार्द्रांगा निकृत्ता इव किंशुकाः ॥
हतेषु तेषु सर्वेषु वीतहव्यः सुतेष्वथ ॥ प्राद्रवन्नगरं हित्वा भृगोराश्रममप्युत ॥ ययौ भृगुं च शरणं वी-
तहव्यो नराधिप ॥ अभयं च ददौ तस्मै राज्ञे राजन्भृगुस्तदा ॥ ततो दत्वासनं चैतस्मै शिष्यो भृगोस्तदा
अथानुपदमेवाशु तत्रागच्छत्प्रतर्दनः ॥ स प्राप्य चाश्रमपदं दिवोदासात्मजोऽब्रवीत् ॥ भो भोः के त्राश्रमे सं-
ति भृगोः शिष्या महात्मनः ॥ द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याचक्षत मामिति ॥ स तं विदित्वा तु भृगुर्निश्चक्रामा-
श्रमात्तदा ॥ पूजयामास च ततो विधिना नृपसत्तमं ॥ उवाच चैनं राजेंद्र किं कार्यं ब्रूहि पार्थिव ॥ स चोवाच
नृपस्तस्मै यदागमनकारणं ॥ राजोवाच ॥ अयं ब्रह्मन्नितो राजा वीतहव्यो विसर्ज्यतां ॥ तस्य
पुत्रैर्हि मे कृत्स्नो ब्रह्मन्वंशः प्रणाशितः ॥ उत्सादितश्च विषयः काशीनां रत्नसंचयः ॥ एतस्य वीर्यदृप्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्य हतं पुत्रशतं मया ॥ अस्येदानीं वधाद्द्य भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ तमुवाच कृपाविष्टो भृगुर्ध
र्मभृतां वरः ॥ नेहास्ति क्षत्रियः कश्चित्सर्वे हीमे द्विजातयः ॥ एवं च वचनं श्रुत्वा भृगोस्तथ्यं प्रतर्दनः
पादावुपस्पृश्य शनैः प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ एवमप्यस्मि भगवन्कृतकृत्यो न संशयः ॥ य एष रा
जा वीर्येण स्वजातिं त्याजितो मया ॥ अनुजानीहि मां ब्रह्मन्ध्यायस्व च शिवेन मां ॥ त्याजितो हि म
या जातिमेष राजा भृगूद्वह ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो ययौ राजा प्रतर्दनः ॥ यथागतं महाराज मुक्त्वा वि
षमिवोरगः ॥ भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षितां गतः ॥ वीतहव्यो महाराज ब्रह्मवादित्वमेव च ॥ तस्य गृ
त्समदः पुत्रो रूपेणेंद्र इवापरः ॥ शक्रस्त्वमिति यो दैत्यैर्निगृहीतः किलाभवत् ॥ ऋग्वेदे वर्तते चा
ग्र्या श्रुतिर्यस्य महात्मनः ॥ यत्र गृत्समदो राजन्ब्राह्मणैः स महीयते ॥ स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान्
गृत्समदोऽभवत् ॥ पुत्रो गृत्समदस्यापि सुतेजा अभवद्द्विजः ॥ वर्चाः सुतेजसः पुत्रो विहव्यस्तस्य चात्म
जः ॥ विहव्यस्य तु पुत्रस्तु वितत्यस्तस्य चात्मजः ॥ वितत्यस्य सुतः सत्यः संतः सत्यस्य चात्मजः ॥ श्र
वास्तस्य सुतश्चर्षिः श्रवसश्चाभवत्तमः ॥ तमसश्च प्रकाशोऽभूत्तनयो द्विजसत्तमः ॥ प्रकाशस्य च वा
गिंद्रो बभूव जपतां वरः ॥ तस्यात्मजश्च प्रमतिर्वेदवेदांगपारगः ॥ घृताच्यां तस्य पुत्रश्च रुरुर्नामोदप
द्यत ॥ प्रमद्वरायां तु रुरोः पुत्रः समनुपद्यत ॥ शुनको नाम विप्रर्षिर्यस्य पुत्रोऽथ शौनकः ॥ एवं विप्रत्व
मगमद्वीतहव्यो नराधिपः ॥ भृगोः प्रसादात् राजेंद्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥ तथैव कथितो वंशो मया गार्त्स
मदस्तव ॥ विस्तरेण महाराज किमन्यदनुपृच्छसि ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे वीतहव्योपाख्यानं ॥ युधिष्ठिर ॥
के पूज्या वै त्रिलोकेस्मिन्मानवा भरतर्षभ विस्तरेण तदाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥११ भीष्म उ० ॥
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ नारदस्य च संवादं वासुदेवस्य चोभयोः ॥ नारदं प्रांजलिं दृष्ट्वा ॥५१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूजयानं द्विजर्षभान् ॥ केशवः परिपप्रच्छ भगवन्कान्नमस्यसि ॥ बहुमानः परस्तेषु भगवन्यान्नमस्य
सि ॥ शक्यं चेच्छ्रोतुमस्माभिर्ब्रूह्येतद्धर्मवित्तम ॥ नारद उवाच ॥ शृणु गोविंद यानेतान्पूजयाम्यरिमर्दन ॥ त्वत्तो
न्यः को पुमांल्लोके श्रोतुमेतदिहार्हति ॥ वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसं ॥ स्थाणुं स्कंदं तथा लक्ष्मीं
विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥ वाचस्पतिं चंद्रमसमापः पृथ्वीं सरस्वतीं ॥ सततं ये नमस्यंति तान्नमस्याम्यहं विभो ॥
तपोधनान्वेदविदो नित्यं वेदपरायणान् ॥ महार्हान्वृष्णिशार्दूल सदा संपूजयाम्यहं ॥ अभुक्त्वा देवकार्या
णि कुर्वते ये विकत्थनाः ॥ संतुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ सम्यग्यजंति ये चेष्टिः क्षांता दांता
जितेंद्रियाः ॥ सत्यं धर्मं क्षितिं गाश्च तान्नमस्यामि यादव ॥ ये वै तपसि वर्तंते वने मूलफलाशनाः ॥ असंच
याः क्रियावंतस्तान्नस्याम्यहं विभो ॥ ये भृत्यभरणे सक्ताः सततं चातिथिव्रताः ॥ भुंजते देवशेषाणि तान्नम
स्यामि यादव ॥ ये वेदं प्राप्य दुर्धर्षा वाग्मिनो ब्रह्मचारिणः ॥ याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान्पूजयाम्यहं ॥ प्रस
न्नहृदयाश्चैव सर्वसत्त्वेषु नित्यशः ॥ आ पृष्ठतापात्स्वाध्याये युक्तास्तान्पूजयाम्यहं ॥ गुरुप्रसादे स्वाध्याये
यतंतो ये स्थिरव्रताः ॥ शुश्रूषवोनसूयंतं तान्नमस्यामि यादव ॥ सुव्रता मुनयो ये च ब्राह्मणाः सत्यसंगराः ॥ आ
ढारो हव्यकव्यानां तान्नमस्यामि यादव ॥ भैक्ष्यचर्यासु निरताः कृशा गुरुकुलाश्रयाः ॥ निःसुखा निर्धना ये तु तान्नम
स्यामि यादव ॥ निर्ममा निःप्रतिद्वंद्वा निर्ह्रीका निःप्रयोजनाः ॥ ये वेदं प्राप्य दुर्धर्षा वाग्मिनो ब्रह्मवादिनः ॥ अहिं
सानिरता ये च ये च सत्यव्रता नराः ॥ दांताः शमपराश्चैव तान्नमस्यामि केशव ॥ देवतातिथिपूजायां युक्ता
ये गृहमेधिनः ॥ कपोतवृत्तयो नित्यं तान्नमस्यामि यादव ॥ येषां त्रिवर्गः कृत्येषु वर्तमानो पहीयते ॥ शि
ष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्नमस्याम्यहं सदा ॥ ब्राह्मणाः श्रुतसंपन्ना ये त्रिवर्गमनुष्ठिताः ॥ अलोलुपाः पुण्य
शीलास्तान्नस्यामि केशव ॥ अब्भक्षा वायुभक्षाश्च सुधाभक्षाश्च ये सदा ॥ व्रतैश्च विविधैर्युक्तास्ता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ ५२ ॥

न्नमस्यामि माधव ॥ अयोनीनग्नियोनींश्च ब्रह्मयोनींस्तथैव च ॥ सर्वभूतात्मयोनींश्च तान्नमस्याम्य
हं द्विजान् ॥ नित्यमेतान्नमस्यामि लोककरान्ऋषीन् ॥ लोकज्येष्ठान्कुलज्येष्ठांस्तमोघ्नान्
लोकभास्करान् ॥ तस्मात्त्वमपि वार्ष्णेय द्विजान्पूजय नित्यदा ॥ पूजिताः पूजनार्हा हि सुखं दास्यंति
तेनघ ॥ अस्मिंलोके सदा ह्येते परत्र च सुखप्रदाः ॥ चरंते मान्यमाना वै प्रदास्यंति सुखं तव ॥ ये सर्वा
तिथयो नित्यं गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥ नित्यं सत्ये च ये निरता दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ नित्यं शमपरा ये च तथा
ये चानसूयकाः ॥ नित्यं स्वाध्यायिनो ये च दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ सर्वान्देवान्नमस्यंति ये चैकं वेदमा
श्रिताः ॥ श्रद्दधानाश्च दांताश्च दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ तथैव विप्रप्रवरान्नमस्कृत्य यतव्रताः ॥ भवं
ति ये दानरता दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ तपस्विनश्च ये नित्यं कौमारब्रह्मचारिणः ॥ तपसा भावितात्मा
नो दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां चार्चने रताः ॥ शिष्टान्नभोजिनो ये च दुर्गा
ण्यतितरंति ते ॥ अग्निमाधाय विधिवत्प्रणता धारयंति ये ॥ प्राप्ताः सोमाहुतिं चैव दुर्गाण्यतितरं
ति ते ॥ मातापित्रोर्गुरुषु च सम्यग्वर्तंति ये सदा ॥ यथा त्वं कृष्ण शार्दूल कृत्स्ने वंशे रामसः ॥ तस्मात्त्व
मपि कौंतेय पितृदेवद्विजातिथीन् ॥ सम्यक्पूजय येन त्वं गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ दान० नारद संवादे ॥
॥ युधिष्ठिर उ० ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ त्वत्तोहं श्रोतुमिच्छामि धर्मं भरतसत्त
म ॥ शरणागतं ये रक्षंति भूतग्रामं चतुर्विधं ॥ किं तस्य भरतश्रेष्ठ फलं भवति तत्त्वतः ॥ भीष्म उ० ॥
इदं शृणु महाराज धर्मपुत्र महायशाः ॥ इतिहासं पुरावृत्तं शरणार्थं महाफलं ॥ प्रपात्यमानः श्ये
नेन कपोतः प्रियदर्शनः ॥ वृषदर्भं महाभागं नरेंद्रं शरणं गतः ॥ स तं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्रासादंक
मुपागतं ॥ आश्वास्याश्वसिहीत्याह न तेस्ति भयमंडज ॥ भयं ते सुमहत्कस्मात्कुत्र वा किं कृतं ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वया ॥ येन त्वमिह संप्राप्तो निःसंज्ञो भ्रांतचेतनाः ॥ नवनीलोत्पलापीडचारुवर्णसुदर्शन ॥ दाडिमाशो
कपुष्पाक्ष मा त्रसस्वाभयं तव ॥ मत्सकाशमनुप्राप्तं न त्वां कश्चित्समुत्सहेत् ॥ मनसा ग्रहणं कर्तुं पक्षाध्यक्षपु
रस्कृतं ॥ काशिराज्यं तदद्येदं त्वदर्थं जीवितं तथा ॥ त्यजेयं भव विस्रब्धः कपोत न भयं तव ॥ श्येन उवाच ॥
ममेतद्विहितं भक्ष्यं न राजंस्त्रातुमर्हसि ॥ अतिक्रांतं च प्राप्तं च प्रयत्नाच्चोपपादितं ॥ मांसं च रुधिरं चास्य मज्जा मे
दश्च मे हितं ॥ परितोषकरो ह्येष मम मास्याग्रतो भव ॥ तृष्णा मे बाधते ह्युग्रा क्षुधा निर्दहतीव मां ॥ मुंचैनं न हि शक्ष्या
मि राजन्संधारयितुं क्षुधां ॥ मया ह्यनुसृतो ह्येष मत्पक्षनखविक्षतः ॥ किंचिदुच्छ्वासनिःश्वासं न राजन्गोप्तुमर्हसि ॥ प
दि स्वविषये राजन्प्रभुस्त्वं रक्षणे नृणां ॥ खेचरस्य तृषार्तस्य न त्वं प्रभुरथोत्तम ॥ यदि वैरिषु भृत्येषु स्वजनव्य
वहारयोः ॥ विषये चेंद्रियाणां च आकाशे मा पराक्रम ॥ प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक्पक्षहरेषु ते ॥ यदि त्वमिह धर्म
र्मार्थी मामपि द्रष्टुमर्हसि ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुत्वा श्येनस्य तद्वाक्यं राजर्षिर्विस्मयं गतः ॥ संभाव्य चैनं तद्वाक्यं तदर्थे
प्रसमाषत ॥ राजोवाच ॥ गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ॥ त्वदर्थमद्य क्रियतां क्षुधाप्रशमनाय ते ॥ श भा०५९
रणागतं न च त्यजेयमिति मे व्रतमाहितं ॥ न मुंचति ममांगानि द्विजोऽयं पश्य वै द्विज ॥ श्येन उवाच ॥ न वराहं न चो
क्षाणं न चान्यान्विविधान्द्विजान् ॥ भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ यस्तु मे विहितो भक्षः स्वयं देवैः सनातनः ॥
श्येनाः कपोतान्खादंतीति स्थितिरेषा पुरातनी ॥ उशीनर कपोते तु यदि स्नेहस्तवानघ ॥ ततस्त्वं मे प्रयच्छाद्य स्वमांसं
तुलया धृतं ॥ राजोवाच ॥ महाननुग्रहो मेऽद्य यस्त्वमेवमिहात्थ मां ॥ बाढमेवं करिष्यामीत्युक्त्वा सो राजसत्तमः ॥
उत्कृत्योत्कृत्य स मांसानि तुलयासमतोलयत् ॥ अंतःपुरे ततस्तस्य स्त्रियो रत्नविभूषिताः ॥ हाहाभूता विनिःक्रांताः
श्रुत्वा परमदुःखिताः ॥ तासां रुदितशब्देन मंत्रिभृत्यजनस्य च ॥ बभूव सुमहान्नादो मेघगंभीरनिस्वनः ॥ निरुद्धं ग
गनं सर्वं शुभ्रं मेघैः समंततः ॥ मही प्रचलिता चासीत्तस्य सत्येन कर्मणा ॥ स राजा पार्श्वतश्चैव बाहुभ्यामूरुतश्च यत्
तानि मांसानि संछिद्य तुलां पूरयते शनैः ॥ तथापि न समस्तेन कपोतेन बभूव ह ॥ अस्थिभूतो यदा राजा निर्मांसो रुधि
रस्रवः ॥ तुलां ततः समारूढः स्वं मांसक्षयमुत्सृजन् ॥ ततः सेंद्रास्त्रयो लोकाः स्वं नरेंद्रमुपस्थिताः ॥ भेर्यश्चाकाश

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गोस्तत्र वादिता देवदुंदुभिः ॥ अमृतेनाभिषिक्तश्च वृषदर्भो नरेश्वरः ॥ दिव्यैश्च सुसुखैर्माल्यैरभिवृष्टः पुनः पुनः ॥
देवगंधर्वसंघातैरप्सरोभिश्च सर्वशः ॥ नृत्तश्चैवोपगीतश्च पितामह इव प्रभुः ॥ हेमपादसंबाधं मणिकांचनतोर
णं ॥ सर्ववैडूर्यमणिस्तंभं विमानं समधिष्ठितः ॥ स राजर्षिर्गतः स्वर्गं कर्मणा तेन शाश्वतं ॥ शरणागतेषु चैवं त्वं कुरु
सर्वं युधिष्ठिर ॥ भक्तानामनुरक्तानामाश्रितानां च रक्षिता ॥ दयावान्सर्वभूतेषु परत्रे सुखमेधते ॥ साधुवृत्तो हि यो
राजा सद्वृत्तमनुतिष्ठति ॥ किंन प्राप्तं भवेत्तेन स्वव्याजेनेह कर्मणा ॥ स राजर्षिर्विशुद्धात्मा धीरः सत्यपराक्रमः ॥ का
शीनामीश्वरः ख्यातस्त्रिषु लोकेषु कर्मणा ॥ योप्यन्यः कारयेदेवं शरणागतरक्षणं ॥ सोपि गच्छेत तामेव गतिं भरत
सत्तम ॥ इदं वृत्तं हि राजर्षेर्वृषदर्भस्य कीर्तयन् ॥ पूतात्मा वै भवेल्लोके श्रृण्याद्यश्च नित्यशः ॥॥ दान० श्येनकपोतीयं ॥
॥॥ युधिष्ठिर उ० ॥॥ किं राज्ञः सर्वकृत्यानां गरीयः स्यात्पितामह ॥ कुर्वन्किं कर्म नृपतिरुभौ लोकौ समश्नुते ॥ भीष्म ॥
एतद्राज्ञः कृत्यतमं अभिषिक्तस्य भारत ॥ ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यंतं सुखमिच्छता ॥ कर्तव्यं पार्थिवेनेह [illegible] भ
रतर्षभ ॥ श्रोत्रिया ब्राह्मणा वृद्धा नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ॥ सांत्वेन भोगदा
नेन नमस्कारैस्तथार्चयेत् ॥ एतत्कृत्यतमं राज्ञो नित्यमेवोपलक्षयेत् ॥ यथात्मानं यथा पुत्रांस्तथैतान्प्रतिपालयेत् ॥ ये चा
१९ प्येषां पूज्यतमास्तान्दृढं प्रतिपूजयेत् ॥ तेषु शांतेषु तद्राष्ट्रं सर्वमेव विराजते ॥ ते पूज्यास्ते नमस्कार्या मान्यास्ते पितरो यथा
तेष्वेव यात्रा लोकानां भूतानामिव वासवे ॥ अभिचारैरुपायैश्च दहेयुरपि तेजसा ॥ निःशेषं कुपिताः कुर्युरुग्राः सत्यप
राक्रमाः ॥ नांतमेषां प्रपश्यामि न दिशश्चाप्यपावृताः ॥ कुपिताः समुदीक्षंते दावेष्वग्निशिखा इव ॥ विभ्यंत्येषां साहसिगु का० ७
णास्तेषामतीव हि ॥ कूपा इव तृणछन्ना विशुद्धा द्यौरिवापरे ॥ प्रसह्य कारिणः केचित्कार्पाससदृशोपरे ॥ संति चै
षामतिशयास्तथैवान्ये तपस्विनः ॥ कृषिगोरक्ष्यमप्येके भैक्ष्यमन्येप्यनुष्ठिताः ॥ चौराश्चान्येनृताश्चान्ये तथान्ये न
टनर्तकाः ॥ सर्वकर्मसहाश्चान्ये पार्थिवेषितरेषु च ॥ विविधाचारयुक्ताश्च ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ नानाकर्मसु रक्तानां
बहुकर्मोपजीविनां ॥ धर्मज्ञानां सतां तेषां नित्यमेवानुकीर्तयेत् ॥ पितॄणां देवतानां च मनुष्योरगरक्षसां ॥ पुराच्च
ते महाभागा ब्राह्मणा वै जनाधिप ॥ नैते देवैर्न पितृभिर्न गंधर्वैर्न राक्षसैः ॥ नासुरैर्न पिशाचैश्च शक्या जेतुं द्विजात
यः ॥ अदैवं दैवतं कुर्युः दैवतं चाप्यदैवतं ॥ यमिच्छेयुः स राजा स्याद्यो नेष्टः स पराभवेत् ॥ परिवादं च ये कुर्युर्ब्राह्मणानाम ॥५३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चेतसः ॥ स तं ब्रवीमि ते राजन् विनश्येयुर्न संशयः ॥ निंदाप्रशंसाकुशलाः कीर्त्यकीर्तिपरायणाः ॥ परिकुप्यंति
ते राजन्सततं द्विषतो द्विजाः ॥ ब्राह्मणा यं प्रशंसंति पुरुषः स प्रवर्द्धते ॥ ब्राह्मणैर्यः पराक्रुष्टः पराभूयात्क्षणाद्धि सः ॥ श
कायवनकांबोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥ वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ द्राविडाश्च कलिंगाश्च पुलिंदा
श्चाप्युशीनराः ॥ कोलिसर्पा माहिषकास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥ वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ श्रेया
न्पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतां वर ॥ यस्तु सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणं न च तत्समं ॥ ब्रह्मवध्या महान्दोष इत्याहुः परम
र्षयः ॥ परिवादो द्विजातीनां न श्रोतव्यः कथंचन ॥ आसीताधोमुखस्तूष्णीं समुत्थाय व्रजेत वा ॥ न स जातो जनिष्य
द्वा पृथिव्यामिह कश्चन ॥ यो ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत् ॥ दुर्ग्राह्यो मुष्टिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना
शशी ॥ दुर्धरा पृथिवी राजन्दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे ब्राह्मणप्रशंसा ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥
ब्राह्मणानेव सततं भृशं संप्रतिपूजयेत् ॥ एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ एते भोगैरलंकारैरन्यै
श्चैव किमिच्छकैः ॥ सदा पूज्या नमस्कारै रक्ष्याश्च पितृवन्नृपैः ॥ ततो राष्ट्रस्य शांतिर्हि भूतानामिव वासवा
त् ॥ जायतां ब्रह्मवर्चस्वी राष्ट्रे वै ब्राह्मणः शुचिः ॥ महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः ॥ ब्राह्मणं जातिसं
पन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतं ॥ वासयेत गृहे राजन्न तस्मात्परमस्ति वै ॥ ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्तं प्रतिगृह्णंति देवताः
पितरः सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परं ॥ आदित्यश्चंद्रमा वायुरापो भूरंबरं दिशः ॥ सर्वे ब्राह्मणमाविश्य स
दान्नमुपभुंजते ॥ न तस्याश्नंति पितरो यस्य विप्रा न भुंजते ॥ देवाश्चाप्यस्य नाश्नंति पापस्य ब्राह्मणद्विषः
ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयंते पितरः सदा ॥ तथैव देवता राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ तथैव ते प्रीयंते येषां भवति
तद्धविः ॥ न च प्रेत्य विनश्यंति गच्छंति च परां गतिं ॥ येन येनैव हविषा ब्राह्मणं स्तर्पयेन्नरः ॥ तेन तेनैव प्रीयंते पि
तरो देवतास्तथा ॥ ब्राह्मणादेव तद्भूतं प्रभवंति यतः प्रजाः ॥ यतश्चायं प्रभवति प्रेत्य यत्र च गच्छति ॥ वेदैष मार्गं
स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ॥ आगतानागते चोभे ब्राह्मणो द्विपदां वरः ॥ ब्राह्मणो भरतश्रेष्ठ स्वधर्मं चैव वेद
यः ॥ ये चैनमनुवर्त्तंते ते न यांति पराभवं ॥ न ते प्रेत्य विनश्यंति गच्छंति न पराभवं ॥ यद्ब्राह्मणमुखात्प्राप्तं प्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिग्मकं तिवैवचः॥ भूतात्मानो महात्मानस्तेनयांति पराभवं॥ क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च
ब्राह्मणेष्वेव शाम्यंति तेजांसि च बलानि च॥ भृगवस्तालजंघांश्च नीपानंगिरसो जयन्॥ भरद्वाजो वैत
हव्यानैलांश्च भरतर्षभ॥ चित्रायुधांश्चाप्यजयन्नेते कृष्णाजिनध्वजाः॥ प्रक्षिप्याथ च कुंभान्वै पार
गामिन मारभेतु॥ यत्किंचित्कथ्यते लोके श्रूयते पश्यतेपि वा॥ सर्वं तद्ब्राह्मणेष्वेव गूढोग्निरिव दारुषु॥
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ संवादं वासुदेवस्य पृथ्व्याश्च भरतर्षभ॥ वासुदेव उ०॥ मातरं
सर्वभूतानां पृच्छे त्वां संशयं शुभे॥ केन स्वित्कर्मणा पापं व्यपोहति नरो गृही॥ पृथिव्युवाच॥ ब्राह्मणानेव से
वेत पवित्रं ह्येतदुत्तमं॥ ब्राह्मणान्सेवमानस्य रजः सर्वं प्रणश्यति॥ अतो भूतिरतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजा
यते॥ महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः॥ इति मां नारदः प्राह सततं सर्वभूतये॥ ब्राह्मणं जातिसं
पन्नं धर्मज्ञं संशितं शुचिं॥ अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे॥ ब्राह्मणा यं प्रशंसंति स मनुष्यः प्रवर्द्ध
ते॥ अथ यो ब्राह्मणाक्रुष्टः पराभवति सोचिरात्॥ यथा महार्णवे क्षिप्त आमलोष्टो विनश्यति॥ तथा दुश्चरि
तं सर्वं पराभावाय कल्पते॥ पश्य चंद्रे कृतं लक्ष्म समुद्रो लवणोदकः॥ तथा भगसहस्रेण महेंद्रः परिचिह्नि
तः॥ तेषामेव प्रभावेन सहस्रनयनो ह्यसौ॥ शतक्रतुः समभवत्पश्य माधव यादृशं॥ इच्छन्कीर्तिं च भूतिं च लो
कांश्च मधुसूदन॥ ब्राह्मणानुमते तिष्ठेत्पुरुषः शुचिरात्मवान्॥ भीष्म उवाच॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा मेदिन्या
मधुसूदनः॥ साधु साध्विति कौरव्य मेदिनीं प्रत्यपूजयत्॥ एतां श्रुत्वोपमां पार्थ प्रयतो ब्राह्मणर्षभान्॥ सतत
तं पूजयेथास्त्वं ततः श्रेयोभिपत्स्यसे॥ इत्यानुशासने दानधर्मे पृथिवीवासुदेवसंवादे॥ भीष्म उवाच॥
जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते॥ नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक्॥ सर्वान्नः सुहृदस्ता
न ब्राह्मणाः सुमनोमुखाः॥ गीर्भिर्मंगलयुक्ताभिरनुध्यायंति पूजिताः॥ सर्वान्नो द्विषतस्तात ब्राह्मणा जा
तमन्यवः॥ गीर्भिर्दारुणयुक्ताभिरभिहन्युरपूजिताः॥ अत्र गाथाः पुरा गीताः कीर्तयंति पुराविदः॥ सृष्ट्वा ॥५४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्विजातीन्धाता हि यथा पूर्वं समादधत् ॥ न चान्यदिह कर्तव्यं किंचिदूर्ध्वं यथाविधि ॥ गुप्तं गोपयते ब्रह्म श्रे
यो वस्तेन शोभनं ॥ स्वमेव कुर्वतां कर्म श्रीर्वो ब्राह्मी भविष्यति ॥ प्रमाणं सर्वभूतानां प्रग्रहाश्च भविष्यथ ॥ न शौ
द्रं कर्म कर्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥ शौद्रं हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपरुध्यते ॥ श्रीश्च बुद्धिश्च तेजश्च विभूति
श्च प्रतापिनी ॥ स्वाध्यायेनैव माहात्म्यं विपुलं प्रतिपत्स्यते ॥ हुत्वा चाहवनीयस्थं महाभाग्ये प्रतिष्ठिताः ॥ अग्रभोज्याः
प्रसूतीनां श्रीया ब्राह्म्यानुकल्पिताः ॥ श्रद्धया परया युक्ता ह्यनभिद्रोहलुब्धया ॥ दमस्वाध्यायनिरताः सर्वान्कामान
वाप्स्यथ ॥ यच्चैव मानुषे लोके यच्च देवेषु किंचन ॥ सर्वं तत्तपसा साध्यं ज्ञानेन नियमेन च ॥ इत्येवं ब्रह्मगीतास्ते समा
ख्याता मयानघ ॥ विप्राणामनुकंपार्थं तेन प्रोक्तं हि धीमता ॥ भूयस्तेषां बलं मन्ये यथा राजंस्तपस्विनः ॥ दुरासदा
श्च चंडाश्च रभसाः क्षिप्रकारिणः ॥ संत्येषां सिंहसत्वाश्च व्याघ्रसत्वास्तथापरे ॥ वराहमृगसत्वाश्च जलसत्वास्तथा
परे ॥ सर्पस्पर्शसमाः केचित्तथान्ये मकरस्पृशः ॥ विभाष्यघातिनः सर्वे केचिच्चक्षुर्हणोपरे ॥ संति चाशीविष
समाः संति मंदास्तथापरे ॥ विविधानीह वृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ॥ मेकला द्रविडा लाटाः पौंड्राः कोण्वशिरास्त
था ॥ शौंडिका दरदा दर्वाश्चौराः शबरबर्बराः ॥ किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥ वृषलत्वमनुप्राप्ता ब्रा
ह्मणानामदर्शनात् ॥ ब्राह्मणानां परिभवादसुराः सलिलेशयाः ॥ ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गनिवासिनः ॥ अश
क्यं स्प्रष्टुमाकाशमचाल्यो हिमवान्गिरिः ॥ अधार्यः सेतुना गंगा दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥ न ब्राह्मणविरोधेन शक्या शा
स्तुं वसुंधरा ॥ ब्राह्मणा हि महात्मानो देवानामपि देवताः ॥ तान्पूजयस्व सततं दानेन परिचर्यया ॥ यदीच्छसि महीमो
क्तुमिमां सागरमेखलां ॥ प्रतिग्रहेण तेजो हि विप्राणां शाम्यतेनघ ॥ प्रतिग्रहं ये नेच्छेयुस्तेभ्यो रक्ष्यं त्वयानघ ॥ ॥ इ
सानुशासने दानधर्मे ब्राह्मणप्रशंसायां ब्रह्मगीता ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ शक्रशंबरसं
वादं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ शक्रो ह्यज्ञातरूपेण जटी भूत्वा रजोरुणः ॥ विरूपं रथमास्थाय प्रश्नं पप्रच्छ शंबरं ॥ शक्र उ० ॥
केन शंबर वृत्तेन स्वजात्यानधितिष्ठसि ॥ श्रेष्ठं त्वां केन मन्यंते तन्मे प्रब्रूहि तत्वतः ॥ ॥ शंबर उ० ॥ ॥ नासूयामि सदा विप्रान्ब्रा
ह्मणं च पितामहं ॥ शास्त्राणि वदतो विप्रान्संमन्यामि यथासुखं ॥ श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कर्हिचित् ॥ अभ्यर्च्यामनु
तिष्ठामि पादौ गृह्णामि धीमतां ॥ ते विश्रब्धाः प्रभाषंते संपृच्छंते च मां सदा ॥ प्रमत्तेष्वप्रमत्तोस्मि सदा सुप्तेषु जागमि ॥ ते मां शा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

||दान०|| त्रपथे युक्तं ब्राह्मणमनसूयकं ॥ समांसिंचंति शास्त्राणि दौर्द्दं मध्वेव मक्षिकाः ॥ यस्तु भाषंति संतुष्टास्तत्र ज्ञामि
||५५|| मेधया ॥ समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममचिंतयं ॥ सोहं वागग्रमिष्टानां रसानामवलेहकः ॥ स्वजास्तानखिलिश्चामि
नक्षत्राणि ववंद मा: ॥ एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमं ॥ यद्ब्राह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वा प्रवर्तते ॥ एतत्कारण
मात्रोय दृष्ट्वा देवासुरं पुरा ॥ पुष्टं पितामहं दृष्ट्वात्मा विस्मितः समपद्यत ॥ दृष्ट्वा च ब्राह्मणानां नु महिमानं महात्मनां ॥ पर्य
लि५ पृच्छत्कथममीदाइति निशाकरं ||| सोमउ० ||| ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिध्यंते वाग्बलाः सदा ॥ भुजवीर्याश्च राजानो
वागस्त्राश्च द्विजातयः ॥ प्रणम्य नं चाप्यधीयीत ब्राह्मीर्द्विसतीर्थसन् ॥ निर्मन्युरपि निर्वाणोपतिः स्यात्समदर्शनः ॥ अ
पिवष्टानसंपन्नः सर्वांश्चैव दान् पितुर्गृहे ॥ श्लाघमानइवाधीयाद्ग्राम्यइत्येव तं विदुः ॥ भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बि
लशयानिव ॥ राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनं ॥ अभिमानः श्रियं हंति पुरुषस्याल्पमेधसः ॥ गर्भेण दुष्य
ते कन्या गृहवासेन च द्विजः ॥ इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमादद्भुतदर्शनात् ॥ ब्राह्मणान्पूजयामास तथैवाहं महाव्रतान्
||| भीष्मउ० ||| श्रुत्वैतद्वचनं शक्रो दानवेंद्रमुखाच्छ्रुतं ॥ द्विजान्संपूजयामास महेंद्रत्वमवाप च ||| दानधर्मे ब्रा
ह्मणप्रशंसा इंद्रशंबरसंवादो ॥ युधि० ॥ अपूर्वं वा भवेत्पात्रमथवापि चिरोषितं ॥ दूरादभ्यागतं चापि किं पात्रं स्यात्पिताम
मह ||| भीष्मउ० ||| क्रिया भवति केषांचिदुपांशुव्रतमुत्तमं ॥ यो यो याचेत यत्किंचित्सर्वं दद्यात् इत्यपि ॥ अपीड
यश्चोत्सवर्गमित्येवं मनुःश्चाश्रम ॥ पीडयन्त्रत्स्वर्गं हि प्रात्मानमपकर्षति ॥ अपूर्वं भावयत्पात्रं यच्चापि स्याच्चिरोषि
तं ॥ दूरादभ्यागतं चापि तत्पात्रं च विदुर्बुधाः ||| युधिष्ठिरउ० ||| अपीडया च भूतानां धर्मस्याहिंसया तथा ॥ पात्रं विद्यात्तु तत्त्वे
न यस्मै दत्तं न संतपेत् ||| भीष्मउ० ||| ऋत्विक्पुरोहिताचार्याः शिष्यसंबंधिबांधवाः ॥ सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्रुतवंतो
न हिंसकाः ॥ अतोन्यथा वर्तमानाः सर्वे नार्हंति सत्क्रियां ॥ तस्मान्नित्यं परीक्षेत पुरुषान्प्रणिधाय वै ॥ अक्रोधः सत्यवच
नमहिंसा दम आर्जवं ॥ अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ यस्मिन्नेतानि दृश्यंते न चाकार्याणि भारत
स्वभावतो निविष्टानि तत्पात्रं मानमर्हति ॥ तथा चिरोषितं चापि संप्रत्यागतमेव च ॥ अपूर्वं चैव पूर्वं च तत्पात्रं मानमर्हति
अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चाभिलंघनं ॥ अव्यवस्था च सर्वत्र एतन्नाशनमात्मनः ॥ भवेत्पंडितमानी यो ब्राह्मणो वे
दनिंदकः ॥ आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकां ॥ हेतुवादान्ब्रुवन्सत्सु विजेता हेतुवादिकः ॥ आक्रोष्टा चा
तिवक्ता च ब्राह्मणानां सदैव हि ॥ सर्वाभिशंकी मूढश्च बालः कटुकवागपि ॥ बोद्धव्यस्तादृशस्तात नरः श्वानं हि तं ||५५||

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विदुः॥ यथाश्रमं क्षितिं चैव हुतं सुतं चैवा वसज्यते॥ एवं संभाषमाणोर्थी यस्सर्वशास्त्रवधायच॥ लोकयात्रा च द्रष्टव्या
धर्मश्चात्महितानि च॥ एवं नरो वर्त्तमानः शाश्वतीर्वर्द्धते समाः॥ ऋणमुन्मुच्य देवानामृषिणां च तथैव च॥ पितॄणाम
थ विप्राणामतिथीनां च पंचमं॥ पर्यायेण विशुद्धेन सुविनीतेन कर्मणा॥ एवं गृहस्थः कर्माणि कुर्वन्धर्मान्न हीय
ते॥ इति श्रीमनुशासने दानधर्मे पात्रपरीक्षा॥ युधिष्ठिर॥ स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि श्रोतुं भरतसत्तम॥ स्त्रियो हि
मूलं दोषाणां लघुचित्ता हिताः स्मृताः॥ भीष्म उ०॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ नारदस्य च संवा
दं पुंश्चल्या पंचचूडया॥ लोकाननुचरन्सर्वान्देवर्षिर्नारदः पुरा॥ ददर्शाप्सरसं ब्राह्मीं पंचचूडामनिंदितां॥ तां दृष्ट्वा
चारुसर्वांगीं पप्रच्छाप्सरसं मुनिः॥ संशयो हृदि कश्चिन्मे ब्रूहि तन्मे सुमध्यमे॥ भीष्म उ०॥ एवमुक्ताथ सा विप्रं
प्रत्युवाचाथ नारदं॥ विषये सति वक्ष्यामि समर्थां मन्यसे च मां॥ नारद उ०॥ न त्वामविषये भद्रे नियोक्ष्यामि कथंच
न॥ स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि त्वत्तः श्रोतुं वरानने॥ भीष्म उ०॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य देवर्षेरप्सरोत्तमा॥ प्रत्युवाच न
शक्ष्यामि स्त्री सती निंदितुं स्त्रियः॥ विदितास्ते स्त्रियो याश्च यादृश्यश्च स्वभावतः॥ न मामर्हसि देवर्षे नियोक्तुं का
र्य ईदृशे॥ तामुवाच स देवर्षिः सत्यं वद सुमध्यमे॥ मृषावादे भवेद्दोषः सत्ये दोषो न विद्यते॥ इत्युक्ता सा कृतमतीर
भवच्चारुहासिनी॥ स्त्रीदोषांश्छाश्वतान्सत्यान्भाषितुं प्रचक्रमे॥ पंचचूडोवाच॥ कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च
श्च योषितः॥ मर्यादासु न तिष्ठंति स दोषः स्त्रीषु नारद॥ न स्त्रीभ्यः किंचिदन्यद्वै पापीयस्तरमस्ति वै॥ स्त्रियो हि मूलं
दोषाणां तथात्वमपि वेत्थ ह॥ समाज्ञातान्द्धिमतः प्रतिरूपान्वशे स्थितान्॥ पतीनंतरमासाद्य नालं नार्यः प्रती
क्षितुं॥ असद्धर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो॥ पापीयसो नरान्यद्वै लज्जां त्यक्त्वा भजामहे॥ स्त्रियं हि यः प्रार्थय
ते संनिकर्षं च गच्छति॥ ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छंति योषितः॥ अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च॥ मर्या
दायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठंति भर्तृषु॥ नासां कश्चिदगम्योस्ति नासां वयसि निश्चयः॥ विरूपं रूपवंतं वा पुमानि
त्येव भुंजते॥ न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोः कथंचन॥ न ज्ञातिकुलसंपन्नाः स्त्रियस्तिष्ठंति भर्तृषु॥ यौवनेव
र्त्तमानानां मृष्टाभरणवाससां॥ नारीणां स्वैरवृत्तीनां स्पृहयंति कुलस्त्रियः॥ याश्च शश्वद्बहुमता रक्ष्यंते दयिता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्त्रियः॥ अपिताःसंप्रसज्जंतेकुब्जांधजडवामनैः॥ पंगुष्वथचदेवर्षेयेचान्येकुत्सितानराः॥ स्त्रीणामगम्योलो
केस्मिन्नास्तिकिंचिन्महामुने॥ यदिपुंसांगतिर्ब्रह्मन्कथंचिन्नोपपद्यते॥ अप्यन्योन्यंप्रवर्त्तंतेनहितिष्ठंतिभर्तृ
षु॥ अलाभात्पुरुषाणांहिभयात्परिजनस्यच॥ वधबंधभयाच्चापिस्वयंगुप्ताभवंतिताः॥ चलस्वभावादुःसे
व्यादुर्ग्राह्याभावतस्तथा॥ प्राज्ञस्यपुरुषस्येहयथावाचस्तथास्त्रियः॥ नाग्निस्तृप्यतिकाष्ठानांनापगानांम
होदधिः॥ नांतकःसर्वभूतानांनपुंसांवामलोचनाः॥ इदमन्यच्चदेवर्षेरहस्यंसर्वयोषितां॥ दृष्ट्वैवपुरुषंहृद्यंयो
निःप्रक्लिद्यतेस्त्रियाः॥ कामानामपिदातारंकर्तारंमनसोप्रियं॥ रक्षितारंनमृष्यंतिस्वभर्तारमलंस्त्रियः॥
नकामभोगान्विपुलान्नालंकारान्नसंश्रयान्॥ तथैवबहुमन्यंतेयथारत्यामनुग्रहं॥ अंतकःपवनोमृत्युः
पातालंवडवामुखं॥ क्षुरधाराविषंसर्पोवह्निरित्येकतःस्त्रियः॥ यतश्चभूतानिमहांतिपंचयतश्चलोकावि
हिताविधात्रा॥ यतःपुमांसःप्रमदाश्चनिर्मितास्तदैवदोषाःप्रमदासुनारद॥ ॥ दानधर्मेपंचचूडानारदसं०॥ ॥
॥ ॥ युधिष्ठिर उ०॥ ॥ इमेवैमानवालोकेस्त्रीषुसज्जंत्यभीक्ष्णशः॥ मोहेनपरमाविष्टादैवसृष्टेनपार्थिव॥ स्त्रियश्च
पुरुषेष्वेवप्रत्यक्षंलोकसाक्षिकं॥ अत्रमेसंशयस्तीव्रोहृदिसंपरिवर्त्तते॥ कथमासांनराःसंगंकुर्वतेकुरुनंदन
स्त्रियोवाकेषुरज्यंतेविरज्यंतेचताःपुनः॥ इतिताःपुरुषव्याघ्रकथंशक्यास्मरक्षितुं॥ प्रमदाःपुरुषेणेहतन्मे
व्याख्यातुमर्हसि॥ एताहिरममाणास्तुवंचयंतीहमानवान्॥ नचासांमुच्यतेकश्चित्पुरुषोहस्तमागतः॥
गावोनवतृणानीवगृह्णंत्येतानवंनवं॥ शंबरस्यचयामायायामायानमुचेरपि॥ बलेःकुंभीनसेश्चैवसर्वा
स्तायोषितोविदुः॥ हसंतंप्रहसंत्येतारुदंतंप्ररुदंतिच॥ अप्रियंप्रियवाक्यैश्चगृह्णतेकालयोगतः॥ उश
नावेदयच्छास्त्रंयच्चवेदबृहस्पतिः॥ स्त्रीबुध्यानविशिष्येतेतास्स्मरक्ष्याःकथंनरैः॥ अनृतंसत्यमित्याहुः
सत्यंचापितथानृतं॥ इतियास्ताःकथंवीरसंरक्ष्याःपुरुषैरिह॥ स्त्रीणांबुध्यर्थनिष्कर्षादर्थशास्त्राणिशत्रु
हन्॥ बृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्येसद्भिःकृतानिवै॥ संपूज्यमानाःपुरुषैर्विकुर्वंतिमनोनृषु॥ अपास्ताश्च
तथाराजन्विकुर्वंतिमनःस्त्रियः॥ इमाःप्रजामहाबाहोधार्मिकाइतिनःश्रुतं॥ सत्कृतासत्कृताश्चापिवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुर्वंति मनः सदा ॥ कस्ताः शक्तो रक्षितुं स्यादिति मे संशयो महान् ॥ तथा ब्रूहि महाभाग कुरूणां
वंशवर्द्धन ॥ यदि शक्याः कुरुश्रेष्ठ रक्षास्तासां कथं चन ॥ कर्त्तुं वा कृतपूर्वं वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ११
॥॥ दानधर्मे विपुलोपाख्यानं ॥॥॥ भीष्म० ॥॥ एवमेव महाबाहो नात्र मिथ्यास्ति किंचन ॥ यथाब्रवीषि कौरव्य नारीं प्रति
जनाधिप ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं ॥ यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन महात्मना ॥ प्रमदाश्च यथा सृ
ष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ ॥ यदर्थं तच्च ते तात प्रवक्ष्यामि नराधिप ॥ न हि स्त्रीभ्यः परं पुत्र पापीयः किंचिदस्ति वै ॥ अग्नि
र्हि प्रमदा दीप्तो मायाश्च मयजा विभो ॥ क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ प्रजा इमा महाबाहो धार्मिका इति
नः श्रुतं ॥ स्वयं गच्छंति देवत्वं ततो देवानियाद्भयं ॥ अथाभ्यगच्छन्देवास्ते पितामहमरिंदम ॥ निवेद्य मानसं चापि तूं
ष्णीमासन्नधोमुखाः ॥ तेषामंतर्गतं ज्ञात्वा देवानां स पितामहः ॥ मानवानां प्रमोहार्थं कृत्या नार्योसृजत्प्रभुः ॥ पूर्वसर्गे तु
कौंतेय साध्व्यो नार्य्य इहाभवन् ॥ असाध्व्यस्तु समुत्पन्नाः कृत्या सर्गात्प्रजापतेः ॥ ताभ्यः कामान्यथाकामं प्रादाद्धि स
पितामहः ॥ ताः कामलुब्धाः प्रमदाः प्रामथ्नंत नरान्सदा ॥ क्रोधं कामस्य देवेशः सहायं चासृजत्प्रभुः ॥ असज्जंत प्रजाः स
र्वाः कामक्रोधवशंगताः ॥ न च स्त्रीणां क्रिया काचिदिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ निरिंद्रिया ह्यशास्त्राश्च स्त्रियोऽनृत
मिति श्रुतिः ॥ शय्यासनमलंकारमन्नपानमनार्यतां ॥ दुर्वाग्भावं रतिं चैव ददौ स्त्रीभ्यः प्रजापतिः ॥ न तासां र
क्षणं शक्यं कर्त्तुं पुंसा कथं चन ॥ अपि विश्वकृता तात कुतस्तु पुरुषैरिह ॥ वाचा वा वधबंधैर्वा क्लेशैर्वा विविधैस्त
था ॥ न शक्या रक्षितुं नार्यस्ता हि नित्यमसंयताः ॥ इदं च पुरुषव्याघ्र पुरस्ताच्छ्रुतवानहं ॥ यथा रक्षा कृता पूर्वं विपु
लेन गुरुस्त्रियः ॥ ऋषिरासीन्महाभागो देवशर्मेति विश्रुतः ॥ तस्य भार्या रुचिर्नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ तस्या रू
पेणासंमत्ता देवगंधर्वदानवाः ॥ विशेषेण तु राजेंद्र वृत्रहा पाकशासनः ॥ नारीणां चरितज्ञश्च देवशर्मा महामुनिः ॥
यथाशक्ति यथोत्साहं भार्यां तामभ्यरक्षत ॥ पुरंदरं च जानीते परस्त्रीकामचारिणं ॥ तस्माद्यत्नेन भार्याया रक्ष
णं स चकार ह ॥ स कदाचिदृषिस्तात यज्ञं कर्त्तुमनास्तदा ॥ भार्यासंरक्षणं कार्यं कथं स्यादित्यचिंतयत् ॥ रक्षावि
धानं मनसा स संचिंत्य महातपाः ॥ आहूय दयितं शिष्यं विपुलं आह भार्गवं ॥॥ देवशर्मेतिमा ॥॥ यज्ञकारो गमिष्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दा०न० ॥
॥ ५७ ॥

मिरुचिंचे मांसुरेश्वर ॥ यतः प्रार्थयते नित्यं तां रक्षस्व यथाबलं ॥ अप्रमत्तेन ते भाव्यं सदा प्रति पुरंदरं ॥ स हि रू
पाणि कुरुते विविधानि भृगूत्तम ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ इत्युक्तो विपुलस्तेन तपस्वी नियतेंद्रियः ॥ स देवो यततपा राजन्न
त्यर्कसदृशद्युतिः ॥ धर्मज्ञः सत्यवादी च तथेति प्रत्यभाषत ॥ पुनश्चेदं महाराज पप्रच्छ प्रस्थितं गुरुं ॥ विपुल उ० ॥
कानि रूपाणि शक्रस्य भवंत्यागच्छतो मुने ॥ वपुस्तेजश्च कीदृग्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ ततः स
भगवांस्तस्मै विपुलाय महात्मने ॥ आचचक्षे यथातत्त्वं मायां शक्रस्य भारत ॥ देवशर्मोवाच ॥ बहुमायः स विप्रर्षे भ
गवान्पाकशासनः ॥ तांस्तान्विकुरुते भावान्बहूनथ मुहुर्मुहुः ॥ किरीटी वज्रधृग्धन्वी मुकुटी बद्धकुंडलः ॥ भ
वत्यथ मुहूर्तेन चंडालसमदर्शनः ॥ शिखी जटी चीरवासाः पुनर्भवति पुत्रक ॥ बृहच्छरीरश्च पुनश्चीरवासाः
पुनः पुनः ॥ गौरश्यामं च कृष्णं च वर्णं विकुरुते पुनः ॥ विरूपो रूपवांश्चैव युवा वृद्धस्तथैव च ॥ प्राज्ञो जडश्च मूक
श्च कृष्णो दीर्घस्तथैव च ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च भवत्यथ शतक्रतुः ॥
शुकवायसरूपी च हंसकोकिलरूपवान् ॥ सिंहव्याघ्रगजानां च रूपं धारयते पुनः ॥ दैवं दैत्यमथो राज्ञां वपुर्धारय
ते पि च ॥ अकृशो वायुभग्नांगः शकुनिर्विकृतिस्तथा ॥ चतुष्पाद्बहुरूपश्च पुनर्भवति बालिशः ॥ म
क्षिकामशकादीनां वपुर्धारयते पि च ॥ न शक्यमस्य ग्रहणं कर्तुं विपुल केनचित् ॥ अपि विश्वकृता ता
त येन सृष्टमिदं जगत् ॥ पुनरंतर्हितः शक्रो दृश्यते ज्ञानचक्षुषा ॥ वायुभूतश्च स पुनर्देवराजो भवत्यु
त ॥ एवंरूपाणि सततं कुरुते पाकशासनः ॥ तस्माद्विपुल यत्नेन रक्षेमां तनुमध्यमां ॥ यथा रुचिं नाव
लिहेद्देवेंद्रो भृगुसत्तम ॥ क्रतावुपहिते न्यस्तं हविः श्वेव दुरात्मवान् ॥ एवमाख्याय समुनिर्यज्ञं सकारोग
मत्तदा ॥ देवशर्मा महाभागस्ततो भरतसत्तम ॥ विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चिंतामुपेयिवान् ॥ रक्षां च पर
मां चक्रे देवराजान्महाबलात् ॥ किं नु शक्यं मया कर्तुं गुरुदाराभिरक्षणे ॥ मायाविस्सुरेंद्रो सौ दुर्धर्षश्च प्र
तिवीर्यवान् ॥ नापिधायाश्रमं शक्यो रक्षितुं पाकशासनः ॥ उटजं वा तथा ह्यस्य नानाविधसरूपता ॥ वा ॥ ५७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युरूपेण वा त्रा को गुरुपत्नीं प्रधर्षयेत् ॥ तस्मादिमां संप्रविश्य रुचिं स्थास्येहमद्य वै ॥ अथवा पौरुषेणेय
मशक्या रक्षितुं मया ॥ बहुरूपो हि भगवांश्छ्रूयते पाकशासनः ॥ सोहं योगबलादेनां रक्षिष्ये पाकशास
नात् ॥ गात्राणि गात्रैरस्याहं संप्रविश्येह रक्षितुं ॥ यद्युच्छिष्टामिमां पत्नीमद्य पश्यति मे गुरुः ॥ शप्स्यत्यसं
शयं कोपाद्दिव्यज्ञानो महातपाः ॥ न चेयं रक्षितुं शक्या यथान्या प्रमदा नृभिः ॥ मायावी हि सुरेंद्रोसाव
हो प्राप्तोस्मि संशयं ॥ अवश्यकरणीयं हि गुरोरिह हि शासनं ॥ यदि त्वेतदहं कुर्यामाश्चर्यं स्यात्कृतं मया ॥
योगेनानुप्रवेशो हि गुरुपत्न्याः कलेवरं ॥ निर्मुक्तस्य रजोरूपान्नापराधो भवेन्मम ॥ यथा हि शून्यां प
थिकः सभामध्ये वसेत्पथि ॥ तथाद्यावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेवरं ॥ असक्तः पद्मपत्रस्थो जलबिं
दुर्यथाचलः ॥ एवमेव शरीरेस्या निवत्स्यामि समाहितः ॥ इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः ॥
तपश्च विपुलं दृष्ट्वा गुरोरात्मन एव च ॥ इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति स भार्गवः ॥ अनुतिष्ठत्परं यत्नं त
था तच्छृणु पार्थिव ॥ गुरुपत्नीं समासीनो विपुलः स महातपाः ॥ उपासीनामनिंद्यांगीं यथार्थैः समलो
भयत्तदा ॥ नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्या रश्मीन्संयोज्य रश्मिभिः ॥ विवेश विपुलः कायमाकाशं पवनो यथा ॥
लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ॥ अविचेष्टन्नतिष्ठद्वै छायेवांतर्हितो मुनिः ॥ ततो विष्टभ्य विपुलो गुरुप मु १
त्न्याः कलेवरं ॥ उवास रक्षणे युक्तो न च सा तमबुध्यत ॥ यं कालं नागतो राजन्गुरुस्तस्य महात्मनः ॥
क्रतुं समाप्य स्वगृहं तं कालं सोभ्यरक्षत ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे विपुलोपाख्याने ॥ ॥ श्रीअ ३० ॥ ॥
ततः कदाचिद्देवेंद्रो दिव्यरूपवपुर्धरः ॥ इदमंतरमित्येवमभ्यगात्तमथाश्रमं ॥ रूपमप्रतिमं कृत्वा लोभ
नीयं जनाधिप ॥ दर्शनीयतमो भूत्वा प्रविवेश तमाश्रमं ॥ स ददर्श तमासीनं विपुलस्य कलेवरं ॥ निश्चे
ष्टं स्तब्धनयनं यथालेख्यगतं तथा ॥ रुचिरं रुचिरापांगीं पीनश्रोणिपयोधरां ॥ पद्मपत्रविशालाक्षीं सं
पूर्णेंदुनिभाननां ॥ सा तमालोक्य सहसा प्रत्युत्थातुमियेष ह ॥ रूपेण विस्मिता कोसीत्यथ वक्तुमिवेच्छती ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दा॰न॰॥ रुच्यां तु कामात्तु सती विष्टब्धा विपुलेन सा ॥ निगृहीता मनुष्येंद्र न शशाक विचेष्टितुं ॥ तामाबभाषे दे
॥५८॥ वेंद्रः साम्ना परमवल्गुना ॥ त्वदर्थमागतं विद्धि देवेंद्रं मां शुचिस्मिते ॥ क्लिश्यमानमनंगेन त्वत्संकल्प
भवेन ह ॥ तत्संप्राप्नुहि मां सुभ्रु पुरा कालोतिवर्तते ॥ तमेवंवादिनं शक्रं शुश्राव विपुलो मुनिः ॥ गुरुप
त्न्याः शरीरस्थो ददर्श त्रिदशाधिपं ॥ न शशाक च सा राजन् प्रत्युत्थातुमनिंदिता ॥ वक्तुं च नाशकद्राजन् वि
ष्टब्धा विपुलेन सा ॥ आकारं गुरुपत्न्यास्तु स विज्ञाय भृगूद्वहः ॥ निजग्राह महातेजा योगेन बलवत्प्र
भो ॥ बबंध योगबंधैश्च तस्याः सर्वेंद्रियाणि सः ॥ तां निर्विकारां दृष्ट्वा तु पुनरेव शचीपतिः ॥ उवाच
व्रीडितो राजंस्तां योगबलमोहितां ॥ एह्येहीति ततः सा तु प्रतिवक्तुमियेष तं ॥ स तां वाचं गुरोः पत्न्या
विपुलः पर्यवर्तयत् ॥ भोः किमागमने कृत्यमिति तस्याश्च निःसृता ॥ वक्त्राच्छशांकसदृशाद्वाणी संस्का
रभूषणा ॥ व्रीडिता सा तु तद्वाक्यमुक्त्वा परवशा तदा ॥ पुरंदरश्च तत्रस्थो बभूव विमनास्तदा ॥ स तद्वैकृ
तमालक्ष्य देवराजो विशांपते ॥ अवैक्षत सहस्राक्षस्तदा दिव्येन चक्षुषा ॥ स ददर्श मुनिं तस्याः शरीरांत
रगोचरं ॥ प्रतिबिंबमिवादर्शे गुरुपत्न्याः शरीरगं ॥ स तं घोरेण तपसा युक्तं दृष्ट्वा पुरंदरः ॥ प्रावेपत
सुसंत्रस्तः शापभीतस्तदा विभो ॥ विमुच्य गुरुपत्नीं तु विपुलः सुमहातपाः ॥ स्वं कलेवरमाविश्य शक्रं
भीतमथाब्रवीत् ॥ विपुल उवाच ॥ अजितेंद्रिय दुर्बुद्धे पापात्मक पुरंदर ॥ न चिरं पूजयिष्यंति देवा
स्त्वां मानुषास्तथा ॥ किं नु तद्विस्मृतं शक्र न तन्मनसि ते स्थितं ॥ गौतमेनासि यन्मुक्तो भगांकपरिचिह्नि
तः ॥ जाने त्वां बालिशमतिमकृतात्मानमस्थिरं ॥ मयेयं रक्ष्यते मूढ गच्छ पाप यथागतं ॥ नाहं त्वामद्य
मूढात्मन् दहेयं हि स्वतेजसा ॥ कृपायमानस्तु न त्वां दग्धुमिच्छामि वासव ॥ स च घोरतमो धीमान् गुरुस्त्वां
पापचेतसं ॥ दृष्ट्वा त्वां निर्दहेदद्य क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ॥ नैवं तु शक्र कर्तव्यं पुनर्मान्याश्च ते द्विजाः ॥ मा गमः ॥५८॥
ससुतामात्यः क्षयं ब्रह्मबलार्दितः ॥ अमरोस्मीति यद्बुद्धिं समास्थाय प्रवर्तसे ॥ मावमंस्था न तपसाम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साध्यं नाम किंचन ॥ भीष्म उ० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राज्ञो विपुलस्य महात्मनः ॥ अकिंचिदुक्त्वा प्रीतात्मा
स्तत्रैवांतरधीयत ॥ मुहूर्ते याते तस्मिंस्तु देवशर्मा महातपाः ॥ कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम स्वमाश्र
मं ॥ आगतेथ गुरौ राजन्विपुलः प्रियकर्मकृत् ॥ रक्षितां गुरवे भार्यां न्यवेदयदनिंदितां ॥ अभिवाद्य च शां
तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः ॥ विपुलः पर्युपातिष्ठद्यथापूर्वमशंकितः ॥ विश्रांताय ततस्तस्मै सहासीनाय
भार्यया ॥ निवेदयामास तदा विपुलः शक्रकर्म तत् ॥ तच्छ्रुत्वा स मुनिस्तुष्टो विपुलस्य प्रतापवान् ॥ बभूव
शीलवृत्ताभ्यां तपसा नियमेन च ॥ विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मनि तस्य तु ॥ धर्मे च स्थिरतां दृष्ट्वा सा
धु साध्वित्यभाषत ॥ प्रतिलभ्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणं ॥ वरेण छंदयामास देवशर्मा महामतिः ॥
स्थितिं च धर्मे जग्राह स तस्माद्गुरुवत्सलः ॥ अनुज्ञातश्च गुरुणा चचारानुत्तमं तपः ॥ तथैव देवशर्मापि सभार्यः
स महातपाः ॥ निर्भयो बलवृत्रघ्नाच्चचार विजने वने ॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे विपुलोपाख्याने ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥
विपुलस्त्वकरोत्तीव्रं ततः कृत्वा गुरोर्वचः ॥ तपो युक्तमथात्मानममन्यत स वीर्यवान् ॥ स तेन कर्मणा स्पर्द्धन्पृथि
वीं पृथिवीपते ॥ चचार गतभीः प्रीतो लब्धकीर्तिर्वरो नृप ॥ उभौ लोकौ जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः ॥ कर्मणा तेन कौ
रव्य तपसा विपुलेन च ॥ अथ काले व्यतिक्रांते कस्मिंश्चित्कुरुनंदन ॥ रुच्या भगिन्या आदानं प्रभूतधनधा
न्यवत् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु दिव्या काचिद्वरांगना ॥ बिभ्रती परमं रूपं जगामाथ विहायसा ॥ तस्याः शरीरात्
पुष्पाणि पतितानि महीतले ॥ तस्याश्रमस्याविदूरे दिव्यगंधानि भारत ॥ तान्यगृह्णात्ततो राजन्रुचिर्ललितलो
चना ॥ तदा निमंत्रकस्तस्या अंगेभ्यः क्षिप्रमागमत् ॥ तस्या हि भगिनी तात ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती ॥ भार्या चित्र
रथस्याथ बभूवांगेश्वरस्य वै ॥ पिनह्य तानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी ॥ आमंत्रिता ततोगच्छद्रुचिरंगपतेर्गृहं
पुष्पाणि तानि दृष्ट्वाथ तदांगेंद्रवरांगना ॥ भगिनीं चोदयामास पुष्पार्थे चारुलोचना ॥ सा भर्त्रे सर्वमाचष्ट रुचिः सु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रुचिराननां ॥ भगिन्या भाषितं सर्वं महर्षिस्तच्चाभ्यनंदत ॥ ततो विपुलमानाय्य देवशर्मा महातपाः ॥ पुष्पार्थे चो
दयामास गच्छ गच्छेति भारत ॥ विपुलस्तु गुरोर्वाक्यमविचार्य महातपाः ॥ स तथेत्यब्रवीद्राजंस्तं च देशं
जगाम ह ॥ यस्मिन्देशे तु तान्यासन्पतितानि नभस्तलात् ॥ अम्लानान्यपि तत्रासन्कुसुमान्यपराण्यपि
स ततस्तानि जग्राह दिव्यानि रुचिराणि च ॥ प्राप्तानि स्वेन तपसा दिव्यगंधानि भारत ॥ संप्राप्य तानि प्रीतात्मा
गुरोर्वचनकारकः ॥ तदा जगाम तूर्णं च चंपां चंपकमालिनीं ॥ स वने निर्जने तात ददर्श मिथुनं नृणां ॥ च
क्रवत्परिवर्तंतं गृहीत्वा पाणिना करं ॥ तत्रैकस्तूर्णमगमत्तेलदेव विवर्तयन् ॥ एकस्तु न तदा राजंश्चक्रतुः
कलहं ततः ॥ त्वं शीघ्रं गच्छसीत्येको ब्रवीन्नेति तथा परः ॥ नेति नेति च तौ राजन्परस्परमथोचतुः ॥ तयो
र्विस्पर्द्धतोरेवं शपथोयमभूत्तदा ॥ सहसोद्दिश्य विपुलं ततो वाक्यमथोचतुः ॥ आवयोरनृतं प्राह य
स्तस्याभूद्द्विजस्य वै ॥ विपुलस्य परे लोके या गतिः सा भवेदिति ॥ एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो विषण्णवदनो भव
त् ॥ एवं तीव्रतपाश्चाहं कष्टश्चायं परिश्रमः ॥ मिथुनस्यास्य किं मे स्यात्कृतं पापं यथा गतिः ॥ अनिष्टा सर्व
भूतानां कीर्तितानेन मे ध्रुवं ॥ एवं संचिंतयन्नेव विपुलो राजसत्तम ॥ अवाङ्मुखो दीनमना दध्यौ दुष्कृत
मात्मनः ॥ ततः षडन्यान्पुरुषानक्षैः कांचनराजतैः ॥ अपश्यद्दीव्यमानान्वै लोभहर्षान्वितांस्तथा ॥ कु
र्वतः शपथं तेन यः कृतो मिथुनेन तु ॥ विपुलं वै समुद्दिश्य तेपि वाक्यमथाब्रुवन् ॥ लोभमास्थाय योस्मा
कं विषमं कर्तुमुत्सहेत् ॥ विपुलस्य परे लोके या गतिस्तामवाप्नुयात् ॥ एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो नापश्यद्धर्मसंक
रं ॥ जन्मप्रभृति कौरव्य कृतपूर्वमथात्मनः ॥ संप्रदध्यौ तथा राजन्नग्नावग्निरिवाहितः ॥ दह्यमानेन मनसा शा
पं श्रुत्वा तथाविधं ॥ तस्य चिंतयतस्तात बह्व्यो दिननिशा ययुः ॥ इदमासीन्मनसि चैरुचा रक्षणकारितं ॥ लक्ष
णं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ॥ विधाय न मया चोक्तं सत्यमेतद्गुरोस्तथा ॥ एतदात्मनि कौरव्य दुष्कृतं विपुलस्त
दा ॥ अमन्यत महाभाग न यथा तच्च न संशयः ॥ स चंपां नगरीमेत्य पुष्पाणि गुरवे ददौ ॥ पूजयामास च गुरुं विधिव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्य गुरुप्रियः ॥ दानधर्मे विपुलोपाख्याने ॥ भीष्म उ० ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य शिष्यं वाक्यमथाब्रवीत् ॥
देवशर्मा महातेजा यत्तच्छृणु जनाधिप ॥ देवशर्मोवाच ॥ किं ते विपुल दृष्टं वै तस्मिन्शिष्य महावने ॥ ते
त्वां जानंति विपुल आत्मा च रजिरेव च ॥ विपुल उ० ॥ ब्रह्मर्षे मिथुनं किं तत्के च ते पुरुषा विभो ॥ ये मां
जानंति तत्त्वेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ देवशर्मोवाच ॥ यद्वै तन्मिथुनं ब्रह्मन्नहोरात्रं हि विद्धि तत् ॥ चक्र
वत्परिवर्तेते तत्ते जानाति दुष्कृतं ॥ ये च ते पुरुषा विप्र अक्षैर्दीव्यंति हृष्टवत् ॥ ऋतूंस्तानभिजा
नीहि ते ते जानंति दुष्कृतं ॥ न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्वसेत् ॥ नरो रहसि पापात्मा पापकं
कर्म वै द्विज ॥ कुर्वाणं हि नरं कर्म पापं रहसि सर्वदा ॥ पश्यंति ऋतवश्चापि तथा दिननिशोप्युत
तथैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ॥ कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम तच्च यथा कृतं ॥ ते त्वां हर्ष
स्मितं दृष्ट्वा गुरोः कर्मानिवेदकं ॥ स्मारयंतस्तथा प्राहुस्ते यथा श्रुतवान्भवान् ॥ अहोरात्रं वि
जानाति ऋतवश्चापि नित्यशः ॥ पुरुषे पापकं कर्म शुभं वा शुभकर्मणः ॥ तत्त्वया मम यत्कर्म व्यभि
चारोद्भवात्मकं ॥ नाख्यातमिति जानंतस्ते त्वामाहुस्तथा द्विज ॥ ते नैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो
यथा ॥ कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यच्चेह त्वया कृतं ॥ तथा शक्याच दुर्वृत्ता रक्षितुं प्रमदा द्विज ॥ न च
त्वं कृतवान्किंचिदतः प्रीतोस्मि तेनते ॥ यदि त्वहं त्वां दुर्वृत्तमद्राक्षं द्विजसत्तम ॥ शपेयं त्वामहं क्रोधा
न्न मेत्रास्ति विचारणा ॥ सज्जंति पुरुषे नार्यः पुंसां सोर्थश्च पुष्कलः ॥ अन्यथा रक्षतः शापोभविष्यत्ते
मतिश्च मे ॥ रक्षिता च त्वया पुत्र मम चापि निवेदिता ॥ अहं ते प्रीतिमांस्तात स्वस्थः स्वर्गं गमिष्यसि ॥ इ
त्युक्त्वा विपुलं प्रीतो देवशर्मा महानृषिः ॥ मुमोद स्वर्गमास्थाय सह भार्यः स शिष्यकः ॥ इदमाख्यातवां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आपि ममाख्यातं महामुनिः ॥ मार्कंडेयः पुरा राजन् गंगाकूले कथांतरे ॥ तस्माद्ब्रवीमि पार्थ त्वां स्त्रियो
रक्ष्याः स्मदेवच ॥ उभयं चैव दृश्यते तासु सततं साध्व साधु च ॥ स्त्रियो याः साध्व्यो महाभागाः संमता लोकमा
तरः ॥ धारयंति महीं राजन् इमां सवनकाननां ॥ असाध्व्यश्चापि दुर्वृत्ताः कुलघ्न्यः पापनिश्चयाः ॥ वि
ज्ञेया लक्षणैर्दुष्टैः स्वगात्रसहजैर्नृप ॥ एवमेतासु रक्ष्या वै शक्या कर्तुं महात्मभिः ॥ अन्यथा राज
शार्दूल न शक्या रक्षितुं स्त्रियः ॥ एता हि मनुजव्याघ्र तीक्ष्णास्तीक्ष्णपराक्रमाः ॥ नासामस्ति प्रि
यो नाम मैथुने संगमे ऋते ॥ एताः कृत्याश्च कार्याश्च कृताश्च भरतर्षभ ॥ न चैकस्मिन्रमंत्येताः पु
रुषे पांडुनंदन ॥ नासां स्नेहो नरैः कार्यस्तथैवेर्ष्या जनेश्वर ॥ खेदमास्थाय भुंजीत धर्ममास्थाय चै ५१
वह ॥ विहन्येतान्यथा कुर्वन्नरः कौरवनंदन ॥ सर्वथा राजशार्दूल युक्तिः सर्वत्र पूज्यते ॥ तेनै
केन तु रक्षा वै विपुलेन कृता स्त्रियाः ॥ नान्यः शक्तः त्रिलोकेस्मिन् रक्षितुं नृप योषितं ॥ इत्यनु
शासने दानधर्मे विपुलोपाख्यानं ॥ ॥ युधिष्टिर उ० ॥ यन्मूलं सर्वधर्माणां प्रजनस्य गृहस्य च ॥ पि
तृदेवातिथीनां च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिंत्यतमो मतः ॥ कीदृशाय प्र
देया स्यात्कन्येति वसुधाधिप ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिं च कर्म च ॥ सद्भिर्वंश
दोतव्या कन्या गुणयुते वरे ॥ ब्राह्मणानां सतामेष प्रोक्तो धर्मो युधिष्टिर ॥ आवाह्यमावहेद्देवं यो दद्या
दनुकूलतः ॥ शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ॥ आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत ए
व यः ॥ अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्टिर ॥ गांधर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥ धनेन बहु
धा क्रीत्वा संप्रलोभ्य च बांधवान् ॥ असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ हत्वा छित्वा च शीर्षाणि रु ॥ ६० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दतां रुदतीं गृहात्॥ प्रसह्य हरणं तात राक्षसो विधिरुच्यते॥ सुप्तां प्रमत्तां मत्तां वा रहो यत्रोपगछ
ति॥ स पापिष्ठो विवाहानां पैशाच प्रथितोधमः॥ पंचानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर॥ पैशा
चश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन॥ ब्राह्मः क्षात्रोथ गांधर्व एते धर्म्या नरर्षभ॥ पृथग्वा यदि वा मि
श्राः कर्त्तव्या नात्र संशयः॥ तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु॥ वैश्यः स्वजातां विंदेत ता
स्वपत्यं समं भवेत्॥ ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु॥ रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुर
परे जनाः॥ अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसंति साधवः॥ शूद्रायां जनयन्विप्रः प्रायश्चित्ती विधीय
ते॥ त्रिंशद्वर्षो दशवर्षां भार्यां विंदेत नग्निकां॥ एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात्॥ यस्यास्तु
न भवेद्भ्राता पिता वा भरतर्षभ॥ नोपयच्छेत तां जातु पुत्रिकाधर्मिणी हि सा॥ त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत क
तु८ न्यार्त्तुमती सती॥ चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते स्वयं भर्त्तारमर्जयेत्॥ प्रजा न हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ॥ अ
तोन्यथा वर्त्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः॥ असपिंडा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः॥ इत्येतामनुगच्छेत तं ध
र्मं मनुरब्रवीत्॥ ॥ युधिष्ठिर उ०॥ ॥ शुल्कमन्येन दत्तं स्याद्ददानीत्याह चापरः॥ बलादन्यः प्रभाषेत ध
नमन्यः प्रदर्शयेत्॥ पाणिग्रहीता चान्यः स्यात्कस्य भार्या पितामह॥ तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भव
तु नो भवान्॥ ॥ भीष्म उ०॥ ॥ यत्किंचित्कर्म मानुष्यं संस्थाय प्रदृश्यते॥ मंत्रवन्मंत्रितं तस्य मृषावा
दस्तु पातकः॥ भार्यापत्यृत्विगाचार्याः शिष्योपाध्याय एव च॥ मृषोक्ते दंडमर्हंति नेत्याहुरपरे जनाः॥
न ह्यकामेन संवासं मनुरेवं प्रशंसति॥ अयशस्यमधर्म्यं च यन्मृषाधर्मकोपनं॥ नैकांतो दोष एकस्मि
न्तदा केनोपपद्यते॥ धर्मतो यां प्रयच्छंति यां च क्रीणंति भारत॥ बंधुभिः समनुज्ञाते मंत्रहोमौ प्रयोज

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दा०ध०॥
॥६१॥
येत्॥ तथा सिध्यंति ते मंत्रा नादत्ताया: कथंचन॥ यस्त्वत्र मंत्रसमयो भार्यापत्योर्मिथ: कृत:॥ त
मेवाहुर्गरीयांसं यश्चासौ कतिभि: कृत:॥ देवदत्तां पतिर्भार्यां वेत्ति धर्मस्य शासनात्॥ स दैवीमा
नुषीं वाचमनृतां पर्युदस्यति॥॥ युधिष्ठिर उ०॥॥ कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेदाव्रजेद्वर:॥
धर्मकामार्थसंपन्नो वाच्यमत्रानृतं न वा॥ तस्मिन्नुभयतोदोषे कुर्वञ्छ्रेय: समाचरेत्॥ अयं न:
सर्वधर्माणां धर्मश्चिंत्यतमो मत:॥ तत्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान्॥ तदेतत्सर्वमा
चक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतां॥॥ भीष्म उ०॥॥ नैव निष्ठाकरं शुल्कं ज्ञात्वासीत्तेन नोहृतं॥ न हि शु
ल्कपरा: संत कन्यां ददति कर्हिचित्॥ अन्ये गुणैरुपेतं तु शुल्कं याचंति बांधवा:॥ अलंकृत्वा व
हस्वेति यो दद्यादनुकूलत:॥ यच्च तां च ददत्येवं न शुल्कं विक्रयो न स:॥ प्रतिगृह्य भवेद्देयमेष धर्म:
सनातन:॥ दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वं न भाषितं॥ ये चैवाहुर्ये च नाहुर्ये चावश्यं वदंत्युत॥ तस्मादा
ग्रहणात्पाणेर्याचयंति परस्परं॥ कन्यावर: पुरादत्तो मरुद्भिरिति न: श्रुतं॥ नानिष्टाय प्रदातव्या क
न्या इत्यृषिचोदितं॥ तन्मूलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मति:॥ समीक्ष्य च बहून्दोषान्संवासाद्विद्धि
निर्णयो:॥ यथा निष्ठाकरं शुल्कं न जातासीत्तथाशृणु॥ अहं विचित्रवीर्यस्य द्वे कन्ये समुपाहरं॥
जित्वा च मागधान्सर्वान्काशीनथ च कोशलान्॥ गृहीतपाणिरेकासीत्प्राप्तशुल्कापराभवत्॥ कन्या
गृहीता तत्रैका विसृज्येति मे पिता॥ अब्रवीदितरां कन्यामावहेति स कौरव:॥ अप्यन्याननुपृच्छ
ञ्शंकमान: पितुर्वच:॥ अतीवह्यस्य धर्मेच्छा पितुर्मेऽभ्यधिका भवत्॥ ततोहमब्रुवं राजन्नाचारेप्सुरिदं व ॥६१॥
च:॥ आचारं तत्वतो वेत्तुमिच्छामि च पुन: पुन:॥ ततो मयैवमुक्ते तु वाक्ये धर्मभृतां वर:॥ पिता मम महाराज

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जबाह्वीको वाक्यमब्रवीत् ॥ यदि वः शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणं तथा ॥ लाजांतरमुपासित प्राप्त
शुल्कामिति स्मृतं ॥ न हि धर्मविदः प्राहुः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतं ॥ येषां वै शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रह
णं तथा ॥ प्रसिद्धं भाषितं दाने तेषां प्रत्यायनं पुनः ॥ ये मन्यंते क्रयं शुल्कं न ते धर्मविदो नराः ॥ न चैतेभ्यः
प्रदातव्या न वोढव्या तथा विधा ॥ न ह्येव भार्या क्रेतव्या न विक्रय्या कथंचन ॥ ये च क्रीणंति दासीव वि
क्रीणंति तथैव च ॥ भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानां पापचेतसां ॥ अस्मिन्नर्थे सत्यवंतं पर्यपृछंत वै जनाः ॥ क
न्यायां प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रश्रामंगतः ॥ पाणिग्रहीता चान्यस्याद त्र नो धर्मसंशयः ॥ तं न छिंधि
महाप्राज्ञ त्वं हि वै प्राज्ञसंमतः ॥ तत्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ॥ तानेवं ब्रुवतः सर्वान् सत्यवा
न्वाक्यमब्रवीत् ॥ यत्रेष्टं तत्र देया स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ कुर्वते जीवतोप्येवं मृते नैवास्ति संशयः ॥
देवरं प्रविशेत्कन्या तप्येद्वापि तपः पुनः ॥ तमेवानुव्रता भूत्वा पाणिग्राहस्य काम्यया ॥ लिखंत्येव तु केषांचि
दपरे शनकैरपि ॥ इति ये संवदंत्यत्र त एकं निश्चयं विदुः ॥ तत्पाणिग्रहणात्पूर्वमंतरं यत्र वर्त्तते ॥ सर्वमंगल
मंत्रं वै मृषावादस्तु पातकः ॥ पाणिग्रहणमंत्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ॥ पाणिग्राहस्य भार्या स्याद्यस्य चाद्भिः
प्रदीयते ॥ इति देयं वदंत्यत्र त एकं निश्चयं विदुः ॥ अनुकूलामनुवंशां भ्रात्रा दत्तामुपाग्निकां ॥ परिक्रम्य य
थान्यायं भार्यां विंदेद्द्विजोत्तमः ॥ इत्यानुशासने पर्वणि दानधर्मेषु विवाहधर्मः ॥॥॥ युधिष्ठिर उ० ॥॥॥ कन्यायाः
प्राप्तशुल्कायाः पतिश्चेन्नास्ति कश्चन ॥ तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तन्नो ब्रूहि पितामह ॥॥ भीष्म उ० ॥॥ या पुत्रकस्य
ऋद्धस्य प्रतिपाल्या तदा भवेत् ॥ अथ चेन्नाहरेच्छुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा ॥ तस्यार्थेपत्यमीहेत येन न्याये
न शक्नुयात् ॥ न तस्मान्मंत्रवत्कार्यं कश्चित्कुर्वीत किंचन ॥ स्वयं वृतेन सा ज्ञप्ता पित्रा वै प्रत्यपद्यत ॥ तत्तस्यान्ये
प्रशंसंति धर्मज्ञा नेतरे जनाः ॥ एतत्तु नापरे चक्रुर्न परे जातु साधवः ॥ साधूनां पुनराचारो गरीयान् धर्मलक्ष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ ६२ ॥

पुत्रे १

णः ॥ अस्मिन्नेवं प्रकरणे सुकेतुर्वाक्यमब्रवीत् ॥ न स्माविदेहराजस्य जनकस्य महात्मनः ॥ असदा
चरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनं ॥ अत्र प्रश्नः संदेशयोवा सतामेवमुपालभेत् ॥ असदेव हि धर्मस्य प्रदा
नं धर्म आसुरः ॥ नानुशुश्रुम जात्वेतामिमां पूर्वेषु कर्मसु ॥ भार्यापत्योर्हि संबंधः स्त्रीपुंसोः स्वल्प ए
व तु ॥ रतिः साधारणो धर्म इति वाह स पार्थिवः ॥ युधिष्ठिरः ॥ अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीयते धनं ॥ पु
त्रवद्धि पितुस्तस्य कन्या भवितुमर्हति ॥ भीष्म० ॥ यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ॥ तस्या
मात्मनि तिष्ठंत्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ मातुश्च यौतुकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ॥ दौहित्र एव तद्रि
क्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥ ददाति हि स पिंडार्थं मातुर्मातामहस्य च ॥ दौहित्रयोरेव विशेषो नास्ति धर्मतः
अन्यत्र जामया सार्द्धं प्रजानां पुत्र ईहते ॥ दुहितान्यत्र जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते ॥ दौहित्रकेण धर्मे
णनात्र पश्यामि कारणं ॥ विक्रीतासु हि ये पुत्रा भवंति पितुरेव च ॥ असूयवस्त्वधर्मिष्ठाः परस्वादा
यिनः शठाः ॥ आसुराद्धि संभूता धर्माद्विषमवृत्तयः ॥ अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयंति पुराविदः धर्म
ज्ञा धर्मशास्त्रेषु निबद्धा धर्मसेतुषु ॥ यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति ॥ कन्यां वा जीवितार्थाय यः वि८
शुल्केन प्रयच्छति ॥ स स्मावरे महाघोरे निरये कालसाह्वये ॥ स्वेदं मूत्रं पुरीषं च तस्मिन्मूढः समश्नुते ॥ आ
र्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ॥ अल्पो वा बहु वा राजन्विक्रयस्तावदेव सः ॥ यद्यप्याचरितः
कैश्चिन्नैष धर्मः सनातनः ॥ अन्येषामपि दृश्यं ते लोभतः संप्रवृत्तयः ॥ वश्यां कुमारीं बलतो ये तां समुपभुं
जते ॥ एते पापस्य कर्तारस्तमस्यंधे वशेरते ॥ अन्योप्यथ न विक्रेयो मनुष्यः किं पुनः प्रजाः ॥ अधर्ममूलै
र्हि धनैः तैर्न्नीधर्मोथ कश्चन ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे विवाहधर्मे यमगाथा ॥ भीष्म० ॥ प्राचेतसस्य वच
नं कीर्तयंति पुराविदः ॥ यस्याः किंचिन्नाददते ज्ञातयो न स विक्रयः ॥ अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यतमं च ॥ ६२ ॥
तत् ॥ सर्वं प्रतिदेयं स्यात्कन्यायै तदशेषतः ॥ पितृभिर्भ्रातृभिश्चापि श्वशुरैरथ देवरैः ॥ पूज्या भूषयितव्याश्च

व१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बहुकल्याणमीप्सुभिः॥ यदि वै स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत्॥ अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनो न प्रव
र्द्धते॥ पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप॥ स्त्रियो यत्रैव पूज्यंते रमंते तत्र देवताः॥ अपूजिताश्च
यत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥ तदा चैतत्कुलं नास्ति यदा शोचंति जामयः॥ जामीशप्तानि गेहानि निकृ
त्तानीव कृत्यया॥ नैव भांति न वर्द्धंते श्रिया हीनानि पार्थिव॥ स्त्रियः पुंसां परिददे मनुर्जिगमिषुर्दिवं॥ अब
लाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः॥ ईर्ष्यवो मानकामाश्च चंडा ह्यसुहृदो बुधाः॥ स्त्रियस्तु मानम
र्हंति ता मानयत मानवाः॥ स्त्रीप्रत्ययो हि वै धर्मो रतिभोगाश्च केवलाः॥ परिचर्या नमस्कारास्तदायत्ता भ
वंतु वः॥ उत्पादनमपत्यस्य तज्जातस्य परिपालनं॥ प्रीत्यर्थं लोकयात्रायाः पश्यत स्त्रीनिबंधनं॥ संमान्य
मानाश्चैता हि सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ॥ विदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत॥ नास्ति यज्ञः क्रिया का
चिन्न श्राद्धं नोपवासकं॥ धर्मः स्वभर्तृशुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत॥ पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने
पुत्राश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति॥ श्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता॥ पालिता निगृ
हीता च श्रीः स्त्री भवति भारत॥ इत्यानुशासने दानधर्मे विवाहधर्मेषु॥ युधिष्ठिर उ०॥ सर्वशास्त्रविधा
नज्ञ राजधर्मविदुत्तम॥ अतीव संशयच्छेत्ता भवान्वै प्रथितः क्षितौ॥ कश्चित्तु संशयो मेस्ति तन्मे ब्रूहि पिता
मह॥ जातेस्मिन्संशये राजन्नन्यं पृच्छेम कं वयं॥ यथा नरेण कर्तव्यं धर्ममार्गानुवर्तिना॥ एतत्सर्वं महा
वा४ बाहो भवान्व्याख्यातुमर्हति॥ चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह॥ ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रति
मिच्छतः॥ तत्र जातेषु पुत्रेषु सर्वासां कुरुसत्तम॥ आनुपूर्व्येण कस्तेषां पित्र्यं दायाद्यमर्हति॥ केन वा किं ततो
हार्यं पितृवित्तात्पितामह॥ एतदिच्छामि कथितं विभागस्तेषु यः स्मृतः॥ भी०उ०॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वै
श्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः॥ एतेषु विहितो धर्मो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर॥ वैषम्याद्यथ वा लोभात्कामाद्वापि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परंतप॥ ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रा न तु दृष्टांतत स्मृता॥ शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधो गतिं॥ प्रायश्चित्ती
यते चापि विधिदृष्टेन कर्मणा॥ तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्युधिष्ठिर॥ आपद्यमानं ऋक्थं तु संप्रवक्ष्या
मि भारत॥ लक्षण्यं गोवृषो यानं यत्प्रधानतमं भवेत्॥ ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्पुत्र एकांशं वै पितुर्धनात्॥ शेषं तु
दशधा कार्यं ब्राह्मणस्वं युधिष्ठिर॥ तत्र तेनैव हर्त्तव्याश्चत्वारोंशाः पितुर्धनात्॥ क्षत्रियायास्तु यः पुत्रो ब्रा
ह्मणः सोप्यसंशयः॥ स तु मातुर्विशेषेण त्रीनंशान्हर्तुमर्हति॥ वर्णे तृतीये जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणाद
पि॥ द्विरंशस्तेन हर्त्तव्यो ब्राह्मणस्वाद्युधिष्ठिर॥ शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निष्पादेयधनः स्मृतः॥ अल्पं चा
पि प्रदातव्यं शूद्रापुत्राय भारत॥ दशधा प्रविभक्तस्य धनस्यैष भवेत्क्रमः॥ सवर्णासु तु जातानां समान्भागान्
प्रकल्पयेत्॥ अब्राह्मणं तु मन्यंते शूद्रापुत्रमनैपुणात्॥ त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत्॥ स्मृता ण०
श्च वर्णाश्चत्वारः पंचमो नाधिगम्यते॥ हरेच्च दशमं भागं शूद्रापुत्रः पितुर्धनात्॥ तत्तु दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं ह
र्तुमर्हति॥ अवश्यं हि धनं देयं शूद्रापुत्राय भारत॥ आनृशंस्यं परो धर्म इति तस्मै प्रदीयते॥ यत्र तत्र स
मुत्पन्नं गुणायैवोपपद्यते॥ यद्यप्येष सपुत्रः स्यादपुत्रो यदि वा भवेत्॥ नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय भार
त॥ त्रैवार्षिकाद्यदा भक्ताद्धिकं स्याद्द्विजस्य तु॥ यजेत तेन द्रव्येण न वृथा साधयेद्धनं॥ त्रिसाहस्रपरो दायः स्त्रि
यै देयो धनस्य वै॥ भर्त्रा तच्च धनं दत्तं यथार्हं भोक्तुमर्हति॥ स्त्रीणां तु पतिदायाद्यमुपभोगफलं स्मृतं॥ नाप
हारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचन॥ स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर॥ ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्कन्या
यथा पुत्रस्तथा हि सा॥ सा हि पुत्रसमा राजन्विहिता कुरुनंदन॥ एवमेव समुद्दिष्टो धर्मो वै भरतर्षभ॥
एतं धर्ममनुस्मृत्य न वृथा साधयेद्धनं॥ युधिष्ठिर उ०॥ शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यद्यदेयधनः स्मृतः॥ केन
प्रतिविशेषेण दशमोप्यस्य दीयते॥ ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः॥ क्षत्रियायां त ॥६३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

थैवस्याद्देशयायामपि चैव हि ॥ कस्मात्तु विषमं भागं भजेरन्नृपसत्तम ॥ यदा सर्वत्र यो वर्णाः स्वयोक्ता
ब्राह्मण इति ॥ भीष्म उ० ॥ दारा इत्युच्यते लोके नाम्नैकेन परंतप ॥ प्रोक्तेन चैव नाम्नायं विशेषः सुमहा
न्भवेत् ॥ तिस्रः कृत्वा पुरो भार्याः पश्चाद्विन्देत ब्राह्मणीं ॥ सा ज्येष्ठा सा च पूज्या स्यात्सा च भार्या गरीयसी
स्नानं प्रसाधनं भर्तुर्दंतधावनमंजनं ॥ हव्यं कव्यं च यच्चान्यत् धर्मयुक्तं गृहे भवेत् ॥ न तस्यां जातु
तिष्ठंत्यामन्यो लब्धुमर्हति ॥ ब्राह्मणी त्वेव कुर्याद्वा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ अन्नं पानं च माल्यं च वासां
स्याभरणानि च ॥ ब्राह्मण्यै तानि देयानि भर्तुः सा हि गरीयसी ॥ मनुनाभिहितं शास्त्रं यच्चापि कुरुनं
दन ॥ तत्राप्येष महाराज दृष्टो धर्मः सनातनः ॥ अथ चेदन्यथा कुर्याद्यदि कामाद्युधिष्ठिर ॥ यथा ब्राह्म
णचांडालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ब्राह्मण्याः सदृशः पुत्रः क्षत्रियायाश्च यो भवेत् ॥ राजन्विशेषो यस्त्वे
त्र वर्णयोरुभयोरपि ॥ न तु जात्या समा लोके ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ॥ ब्राह्मण्याः प्रथमः पुत्रो भूयान्स्याद्राज
सत्तम ॥ भूयोभूयोपि संहार्यः पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ यथा न सदृशी जातु ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ॥ क्षत्रिया
यास्तथा वैश्या न जातु सदृशी भवेत् ॥ श्रीश्च राज्यं च कोषश्च क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ॥ विहितं दृश्यते राजन्सा
गरांता च मेदिनी ॥ क्षत्रियो हि स्वधर्मेण श्रियं प्राप्नोति भूयसीं ॥ राजा दंडधरो राजन् रक्षात्रो नान्यत्र क्षत्रिया
त् ॥ ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि देवताः ॥ तेषु राजन्प्रवर्तेत पूजया विधिपूर्वकं ॥ प्रणीतमृषिभिर्ज्ञात्वा
धर्मं शाश्वतमव्ययं ॥ लुप्यमानं स्वधर्मेण क्षत्रियो ह्येव रक्षति ॥ दस्युभिर्ह्रियमाणं च धनं दाराश्च सर्वशः
सर्वेषामेव वर्णानां त्राता भवति पार्थिवः ॥ भूयान्स्यात्क्षत्रियापुत्रो वैश्यापुत्रान्न संशयः ॥ भूयस्तेनापि
हर्तव्यं पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ उक्तं ते विधिवद्राजन्ब्राह्मणस्य पितामह ॥ इतरेषां तु वर्णानां
कथं वै नियमो भवेत् ॥ भीष्म उ० ॥ क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनंदन ॥ तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततः स्मृतः॥ एष एव क्रमो हि स्यात्क्षत्रियाणां युधिष्ठिरः॥ अष्टधा तु भवेत्कार्यं क्षत्रियस्वं जनाधिप
क्षत्रियाया हरेत्पुत्रश्चतुरोंशान्पितुर्धनात्॥ युद्धावहारिकं यच्च पितुः स्यात्स हरेत्तु तत्॥ वैश्यापुत्रस्तु
भागांस्त्रीच्छूद्रापुत्रस्तथाष्टमं॥ सोपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति॥ एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनंद
न॥ द्वितीया तु भवेच्छूद्रा न तु दृष्टांततः स्मृता॥ वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ॥ शूद्रायां चापि कौं
यत ५ तेयो विनियमः स्मृतः॥ पंचधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्वं भरतर्षभ॥ तयोरपत्ये वक्ष्यामि भागं च जनाधिप॥ वैश्या
पुत्रेण हर्तव्याश्चत्वारोंशाः पितुर्धनात्॥ पंचमस्तु स्मृतो भागः शूद्रापुत्राय भारत॥ सोपि दत्तं हरेत्पित्रा
नादत्तं हर्तुमर्हति॥ त्रिभिर्वर्णैः सदा जातः शूद्रोदेयधनो भवेत्॥ शूद्रस्य स्यात्सवर्णैव भार्या नान्या कथं
चन॥ समभागाश्च पुत्राः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत्॥ जातानां समवर्णायाः पुत्राणामविशेषतः॥ सर्वेषामेव व
र्णानां समभागो धनात्स्मृतः॥ ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादेकांशो यः प्रधानतः॥ एष दायविधिः पार्थ पूर्व
मुक्तः स्वयंभुवा॥ समवर्णासु जातानां विशेषोस्त्यपरो नृप॥ विवाहवैशिष्ट्यकृतः पूर्वः पूर्वो विशिष्येते
हरेत् ज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुल्यासुतेष्वपि॥ मध्यमो मध्यमं चैव कनीयांस्तु कनीयसं॥ एवं जातिषु स
र्वासु सवर्णः श्रेष्ठतां गतः॥ महर्षिरपि चैतद्वै मारीचः काश्यपोब्रवीत्॥ दानधर्मे विवाहधर्मे रिक्थविभागः॥
॥॥ युधिष्ठिर उ०॥॥ अर्थाश्रयाद्वा कामाद्वा वर्णानां वाप्यनिश्चयात्॥ अज्ञानाद्वापि वर्णानां जायते वर्ण
संकरः॥ तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसंकरे॥ को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह॥ भीष्म उ०॥॥
चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च केवलं॥ असृजत्स हि यज्ञार्थे पूर्वमेव प्रजापतिः॥ भार्याश्चतस्रो विप्रस्य
द्वयोरात्मा प्रजायते॥ आनुपूर्व्याद्द्वयोर्हीनौ मातृजात्यौ प्रसूयतः॥ परं शवाद्ब्राह्मणस्यैष पुत्रः शूद्रापुत्रं पारश ॥६४॥
वं तमाहुः॥ शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्यात्स्वचारित्रं नित्यमथो न जह्यात्॥ सर्वानुपायानथ संप्रधार्य समुद्ध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रेकस्य कुलस्य तत्तं ॥ ज्येष्ठो यवीयान पियो द्विजस्य शुश्रूषया दानपरायणस्यात् ॥ तिस्त्रः क्षत्रियसंबंधा
द्वयोरात्मास्य जायते ॥ हीनवर्णास्तृतीयायां शूद्रा उग्र इति स्मृतिः ॥ द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्मास्य जा
यते ॥ वैश्या शूद्रस्य कन्यायां शूद्र एव प्रजायते ॥ शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ अतो विशिष्ट
स्तु धर्मो गुरुदारप्रवर्षकः ॥ बाह्यं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यविगर्हितं ॥ विप्रायां क्षत्रियो ब्राह्मं सूतं स्तोमक्रिया
परं ॥ वैश्यो वैदेहकं चापि मौद्गल्यमपवर्जितं ॥ शूद्रश्चंडालमत्युग्रं वध्यघ्नं बाह्यवासिनं ॥ ब्राह्मण्यां संप्रजा
यंते इत्येते कुलपांसनाः ॥ एते मतिमतां श्रेष्ठ वर्णसंकरजाः प्रभो ॥ क्षत्रियां जायते वैश्यान्मागधो वाक्यजी
वनः ॥ शूद्रान्निषादो मत्स्यघ्नः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् ॥ शूद्रादायोगवं चापि वैश्यायां ग्रामधार्मिणः ॥ ब्रा
ह्मणैरप्रतिग्राह्यस्तक्षा स्वधनजीवनः ॥ एतेपि सदृशान्वर्णान्जनयंति स्वयोनिषु ॥ मातृजात्यां प्रसूयंते ह्यव
रा हीनयोनिषु ॥ यथा चतुर्षु वर्णेषु द्वयोरात्मास्य जायते ॥ आनंतर्यात्प्रजायंते तथा बाह्याः प्रधानतः ॥ ते चापि
सदृशं वर्णं जनयंति स्वयोनिषु ॥ परस्परस्य दारेषु जनयंति विगर्हितान् ॥ यथा शूद्रोपि ब्राह्मण्यां जंतुं बाह्यं
प्रसूयते ॥ एवं बाह्यात्तराद्बाह्यश्चातुर्वर्ण्यात्प्रजायते ॥ प्रतिलोमं तु वर्तंते बाह्याद्बाह्यतरात्पुनः ॥ हीनाद्धी
नाः प्रसूयंते वर्णाः पंचदशैव तु ॥ अगम्यागमनाच्चैव जायते वर्णसंकरः ॥ बाह्यानामनुजायंते सैरंध्रं मा
गधेषु च ॥ प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनं ॥ अतश्चायोगवं सूते वागुरं बंधजीविनं ॥ सैरंध्रं वैदेहः
संप्रसूतेथ माधुकं ॥ निषादो मद्गुरं सूते दाशं नावोपजीविनं ॥ मृतपं चापि चांडालं श्वपाकमिति विश्रुतं
चतुरो मागधी सूते क्रूरान्मायोपजीविनः ॥ मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगंधमिति विश्रुतं ॥ वैदेहकाच्च पापिष्ठ
तं क्रूरं भार्योपजीविनं ॥ निषादान्मद्रनाभं च खरयानप्रयायिनं ॥ चांडालात्पुल्कसं चापि खराश्वगज
भोजिनं ॥ मृतचैलप्रतिच्छन्नं भिन्नभाजनभोजिनं ॥ आयोगवीषु जायंते हीनवर्णास्त एव त्रयः ॥ क्षुद्रो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वैदेहकादंध्रोवहिर्ग्रामप्रतिश्रयः ॥ कारावरो निषाद्यां तु चर्मकारात्प्रसूयते ॥ चंडालात्पांडुसौपा
कंस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥ आहिंडको निषादेन वैदेह्यां संप्रसूयते ॥ चंडालेन तु सोपाको चंडाल
समवृत्तिमान् ॥ निषादी चापि चांडालात्पुत्रमंतेवसायिनं ॥ श्मशानगोचरं सूते वाह्यैरपि वहिःकृतं
इत्येताः संकरे जाताः पितृमातृव्यतिक्रमात् ॥ प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ चतुर्णामे
व वर्णानां धर्मो नान्यस्य विद्यते ॥ वर्णानां धर्महीनेषु संख्या नास्तीह कस्यचित् ॥ यदृच्छयोपसंपन्नै
र्यज्ञसाधुवहिष्कृतैः ॥ वाह्या वाह्यैस्तु जायंते यथावृत्ति यथाश्रयं ॥ चतुःपथश्मशानानि शैलांश्चान्या
न्वनस्पतीन् ॥ कार्ष्णायसमलंकारं परिगृह्य च नित्यशः ॥ वसेयुरेते विज्ञाता वर्त्तयंतः स्वकर्म्मभिः ॥ युं
जतो वाप्यलंकारांस्तथोपकरणानि च ॥ गोब्राह्मणार्थे साहाय्यं कुर्वाणा वै न संशयः ॥ आनृशंस्यमनु
क्रोशः सत्यवाक्यं तथा क्षमा स्वशरीरैरपि त्राणं वाह्यानां सिद्धिकारणं ॥ भवंति मनुजव्याघ्र तत्र मे
नास्ति संशयः ॥ यथोपदेशं परिकीर्त्तितासु नरः प्रजायेत विचार्य बुद्धिमान् ॥ विहीनयोनिर्हि सुतोवसाद
येत्तितीर्षमाणं हि यथोपलो जले ॥ अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ॥ नयंति ह्युत्पथं नार्यः का
मक्रोधवशानुगं ॥ स्वभावश्चैव नारीणां नराणामिह दूषणं ॥ अत्यर्थं न प्रसज्जंते प्रमदासु विपश्चितः
॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ वर्णापेतमविज्ञायनरं कलुषयोनिजं ॥ आर्यरूपमिवानार्यं कथं विद्यामहे वयं ॥ भीष्म
उ० ॥ योनिसंकलुषे जातं नानाभावसमन्वितं ॥ कर्मभिः सज्जनाचीर्णैर्विज्ञेया योनिशुद्धता ॥ अनार्यत्व
मनाचारः क्रूरत्वं निष्क्रियात्मता ॥ पुरुषं व्यंजयंतीह लोके कलुषयोनिजं ॥ पित्र्यं वा भजते शीलं मातृजं वा
तथोभयं ॥ न कथंचन संकीर्णः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ यथैव सदृशो रूपे मातापित्रोर्हि जायते ॥ व्याघ्रश्चित्रै
स्तथा योनिं पुरुषः स्वां नियच्छति ॥ कुले स्रोतसि संछन्ने यस्य स्याद्योनिसंकरः ॥ संश्रयत्येव तच्छीलं नरोल्प

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मथवा बकुं ॥ आर्यरूपसमाचारं चरंतं कृतकेपथि ॥ सुवर्णमन्यवर्णं वा स्वशीलं शास्ति निश्चये ॥ नाना
वृत्तेषु भूतेषु नानाकर्मरतेषु च ॥ जन्मवृत्तसमं लोके सुश्लिष्टं न विरज्यते ॥ शरीरमिह सत्वेन न तस्य परिकृष्य
ते ॥ ज्येष्ठमध्यावरं सत्वं तुल्यसत्वं प्रमोदते ॥ ज्यायांसमपि शीलेन विहीनं नैव पूजयेत् ॥ अपि शूद्रं च धर्म
ज्ञं सद्वृत्तमभिपूजयेत् ॥ आत्मानमाख्याति हि कर्मभिर्नरः सुशीलचारित्रकुलैः शुभाशुभैः ॥ प्रनष्टम
प्यात्मकुलं तथा नरः पुनः प्रकाशं कुरुते स्वकर्मतः ॥ योनिष्वेतासु सर्वासु संकीर्णास्वितरासु च ॥ यत्रात्मा
नं न जनयेद्बुधस्तां परिवर्जयेत् ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे विवाहधर्मे वर्णसंकरो नाम ॥ युधिष्ठिर ॥
ब्रूहि तात कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक्पृथक् ॥ कीदृशां कीदृशाश्चापि पुत्राः कस्य च के च ते ॥ विप्रवादाः
सुबहवः श्रूयंते पुत्रकारिताः ॥ अत्र नो मुह्यतां राजन्संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ भीष्म उ ॥ आत्मा पुत्रस्तु
विज्ञेयस्तस्यानंतरजश्च यः ॥ नियुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतजस्तथा ॥ पतितस्य तु भार्यायां भर्त्रा
सुसमवेतया ॥ तथा दत्तकृतौ पुत्रावध्योढश्च तथापरः ॥ षडपध्वंसजाश्चापि कानीनापसदास्तथा ॥ इत्ये
ते वै समाख्यातास्तान्विजानीहि भारत ॥ युधिष्ठिर उ ॥ षडपध्वंसजाः के स्युः के वाप्यपसदास्तथा ॥ एतत्स
र्वं यथातत्वं व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ॥ भीष्म उ० ॥ त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ वर्णयोश्च द्वयोः
स्यातां यौ राजन्यस्य भारत ॥ एको विड्वर्ण एवाथ तथात्रैवोपलक्षितः ॥ षडपध्वंसजास्ते हि तथैवापसदाञ्छृ
णु ॥ चंडालो व्रात्यवेणौ च ब्राह्मण्यां क्षत्रियासु च ॥ वैश्यायां चैव शूद्रस्य लक्ष्यंतेऽपसदास्त्रयः ॥ मागधो वा
मकश्चैव द्वौ वैश्यस्योपलक्षितौ ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां च क्षत्रियस्यैक एव तु ॥ ब्राह्मण्यां लक्ष्यते सूत इत्येतेऽप
सदाः स्मृताः ॥ पुत्रा ह्येते न शक्यंते मिथ्या कर्तुं नराधिप ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ क्षेत्रजं केचिदेवाहुः सुतं केचित्तु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥६६॥

क्षेत्र ५

शुक्रजं ॥ तुल्यावेतौ सुतौ कस्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ रेतजो वा भवेत्पुत्रस्त्यक्तो वा क्षेत्रजो
भवेत् ॥ अध्योढः समयं भित्वेति तदेव निबोध मे ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ रेतजं विद्म वै पुत्रं क्षेत्रजस्यात्मजः क
थं ॥ अध्योढं विद्म वै पुत्रं भित्वा तु समयं कथं ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ आत्मजं पुत्रमुत्पाद्य यस्त्यजेत्कारणांतरे ॥ न
तत्र कारणं रेतः स क्षेत्रस्वामिनो भवेत् ॥ पुत्रकामो हि पुत्रार्थे यां वृणीते विशांपते ॥ क्षेत्रजं तु प्रमाणं स्या
न्न वै तत्रात्मजः सुतः ॥ अन्यत्र क्षेत्रजः पुत्रो लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ न ह्यात्मा शक्यते हंतुं दृष्टांतोपगतो ह्यसौ
कश्चिच्च कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ॥ न तत्र रेतः क्षेत्रं वा यत्र लक्ष्येत भारत ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ कीदृशः
कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ॥ शुक्रं क्षेत्रं प्रमाणं वा यत्र लक्ष्यं न भारत ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ मातापितृभ्यां
यस्त्यक्तः पथि यस्तं प्रकल्पयेत् ॥ न चास्य मातापितरौ ज्ञायेते स हि कृत्रिमः ॥ अस्वामिकस्य स्वामित्वं यस्मि
न्संप्रतिलक्षयेत् ॥ यो वर्णः पोषयेत्तं च तद्वर्णस्तस्य जायते ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ कथमस्य प्रयोक्तव्यः संस्का
रः कस्य वा कथं ॥ देया कन्या कथं चेति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ आत्मवत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामिव
त्तथा ॥ त्यक्तो मातापितृभ्यां यः सवर्णं प्रतिपद्यते ॥ तद्गोत्रवर्णजं तस्य कुर्यात्संस्कारमच्युत ॥ संस्कृतस्य
तु यत्तस्य वर्णगोत्रं भवेत्कृत ॥ अथ देया तु कन्या स्यात्तद्वर्णस्य युधिष्ठिर ॥ संस्कर्तुं वर्णगोत्रं च मातृवर्णवि
निश्चये ॥ कानीनाध्यूढजौ चापि विज्ञेयौ पुत्रकिल्बिषौ ॥ तावपि स्वाविव सुतौ संस्कार्याविति निश्चयः ॥ क्षेत्र
जो वाप्यपसदो ये ध्योढास्तेषु चाप्यथ ॥ आत्मवद्वै प्रयुंजीरन्संस्कारान्ब्राह्मणादयः ॥ धर्मशास्त्रेषु वर्णानां नि
श्चयोयं प्रदृश्यते ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ॥ दानधर्मे विवाहधर्मः ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ दर्श
ने कीदृशः स्नेहः संवासे च पितामह ॥ महाभाग्यं गवां चैव तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ हंत ते कथयि
ष्यामि पुरावृत्तं महाद्युते ॥ नहुषस्य च संवादं महर्षेश्च्यवनस्य च ॥ पुरा महर्षिश्च्यवनो भार्गवो भरतर्षभ ॥ उ ॥६६॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दवासकृतारंभो बभूव स महाव्रतः ॥ निहत्य मानं क्रोधं च प्रहर्षं शोकमेव च ॥ वर्षाणि द्वादश मुनिर्ज्ज
लवासे धृतव्रतः ॥ आदधत्सर्वभूतेषु विश्रंभं परमं शुभं ॥ जलेचरेषु सर्वेषु शीतरश्मिरिव प्रभुः ॥ स्थाणु
भूतः शुचिर्भूत्वा दैवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ गंगायमुनयोर्मध्ये जलं संप्रविवेश ह ॥ गंगायमुनयोर्वेगं सुभीमं
भीमनिस्वनं ॥ प्रतिजग्राह शिरसा वातवेगसमं जवे ॥ गंगा च यमुना चैव सरितश्चैव सरांसि च ॥ प्रदक्षिणमृषिं
चक्रुर्न्न चैनं पर्यपीडयन् ॥ अंतर्ज्जले स सुष्वाप काष्टभूतो महामुनिः ॥ ततश्चोर्द्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्ष
भ ॥ जलौकसां स सत्वानां बभूव प्रियदर्शनः ॥ उपाजिघ्रंत च तदा तस्योष्टं हृष्टमानसाः ॥ तत्र तस्यासतः कालः
समतीतोभवन्महान् ॥ ततः कदाचित्समये कस्मिंश्चिन्मत्स्यजीविनः ॥ तं देशं समुपाजग्मुर्ज्जालहस्ता महा
द्युते ॥ निषादा बहवस्तत्र मत्स्योद्धरणनिश्चयाः ॥ व्यायता बलिनः शूराः सलिलेष्वनिवर्त्तिनः ॥ अभ्याय
युश्च तं देशं निश्चिता जालकर्म्मणि ॥ जालं ते योजयामासुर्न्निःशेषेण जनाधिप ॥ मत्स्योदकं समासाद्य तदा
भरतसत्तम ॥ ततस्ते बहुभिर्योगैः कैवर्त्ता मत्स्यकांक्षिणः ॥ गंगायमुनयोर्वारि जालैरभ्यकिरंस्ततः ॥
जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं तथा ॥ विस्तारायामसंपन्नं यत्तत्र सलिले क्षमं ॥ ततस्ते सुमहच्चैव बल
वच्च सुवर्त्तितं ॥ अवतीर्य ततः सर्वे जालं चकृषिरे तदा ॥ अभीतरूपाः संहृष्टा अन्योन्यवशवर्त्तिनः ॥ बबंधु
स्तत्र मत्स्यांश्च तथान्यान् जलचारिणः ॥ तथा मत्स्यैः परिवृतं च्यवनं भृगुनंदनं ॥ आकर्षयन्महाराज जाले
नाथ यदृच्छया ॥ नदीशैवलदिग्धांगं हरिश्मश्रुजटाधरं ॥ लग्नैः शंखगणैर्गात्रैः क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितं ॥ तं जा
लेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगं ॥ सर्वे प्रांजलयो दाशाः शिरोभिः प्रापतन् भुवि ॥ परिखेदपरित्रासाज्जालस्याक
र्षणेन च ॥ मत्स्या बभूवुर्व्यापन्नाः स्थलसंस्पर्शनेन च ॥ स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतं ॥ बभूव कृ
पयाविष्टो निश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ निषादा ऊचुः ॥ अज्ञानाद्यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु ॥ करवाम प्रियं किं
ते तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ॥ यो मेद्य परमः कामस्तं शृणुध्वं समाहि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ताः ॥ प्राणोत्सर्गं विक्रयं च मत्स्यैर्यास्याम्यहं सह ॥ संवासान्नोत्सहे त्यक्तुं सलिले ध्युषितानहं ॥ इत्युक्तास्ते
निषादास्तु सुभृशं भयकंपिताः ॥ सर्वे विवर्णवदना नहुषाय न्यवेदयन् ॥ ॥ दानधर्मे च्यवनोपाख्याने ॥ ॥ भीष्म उ० ॥
नहुषस्तु ततः श्रुत्वा च्यवनं तं तथागतं ॥ त्वरितः स ययौ तत्र सहामात्यपुरोगमः ॥ शौचं कृत्वा यथान्यायं सप्रांज
लिः प्रयतो नृपः ॥ आत्मानमाचचक्षे च च्यवनाय महात्मने ॥ अर्चयामास तं चापि तस्य राज्ञः पुरोहितः ॥ स
त्यव्रतं महात्मानं देवकल्पं विशांपते ॥ ॥ नहुष उ० ॥ ॥ करवाणि प्रियं किं ते तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ सर्वं कर्तास्मि
भगवन् यद्यपि स्यात्सुदुःकरं ॥ ॥ च्यवन उ० ॥ ॥ श्रमेण महता युक्ताः कैवर्ता मत्स्यजीविनः ॥ मम मूल्यं प्रयच्छे
भ्यो मत्स्यानां विक्रयैः सह ॥ ॥ नहुष उ० ॥ ॥ सहस्रं दीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहितः ॥ निःक्रयार्थं भगवतो
यथाह भृगुनंदनः ॥ ॥ च्यवन उ० ॥ ॥ सहस्रं नाहमर्हामि किं वा त्वं मन्यसे नृप ॥ सदृशं दीयतां मूल्यं स्वबुद्ध्या नि
श्चयं कुरु ॥ ॥ नहुष उ० ॥ ॥ सहस्राणां शतं विप्र निषादेभ्यः प्रदीयतां ॥ स्यादिदं भगवन्मूल्यं किं वान्यन्मन्यते भ
वान् ॥ ॥ च्यवन उ० ॥ ॥ नाहं शतसहस्रेण निमेयः पार्थिवर्षभ ॥ दीयतां सदृशं मूल्यममात्यैः सह चिंतय ॥ न
हुष उ० ॥ कोटिः प्रदीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ॥ यदेतदपि नो मूल्यमतो भूयः प्रदीयतां ॥ च्यवन उ० ॥
राजन्नार्हाम्यहं कोटिं भूयो वापि महाद्युते ॥ सदृशं दीयतां मूल्यं ब्राह्मणैः सह चिंतय ॥ ॥ नहुष उ० ॥ अर्द्धं
राज्यं समग्रं वा निषादेभ्यः प्रदीयतां ॥ एतन्मूल्यमहं मन्ये किं वान्यन्मन्यसे द्विज ॥ च्यवन उ० ॥ अर्द्धराज्यं सम
ग्रं च मूल्यं नार्हामि पार्थिव ॥ सदृशं दीयतां मूल्यमृषिभिः सह चिंत्यतां ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ महर्षेर्वचनं श्रुत्वा नहुषो
दुःखकर्षितः ॥ स चिंतयामास तदा सहामात्यपुरोहितः ॥ तत्रान्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः ॥ नहुष
स्य समीपस्थो गविजातो भवन्मुनिः ॥ स तमाभाष्य राजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः ॥ तोषयिष्याम्यहं विप्रं यथा
तुष्टो भविष्यति ॥ नाहं मिथ्या वचो ब्रूयां स्वैरेष्वपि कुतोन्यथा ॥ भवतो यदहं ब्रूयां तत्कार्यमविशंकया ॥ नहु
ष उ० ॥ ब्रवीतु भगवान्मूल्यं महर्षेः सदृशं भृगोः ॥ परित्रायस्व मामस्मद्विषयं च कुलं च मे ॥ हन्याद्धि भग ॥ ६७ ॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वान्कुर्य्याद्त्रैलोक्यमपि केवलं ॥ किं पुनर्मांतपोहीनं बाहुवीर्य्यपरायणं ॥ अगाधे ऽम्भसि मग्नस्य सामात्य
स्य सहर्त्विजः ॥ भवान्भव महर्षे ऽलं कुरु मूल्यविनिश्चयं ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रता
पवान् ॥ उवाच हर्षयन्सर्वान्नमात्यान्पार्थिवं च तं ॥ अनर्घेया महाराज द्विजा वर्णेषु चोत्तमाः ॥ गावश्च पु
रुषव्याघ्र गोर्मूल्यं परिकल्प्यतां ॥ नहुषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं नृप ॥ महर्षेण महता युक्तः सामात्य
पुरोहितः ॥ अभिगम्य भृगोः पुत्रं च्यवनं संशितव्रतं ॥ इदं प्रोवाच नृपते वाचा संतर्पयन्निव ॥ नहुष उ०
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा क्रीतो ऽसि भार्गव ॥ एतन्मूल्यमहं मन्ये तव धर्मभृतां वर ॥ च्यवन उ० ॥ उत्तिष्ठा
म्येष राजेंद्र सम्यक्क्रीतो ऽस्मि ते ऽनघ ॥ गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किंचिदिहाच्युत ॥ कीर्तनं श्रवणं
दानं दर्शनं चापि पार्थिव ॥ गवां प्रशस्यते वीर सर्वपापहरं शिवं ॥ गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोषु पाप्मा
न विद्यते ॥ अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः ॥ स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ॥ गावो यज्ञ
स्य नेत्र्यो वै तथा यज्ञस्य ता मुखं ॥ अमृतं ह्यव्ययं दिव्यं क्षरंति च वहंति च ॥ अमृतायतनं चैताः सर्वलोक
नमस्कृताः ॥ तेजसा वपुषा चैव गावो वह्निसमा भुवि ॥ गावो हि सुमहत्तेजः प्राणिनां च सुखप्रदाः ॥ निविष्टं
गोकुलं यत्र श्वासं मुंचति निर्भयं ॥ विराजयति तं देशं पापं चास्यापकर्षति ॥ गावः स्वर्गस्य सोपानं गावः
स्वर्गे ऽपि पूजिताः ॥ गावः कामदुहो देव्यो नान्यत्किंचित्परं स्मृतं ॥ इत्येतन्गोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं भरतर्षभ
गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ॥ ॥ निषादा ऊचुः ॥ ॥ दर्शनं कथनं चैव सहास्माभिः कृतं मुने
सतां सप्तपदं मित्रं प्रसादं नः कुरु प्रभो ॥ हवींषि सर्वाणि यथा ह्युपभुंक्ते हुताशनः ॥ एवं त्वमपि धर्मा
त्मन्पुरुषाग्निः प्रतापवान् ॥ प्रसादयामहे विद्वन्भवंतं प्रणता वयं ॥ अनुग्रहार्थमस्माकमियं गौः प्रति
गृह्यतां ॥ ॥ च्यवन उ० ॥ ॥ कृपणस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ॥ नरं समूलं दहति कक्षमग्निरिव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्वलन् ॥ प्रतिगृह्णामि वो धेनुं कैवर्ता मुक्तकिल्बिषाः ॥ दिवं गच्छत वै क्षिप्रं मत्स्यैः सह जलो
द्भवैः ॥ ॥ भीष्म० ॥ ततस्तस्य प्रभावात्ते महर्षेर्भावितात्मनः ॥ निषादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यै
र्दिवं ययुः ॥ ततः स राजा नहुषो विस्मितः प्रेक्ष्य धीवरान् ॥ आरोहमाणांस्त्रिदिवं मत्स्यांश्च भरत
र्षभ ॥ ततस्तौ गविजश्चैव च्यवनश्च भृगूद्वहः ॥ वराभ्यामनुरूपाभ्यां छंदयामासतुर्नृपं ॥ त
तो राजा महावीर्यो नहुषः पृथिवीपतिः ॥ परमित्यब्रवीत्प्रीतस्तदा भरतसत्तम ॥ ततो जग्राह धर्मे स स्थि
तिमिंद्रनिभो नृपः ॥ तथेति चोदितः प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ॥ समाप्तदीक्षश्च्यवनस्ततोगच्छत्स्वमाश्रमं ॥
गविजश्च महातेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ॥ निषादाश्च दिवं जग्मुस्ते च मत्स्या जनाधिप ॥ नहुषोपि वरं लब्ध्वा प्र
विवेश स्वकं पुरं ॥ एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ दर्शने यादृशः स्नेहः संवासे वा युधिष्ठिर ॥ महाभाग्यं
गवां चैव तथा धर्मविनिश्चयं ॥ तथापि गोः प्रदातव्या सालंकारा भवेन्नृप ॥ किं भूयः कथ्यतां वीर किं ते हृदि विव
क्षितं ॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे च्यवनोपाख्यानं ॥ ॥ युधिष्ठिर० ॥ संशयो मे महाप्राज्ञ सुमहान्सागरोपमः
५१ तं मे शृणु महाबाहो श्रुत्वा चाख्यातुमर्हसि ॥ कौतूहलं मे सुमहज्जामदग्न्यं प्रति प्रभो ॥ रामं धर्मभृतां श्रेष्ठ त
न्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ कथमेष समुत्पन्नो रामः सत्यपराक्रमः ॥ कथं ब्रह्मर्षिवंशोयं क्षत्रधर्मा व्यजायत
तदस्य संभवं राजन्निखिलेनानुकीर्तय ॥ कौशिकाश्च कथं वंशात्क्षत्राद्वै ब्राह्मणो भवत् ॥ अहो प्रभावः
सुमहानासीद्वै सुमहात्मनः ॥ रामस्य च नरव्याघ्र विश्वामित्रस्य चैव हि ॥ कथं पुत्रानतिक्रम्य तेषां नप्तृष्वथा
भवत् ॥ एष दोषः सुतान्हित्वा तत्त्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं
च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत ॥ एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा ॥ आगामिनं महाबु
द्धिः स्ववंशे मुनिसत्तम ॥ निश्चित्य मनसा सर्वं गुणदोषं बलाबलं ॥ दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां ॥६८॥
६१२
CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तपोधनः ॥ च्यवनः समनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत् ॥ वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह ममानघ ॥ कु
शिक उ० ॥ भगवन्सहधर्मीयं पंडितैरिह धार्यते ॥ प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः ॥ यत्तु ताव
दतिक्रांतं धर्मद्वारं तपोधन ॥ तत्कार्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ अथासनमुपादाय च्य
वनस्य महामुने ॥ कुशिको भार्यया सार्द्धमाजगाम यतो मुनिः ॥ प्रगृह्य राजा भृंगारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत् ॥
कारयामास सर्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः ॥ ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि ॥ ग्राहयामास चा
व्यग्रो महात्मा नियतव्रतः ॥ सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरथाब्रवीत् ॥ भगवन्परवंतौ स्व ब्रूहि किं करवा
महे ॥ यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत ॥ यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्वं ददामि ते ॥ इदं गृहमिदं रा
ज्यमिदं धर्मासनं च ते ॥ राजा त्वमसि शाध्युर्वीं भृत्योहं सपरवांस्त्वयि ॥ एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्त
दा ॥ कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया युतः ॥ न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः ॥ न च गा न च वै देशा
न्न यज्ञं श्रूयतामिदं ॥ नियमं किंचिदारप्स्ये युवयोर्यदि रोचते ॥ परिचर्योस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशं
कया ॥ एवमुक्ते तदा तेन दंपती तौ जहर्षतुः ॥ प्रत्यब्रूतां च तमृषिमेवमस्त्विति भारत ॥ अथ तं कुशिको
हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमं ॥ गृहोद्देशं ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत् ॥ इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहो
ष्यतां ॥ प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्तुं ते तपोधन ॥ अथ सूर्योतिचक्राम तेषां संवदतां तथा ॥ अथर्षिश्चो
दयामास पानमन्नं तथैव च ॥ तमापृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा ॥ किमन्नजातमिष्टं ते किमुपस्था
पयाम्यहं ॥ ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच नराधिपं ॥ औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत ॥ तद्वचः पू
जयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः ॥ यथोपपन्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप ॥ ततः स भुक्त्वा भगवान्दंप
ती प्राह धर्मवित् ॥ स्वप्तुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो ॥ ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥६९॥

मः॥ संविवेश नरेशस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत्॥ न प्रबोध्योस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः॥ संवा
हितव्यौ मे पादौ जागर्तव्यं च ते निशं॥ अविशंकस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्मवित्॥ न प्रबोधयतां तौ च
तं तथा रजनीक्षये॥ यथादेशं महर्षेस्तु शुश्रूषापरमौ तदा॥ बभूवतुर्म्महाराज प्रयतावथ दंपती॥ त
तः स भगवान्विप्रः समादिश्य नराधिप॥ सुष्वापैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिं॥ स तु राजा निराहारः
सभार्यः कुरुनंदन॥ पर्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः॥ भार्गवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः
अकिंचिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः॥ तमन्वगच्छतां तौ च क्षुधितौ श्रमकर्शितौ॥ भार्यापती मुनि
श्रेष्ठस्तावेतौ नावलोकयत्॥ तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवाणां कुलोद्वह॥ अंतर्हितोऽभूद्राजेंद्र ततो राजाप
तत्क्षितौ॥ स मुहूर्तं समाश्वस्य सह देव्या महाद्युतिः॥ पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत्परमं तदा॥ इत्या
नुशासने दानधर्मे कुशिकच्यवनसंवादे॥ युधिष्ठिर॥ तस्मिन्नंतर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा॥ भार्या चास्य महा
भागा तन्मे ब्रूहि पितामह॥ भीष्म उवाच॥ अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्यया॥ परिश्रांतो निववृ
ते व्रीडितो नष्टचेतनः॥ स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किंचन॥ तदेव चिंतयामास च्यवनस्य विचे
ष्टितं॥ अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वगृहं नृपः॥ ददर्श शयने तस्मिं छयानं भृगुनंदनं॥ विस्मितौ ता
वृषिं दृष्ट्वा तदाश्चर्यं विचिंत्य च॥ दर्शनात्तस्य तु तदा विश्रांतौ संबभूवतुः॥ यथास्थानं तु तौ स्थितौ भू
यस्तं संववाहतुः॥ अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः॥ तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत वीर्यवान्॥
न च तौ चक्रतुः किंचिद्विकारं भयशंकितौ॥ प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशांपते॥ तैलाभ्यंगो
दीयतां मे स्नास्येहमिति भारत॥ तौ तथेति प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्शितौ॥ शतपाकेन तैलेन महा
र्हेणोपतस्थतुः॥ ततः सुखासीनमृषिं वाग्यतौ संववाहतुः॥ न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः॥ ॥६९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदा तो निर्विकारो तु लक्षयामास भार्गवः ॥ ततउत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह ॥ क्लृप्तमेव तु
तत्रासीत्स्नानीयं पार्थिवोचितं ॥ असत्कृत्य च तत्सर्वं तत्रैवांतरधीयत ॥ स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः प
श्यतस्तदा ॥ नासूयां चक्रतुस्तौ च दंपती भरतर्षभ ॥ अथ स्नातः स भगवान्सिंहासनगतः प्रभुः ॥ द
र्शयामास कुशिकं सभार्यं कुरुनंदन ॥ संहृष्टवदनो राजा सभार्यः कुशिको मुनिं ॥ सिद्धमन्नमिति प्रह्वो
निर्विकारोन्यवेदयत् ॥ आनीयतामिति मुनिस्तं चोवाच नराधिपं ॥ स राजा समुपाजह्रे तदन्नं सहभार्य
या ॥ मांसप्रकारान्विविधांश्छाकानि विविधानि च ॥ वेसवारविकारांश्च पानकानि लघूनि च ॥ रसालपू
पकांश्चित्रान्मोदकानथ खंडकान् ॥ रसान्नानाप्रकारांश्च वन्यं च मुनिभोजनं ॥ फलानि च विचित्राणि
राजभोज्यानि भूरिशः ॥ बदरेंगुदकाश्मर्य भल्लातकफलानि च ॥ गृहस्थानां च यद्भोज्यं यच्चापि वनवा
सिनां ॥ सर्वमाहारयामास राजा शापभयात्ततः ॥ अथ सर्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत् ॥ ततः स
र्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः ॥ वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह ॥ सर्वमादीपयामास च्य
वनो भृगुनंदनः ॥ न च तौ चक्रतुः क्रोधं दंपती सुमहामती ॥ तयोः संप्रेक्षतोरेव पुनरंतर्हितोभवत् ॥ तथै
व च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा ॥ सभार्यो वाग्यतः श्रीमान्न कोपं स समाविशत् ॥ नित्यं संस्कृतमन्नं तु
विविधं राजवेश्मनि ॥ शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः ॥ वस्त्रं च विविधाकारमभवत्समुपार्जितं
न शशाक ततो द्रष्टुमंतरं च्यवनस्तदा ॥ पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपं ॥ सभार्यो मां रथेनाशु व
ह यत्र ब्रवीम्यहं ॥ तथेति च प्राह नृपो निर्विशंकस्तपोधनं ॥ क्रीडारथोस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको र
थः ॥ इत्युक्तः स मुनिस्तेन हृष्टेनेतद्वचः ॥ च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरंजयं ॥ सज्जीकुरु रथं क्षि
प्रं यस्ते सांग्रामिको रथः ॥ सायुधः सपताकश्च शक्तीकनकयष्टिमान् ॥ किंकिणीश्चननिर्घोषो युक्त

कार ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥७०॥

स्तोरणकल्पनैः ॥ जांबूनदनिबद्धैश्च परमेषुशतान्विता ॥ ततः स तत्र तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथं ॥
भार्यां वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तदा ॥ त्रिदंडं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत् ॥ सर्वमेतत्ततो दत्त्वा
नृपो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ भगवन्क्व रथो यातु ब्रवीतु भृगुनंदन ॥ यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे तत्र यास्यति ते रथः
एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाचाथ तं नृपं ॥ इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः ॥ श्रमो मम यथा न स्यात्
तथा मे छंदचारिणौ ॥ सुसुखं चैव वोढव्यो जनः सर्वश्च पश्यतु ॥ नोत्सार्याः पथिकाः केचित्तेभ्यो दास्ये
वसु ह्यहं ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यंति मां पथि ॥ सर्वं दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि ॥ क्रि
यतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यानथाब्रवीत् ॥ यद्यद्ब्रूयान्मुनिस्तत्त
त्सर्वं देयमशंकितैः ॥ ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाविकं ॥ कृताकृतं च कनकं गजेंद्राश्चबलोपमाः
अन्वगच्छंत तमृषिं राजामात्याश्च सर्वशः ॥ हाहाभूतं च तत्सर्वमासीन्नगरमार्तवत् ॥ तौ तीक्ष्णाग्रेण सह
सा प्रतोदेन प्रतोदितौ ॥ पृष्ठे विद्धौ कटे चैव निर्विकारौ तमूहतुः ॥ वेपमानौ निराहारौ पंचाशद्रात्रकर्षितौ
कथंचिदूहतुर्वीरौ दंपती तौ रथोत्तमं ॥ बहुशो भृशविद्धौ तौ स्रवंतौ च क्षतोद्भवं ॥ ददृशाते महाराज पुष्पि
ताविव किंशुकौ ॥ तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकसमाकुलः ॥ अभिशापभयत्रस्तो न च किंचिदुवाच ह
द्वंद्वशश्चाब्रुवन्सर्वे पश्यध्वं तपसो बलं ॥ क्रुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नेह शक्नुमः ॥ अहो भगवतो वीर्यं म
हर्षेर्भावितात्मनः ॥ राज्ञश्चापि सभार्यस्य धैर्यं पश्यत यादृशं ॥ श्रांतावपि हि कृच्छ्रेण कथमेतं समूहतुः ॥ न
चैनयोर्विकारं वै ददर्श भृगुनंदनः ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ततः स निर्विकारौ तौ दृष्ट्वा भृगुकुलोद्वहः ॥ वसु विश्राण
यामास यथा वैश्रवणस्तथा ॥ तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत् ॥ ततोऽस्य भगवान्प्रीतो बभूव मु
निसत्तमः ॥ अवतीर्य रथश्रेष्ठाद्दंपती तौ मुमोच ह ॥ विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ स्निग्धगं ॥७०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया ॥ ददानि वां वरं श्रेष्टं तं ब्रूतामिति भारत ॥ सुकुमारौ च तौ विद्धौ कराभ्यां
मुनिसत्तमः ॥ पस्पर्शामृतकल्पाभ्यां स्नेहाद्भरतसत्तम ॥ अथाब्रवीन्नृपो वाक्यं श्रमो नास्त्यावयोरिह
विश्रांतौ च प्रभावात्ते ऊचतुस्तौ तु भार्गवं ॥ अथ तौ भगवानाह प्रहृष्टश्च्यवनस्तदा ॥ न वृथा व्याहृतं पूर्वं य
न्मया तद्भविष्यति ॥ रमणीयः समुद्देशो गंगातीरमिदं शुभं ॥ किंचित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव
गम्यतां स्वपुरं पुत्र विश्रांतः पुनरेष्यसि ॥ इहस्थं मां सभार्यस्त्वं द्रष्टासि श्वो नराधिप ॥ न च मन्युस्त्वया कार्यः
श्रेयस्ते समुपस्थितं ॥ यत्कांक्षितं हृदिस्थं ते तत्सर्वं हि भविष्यति ॥ इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनांतरा
त्मना ॥ प्रोवाच मुनिशार्दूलमिदं वचनमर्थवत् ॥ न मे मन्युर्महाभाग पूतोस्मि भगवंस्त्वया ॥ संवृत्तौ यौव
नस्थौ स्व वपुष्मंतौ बलान्वितौ ॥ प्रतोदेन व्रणा ये मे सभार्यस्य त्वया कृताः ॥ तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोस्मि
सह भार्यया ॥ इमां च देवीं पश्यामि वपुषाप्सरसोपमां ॥ श्रिया परमया युक्तां यथादृष्टां पुरा मया ॥ तव प्र
सादात्संवृत्तमिदं सर्वं महामुने ॥ नैतच्चित्रं तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं कुशिकं
च्यवनस्तदा ॥ आगच्छेथाः सभार्यश्च त्वमिहेति नराधिप ॥ इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तं ॥ प्र
ययौ वपुषा युक्तो नगरं देवराजवत् ॥ तत एनमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः ॥ बलस्था गणिकायुक्ताः
सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् ॥ प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानो थ
बंदिभिः ॥ ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा पूर्वाह्निकीः क्रियाः ॥ भुक्त्वा सभार्यो रजनीमुवास स महाद्युतिः ॥ ततस्तु
तौ नवमभिवीक्ष्य यौवनं परस्परं विगतजराविवामरौ ॥ ननंदतुः शयनगतौ वपुर्द्धरौ श्रिया युतौ द्विजवर
दत्तया तदा ॥ अथाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्तिवर्द्धनस्तपोधनो वनमभिराममृद्धिमत् ॥ मनीषया बहुवि
धरत्नभूषितं ससर्ज यन्नास्ति शतक्रतोरपि ॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे च्यवनकुशिकसंवादे ॥ श्री ५३ ॥
ततः स राजा रात्र्यंते प्रतिबुद्धो महामनाः ॥ कृतपूर्वाह्निकः प्रायात्सभार्यस्तद्वनं प्रति ॥ ततो ददर्श नृ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पतिः प्रासादं सर्वकांचनं ॥ मणिस्तंभसहस्राढ्यं गंधर्वनगरोपमं ॥ तत्र दिव्यानभिप्रायान्ददर्श कु
शिकस्तदा ॥ पर्वतानूच्चसानूंश्च नलिनीश्च सपंकजाः ॥ चित्रशालाश्च विविधास्तोरणानि च भार
त ॥ शाद्वलोपचितां भूमिं यथा कांचनकुट्टिमां ॥ सहकारान्प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान्धवा
न् ॥ अशोकान्सहकुंदांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान् ॥ चंपकांस्तिलकान्भव्यान्पनसान्वंजुलानपि
पुष्पितान्कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह ॥ श्यामान्वारणपुष्पांश्च तथाष्टपदिकालताः ॥ तत्र तत्र प
रिक्लृप्ता ददर्श स महीपतिः ॥ वृक्षान्पद्मोत्पलधरान्सर्वर्तुकुसुमांस्तथा ॥ विमानप्रतिमांश्चापि
प्रासादाञ्छैलसन्निभान् ॥ शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ॥ आसनानि विचित्राणि शयन
प्रवराणि च ॥ पर्यंकान्रत्नसौवर्णान्परार्ध्यास्तरणावृतान् ॥ भक्ष्यभोज्यमनंतं च तत्र तत्रोपकल्पि
तं ॥ वाणीवादांश्छुकांश्चैव सारिकान्भृंगराजकान् ॥ कोकिलाञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिककुक्कुभान्
मयूरान्कुक्कुटांश्चापि दात्यूहाञ्जीवजीवकान् ॥ चकोरान्वानरान्हंसान्सारसांश्चक्रसाह्वया
न् ॥ समंततः प्रमुदितान्ददर्श सुमनोहरान् ॥ क्वचिदप्सरसां संघान्गंधर्वाणां च पार्थिव ॥ कांताभिर
परास्तत्र परिष्वक्तान्ददर्श ह ॥ न ददर्श च तान्भूयो ददर्श च पुनर्नृपः ॥ गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्या
पनध्वनिं ॥ हंसान्सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः ॥ तं दृष्ट्वात्यद्भुतं राजा मनसा चिंतयत्तदा ॥ स्व
प्नोयं चित्तविभ्रंशः उताहोस्वित्सत्यमेव तु ॥ अहो सह शरीरेण प्राप्तोस्मि परमां गतिं ॥ उत्तरान्वा कुरून्पुण्यान
थवाप्यमरावतीं ॥ किं चेदं महदाश्चर्यं संपश्यामीत्यचिंतयत् ॥ एवं संचिंतयन्नेव ददर्श मुनिपुंगवं ॥ तस्मि ॥ ७१ ॥
न्विमाने सौवर्णे मणिस्तंभसमाकुले ॥ महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनंदनं ॥ तमभ्ययात्सहर्षेण नरेंद्रः स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हभार्यया ॥ अंतर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनं च तत् ॥ ततोन्यस्मिन्वनोद्देशे पुनरेव ददर्शतं ॥ कौश्यां
कृष्यां समासीनं जपमानं महाव्रतं ॥ एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवं ॥ क्षणेन तद्वनं चैव ते चैवाप्सर
च्य: ३ सां गणाः गंधर्वाः पादपाश्चैव सर्वमंतरधीयत ॥ निःशब्दमभवच्चापि गंगाकूलं पुनर्नृप ॥ कुशवल्मीकभूयिष्टं
बभूव च यथा पुरा ॥ ततः स राजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा ॥ विस्मयं परमं प्राप्तस्तद्दृष्ट्वा महदद्भुतं ॥
ततः ॥ प्रोवाच कुशिको भार्यां हर्षसमन्वितः ॥ पश्य भद्रे यथा भावाश्चित्रा दृष्टाः सुदुर्लभाः ॥ प्रसादाद्भृगु
मुख्यस्य किमन्यत्र तपसो बलात् ॥ तपसा तदवाप्यं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः ॥ त्रैलोक्यराज्यादपि हि तपएव वि
शिष्यते ॥ तपसा हि सुतप्तेन शक्यो ब्रह्मास्तपो बलात् ॥ अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः ॥ इच्छयैष त
पोवीर्याद्न्यांल्लोकान्स्रजेदपि ॥ ब्राह्मणा एव जायेरन्पुण्यवाग्बुद्धिकर्मिणः ॥ उत्सहेदिह कृत्वैव कोन्यो वै च्य
वनाद्दते ॥ ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः ॥ ब्राह्मणस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्वधुर्यवत् ॥ इत्येवं विं
तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै ॥ संप्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति ॥ इत्युक्तः सह भार्यस्तु सोभ्य
गच्छन्महामुनिं ॥ शिरसा वंदनीयं तमवंदत च पार्थिवः ॥ तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपं ॥ नि
षीदेत्यब्रवीद्धीमान्सांत्वयन्पुरुषर्षभ ॥ ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपते नृप ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पय
न्निव भारत ॥ राजन्सम्यग्जितानीह पंच पंचसु यत्त्वया ॥ मनःषष्ठानींद्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोसि तेन वै ॥
सम्यगाराधितः पुत्र त्वया प्रवदतां वर ॥ न हि ते वृजिनं किंचित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ अनुजानीहि मां राजन्
गमिष्यामि यथागतं ॥ प्रीतोस्मि तव राजेंद्र वरश्च प्रतिगृह्यतां ॥॥ कुशिक उ० ॥॥ अग्निमध्ये गतेनेव भग
वन्संनिधौ मया ॥ वर्तितं भृगुशार्दूल यन्न दग्धोस्मि तद्बहु ॥ एष एव परो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनंदन ॥ यत्प्री
तोसि मया ब्रह्मन्कुलं त्रातं च मेनघ ॥ एष मेनुग्रहो विप्र जीविते च प्रयोजनं ॥ एतद्राज्यफलं चैव तपसश्च
फलं मम ॥ यदि तु प्रीतिमान्विप्र मयि वै भृगुनंदन ॥ अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥॥ स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न धर्मे च्यवनकुशिकसंवादे ॥ ॥ च्यवन उ० ॥ ॥ वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि ॥ तं प्रब्रूहि नरश्रे
ष्ठ सर्वं संपादयामि ते ॥ ॥ कुशिक उवाच ॥ ॥ यदि प्रीतोसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ॥ कारणं श्रोतुमिच्छा
मि मद्गृहे वासकारितं ॥ शयनं चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिं ॥ अकिंचिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुंग
व ॥ अंतर्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनं ॥ पुनश्च शयनं विप्र दिवसानेकविंशति ॥ तैलाभ्यक्तस्य ग
मनं भोजनं च गृहे मम ॥ समुपानीय विविधं यद्दग्धं जातवेदसा ॥ निर्याणं च रथेनाशु सहसा यत्कृतं
त्वया ॥ धनानां च विसर्गश्च वनस्यापि च दर्शनं ॥ प्रासादानां बहूनां च कांचनानां महामुने ॥ मणिंद्रुम
पादानां पर्यंकानां च दर्शनं ॥ पुनश्चादर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणं ॥ अतीव ह्यत्र मुह्यामि चिंत
यानो भृगूद्वह ॥ न चैवात्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य विनिश्चयं ॥ एतदिच्छामि कार्त्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपो
धन ॥ ॥ च्यवन उ० ॥ ॥ शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना ॥ न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ॥
पितामहस्य वदतः पुरा देवसमागमे ॥ श्रुतवानस्मि यद्राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ब्रह्मक्षत्रविरोधे
न भविता कुलसंकरः ॥ पौत्रस्ते भविता राजंस्तेजोवीर्यसमन्वितः ॥ ततस्ते कुलनाशार्थमहं त्वां समुपाग
तः ॥ चिकीर्षन्कुशिकोच्छेदं संदिधक्षुः कुलं तव ॥ ततोहमागमं पुरे त्वामवोचं महीपते ॥ नियमं कं
चिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति ॥ न च ते दुष्कृतं किंचिदहमासादयं गृहे ॥ तेन जीवसि राजर्षे न भवेथा
स्त्वमन्यथा ॥ एवं बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशति ॥ सुप्तोस्मि यदि मां कश्चिद्बोधयेदिति पार्थिव ॥
यदा त्वया सभार्येण संसुप्तो न प्रबोधितः ॥ अहं तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम ॥ उत्थाय चास्मि निष्क्रां
तो यदि मां त्वं महीपते ॥ पृच्छेः क्व यास्यसीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो ॥ अंतर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव च ते गृ
हे ॥ योगमास्थाय संसुप्तो दिवसानेकविंशतिं ॥ क्षुधितो मामसूयेथाः श्रमाद्वेति नराधिप ॥ एवं बुद्धिं स

दि२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मास्कंधाय कर्षितो वां दृष्ट्वा मया॥ न चैतेभूत्तु कस्मोपि मन्युर्मनसि पार्थिव॥ स भार्यस्य नरश्रेष्ठ तेन ते श्री
तिमानहं॥ भोजनं च समानाय यत्तेदाशीपितं मया॥ क्रुद्धो ध्यायदि मात्सर्याद् इति तन्मर्षितं च ते॥ ततोहं
रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप॥ स भार्यो मां वहस्वेति तच्चलं दृष्ट्वा कृतवांस्तथा॥ अविशंको नरपते प्रीतोहं
चापितेनह॥ धनोत्सर्गे पि च कृतेन त्वां क्रोधः प्रधर्षयत्॥ ततः प्रीतेन ते राजन्पुनरेतत्कृतं नव॥ सभार्यस्य
वनं भूपस्य द्विद्धि मनुजाधिप॥ प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसंदर्शनं कृतं॥ यत्ते वनेस्मिन्नृपते दृष्टं दिव्यं निद
र्शनं॥ स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन्सशरीरेण पार्थिव॥ मुहूर्तं मनुभूतोसौ सभार्येण नृपोत्तम॥ निदर्शनार्थं
तपसो धर्मस्य च नराधिप॥ तत्र याभूती स्पृहा राजंस्तच्चापि विदितं मया॥ ब्राह्मण्यं कांक्षसे हि त्वं तपश्च
पृथिवीपते॥ अवमन्य नरेंद्रत्वं देवेंद्रत्वं च पार्थिव॥ एवमेतद्यथात्थ त्वं ब्राह्मण्यं तात दुर्लभं॥ ब्राह्मण्ये स
ति चर्षित्वमृषित्वे च तपस्विता॥ भविष्यत्येष ते कामः कुशिकात्कौशिको द्विजः॥ तृतीयं पुरुषं तुभ्यं
ब्राह्मणत्वं गमिष्यति॥ वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ भृगूणामेव तेजसा॥ पौत्रस्ते भविता विप्र तपस्वी पावक
द्युतिः॥ यः स देवमनुष्याणां भयमुत्पादयिष्यति॥ त्रयाणामपि लोकानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥ वरं गृहा
ण राजर्षे यच्चेमनसि वर्तते॥ तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोभिवर्तते॥॥ कुशिक ३०॥॥ एष एव व
रो मे द्य यत्त्वं प्रीतो महामुने॥ भवत्वेतद्यथात्थ त्वं भवेत्पौत्रो ममानघ॥ ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भग
वन्नेष मे वरः॥ पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण वै॥ कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनंदन॥ क
श्चासौ भविता बंधुर्मम कश्चापि संमतः॥॥ इत्यानुशासने दानधर्मे च्यवनकुशिकसंवादे॥ च्यवन ३०॥॥
अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुंगव॥ यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप॥ भृगूणां क्षत्रिया याज्या
नित्यमेतज्जनाधिप॥ ते च भेदं गमिष्यंति दैवयुक्तेन हेतुना॥ क्षत्रियाश्च भृगून्सर्वान्वधिष्यंति नराधिप॥ आ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥७३॥

गर्भादनुक्रमंतो दैवं दंडनिपीडिताः॥ ततस्त्वत्तस्यते स्माकं कुले गोत्रविवर्द्धनः॥ ऊर्वो नाम महातेजा
ज्वलनार्कसमद्युतिः॥ स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति॥ महीं सपर्वतवनां यः करिष्य
ति भस्मसात्॥ कंचित्कालं तु वह्निं च स एव शमयिष्यति॥ समुद्रे वडवावक्त्रे प्रक्षिप्य मुनिसत्तमः॥
पुत्रं तस्य महाभाग ऋचीकं भृगुनंदन॥ साक्षात्कृत्स्नो धनुर्वेदः समुपस्थास्यतेनघ॥ क्षत्रियाणाम
भावाय दैवयुक्तेन हेतुना॥ स तु तं प्रतिगृह्यैव पुत्रे संक्रामयिष्यते॥ जमदग्नौ महाभागे तपसा भावित
त्मनि॥ स चापि भृगुशार्दूल स्तं वेदं धारयिष्यति॥ कुलात्तु तव धर्मात्मन्कन्यां सोधिगमिष्यति॥ उद्भाव
नार्थं भवतो वंशस्य भरतर्षभ॥ गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः॥ ब्राह्मणं क्षत्रधर्माणं पुत्रमु
त्पादयिष्यति॥ क्षत्रियं विप्रकर्माणं बृहस्पतिमिवौजसा॥ विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्रं सुधार्मिकं
तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते॥ स्त्रियो तु कारणं तत्र परिवर्ते भविष्यतः॥ पितामहनि
योगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति॥ तृतीयं पुरुषं तुभ्यं ब्रह्मत्वमुपयास्यति॥ भविता त्वं च संबंधी भृगूणां
भावितात्मनां॥ ॥भीष्म उ॥ कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः॥ श्रुत्वा हृष्टोभवद्राजा वाक्यं चे
दमुवाच ह॥ एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम॥ च्यवनस्तु महातेजाः पुनरेव नराधिपं॥ वरार्थं चो
दयामास तमुवाच स पार्थिवः॥ बाढमेवं करिष्यामि कामं त्वत्तो महामुने॥ ब्रह्मभूतं कुलं मेस्तु धर्मे चा
स्य मनो भवेत्॥ एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवनो मुनिः॥ अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा॥
एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप॥ भृगूणां कुशिकानां च अभिसंबंधकारणं॥ यथोक्तमृषि
णा चापि तदा तदभवन्नृप॥ जन्म रामस्य च मुनेर्विश्वामित्रस्य चैव हि॥ ॥दानधर्मे च्यवनकुशिकसंवादे॥
॥युधिष्ठिर उ॥ मुह्यामीव निशाम्याद्य चिंतयानः पुनः पुनः॥ हीनां पार्थिवसंघातैः श्रीमद्भिः पृथिवी ॥७३॥
मिमां॥ प्राप्य राज्यानि शतशो महीं जित्वा च भारत॥ कोटिशः पुरुषान्हत्वा परितप्ये पितामह॥ कां नु ता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सांवरस्त्रीणां समवस्याम भविष्यति ॥ याहि हीनापतिभिः पुत्रैर्मातुलैर्भ्रातृभिस्तथा ॥ वयं हि तान्
कुरून्हत्वा ज्ञातीश्च सुहृदोपि वा ॥ अवाक्छीर्षाः पतिष्यामो नरके नात्र संशयः ॥ शरीरं योक्तुमिच्छामि
तपसोग्रेण भारत ॥ उपदिष्टमिहेच्छामि तत्वतोहं विशांपते ॥ वैशंपा॰ युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा
भीष्मो महात्मा परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या युधिष्ठिरमभाषत ॥ रहस्यमद्भुतं चैव शृणु वक्ष्यामि यत्त्वयि ॥ या गती
ना:४ तिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे विशांपते ॥ तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ॥ आयुः प्रकर्षो भो
गाश्च लभ्यन्ते तपसा विभो ॥ ज्ञानं विज्ञानमारोग्यं रूपं संपत्तथैव च ॥ सौभाग्यं चैव तपसा प्राप्यते भ
रतर्षभ ॥ धनं प्राप्नोति तपसा मौनेनाज्ञां प्रयच्छति ॥ उपभोगस्तु दानेन ब्रह्मचर्येण जीवितं ॥ अहिंसा
याः फलं रूपं दीक्षाया जन्म वै कुले ॥ फलमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् ॥ पयोभक्षो दिवं या
ति दानेन द्रविणाधिकः ॥ गुरुशुश्रूषया विद्या नित्यश्राद्धेन संततिः ॥ गवाद्यः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमाहु
स्तृणाशिनां ॥ स्त्रियस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ नित्यस्नायी भवेद्दक्षः संध्ये तु द्वे जपं द्वि
जः ॥ मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ॥ स्थंडिले शायमानानां गृहाणि शयनानि च ॥ चीरवल्कलवा
सोभिर्वासांस्याभरणानि च ॥ शय्याशनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने ॥ अग्निप्रवेशे नियतं ब्रह्मलो
के महीयते ॥ रसानां प्रतिसंहारात्सौभाग्यमिह विंदति ॥ आमिषप्रतिसंहारात्प्रजा स्यायुष्मती भवेत् ॥
उदवासं वसेद्यस्तु स नराधिपतिर्भवेत् ॥ सत्यवादी नरश्रेष्ठ दैवतैः सह मोदते ॥ कीर्तिर्भवति दानेन ते
था रोग्यमहिंसया ॥ द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वं वापि पुष्कलं ॥ पानीयस्य प्रदानेन कीर्तिर्भवति शाश्वती
अन्नस्य तु प्रदानेन तृप्यते कामभोगतः ॥ सांत्वदः सर्वभूतानां सर्वशोकैर्विमुच्यते ॥ देवशुश्रूषया रा
ज्यं दिव्यं रूपं नियच्छति ॥ दीपालोकप्रदानेन चक्षुष्मान्भवते नरः ॥ प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधां च विं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दति॥ गंधमाल्यप्रदानेन कीर्त्तिर्भवति पुष्कला॥ केशश्मश्रुं धारयता मग्र्या भवति संततिः॥ उपवासं
च दीक्षां च अभीषेकं च पार्थिव॥ कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थाना द्विशिष्यते॥ दासीदाससमलंकारान् क्षे
त्राणि च गृहाणि च॥ ब्रह्मदेयां सुतां दत्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ॥ ऋतुमिश्रोपवासेश्च त्रिदिवं याति भारत
लभते च शिवंज्ञानं फलं पुष्पप्रदो नरः॥ सुवर्णशृंगैस्तु विराजितानां गवां सहस्रस्य नरः प्रदानात्॥ प्रा
प्नोति पुण्यं दिवि देवलोकमित्येवमाहुर्दिवि देवसंघाः॥ प्रयच्छते यः कपिलां सवत्सां कांस्योपदोहां कनक
काग्रशृंगीं॥ तैस्तैर्गुणैः कामदुहास्य भूत्वा नरं प्रदातारमुपैति सा गौः॥ यावंति रोमाणि भवंति चेन्वा
स्तावत्फलं प्राप्य स गोप्रदाता॥ पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्वमासप्तमं तारयते परत्र॥ सदक्षिणां कांच
नचारुशृंगीं कांस्योपदोहं द्रविणोत्तरीयां॥ धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय लोका वसूनां सुलभा भवंति॥ स्व
कर्मभिर्मानवसंनिरुद्धं तीव्रांधकारे नरके पतंतं॥ महार्णवे नौरिव वायुयुक्ता दानं गवां तारयते परत्र॥
यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां भूमीप्रदानं च करोति विप्रे॥ ददाति चान्नं विधिवच्च यश्च स लोकमाप्नोति
पुरंदरस्य॥ नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय॥ स्वाध्यायचारित्र्यगुणान्विताय तस्यापि
लोकाः कुरुषूत्तरेषु॥ धुर्यप्रदानेन गवां तथाश्वै लोकानवाप्नोति नरो वसूनां॥ स्वर्गाय चाहुर्हि हिरण्यदा
नं ततो विशिष्टं कनकप्रदानं॥ छत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं यानं तथोपानहसंप्रदाने॥ वस्त्रप्रदानेन फलं स्वरू
पं गंधप्रदाना सुरभिर्नरः स्यात्॥ पुष्पोपगं वाथ फलोपगं वा यः पादपं स्पर्शयते द्विजाय॥ सस्त्रीसमृद्धं बहुर
त्नपूर्णं लभत्ययत्नोपगतं गृहं वै॥ भक्ष्यान्नपानीयरसप्रदाता सर्वान्समाप्नोति रसान्प्रकामं॥ प्रतिश्रया
च्छादनसंप्रदाता प्राप्नोति तान्येव न संशयोत्र॥ स्रग्धूपगंधान्यनुलेपनानि स्नानानि माल्यानि च मान
वो यः॥ दद्याद्द्विजेभ्यः स भवेदरोगस्तथाभिरूपश्च नरेंद्रलोके॥ बीजैरशून्यं शयनैरुपेतं दद्याद्गृहं
यः पुरुषो द्विजाय॥ पुण्याभिरामं बहुरत्नपूर्णं लभत्यधिष्ठानवरं स राजन्॥ सुगंधिचित्रास्तरणोपधा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नंदद्यान्नरो यः शयनं द्विजाय॥ रूपान्वितां पक्षवतीं मनोज्ञां भार्यामयत्नोपगतां लभेत्सः॥ पितामह
स्यानवेरो वीरशायी भवेन्नरः॥ नाधिकं विद्यते यस्मादित्याहुः परमर्षयः॥ ॥ वैशं पा० ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रु
त्वाप्रीतात्मा कुरुनंदनः॥ नाश्रमेरोचयद्वासं वीरमार्गाभिकांक्षया॥ ततो युधिष्ठिरः प्राह पांडवान्कुरु
वर्षभ॥ पितामहस्य यद्वाक्यं तद्वोरोचतिति प्रभुः॥ ततस्ते पांडवाः सर्वे द्रौपदी च यशस्विनी॥ युधि
ष्ठिरस्य तद्वाक्यं बाढमित्यभ्यपूजयन्॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मेत्तमानुशासने॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥
आरामाणां तडागानां यत्फलं कुरुपुंगव॥ तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोद्य भरतर्षभ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥
सुप्रदर्शा बलवती चित्रा धातुविभूषिता॥ उपेता सर्वभूतैश्च श्रेष्ठा भूमिरिहोच्यते॥ तस्याः क्षेत्रविशे
षश्च तडागानां च बंधनं॥ औदकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः॥ तडागानां च वक्ष्यामि कृतानां चा
पि ये गुणाः॥ त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजनीयस्तडागवान्॥ अथवा मित्रसदनं मैत्रं मित्रविवर्द्धनं॥ कीर्तिसं
जननं श्रेष्ठं तडागानां निवेशनं॥ धर्मस्यार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिणः॥ तडागं सुकृतं देशे क्षे
त्रमेकं महाश्रयं॥ चतुर्विधानां भूतानां तडागमुपलक्षयेत्॥ तडागानि च सर्वाणि दिशंति श्रियमुत्तमां॥
देवमनुष्यागंधर्वा पितरोरगराक्षसाः॥ स्थावराणि च भूतानि संश्रयंति जलाशयं॥ तस्मात्तांस्ते प्रवक्ष्या
मि तडागे ये गुणाः स्मृताः॥ या च तत्र फलावाप्तिरृषिभिः समुदाहृता॥ वर्षाकाले तु तडागे तु सलिलं
यस्य तिष्ठति॥ अग्निहोत्रसमं तस्य फलमाहुर्मनीषिणः॥ शरत्काले तु सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति॥
गोसहस्रस्य स प्रेत्य लभते फलमुत्तमं॥ हेमंतकाले सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति॥ स वै बहुसुवर्णस्य
यज्ञस्य लभते फलं॥ यस्य वै शैशिरे काले तडागे सलिलं भवेत्॥ तस्याग्निष्टोमयज्ञस्य फलमाहुर्मनी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षिणः ॥ तडागं सुकृतं यस्य वंसं नेतुं महाश्रीयं ॥ अतीरात्रस्य यज्ञस्य फलं स समुपाश्नुते ॥ नि
दाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ॥ वाजीमेधफलं तस्य फलं वै मुनयो विदुः ॥ स कुलं तारयेत्सर्वं य
स्य खाते जलाशये ॥ गावः पिबंति सलिलं साधवश्च नराः सदा ॥ तडागे यस्य गावस्तु पिबंति तृषिता जलं
मृगपक्षिमनुष्याश्च सोश्वमेधफलं लभेत् ॥ यत्पिबंति जलं तत्र स्नायंते विश्रमंति च ॥ तडागदस्य तत्सर्वं प्रे
त्यानंत्याय कल्पते ॥ दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै ॥ पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिर्भवति शाश्वती ॥ ति
लां ददत पानीयं दीपान्ददत जाग्रत ॥ ज्ञातिभिः सह मोदध्वमेतत्प्रेत्य सुदुर्लभं ॥ सर्वदानैर्गुरुतरं सर्वदाने
विशिष्यते ॥ पानीयं नरशार्दूल तस्माद्दातव्यमेव ही ॥ एवमेतत्तडागस्य कीर्तितं फलमुत्तमं ॥ अतऊर्ध्वं प्रव
क्ष्यामि वृक्षाणामिव रोपणं ॥ स्थावराणां च भूतानां जातयः षट् प्रकीर्तिताः ॥ वृक्षगुल्मलतावल्ल्यः त्वक्सारा
तृणजातयः ॥ एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्विमे ॥ कीर्तिश्च मानुषे लोके प्रेत्ये चैव फलं शुभं ॥
लभते नाम लोके च पितृभिश्च महीयते ॥ देवलोकेगतस्यापि नाम तस्य न नश्यति ॥ अतीतानागते चो
भे पितृवंशांश्च भारत ॥ तारयेद्वृक्षरोपी च तस्माद्वृक्षांश्च रोपयेत् ॥ तस्य पुत्रा भवंत्येते पादपा नात्र संशयः ॥
परलोकगतः स्वर्गलोकांश्चाप्नोति सोव्ययान् ॥ पुष्पैः सुरगणान्वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितॄन् ॥ छायया
चातिथिं तात पूजयंति महीरुहः ॥ किंनरोरगरक्षांसि देवगंधर्वमानवाः ॥ तथा ऋषिगणाश्चैव संश्रयंति म
हीरुहान् ॥ पुष्पिताः फलवंतश्च तर्पयंतीह मानवान् ॥ वृक्षदं पुत्रवद्वृक्षास्तारयंति परत्र तु ॥ तस्मात्तडागे
सद्वृक्षा रोप्याः श्रेयोर्थिना सदा ॥ पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः ॥ तडागकृद्वृक्षरोपी इष्टय
ज्ञश्च यो द्विजः ॥ एते स्वर्गे महीयंते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥ तस्मात्तडागं कुर्वीत आरामांश्चैव रोपयेत् ॥ य
जेच विविधैर्यज्ञैः सत्यं च सततं वदेत् ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे आरामतडागवर्णनं ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥
यानीमानि बहिर्वेद्यां दानानि परिचक्षते ॥ तेभ्यो विशिष्टं किं दानं मतं ते कुरुपुंगव ॥ कौतूहलं हि परमं तत्र मे ॥७५॥
य३

विद्यते प्रभो ॥ दातारं दत्तमन्वेति यद्दानं तत्प्रचक्ष्व मे ॥ भीष्म उ० ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने वाप्यनुग्र-
हः ॥ यच्चाभिलषितं दद्यात्तृषितायाभियाचते ॥ दत्तं मन्येत यद्दत्वा तद्दानं श्रेष्ठमुच्यते ॥ दत्तं दातारमन्वे-
ति यद्दानं भरतर्षभ ॥ हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ॥ एतानि वै पवित्राणि तारयंत्यपि दुष्कृतं ॥
एतानि पुरुषव्याघ्र साधुभ्यो देहि नित्यदा ॥ दानानि हि नरं पापान्मोक्षयंति न संशयः ॥ यद्यदिष्टत-
मं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ॥ तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ प्रियाणि लभते नित्यं प्रियदः प्रि-
यकृत्तथा ॥ प्रियो भवति भूतानामिह चैव परत्र च ॥ याचमानमभीमानादनासक्तमकिंचनं ॥ यो ना-
र्चति यथाशक्ति स नृशंसो युधिष्ठिर ॥ अमित्रमपि चेद्दीनं शरणैषिणमागतं ॥ व्यसने यो नुगृह्णा-
ति स वै पुरुषसत्तमः ॥ कृशाय कृतविद्याय वृत्तिक्षीणाय सीदते ॥ अपहन्यात्क्षुधां यस्तु न तेन पुरुषः
समः ॥ क्रियानियमितान्साधून्पुत्रदारैश्च कर्शितान् ॥ अयाचमानान्कौंतेय सर्वोपायैर्निमंत्रयेत् ॥
आशिषं ये न देवेषु न च मर्त्येषु कुर्वते ॥ अर्हंतो नित्यसंतुष्टाः तथा लब्धोपजीविनः ॥ आशीविषसमेभ्ये-
श्च तेभ्यो रक्षस्व भारत ॥ तान्युक्तैरुपजिज्ञास्य तथा द्विजवरोत्तमान् ॥ कृतैरावसथैर्नित्यं सप्रेष्यैः स
परिच्छदैः ॥ निमंत्रयेथाः कौरव्य सर्वकामसुखावहैः ॥ यदि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूतं युधिष्ठिर ॥ का-
र्यमित्येव मन्वाना धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः ॥ विद्यास्नाता व्रतस्नाता ये व्यपाश्रित्य जीविनः ॥ गूढस्वाध्याय-
तपसो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ तेषु शुद्धेषु दांतेषु स्वदारपरितोषिषु ॥ यत्करिष्यसि कल्याणं तत्तल्लोके यु-
धांपते ॥ यथाग्निहोत्रं सुहुतं सायंप्रातर्द्विजातिना ॥ तथा दत्तं द्विजातिभ्यो भवत्यथ यतात्मसु ॥ एष ते वि-
ततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ॥ विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो ददतस्तात वर्त्ततां ॥ निवापो दानसलिलस्तादृशो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ ७९ ॥

श्रृणु युधिष्ठिर ॥ नित्यसम्पूजयं श्रेवर्त्तेषाणेपं नियच्छति ॥ तएवनैवकुर्प्यंतेनलुंपति नृणेष्वपि ॥ नए
वनः पूज्यतमाये चापिप्रियवादिनः ॥ एतेनब्रह्मन्यंतेन प्रवर्त्तिचापरे ॥ पुत्रवत्परिपाल्यास्तेनमस्ते
भ्यस्तथोभयं ॥ श्रीत्रिकपुरोहिताचार्यामृदुब्रह्मधराहिते ॥ क्षात्रेण पिहि संसृष्टं तेजः शाम्यति वै
द्विजे ॥ अस्तिमेवलवानस्मिराजास्मीति युधिष्ठिर ॥ ब्राह्मणान्नास्वपर्यस्वीवर्जितोभिरत्रानेनत्व ॥ यच्छो
भार्थंवलार्थंवावित्तमस्तिलवानघ ॥ तेन ते ब्राह्मणा पूज्याः स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ नमस्कार्यास्तथा विप्रा
वर्त्तमाना यथातथं ॥ यथासुखं यथोत्साहं ललं तु तथिपुत्रवत् ॥ कोह्यन्यस्य प्रसादानांसुहृदामल्पतोषि
णं ॥ वृत्तिमर्हत्यवक्षोहतु तदन्यः कुरुसत्तम ॥ यथापत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके सनातनः ॥ सदैव साग
तिर्न्नान्यास्तथास्माकं द्विजातयः ॥ यदि नो ब्राह्मणास्तात संत्यजेयुरपूजिताः ॥ पश्यंतो दारुणं कर्मसत
तं क्षत्रिये स्थितं ॥ अवेदानामयज्ञानामलोकानामवर्त्तिनां ॥ कस्त्वेषां जीवितेनार्थस्त्वां विना ब्राह्मणाश्रयं
अत्र ते वर्त्तयिष्यामि यथाधर्मसनातनं ॥ राजन्यो ब्राह्मणो जातु सुरापरिचचारह ॥ वैश्यो राजन्यमित्येव शू
द्रो वैश्यमिति श्रुतिः ॥ दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोग्निरिव ज्वलन् ॥ संस्पृश्य परिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण
च ॥ मृदुभावान्सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालनान् ॥ आशीविषानिव क्रुद्धांस्तानुपाचरत द्विजान् ॥ अपरेषांप
रेषां च परेभ्यश्चापि ये परे ॥ क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ॥ ब्राह्मणेष्वेव शाम्यंति तेजांसि च तपांसि च
न मे पिता प्रीयतरो न त्वं तात तथा प्रियः ॥ न मे पितुः प्रिया राजन्न चात्मा न च जीवितं ॥ त्वत्तश्च मे प्रियतरः पृथिव्यां
नास्ति कश्चन ॥ त्वत्तोपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ब्रवीमि सत्यमेतच्च यथाहं पांडुनंदन ॥ तेन सत्येन
गच्छेयं लोकान्यत्र च शांतनुः ॥ पश्येयं च सतां लोकान् शुचीन्ब्रह्मपुरस्कृतान् ॥ तत्र मे तात गंतव्यमन्हाय
च चिराय च ॥ सोहमेतादृशांल्लोकान्दृष्ट्वा भरतसत्तम ॥ यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु न तप्ये तेन पार्थिव ॥ ॥ दा ॥ ७९ ॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नधर्मे उत्तमानुशासने ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ यौ च स्यातां चरणेनोपपन्नौ यौ विद्यया सदृशौ ज
न्मना च ॥ ताभ्यां दानं कतमस्मै विशिष्टमयाचमानाय च याचते च ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ श्रेयो वै याचतः पार्थ
दानमाहुरयाचते ॥ अर्हत्तमो वै धृतिमान्कृपणादधृतात्मनः ॥ क्षत्रियो रक्षणधृतिर्ब्राह्मणोनर्थनाधृतिः
ब्राह्मणो धृतिमान्विद्वान्देवान्प्रीणाति तुष्टिमान् ॥ याच्यमाहुरनीशस्य अभिहारं च भारत ॥ उद्वेजयंति या
चंति यदा भूतानि दस्युवत् ॥ म्रियते याचमानो वै न जातु म्रियते ददत् ॥ ददत्संजीवयत्येव आत्मानं च युधिष्ठि
र ॥ आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यत्प्रदीयते ॥ अयाचतः सीदमानान्सर्वोपायैर्निमंत्रयेत् ॥ यदि वै तादृशा रा
ष्ट्रे वसेयुस्ते द्विजोत्तमाः ॥ भस्मच्छन्नानिवाग्नींस्तान्बुध्येथास्त्वं प्रयत्नतः ॥ तपसा दीप्यमानास्ते दहेयुः पृ
थिवीमपि ॥ अपूज्यमानाः कौरव्य पूजार्हास्तु तथाविधाः ॥ पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः ॥ ते
भ्यः पूजां प्रयुंजीथा ब्राह्मणेभ्यः परंतप ॥ ददद्बहुविधान्दायानुपगच्छन्नयाचतः ॥ यदग्निहोत्रे सुहुते सा
यंप्रातर्भवेत्फलं ॥ विद्यावेदव्रते वति तद्दानफलमुच्यते ॥ विद्यावेदव्रतस्नातानव्यपाश्रयजीविनः ॥ गूढस्वा
ध्यायतपसो ब्राह्मणान्संशितव्रतान् ॥ कृतैरावसथैर्हृद्यैः सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ॥ निमंत्रयेथाः कौंतेय कामैश्चान्यै
र्द्विजोत्तमान् ॥ अपि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धोपेतं युधिष्ठिर ॥ कार्यमित्येव मन्वाना धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ अपि
ते ब्राह्मणा भुक्त्वा गताः सोद्धरणान्गृहान् ॥ येषां दाराः प्रतीक्षंते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ अन्नानि प्रातःसवने
नियता ब्रह्मचारिणः ॥ ब्राह्मणास्तात भुंजानास्त्रेताग्निं प्रीणयंतु ते ॥ माध्यंदिनं ते सवनं ददतस्तात वर्ततां ॥ गोहि
रण्यानि वासांसि तेनेंद्रः प्रीयतां तव ॥ तृतीयं सवनं ते वै वैश्वदेवं युधिष्ठिर ॥ यद्देवेभ्यः पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छ
ति ॥ अहिंसा सर्वभूतेभ्यः विभागाश्च भागशः ॥ दमस्त्यागो धृतिः सत्यं भवत्ववभृथाय ते ॥ एष ते विततो यज्ञः श्रद्धा
पूतः सदक्षिणः ॥ विशिष्टः सर्वयज्ञानां नित्यं तात प्रवर्ततां ॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे ० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ ७१ ॥
दानं यज्ञः क्रिया चेह किं स्वित्प्रेत्य महाफलं ॥ कस्य ज्यायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कथं कदा ॥ एतदिच्छामि
विज्ञातुं याथातथ्येन भारत ॥ विद्वन्जिज्ञासमानाय दानधर्मान्प्रचक्ष्व मे ॥ अंतर्वेद्यां च यद्दत्तं श्रद्धया चानृ
शंस्यतः ॥ किं स्विन्निःश्रेयसं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ भीष्म उ० ॥ रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्त्तते
तस्य वैतानिकं कर्म दानं चैवेह पावनं ॥ न तु पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णंति साधवः ॥ एतस्मात्कारणाद्यज्ञैर्यजेद्रा
जाप्तदक्षिणैः ॥ अथ चेत्प्रतिगृह्णीयुर्दद्यादहरहर्नृपः ॥ श्रद्धामास्थाय परमां पावनं ह्येतदुत्तमं ॥ ब्राह्मणांस्तर्प
येद्द्रव्यैस्ततो यज्ञे यतव्रतः ॥ मैत्रान्साधून्वेदविदः शीलवृत्ततपोन्वितान् ॥ यत्ते तेन करिष्यंति कृतं तेन भविष्यति
यज्ञान्साधय साधुभ्यः स्वाद्वन्नं दक्षिणावतां ॥ इष्टं दत्तं च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा ॥ पूजयेथा यायजूकां
स्तस्याप्यंशो भवेत्तथा ॥ प्रजावतो भरेथाश्च ब्राह्मणान्स्वर्गकारिणः ॥ प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा ॥ या
वतः साधुधर्मान्वै संतः संवर्द्धयंत्युत ॥ सर्वस्वैश्चापि भर्त्तव्या नरा ये बहुकारिणः ॥ प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयि
ता तथा ॥ यावतः साधुधर्मान्वै संतः संवर्द्धयंत्युत ॥ सर्वस्वैश्चापि भर्त्तव्या नरा ये बहुकारिणः ॥ समृद्धः संप्रय
च्छ त्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ॥ धेनूरनडुहोन्नानि छत्रं वासांस्युपानहौ ॥ आज्यानि यजमानेभ्यस्तथान्नानि च भा
रत ॥ अश्ववंति च यानानि वेश्मानि शयनानि च ॥ एते देया व्युष्टिमंतो लघूपायाश्च भारत ॥ अजुगुप्सांश्च
विज्ञाय ब्राह्मणान्वृत्तिकर्षितान् ॥ उपच्छन्नं प्रकाशं वा वृत्त्या तान्प्रतिपालयेत् ॥ राजसूयाश्वमेधाभ्यां श्रेयस्त
त्क्षत्रियान्प्रति ॥ एवं पापैर्विनिर्मुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमाप्स्यसि ॥ संचयित्वा पुनः कोशं यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि ॥ तेन
त्वं ब्रह्मभूयत्वमवाप्स्यसि धनानि च ॥ आत्मनश्च परेषां च वृत्तिं संरक्ष भारत ॥ पुत्रवच्चापि भृत्यान्स्वान्प्रजाश्च प
रिपालय ॥ योगक्षेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेष्वस्तु भारत ॥ तदर्थं जीवितं ते स्तु मा तेभ्यो प्रतिपालनं ॥ अनर्थो ब्राह्मणस्यै
ष यद्वित्तनिचयो महान् ॥ श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासो दर्पयेत्संप्रमोहयेत् ॥ ब्राह्मणेषु प्रमूढेषु धर्मो विप्रणशे ॥ ७१ ॥
द्ध्रुवं ॥ धर्मप्रणाशे भूतानामभावः स्यान्न संशयः ॥ यो रक्षिभ्यः संप्रदाय राजा राष्ट्रं विलुंपति ॥ यज्ञे राष्ट्राद्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेतस्मादानयध्वमितिब्रुवन्॥ यस्मादादयते द्रव्यं भीतं दत्तं सुदारुणं॥ यजेद्राजा न तं यज्ञं प्रशंसंत्यस्य
साधवः॥ अपीडिताः सुसंवृद्धा ये ददत्यनुकूलतः॥ तादृशेनाप्युपायेन यष्टव्यं नोद्यमाहृतैः॥ यदा परि
निषिच्येत निहितो वै यथाविधि॥ तदा राजा महायज्ञैर्यजेत बहुदक्षिणैः॥ वृद्धबालधनं रक्ष्यमंध
स्य कृपणस्य च॥ न खातपूर्वं कुर्वीत न रुदंतीधनं हरेत॥ हृतं कृपणवृत्तं हि राष्ट्रं हंति नृपश्रियं॥ दद्या
च्च महतो भोगान् क्षुद्भयं प्रणुदेत्सतां॥ येषां स्वादूनि भोज्यानि समवेक्ष्यंति बालकाः॥ नाश्नंति
विधिवत्तानि किं नु पापतरं ततः॥ [illegible]॥ [illegible]
[illegible] तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति॥ द्विजोन्यो वा मनुष्योपि शिबिराह
वचो यथा॥ यस्य स्म विषये राज्ञः स्नातकः सीदति क्षुधा॥ अवृद्धिमेति तद्राष्ट्रं विंदते सह राजकं॥
क्रोशंत्यो यस्य वै राष्ट्राद्ध्रियंते तरसा स्त्रियः॥ क्रोशतां पतिपुत्राणां मृतोसौ न स जीवति॥ अरक्षिता
रं हर्तारं विलोप्तारमदायकं॥ तं वै राजकलिं हन्युः प्रजाः सन्नह्य निर्घृणं॥ अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो
न रक्षति भूमिपः॥ स संहत्य निहंतव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः॥ पापं कुर्वंति यत्किंचित्प्रजा राज्ञा ह्यरक्षि
ताः॥ शुभं वा यच्च कुर्वंति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः॥ चतुर्थं तस्य पुण्यस्य राजा प्राप्नोति भारत॥ चतुर्थं त
स्य पापस्य राजा विंदति भारत॥ अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोर्द्धमिति निश्चयः॥ चतुर्थं मतमस्माकं मनोः श्रु
त्वानुशासनं॥ जीवंतं त्वानुजीवंतु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर॥ पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिवांडजाः॥
कुबेरमिव रक्षांसि शतक्रतुमिवामराः॥ ज्ञातयस्त्वानुजीवंतु सुहृदश्च परंतप॥ [illegible] दान धर्मे त्तमानु॥
॥॥युधिष्ठिर उ०॥॥॥ इदं देयमिदं देयमिति यं श्रुतिरादरात्॥ बहुदेयाश्च राजानः किंस्विद्दानमनुत्तमं॥
॥॥भीष्म उ०॥॥॥ अतिदानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते॥ अचला ह्यक्षया भूमिर्दोग्ध्री कामानिहोत्तमान्॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥ दोग्ध्री वासांसि रत्नानि पशून्व्रीहियवांस्तथा ॥ भूमिदः सर्वभूतेषु शाश्वतीरेधते समाः ॥ यावद्भूमेरायु
॥१८॥ रिह तावद्भूमीद एधते ॥ न भूमीदानादस्तीह परं किंचिद्युधिष्ठिर ॥ अप्यल्पं प्रददुः सर्वे पृथिव्या इति नि
श्रुतं ॥ भूमिमेव ददुः सर्वे भूमिं ते भुंजते जनाः ॥ स्वकर्मैवोपजीवंति नरा इह परत्र च ॥ भूमिर्भूतिर्महा
देवी दातारं कुरुते प्रियं ॥ य एतां दक्षिणां दद्यादक्षयां राजसत्तम ॥ पुनर्नरत्वं संप्राप्य भवेत्स पृथिवीप
तिः ॥ यथा दानं तथा भोग इति धर्मेषु निश्चयः ॥ संग्रामे वा तनुं जह्यात् दद्याद्वा पृथिवीमिमां ॥ इत्येतत्क्ष
त्रबंधूनां वदंति परमां श्रियं ॥ पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति शुश्रुम ॥ अपि पापसमाचारं ब्रह्मघ्नमपि
चानृतं ॥ सैव पापं प्लावयति सैव पापात्प्रमोचयेत् ॥ अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णंति साधवः ॥ पृथिवी
नान्यदिच्छंति पावनं जननी तथा ॥ नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनं ॥ दानं वाप्यथवा दानं
नामास्याः परमं प्रियं ॥ य एतां विदुषे दद्यात्पृथिवीं पृथिवीपतिः ॥ पृथिव्यामेतदिष्टं स राजा राज्यमि
तो व्रजेत् ॥ पुनश्चासौ जनं प्राप्य राजवत्स्यान्न संशयः ॥ तस्मात्प्राप्यैव पृथिवीं दद्याद्विप्राय पार्थिवः
नाभूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथंचन ॥ न चापात्रेण वा ग्राह्या दत्तदानेन वाचरेत् ॥ ये चान्ये भूमिमिच्छेयुः
कुर्युरेवं न संशयः ॥ यः साधोर्भूमिमादत्ते न भूमिं विंदते तु सः ॥ भूमिं दत्वा तु साधुभ्यो विंदते भूमिमुत्तमां
प्रेत्य चेह च धर्मात्मा संप्राप्नोति महद्यशः ॥ यस्य विप्रास्तु शंसंति साधोर्भूमिं सदैव हि ॥ न तस्य शत्रवो राज
न्प्रशंसंति वसुंधरां ॥ यत्किंचित्पुरुषः पापं कुरुते वृत्तिकर्षितः ॥ अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ॥
दशहस्तेन वंशेन दशवंशान्समंततः ॥ पंचहस्ताधिकं दद्यादेतद्गोचर्म उच्यते ॥ यपि संकीर्णकर्माणो रा
जानो रौद्रकर्मिणः ॥ तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमं ॥ अल्पांतमिदं शश्वत्पुराणा मेनिरे जनाः ॥ ॥१८॥
यो यजेताश्वमेधेन दद्याद्वा साधवे महीं ॥ अपि चेत्सुकृतं कृत्वा शंसेरन्नपि पंडिताः ॥ अशक्यमेकमेवैतद्भू

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मीदानमनुत्तमं ॥ सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्ता वसूनि च ॥ सर्वमेतन्महाप्राज्ञो ददाति वसुधां ददत् ॥ त
पोयज्ञश्रुतं शीलमलोभः सत्यसंधता ॥ गुरुदैवतपूजा च एता वर्त्तंति भूमिदं ॥ भर्तुर्निःश्रेयसे युक्ता
स्त्यक्त्वात्मानो रणे हताः ॥ ब्रह्मलोकगताः सिद्धा नातिक्रामंति भूमिदं ॥ यथा जनित्री स्वं पुत्रं क्षीरेण
भरते सदा ॥ अनुगृह्णाति दातारं तथा सर्वरसैर्मही ॥ मृत्योर्वै किंकरा दंडहस्ताश्च वह्निकुंभदारुणाः ॥ घोरा
श्च दारुणाः पाशा नोपसर्प्यंति भूमिदं ॥ पितॄंश्च पितृलोकस्थान्देवलोकाच्च देवताः ॥ संतर्प्पयति शांतात्मा
यो ददाति वसुंधरां ॥ कृशाय क्रियमाणाय वृत्तिम्लानाय सीदते ॥ भूमिं वृत्तिकरीं दत्वा सत्री भवति मानवः
यथा धावति गौर्वत्सं स्रवंती वत्सला पयः ॥ एवमेव महाभाग भूमिर्भवति भूमिदं ॥ फालकृष्टां महीं दत्वा स
बीजां सफलामपि ॥ उदीर्णं वापि शरणं यथा भवंती कर्त्तारं ब्राह्मणं वृत्तिसंपन्नं महिताग्निं शुचिव्रतं
नरः प्रतिग्राह्य महीं न याति परमापदं ॥ यथा चंद्रमसो वृद्धिरहन्यहनि जायते ॥ तथा भूमिकृतं दानं सस्ये स
स्ये विवर्द्धते ॥ अत्र गाथा भूमीगीताः कीर्त्तयंति पुराविदः ॥ याः श्रुत्वा जामदग्न्येन दत्ता भूः काश्यपाय वै ॥
मामेवादत्त मां दत्त मां दत्वा मामवाप्स्यथ ॥ अस्मिंल्लोके परे चैव तद्दत्तं जायते पुनः ॥ य इमां व्याहृतिं वेद ब्राह्मणो
वेदसंमितां ॥ श्राद्धस्य क्रियमाणस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ कृत्यानामभिशस्तानामरिष्टशमनं महत् ॥ प्रा
यश्चित्तं महत्त्वेतत्पुंस्त्वमभयतो दश ॥ पुनाति य इदं वेद वेदवादं तथैव च ॥ प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिर्वैश्वानरी
मता ॥ अभिषिच्येव नृपतिं श्रावयेदिममागमं ॥ यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नादद्यात्साधुतश्च तां ॥ सोयं कृत्स्नो ब्रा
ह्मणार्थो राजार्थश्चाप्यसंशयः ॥ राजा हि धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणं ॥ अथ येषामधर्मज्ञो राजा भवती
नास्तिकः ॥ न ते सुखं प्रबुध्यंति न सुखं प्राप्नुवंति च ॥ सदा भवंति चोद्विग्नास्तस्य दुश्चरितैर्नराः ॥ योगक्षेमा हि
बहवो राष्ट्रं नास्या विशंति तत् ॥ अथ येषां पुनः प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः ॥ सुखं ते प्रतिबुध्यंते सुसुखं प्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यो२

॥दान०॥ ॥७९॥ स्वपंति च ॥ तस्य राज्ञः शुभै राज्यैः कर्मभिर्निर्वृता नराः ॥ योगक्षेमेण वृष्ट्या च विवर्द्धंते स्वकर्मभिः ॥ स
कुलीनः स पुरुषः स बंधुः स च पुण्यकृत् ॥ स दाता स च विक्रांतो यो ददाति वसुंधरां ॥ आदित्या इव दीप्यंते तेजसा
भुवि मानवाः ॥ ददंति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषि द्विजे ॥ यथा सस्यानि रोहंति प्रकीर्णानि महीतले ॥ तथा
कामाः प्ररोहंति भूमिदानसमार्जिताः ॥ आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ॥ शूलपाणिश्च भगवानभि
नंदंति भूमिदं ॥ भूमौ जायंति पुरुषा भूमौ निष्ठां व्रजंति च ॥ चतुर्विधो हि लोको यं यो यं भूमिगुणात्मकः ॥ ए
षा माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते ॥ नानया सदृशं भूतं किंचिदस्ति जनाधिप ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितीहा
सं पुरातनं ॥ बृहस्पतेश्च संवादमिंद्रस्य च युधिष्ठिर ॥ इष्ट्वा क्रतुशतेनाथ महता दक्षिणावता ॥ मघवा वाग्विदां श्रे
ष्ठः पप्रच्छेदं बृहस्पतिं ॥ मघवोवाच ॥ भगवन्केन दानेन सर्वतः सुखमेधते ॥ यदक्षयं महार्घं च तद्ब्रूहि व
दतां वर ॥ भीष्म उ० ॥ इत्युक्तः स सुरेंद्रेण ततो देवपुरोहितः ॥ बृहस्पतिर्बृहत्तेजाः प्रत्युवाच शतक्रतुं ॥ बृहस्पतिरु० ॥
सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं च वृत्रहन् ॥ ददन्नेतान्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ न भूमिदानाद्देवेंद्र परं किंचिदिति
प्रभो ॥ विशिष्टमिति मन्यामि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ये शूरा निहता युद्धे स्वर्याता रणगृद्धिनः ॥ सर्वे ते विबुधश्रे
स्सत्का १ ष्ठ नातिक्रामंति भूमिदं ॥ भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ॥ ब्रह्मलोकगता युक्ता नात्यक्रामंति भूमिदं ॥ पंच
पूर्वा हि पुरुषाः पश्चान्ये वसुधां गताः ॥ एकादशाद्दद्भूमिं परित्रातीह मानवः ॥ रत्नोपकीर्णां वसुधां यो ददाति पुरंदर
स मुक्तः सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीयते ॥ महीं स्फीतां ददद्राजन्सर्वकामगुणान्वितां ॥ राजाधिराजो भवति तद्धि दा
नमनुत्तमं ॥ सर्वकामसमायुक्तां काश्यपीं यः प्रयच्छति ॥ सर्वभूतानि मन्यंते मां ददातीति वासव ॥ सर्वकामदुघां धेनुं
सर्वकामगुणान्वितां ॥ ददाति यः सहस्राक्ष स्वर्गं याति स मानवः ॥ मधुसर्पिःप्रवाहिन्यः पयोदधिवहास्तथा ॥ सरित
स्तर्पयंतीह सुरेंद्र वसुधाप्रदं ॥ भूमिप्रदानान्नृपतिर्मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥ न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विशि
ष्यते ॥ ददाति यः समुद्रांतां पृथिवीं शस्त्रनिर्जितां ॥ तं जनाः कथयंतीह यावद्भवति गौरियं ॥ पुण्यामृद्धिरसां भू ॥७९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मिं यो ददाति पुरंदर ॥ तं तस्य लोकाः क्षीयंते भूमिदानगुणान्विताः ॥ सर्वदा पार्थिवेनेह सततं भूतिमिच्छता ॥
भूर्देया विधिवच्छक्र पात्रे सुखमभीप्सुना ॥ अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्वा द्विजातये ॥ समुत्सृजति तत्पापं जीर्णां त
चमिवोरगः ॥ सागराः सरितः शैलाः काननानि च सर्वशः ॥ सर्वमेतन्नरः शक्र ददाति वसुधां ददत् ॥ तडागान्युदपाना
नि स्रोतांसि च सरांसि च ॥ स्नेहान्सर्वरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् ॥ ओषधीर्वीर्यसंपन्ना नगान्पुष्पफलान्वि
तान् ॥ काननोपलशैलांश्च ददाति वसुधां ददत् ॥ अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्वा च स्वाप्तदक्षिणैः ॥ न तत्फलमवाप्नो
ति भूमिदानाद्यदश्नुते ॥ दाता दशानुगृह्णाति दश हंति तथा क्षिपन् ॥ पूर्वदत्तां हरन्भूमिं नरकायोपगच्छति ॥ न ददा
ति प्रतिश्रुत्य दत्वा वापि हरेत्तु यः ॥ स बद्धो वारुणैः पाशैस्तप्यते मृत्युशासनात् ॥ अहिताग्निं यदायज्वं कृशवृत्तिं
प्रियातिथिं ॥ ये भजंति द्विजश्रेष्ठं नोपसर्पंति ते यमं ॥ ब्राह्मणेष्वनृणीभूतः पार्थिवः स्यात्पुरंदर ॥ इतरेषां तु व
र्णानां तारयेत्कृशदुर्बलान् ॥ नाच्छिंद्यात्स्पर्शितां भूमिं परेण त्रिदशाधिप ॥ ब्राह्मणस्य सुरश्रेष्ठ कृशवृत्तेः क
दाचन ॥ यथाश्रु पतितं तेषां दीनानामवसीदतां ॥ ब्राह्मणानां हृते क्षेत्रे हन्यात्त्रिपुरुषं कुलं ॥ भूमिपालं च्यु
तं राष्ट्राद्यस्तु संस्थापयेन्नरः ॥ तस्य वासः सहस्राक्ष नाकपृष्ठे महीयते ॥ इक्षुभिः संततां भूमिं यवगोधूमशा
लिनीं ॥ गोअश्ववाहनपूर्णां वा बाहुवीर्यादुपार्जितां ॥ निधिगर्भां ददद्भूमिं सर्वरत्नपरिच्छदां ॥ अक्षयांल्लभते
लोकान् भूमिसत्रं हि तस्य तत् ॥ विधूय कलुषः सर्वं विरजाः संमतः सतां ॥ लोके महीयते सद्भिर्यो ददाति व
सुंधरां ॥ यथाप्सु पतितः शक्र तैलबिंदुर्विसर्पति ॥ तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्द्धते ॥ ये रणाग्रे मही
पालाः शूराः समितिशोभनाः ॥ वध्यंते भिमुखाः शक्र ब्रह्मलोकं व्रजंति ते ॥ नृत्यगीतपरा नार्यो दिव्यमाल्यवि
भूषिताः ॥ उपतिष्ठंति देवेंद्र तथा भूमिप्रदं विभो ॥ दले च सुखं स्वर्गे देवगंधर्वपूजितः ॥ यो ददाति महीं सम्यग्वि
धिनेह द्विजातये ॥ शतमप्सरसश्चैव दिव्यमाल्यविभूषिताः ॥ उपतिष्ठंति देवेंद्र ब्रह्मलोके धराप्रदं ॥ उपति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इष्टं तिष्ठेदुर्ब्रह्मलोके धराप्रदः ॥ उपतिष्ठंति पुण्यानि सदा भूमिप्रदं नरं ॥ शंखं भद्रासनं छत्रं वराश्वा वरवाह
नाः ॥ भूमिप्रदानी पुण्यानि हिरण्यानि च यास्तथा ॥ आज्ञा सदा प्रतिहिता जयशब्दा वसूनि च ॥ भूमिदान
स्य पुण्यानि फलं स्वर्गः पुरंदर ॥ हिरण्यपुष्पा औषध्यः कुशकांचनशाद्वलाः ॥ अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पु
रुषो ददत् ॥ नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ नास्ति सत्यसमो धर्मो नास्ति दानसमो निधिः ॥ एतदां
गिरसाच्छ्रुत्वा वासवो वसुधामिमां ॥ वसुरत्नसमाकीर्णां ददावांगिरसे तदा ॥ य इदं श्राद्धे पठेच्छ्राद्धे भूमिदानस्य संभ
वं ॥ न तस्य रक्षसां भागो नासुराणां भवत्युत ॥ अक्षयं च भवेद्दत्तं पितृभ्यश्च न संशयः ॥ तस्माच्छ्राद्धेष्विदं विद्वान्
भुंजतः श्रावयेद्द्विजान् ॥ इत्येतत्सर्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं तवानघ ॥ मया भरतशार्दूल किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ इ
त्यानुशासने दानधर्मे इंद्रबृहस्पतिसंवादे ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ कानि दानानि लोकेस्मिन्दातुकामो महीपतिः गु
णाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम ॥ केन तुष्यंति ते सद्यः किं तुष्टाः प्रदिशंति च ॥ शंस मे तन्महाबाहो फलं
पुण्यकृतं महत् ॥ दत्तं किंफलवद्राजन्निह लोके परत्र च ॥ भवतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥ भीष्म उ० ॥
इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो देवदर्शनः ॥ यदुक्तवानसौ वाक्यं तन्मे निगदतः शृणु ॥ नारद उवाच ॥ अन्नमेव प्रशंसंति
देवा ऋषिगणास्तथा ॥ लोकतंत्रं हि संज्ञाश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितं ॥ अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ तस्मादन्नं
विशेषेण दातुमिच्छंति मानवाः ॥ अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणाश्चान्ने प्रतिष्ठिताः ॥ अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदि
दं प्रभो ॥ अन्नाद्गृहस्था लोकेस्मिन्भिक्षवस्तापसास्तथा ॥ अन्नाद्भवंति वै प्राणाः प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥ कुटुं
बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ॥ दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥ ब्राह्मणायाभिरूपाय यो
दद्यादन्नमर्थिने ॥ निदधाति निधिं श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥ श्रांतमध्वनि वर्त्तंतं वृद्धमर्हमुपस्थितं ॥ अ
र्चयेद्भूतिमन्विच्छन्गृहस्थो गृहमागतं ॥ क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः ॥ अन्नदः प्राप्नुते राजन्दि ॥८०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विचेह च यत्सुखं ॥ नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात्कदाचन ॥ अपि श्वपाके शुनि वा न दानं विप्रणश्यति
यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते ॥ आर्त्तायादृष्टपूर्वाय स महद्धर्ममाप्नुयात् ॥ पितॄन्देवानृषीन्विप्रानति
थींश्च जनाधिप ॥ यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥ कृत्वापि पापकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिने ॥
ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन मुह्यते ॥ ब्राह्मणेष्वक्षयं दानमन्नं शूद्रे महाफलं ॥ अन्नदानं हि शूद्रे च ब्रा
ह्मणस्य विशिष्यते ॥ न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव च ॥ भिक्षितो ब्राह्मणेनेह दद्यादन्नं प्रयाचितः ॥
अन्नदस्यान्नवृक्षाश्च सर्वकामफलप्रदाः ॥ भवंतीवेह चामुत्र नृपतेनात्र संशयः ॥ आशासंते हि पितरः
सुवृष्टिमिव कर्षकाः ॥ अस्माकमपि पुत्रो वा पौत्रो वान्नं प्रदास्यति ॥ ब्राह्मणो हि महद्भूतं स्वयं देहीति
याचति ॥ अकामो वा सकामो वा दत्वा पुण्यमवाप्नुयात् ॥ ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक् ॥
विप्रा यदधिगच्छंति भिक्षमाणा गृहं सदा ॥ सत्कृताश्च निवर्त्तंते तदतीव प्रवर्द्धते ॥ महाभोगे कुले प्रेत्य जन्म
चाप्नोति भारत ॥ दत्वा त्वन्नं नरो लोके तथा स्थानमनुत्तमं ॥ नित्यं मिष्टान्नदायी तु स्वर्गे वसति सत्कृतः ॥ अ
न्नं प्राणा नराणां हि सर्वमन्ने प्रतिष्ठितं ॥ अन्नदः पशुमान्पुत्री धनवान्भोगवानपि ॥ प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च
तथा नृप ॥ अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते तु सः ॥ अन्नं हि दत्वातिथये ब्राह्मणाय यथाविधि ॥ प्रदाता सुखमा
प्नोति दैवतैश्चापि पूज्यते ॥ ब्राह्मणो हि महद्भूतं क्षेत्रभूतं युधिष्ठिर ॥ उप्यते यत्र यद्बीजं तद्धि पुण्यफलं महत् ॥ प्रत्यक्षं
प्रीतिजननं भोक्तुर्दातुर्भवत्युत ॥ सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्षफलवंत्युत ॥ अन्नाद्धि प्रसवं यांति रतिरन्नाद्धि भार
त ॥ धर्मार्थावन्नतो विद्धि रोगनाशं तथान्नतः ॥ अन्नं ह्यमृतमित्याह पुराकल्पे प्रजापतिः ॥ अन्नं भुवं दिवं खं च स
र्वमन्ने प्रतिष्ठितं ॥ अन्नप्रणाशे भिद्यंते शरीरे पंचधातवः ॥ बलं बलवतोपीह प्रणश्यत्यन्नहानितः ॥ आवाहाश्च
विवाहाश्च यज्ञाश्चान्नमृते तथा ॥ निवर्त्तंते नरश्रेष्ठ ब्रह्म चात्र प्रलीयते ॥ अन्नतः सर्वमेतद्धि यत्किंचित्स्थाणु
जंगमं ॥ त्रिषु लोकेषु धर्मार्थमन्नं देयमतो बुधैः ॥ अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशांसि च ॥ कीर्तिश्च वर्द्ध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रवर्षति २

॥दान०॥ ॥८१॥ तेजाश्च त्रिषु लोकेषु पार्थिव ॥ मेघेषूर्ध्वं संनिधत्ते प्राणिनां पवनः पतिः ॥ तच्च मेघगतं वारि शक्रो वर्षति
भारत ॥ आदत्ते च रसान्भौमानादित्यः स्वर्गमस्तिभिः ॥ वायुरादित्यतः प्राप्तांश्च रसान्देवः प्रजापतिः ॥ तद्य
दा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ ॥ तदा वसुमती देवी स्निग्धा भवति भारत ॥ ततः सस्यानि रोहंति येन
वर्तयते जगत् ॥ मांसमेदोस्थिशुक्राणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ॥ संभवंति ततः शुक्रात्प्राणिनः पृथिवी
पते ॥ अग्नीषोमौ हि तच्छुक्रं सृजतः पुष्यतश्च ह ॥ एवमन्नाद्धि सूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च ॥ एक एव स्मृतो
राशिः ततो भूतानि जज्ञिरे ॥ प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ॥ गृहमभ्यागतायाथ यो दद्यादर्थमर्थि
ने ॥ भीष्म उ० ॥ नारदेनैवमुक्तोहमदामन्नं सदा नृप ॥ अनसूयुस्त्वमप्यन्नं तस्माद्देहि गतज्वरः ॥ द
त्वान्नं विधिवद्राजन्द्विजेभ्यस्त्वमिति प्रभो ॥ यथावदनुरूपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ अन्नदाता
हि ये लोकास्तांस्त्वं शृणु जनाधिप ॥ भवनानि प्रकाशंते दिवि तेषां महात्मनां ॥ तारासंस्थानरूपाणि ना
नास्तंभान्वितानि च ॥ चंद्रमंडलशुभ्राणि किंकिणीजालवंति च ॥ तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि
च ॥ अनेकशतभौमानि सांतर्जलचराणि च ॥ वैडूर्यार्कप्रकाशानि रौप्यरुक्ममयानि च ॥ सर्वकाम
फलाश्चापि वृक्षा भवनसंस्थिताः ॥ वाप्यो वीथ्यः सभाः कूपा दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ॥ घोषवंति च यानानि
युक्तान्यथ सहस्रशः ॥ भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वासांस्याभरणानि च ॥ क्षीरं स्रवंति सरितस्तथा चैवान्न
पर्वताः ॥ प्रासादाः पांडुराभ्राभाः शय्याश्च कांचनोज्ज्वलाः ॥ तान्यन्नदाः प्रपद्यंते तस्मादन्नप्रदो भव ॥ एते लो
काः पुण्यकृतामन्नदानां महात्मनां ॥ तस्मादन्नं प्रयत्नेन दातव्यं मानवैर्भुवि ॥ इत्यानुशासने [illegible] ॥
॥ युधिष्ठिर उ० ॥ श्रुतं मे भवतो वाक्यमन्नदानस्य यो विधिः ॥ नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥
॥ भीष्म उ० ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ देवक्याश्चैव संवादं महर्षेर्नारदस्य च ॥ द्वारकाम
नुसंप्राप्तं नारदं देवदर्शनं ॥ पप्रच्छेदं वचः प्रश्नं देवकी धर्मदर्शनं ॥ तस्याः संपृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्ततः ॥८१॥

आचष्ट विधिवत्सर्वं तच्छृणुष्व विशांपते ॥ नारद उ० ॥ कृत्तिकासु महाभागे पायसेन ससर्पिषा ॥ सं
तर्प्य ब्राह्मणान्साधूंल्लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ रोहिण्यां प्रसृतैर्मांसैर्माषैरन्नेन सर्पिषा ॥ पयोनुपानं दा
तव्यमनृणार्थं द्विजातये ॥ दोग्ध्रीं दत्त्वा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदैवते ॥ गच्छंति मानुषाल्लोकात्स्वर्गलोकमनु
त्तमं ॥ आर्द्रायां कृशरं दत्त्वा तिलमिश्रमुपोषितः ॥ नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥ अपूपान्पुनर्व
सौ दत्त्वा तथैवान्नानि शोभने ॥ यशस्वी रूपसंपन्नो बह्वन्ने जायते कुले ॥ पुष्येण कनकं दत्त्वा कृतं वाकृतमे
व च ॥ अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते ॥ आश्लेषायां तु यो रूप्यमृषभं वा प्रयच्छति ॥ स सर्वभयनिर्मु
क्तः संभवानधितिष्ठति ॥ मघासु तिलपूर्णानि वर्द्धमानानि मानवः ॥ प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते
फल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ॥ भक्षान्फाणितसंयुक्तान्दत्त्वा सौभाग्यमर्च्छति ॥ घृतक्षीरसमायु
क्तं विधिवत्षष्टिकौदनं ॥ उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ यद्यत्प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः
महाफलमनंतं तत्तद्भवतीति विनिश्चयः ॥ हस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ॥ प्राप्नोति परमांल्लोकान्पुण्य
कामसमन्वितान् ॥ चित्रायामृषभं दत्त्वा पुण्यगंधांश्च भारत ॥ चरंत्यप्सरसां लोके रमंते नंदने तथा ॥ स्वात्या
५६ मथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ॥ प्राप्नोति लोकान्स शुभानिह चैव महद्यशः ॥ विशाखायामनड्वाहं धेनुं दत्त्वा च
दुग्धदां ॥ सप्रासंगं च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतं ॥ पितॄन्देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानंत्यमश्नुते ॥ न च दुर्गाण्यवाप्नो
ति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विंदति ॥ नरकादींश्च संक्लेशान्नाप्नोतीति विनिश्चयः
अनुराधासु प्रावारं वस्त्रान्तं समुपोषितः ॥ दत्त्वा युगशतं चापि नरः स्वर्गे महीयते ॥ कालशाकं तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः
समूलकं ॥ ज्येष्ठायामृद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टां स गच्छति ॥ मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ पितॄन्प्रीणय
ते चापि गतिमिष्टां च गच्छति ॥ अथ पूर्वास्वषाढासु दधिपात्राण्युपोषितः ॥ कुलवृत्तोपसंपन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ ८२ ॥

पुरुषो जायते श्रेष्ठो कुलेषु बहुगोधने ॥ उदमंथं ससर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितं ॥ दत्वोत्तरासुषाढासु
सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ दुग्धं त्वभिजिते योगे दत्वा मधुघृताप्लुतं ॥ धर्मनित्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते
श्रवणे कंबलं दत्वा वस्त्रांतरितमेव वा ॥ श्वेतेन याति यानेन सर्वलोकानसंवृतान् ॥ गोप्रयुक्तं धनीष्ठासु या
नं दत्वा समाहितः ॥ वस्त्ररश्मी धनं सद्यः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥ गंधांछतभिषायोगे दत्वा सागरुचंदनान् ॥ प्रा
प्नोत्यप्सरसां संघान्प्रेत्य गंधांश्च शाश्वतान् ॥ पूर्वभाद्रपदायोगे राजमाषान्प्रदाय तु ॥ सर्वभक्षफलो
पेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ॥ स पितॄन्प्रीणयति वै प्रेत्य चानंत्यमश्नु
ते ॥ कांस्योपदोहनां धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ॥ सा प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ॥ रथमश्वसमायु
क्तं दत्वाश्विन्यां नरोत्तम ॥ हस्त्यश्वरथसंपन्ने वर्चस्वी जायते कुले ॥ भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं
प्रदाय वै ॥ गाः सुप्रभूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा ॥ भीष्म उ० ॥ इत्येष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो न
क्षत्रयोगतः ॥ देवक्या नारदेनेह सा स्नुषाभ्योऽब्रवीदिदं ॥ इत्यानुशासनिके दानधर्मे नक्षत्रयोगदानं ॥
॥ भीष्म उ० ॥ सर्वान्कामान्प्रयच्छंति ये प्रयच्छंति कांचनं ॥ इत्येवं भगवानत्रिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥ पवि
त्रमथ चायुष्यं पितॄणामक्षयं च तत् ॥ सुवर्णं मनुजेंद्रेण हरिश्चंद्रेण कीर्तितं ॥ पानीयं परमं दानं दाना
नां मनुरब्रवीत् ॥ तस्मात्कूपांश्च वापीश्च तडागानि च खानयेत् ॥ अर्धं पापस्य हरति पुरुषस्येह कर्मणः
कूपः प्रवृत्तपानीयः सुप्रवृत्तश्च नित्यशः ॥ सर्वं तारयते वंशं यस्य खाते जलाशये ॥ गावः पिबंति विप्राश्च
साधवश्च नराः सदा ॥ निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितं ॥ स दुर्गं विषमं कृच्छ्रं न कदाचिदवाप्नुते ॥
बृहस्पतेर्भगवतः पूष्णश्चैव भगस्य च ॥ अश्विनोश्चैव वह्नेश्च प्रीतिर्भवति सर्पिषा ॥ परमं भेषजं ह्येतद्य ॥ ८२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानामेतदुत्तमं ॥ रसानांमुत्तमंचैव तत्फलानांचैवउत्तमं ॥ फलकामो यशस्कामः पुष्टिकामश्च नित्यदा
घृतं दद्याद्विजातिभ्यः पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ घृतं मासे आश्वयुजि विप्रेभ्यो यः कदाचन ॥ पिपासया
न म्रियते सोपच्छंदश्च जायते ॥ न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान्यः प्रयच्छति ॥ प्रयतो ब्राह्मणाग्रेभ्यः श्रद्धया
परया युतः ॥ उपस्पर्शनषड्भागं लभते पुरुषः सदा ॥ यः साधनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥ प्रता
पनार्थं राजेंद्र वृत्तवद्भ्यः सदा नरः ॥ सिध्यंत्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि विविधानि च ॥ उपर्युपरि शत्रूणां
वपुषा दीप्यते च सः ॥ भगवांश्चापि संप्रीतो वह्निर्भवति नित्यशः ॥ न तं त्यजंति पशवः संग्रामे च जयत्यपि
पुत्रान् श्रियं च लभते यश्छत्रं संप्रयच्छति ॥ न चक्षुर्व्याधिं लभते यज्ञभागमथाश्नुते ॥ निदाघकाले वर्षे वा
यः छत्रं संप्रयच्छति ॥ नास्य कश्चिन्मनोदाहः कदाचिदपि जायते ॥ कृच्छ्रात्स विषमाच्चैव क्षिप्रं मोक्षमवाप्नु
ते ॥ प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशांपते ॥ एवमाह महाभागः शांडिल्यो भगवानृषिः ॥॥ इक्ष्वाकुशासनेदा- ॥॥
॥॥ युधिष्ठिर० ॥॥ दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ॥ यत्फलं तस्य भवति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥॥ भीष्म० ॥॥
उपानहौ प्रयच्छेद्यो ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ मर्दते कंटकान्सर्वान्विषमान्निस्तरत्यपि ॥ स शत्रूणामुपरि च वसंति
ष्ठति युधिष्ठिर ॥ यानं चाश्वतरीयुक्तं तस्य शुभ्रं विशांपते ॥ उपतिष्ठति कौंतेय रूप्यकांचनभूषितं ॥ शकटं दम्यसं
युक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥॥ युधिष्ठिर० ॥॥ यत्फलं तिलदाने च भूमीदाने च कीर्तितं ॥ गोदाने चान्नदाने च भूयस्त
द्ब्रूहि कौरव ॥ भीष्म० ॥ शृणुष्व मम कौंतेय तिलदानस्य यत्फलं ॥ निशम्य च यथान्यायं प्रयच्छ कुरुसत्तम ॥ पि
तॄणां परमं भोज्यं तिलाः सृष्टाः स्वयंभुवा ॥ तिलदानेन वै तस्मात्पितृपक्षः प्रमोदते ॥ माघमासे तिलान्यस्तु ब्रा
ह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥ सर्वसत्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥ सर्वसत्रैश्च यजते यस्तिलैर्यजते पितॄन् ॥ न चाका
मेन दातव्यं तिलश्राद्धं कदाचन ॥ महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ॥ ततो दिव्यं गता भावं प्रदा
नेषु तिलाः प्रभो ॥ पौष्टिका रूपदाश्चैव तथा पापविनाशनाः ॥ तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ॥ आपस्तं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बभ्रुश्च मेधावी कौरवश्चैव लिखितस्तथा ॥ महर्षिणो तपश्चापि तिलदानैर्दिवं गताः ॥ तिलहोमरता विप्राः सर्वे
संयतमैथुनाः ॥ समा गव्येन हविषा प्रवृत्तिषु च संस्थिताः ॥ सर्वेषामपि दानानां तिलदानं विशिष्यते ॥ अक्षयं
सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥ उंछन्नेनुपुराहव्ये कुशिकार्षिः परंतप ॥ तिलैरग्नित्रयं हुत्वा प्राप्तवान्गति
मुत्तमां ॥ इति प्रोक्तं कुरुश्रेष्ठ तिलदानमनुत्तमं ॥ विधानं येन विधिना तिलानामिह शस्यते ॥ अत ऊर्ध्वं निबोधेदं देवा
नां यष्टुमिच्छतां ॥ समागमं महाराज ब्राह्मणा वैस्वयंभुवा ॥ देवाः समेत्य ब्रह्माणं भूमिभागे यियक्षवः ॥ शुभं
देशं मयाचंत यजेम इति पार्थिव ॥ देवा ऊचुः ॥ भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य त्रिदिवस्य च ॥ यजेम हि महा
भाग यज्ञं भवदनुज्ञया ॥ नाननुज्ञात भूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ त्वं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च
प्रभुर्भवसि तस्मात्त्वं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ददानि मेदिनीभागं भवद्भ्यो हं सुरर्षभाः ॥ यस्मिन्दे
शे करिष्यध्वं यज्ञान्काश्यपनंदनाः ॥ देवा ऊचुः ॥ भगवन्कृतकार्याः स्म यक्ष्महे स्वाप्तदक्षिणैः ॥ इमं तु देशं
मुनयः पर्युपासंति नित्यदा ॥ ततो गस्त्यश्च कण्वश्च भृगुरत्रिर्वृषाकपिः ॥ असितो देवलश्चैव देवयज्ञमु
पागमन् ॥ ततो देवा महात्मान ईजिरे यज्ञमच्युत ॥ तथा समापयामासुर्यथाकालं सुरर्षभाः ॥ ते इष्ट्वा यज्ञांस्त्रि
दशा हिमवत्पार्श्वे चलोत्तमे ॥ षष्ठमंशं क्रतोस्तस्य भूमिदानं प्रचक्रिरे ॥ प्रादेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृ
तां ॥ न सीदति स कृच्छ्रेषु न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ शीतवातातपसहां गृहभूमिं सुसंस्कृतां ॥ प्रदाय सुरलोकस्
स्थः पुण्यांतेपि न चाल्यते ॥ मुदितो वसति प्राज्ञः शक्रेण सह पार्थिव ॥ प्रतिश्रयप्रदानाच्च सोपि स्वर्गे महीयते
अध्यापककुले जातः श्रोत्रियो नियतेंद्रियः ॥ गृहे यस्य वसेत्तुष्टः प्रधानं लोकमश्नुते ॥ तथा गवार्थे शरणं शी
तवर्षसहं दृढं ॥ आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ॥ क्षेत्रभूमिं ददल्लोके शुभां श्रियमवाप्नुयात् ॥ रत्नभू
मिं प्रदद्याच्च कुलवंशं प्रवर्धयेत् ॥ न चोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात्कथंचन ॥ न श्मशानपरीतां च न च पापनिषेवितां
पारक्ये भूमिदेशे तु पितृणां निर्वपेत्तु यः ॥ तद्भूमिं वापि पितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥ तस्मात्क्रीत्वा महीं दद्यात्स्व ॥८३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्यामपि विचक्षण ॥ पिंडः पितृभ्यो दत्तो वै तस्यां भवति शाश्वतः ॥ अटवी पर्वताश्चैव नद्यस्तीर्थानि याति
च ॥ सर्व एव स्वामिका न्याकुर्वन्ति हि तत्र परिग्रहः ॥ इत्येतद्भूमिदानस्य फलमुक्तं विशांपते ॥ अतः परं तु गो
दानं कीर्त्तयिष्यामि तेनघ ॥ गावो धिकास्तपस्विभ्यो यस्मात्सर्वेभ्य एव च ॥ तस्मान्महेश्वरो देवस्तपस्ता
भिः सह स्थितः ॥ ब्रह्मलोके वसंस्येताः सोमेन सह भारत ॥ यासां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयंति परां गतिं ॥ प
यसा हविषा दध्ना शकृता चार्थ चर्मणा ॥ अस्थिभिश्चोपकुर्वंति शृंगैर्वालैश्च भारत ॥ नासां शीतातपौ स्यातां स
दैताः कर्म कुर्वते ॥ न वर्षं विषयं वापि दुःखमासां भवत्युत ॥ ब्राह्मणैः सहिता यांति तस्मात्परमकं पदं ॥ एकं गो ब्राह्म
णं तस्मात्प्रवदंति मनीषिणः ॥ रंतिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः ॥ अतश्चर्मण्वती राजन्गोचर्मभ्यः प्रवर्तिता
पशुत्वाच्च विनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः ॥ ता इमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते ॥ निस्तरेदापदं कृच्छ्रां वि
षमस्थोपि पार्थिव ॥ गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपश्यते ॥ सर्वत्र विजयं चापि लभते मनुजाधिप ॥ अमृतं वै
गवां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः ॥ तस्माद्ददाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति ॥ अग्नीनामव्ययं ह्येतद्धौम्यं वेदविदो वि
दुः ॥ तस्माद्ददाति यो धेनुं स हौम्यं संप्रयच्छति ॥ स्वर्गो वै मूर्त्तिमानेष वृषभं यो गवां पतिं ॥ विप्रे गुणैर्युते द
द्यात्स वै स्वर्गे महीयते ॥ प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यंते भरतर्षभ ॥ तस्माद्ददाति यो धेनुं प्राणानेष प्रयच्छति ॥
गावः शरण्या भूतानामिति वेदविदो विदुः ॥ तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं संप्रयच्छति ॥ न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्ति
के ॥ गोजीविने न दातव्या तथा गौर्भरतर्षभ ॥ ददत्स तादृशानां वै नरो गां पापकर्मणां ॥ अक्षयं नरकं यांतीत्येवमा
हुर्महर्षयः ॥ न कृशां नापवत्सां वा वंध्यां रोगान्वितां तथा ॥ न व्यंगां न परिश्रांतां दद्याद्गां ब्राह्मणाय वै ॥ दशगोस
हस्रदो हि शक्रेण सह मोदते ॥ अक्षयांल्लभते लोकान्नरः शतसहस्रदः ॥ इत्येतद्गोप्रदानं च तिलदानं च कीर्त्तितं
तथा भूमिप्रदानं च श्रेष्ठं शृणुष्वान्नं च भारत ॥ अन्नदानं प्रधानं हि कौंतेय परिचक्षते ॥ अन्नस्य हि प्रदानेन नरं

लो२ धे५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिदेवो दिवंगतः ॥ श्रांताय क्षुधितायान्नं यः प्रयच्छति भूमिप ॥ स्वायंभुवं महत्स्थानं स गच्छति नरा
धिप ॥ न हिरण्यैर्न वासोभिर्नान्यदानेन भारत ॥ प्राप्नुवंति नराः श्रेयो यथा ह्यन्नप्रदाः प्रभो ॥ अन्नं वै प्र
थमं द्रव्यमन्नं श्रीश्च परा मता ॥ अन्नात्प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं बलं तथा ॥ सद्यो ददाति यश्चान्नं सदैका
ग्रमना नरः ॥ न स दुर्गमवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः ॥ अर्चयित्वा यथान्यायं देवेभ्योन्नं निवेदयेत् ॥ यद
न्ना हि नरा राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः ॥ कौमुदे शुक्लपक्षे तु योन्नदानं करोत्युत ॥ स संतरति दुर्गा
णि प्रेत्य चानंत्यमश्नुते ॥ अभुक्त्वातिथये चान्नं प्रयच्छेद्यः समाहितः ॥ स वै ब्रह्मविदो लोकान्प्राप्नुया
द्भरतर्षभ ॥ सुकृच्छ्रामापदं प्राप्तश्चान्नदः पुरुषस्तरेत् ॥ पापं तरति चैवेह दुष्कृतं चापकर्षति ॥ इ
त्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य चैव ह ॥ भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितं ॥ इत्यानुशासनि
नधर्मेतनमानुशासने ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ श्रुतं दानफलं तात यत्त्वया परिकीर्तितं ॥ अन्नदानं विशे
षेण प्रशस्तमिह भारत ॥ पानीयदानमेवैतत्कथं चेह महाफलं ॥ इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि विस्तरेण
पितामह ॥ भीष्म उ० ॥ हंत ते वर्तयिष्यामि यथावद्भरतर्षभ ॥ गदतस्तन्ममाद्येह शृणु सत्यपरा
क्रम ॥ पानीयदानात्प्रभृति सर्वं वक्ष्यामि तेनघ ॥ यदन्नं यच्च पानीयं संप्रदायाश्नुते नरः ॥ न तस्मात्परमं
दानं किंचिदस्तीति मे मतिः ॥ अन्नात्प्राणभृतस्तात प्रवर्तंते हि सर्वशः ॥ तस्मादन्नं परं लोके सर्वलोके
षु कथ्यते ॥ अन्नाद्बलं च तेजश्च प्राणिनां वर्द्धते सदा ॥ अन्नदानमतस्तस्माच्छ्रेष्ठमाह प्रजापतिः ॥ सा
वित्र्या ह्यपि कौंतेय श्रुतं ते वचनं शुभं ॥ यतश्चैतद्यथा चैव देवसत्रे महामते ॥ अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता
भवंत्युत ॥ प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते ॥ श्रुतं हि ते महाबाहो लोमशस्यापि तद्वचः ॥ प्राणान्दत्त्वा क

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पोताय यत्प्राप्तं त्रिविनापुरा ॥ तां गतिं लभते गत्वा द्विजस्यान्नं विशांपते ॥ तस्माद्विशिष्टां गच्छंति प्राणदा इति नः श्रु-
तं ॥ अन्नं चापि प्रभवति पानीयात्कुरुसत्तम ॥ नीरजातेन हि विना न किंचित्संप्रवर्त्तते ॥ नीरजातश्च भगवान्सोमो ग्र-
हगणेश्वरः ॥ अमृतं च सुधा चैव सुधा चैवामृतं तथा ॥ अन्नौषध्यो महाराज वीरुधश्च जलोद्भवाः ॥ यतः प्राणभृतां प्रा-
णाः संभवंति विशांपते ॥ देवानाममृतं ह्यन्नं नागानां च सुधा तथा ॥ पितॄणां च स्वधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरुधः
अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ॥ तच्च सर्वं नरव्याघ्र पानीयात्संप्रवर्त्तते ॥ तस्मात्पानीयदानाद्वै न परं
विद्यते क्वचित् ॥ तच्च दद्यान्नरो नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ॥ शत्रूंश्चा-
प्यधि कौंतेय सदा तिष्ठति तोयदः ॥ सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिं चैव हि शाश्वतीं ॥ प्रेत्य चानंतमश्नाति पापेभ्यश्च
प्रमुच्यते ॥ तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते ॥ अक्षयान्समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥ इत्यानुशा-
सने दानधर्मे ठनमानुशासने ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ तिलानां कीदृशं दानमथ दीपस्य चैव हि ॥ अन्नानां वाससां चैव भूय ए-
व ब्रवीहि मे ॥ भीष्म उ० ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ ब्राह्मणस्य च संवादं यमस्य च युधिष्ठि-
र ॥ मध्यदेशे महान्ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह ॥ गंगायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः ॥ पर्णशालेति विख्या-
तो रमणीयो नराधिप ॥ विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंस्तथा ॥ अथ प्राह यमः कंचित्पुरुषं कृष्णवाससं ॥
रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणं काकजंघाक्षिनासिकं ॥ गच्छ त्वं ब्राह्मणग्रामं ततो गत्वा तमानय ॥ अगस्त्यं गोत्रतश्चापि नामत-
श्चापि शर्मिणं ॥ शमे निविष्टं विद्वांसमध्यापकमनावृतं ॥ मा चान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः ॥ स हि तादृ-
ग्गुणस्तेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ॥ अपत्येषु तथा वृत्ते समस्तेनैव धीमता ॥ तमानय यथोद्दिष्टं पूजा कार्या हि तस्य वै
स गत्वा प्रतिकूलं तच्चकार यमशासनं ॥ तमाक्रम्यानयामास प्रतिषिद्धो यमेन यः ॥ तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च
वीर्यवान् ॥ प्रोवाच नीयतामेष सोऽन्य आनीयतामिति ॥ एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ॥ उवाच धर्मराजानं नि-
र्विण्णोऽध्ययनेन वै ॥ यो मे कालो भवेच्छेषस्तं वसेयमिहाच्युत ॥ यम उ० ॥ नाहं कालस्य विहितं प्राप्नोमीह कथंचन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यो हि धर्मं चरति वै तं तु जानाति केवलं ॥ गच्छ विप्रतमद्यैव आलयं त्वं महाद्युते ॥ ब्रूहि सर्वं यथास्थैर्यं करवाणि
किमच्युत ॥ ॥ [illegible] ॥ यत्तत्र कुलानुमहत्पुण्यं स्यात्तद्ब्रवीहि मे ॥ सर्वस्य हि प्रमाणं हि त्रैलोक्यस्यापि सत्तम
॥ यम उ० ॥ शृणु तत्त्वेन विप्रर्षे प्रदानविधिमुत्तमं ॥ तिलाः परमकं दानं पुण्यं चैवेह शाश्वतं ॥ तिलाश्च संप्र
दातव्या यथाशक्ति द्विजर्षभ ॥ नित्यदानात्सर्वकामांस्तिला निर्वर्तयंत्युत ॥ तिलान् श्राद्धे प्रशंसंति दानमेतद्
ह्यनुत्तमं ॥ तान्प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ विशाख्यां यो ऋषिमास्यां तु तिलान्दद्याद्द्विजातिषु ॥ ति
लाभक्षयितव्याश्च सदा चालभनं च तैः ॥ कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ॥ तथापः सर्वदा दे
याः पेयाश्चैव न संशयः ॥ पुष्करिण्यस्तडागानि कूपांश्चैवात्र खानयेत् ॥ एतत्सुदुर्लभतरमिह लोके
द्विजोत्तम ॥ आपो नित्यं प्रदेयास्ते पुण्यं ह्येतदनुत्तमं ॥ प्रपाश्च कार्या दानार्थं नित्यं ते द्विजसत्तम ॥ भुक्तेप्यन्नं
प्रदेयं तु पानीयं वै विशेषतः ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ इत्युक्ते स तदा तेन यमदूतेन वै गृहान् ॥ नीतश्च कारयामास सर्वं तद्य
मशासनं ॥ नीतात्तं यमदूतोपि गृहीत्वा शर्मिणं तदा ॥ ययौ स धर्मराजाय न्यवेदयत चापि तं ॥ तं धर्मराजो धर्मज्ञं पू
जयित्वा प्रतापवान् ॥ कृत्वा च संविदं तेन विससर्ज यथागतं ॥ तस्यापि च यमः सर्वमुपदेशं चकार ह ॥ प्रत्येत्य च त
तः सर्वं चकारोक्तं यमेन तत् ॥ तथा प्रशंसते दीपान्यमः पितृहिते रतः ॥ तस्माद्दीपप्रदो नित्यं संतारयति वै पि
तॄन् ॥ दातव्याः सततं दीपास्तस्माद्भरतसत्तम ॥ देवतानां पितॄणां च चक्षुष्यं चात्मनो विभो ॥ रत्नदानं च सुमहत्पु
ण्यमुक्तं जनाधिप ॥ यस्तानि विक्रीय यजते ब्राह्मणो ह्यभयंकरं ॥ यद्वै ददाति विप्रेभ्यो ब्राह्मणः प्रतिगृह्य वै ॥ उभयोः
स्यात्तदक्षय्यं दातुरादातुरेव च ॥ यो ददाति स्थितः स्थित्यां तादृशाय प्रतिग्रहं ॥ उभयोरक्षयं धर्मं तं मनुः प्राह ध
र्मवित् ॥ वाससां संप्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ॥ सुवर्णश्च सुवेशश्च भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ गावः सुवर्णं च तथा
तिलाश्चैवानुवर्णिताः ॥ बहुशः पुरुषव्याघ्र वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ विवाहांश्चैव कुर्वीत पुत्रानुत्पादयेत च ॥
पुत्रलाभो हि कौरव्य सर्वलाभाद्विशिष्यते ॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे [illegible] ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥
भूय एव कुरुश्रेष्ठ दानानां विधिमुत्तमं ॥ कथयस्व महाप्राज्ञ भूमिदानं विशेषतः ॥ पृथिवीं क्षत्रियो दद्याद्ब्राह्मणाये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्ट कर्म्मिणे ॥ विधिवत्प्रतिगृह्णीयान्नतन्योदातुमर्हति ॥ सर्वं वर्णैस्तु यच्च कर्म्मं प्रदातुं फलकांक्षिभिः ॥
वेदे वा यत्समाख्यातं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ भीष्म उ० ॥ तुल्यनामानि देयानि त्रीणि तुल्यफलानि च ॥ स
र्वकामफलानीह गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ यो ब्रूयाच्चापि शिष्याय धर्म्यां ब्राह्मीं सरस्वतीं ॥ पृथिवीगोप्रदाना
भ्यां तुल्यं स फलमश्नुते ॥ तथैव गाः प्रशंसंति न तु देयं ततः परं ॥ संनिकृष्टफलास्ता हि लघ्वर्थाश्च युधि
ष्ठिर ॥ मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः ॥ वृद्धिमाकांक्षता नित्यं गावः कार्याः प्रदक्षिणं ॥ संताड्या न तु पा
देन गवां मध्ये न च व्रजेत् ॥ मंगलायतनं देव्यस्तस्मात्पूज्याः सदैव हि ॥ प्रचोदनं देवकृतं गवां कर्म्मसु वर्तिनां ॥ पूर्व
मेवाक्षरं चान्यदभिधेयं ततः परं ॥ प्रचारे वा निवाते वा बुधो नोद्वेजयेत गाः ॥ तृषिता ह्यभिवीक्षंत्यो नरं हन्युः सबा
न्धवं ॥ पितृसद्मानि सततं देवतायतनानि च ॥ पूयंते शकृता यासां पूतं किमधिकं ततः ॥ ग्रासमुष्टिं परगवे दद्या
त्संवत्सरं तु यः ॥ अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सार्वकामिकं ॥ स हि पुत्रान्यशोऽर्थं च श्रियं चाप्यधिगच्छति ॥
नाशयत्यशुभं चैव दुःस्वप्नं चाप्यपोहति ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ देयाः किंलक्षणा गावः काश्चापि परिवर्जयेत् ॥ की
दृशाय प्रदातव्या न देयाः कीदृशाय च ॥ भीष्म उ० ॥ असद्वृत्ताय पापाय लुब्धायानृतवादिने ॥ हव्यकव्यव्य
पेताय न देया गौः कथंचन ॥ भिक्षवे बहुपुत्राय श्रोत्रियायाहिताग्नये ॥ दत्वा दश गवां दाता लोकानाप्नोत्यनु
त्तमान् ॥ यश्चैव धर्मं कुरुते तस्य धर्मफलं च यत् ॥ सर्वस्यैवांशभाग्दाता तन्निमित्तं प्रवृत्तयः ॥ यश्चैनं मुत्पा
दयते यश्चैनं त्रायते त्रायते भयात् ॥ यश्चास्य कुरुते वृत्तिं सर्वे ते पितरस्त्रयः ॥ कल्मषं गुरुशुश्रूषा हंति मानो म
हद्यशः ॥ अपुत्रतां त्रयः पुत्रा अवृत्तिं दश धेनवः ॥ वेदांतनिष्ठस्य बहुश्रुतस्य प्रज्ञानतृप्तस्य जितेंद्रियस्य
शिष्टस्य दांतस्य यतस्य चैव भूतेषु नित्यं प्रियवादिनस्य ॥ यः क्षुद्भयाद्वै न विकर्म कुर्यान्मृदुश्च शांतोऽह्यतिथि
प्रियश्च ॥ वृत्तिं द्विजायातिसृजेत तस्मै यस्तुल्यशीलः च सपुत्रदारः ॥ शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने तावान्दोषो
ब्राह्मणस्वापहारे ॥ सर्वावस्थं ब्राह्मणस्वापहारो दाराश्चैषां दूरतो वर्जनीयाः ॥ इत्याऽऽनुशासने दानधर्मे ॥

॥ भीष्म उ० ॥ अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्शने ॥ नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह ॥ निविशं-
मानं पुरा पार्थ द्वारवत्यामिति श्रुतिः ॥ अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ॥ प्रयत्नं तत्र कुर्वाणास्तस्मात्कू-
पाज्जलार्थिनः ॥ श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ॥ ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितं
तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्वंस्ते सहस्रशः ॥ प्रग्रहैश्चर्मपट्टैश्च तं बध्वा पर्वतोपमं ॥ नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं ततो ज-
ग्मुर्जनार्दनं ॥ खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ॥ तस्य नास्ति समुद्धर्तेत्यथ कृष्णे न्यवेदयन् ॥
स वासुदेवेन समुद्धृतश्च पृष्टश्च कार्यं निजगाद राजा ॥ नृगस्तदात्मानमथो न्यवेदयत्पुरातनं यज्ञसहस्र-
याजिनं ॥ तथा ब्रुवाणं तु तमाह माधवः शुभं त्वया कर्म कृतं न पापकं ॥ कथं भवान्दुर्गतिमीदृशीं गतो नरेंद्र तद्ब्रू-
हि किमेतदीदृशं ॥ शतं सहस्राणि गवां शतं पुनः पुनः शतान्यष्ट शतायुतानि ॥ त्वया पुरा दत्तमितीह शुश्रुम नृ-
प द्विजेभ्यः क्व नु तद्गतं तव ॥ नृगस्ततोब्रवीत्कृष्णं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ॥ प्रोषितस्य परिभ्रष्टा गौरेका मम गोध-
ने ॥ गवां सहस्रे संख्याता तदा सा पशुपैर्मम ॥ सा ब्राह्मणाय मे दत्ता प्रेत्यार्थमभिकांक्षता ॥ अपश्यत्परिमार्गंश्च तां गां
परगृहे द्विजः ॥ ममेयमिति चोवाच ब्राह्मणो यस्य साभवत् ॥ तावुभौ समनुप्राप्तौ विवदंतौ भृशज्वरौ ॥ भवान्दाता
भवान्हर्तेत्यथ तौ मामवोचतां ॥ शतेन शतसंख्येन गवां विनिमयेन वै ॥ याचे प्रतिगृहीतारं स तु मामब्रवीदिदं ॥
देशकालोपसंपन्ना दोग्ध्री क्षांतातिवत्सला ॥ स्वादुक्षीरप्रदा धन्या मम नित्यं निवेशने ॥ कृशं भरते सा गौर्मम पुत्रमप-
स्तनं ॥ न सा शक्या मया दातुमित्युक्त्वा स जगाम ह ॥ ततस्तमपरं विप्रं याचे विनिमयेन वै ॥ गवां शतसहस्रं हि त-
त्कृते गृह्यतामिति ॥ ब्राह्मण० ॥ न राज्ञां प्रतिगृह्णामि शक्तोहं स्वस्य मार्गणे ॥ सैव गौर्दीयतां शीघ्रं ममेति म-
धुसूदन ॥ रुक्ममश्वांश्च ददतो रजतस्यंदनांस्तथा ॥ न जग्राह ययौ चापि तदा स ब्राह्मणर्षभः ॥ एतस्मिन्ने-
व काले तु चोदितः कालधर्मणा ॥ पितृलोकमहं प्राप्य धर्मराजमुपागमं ॥ यमस्तु पूजयित्वा मां ततो वच-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मब्रवीत् ॥ नांतः संख्यायते राजं स्तवपुण्यस्य कर्मणः ॥ अस्ति चैव कृतं पापमज्ञानानात्तदपि त्वया ॥
वरस्य पापं पश्चाद्वा पूर्वं वा त्वं यदीच्छसि ॥ रक्षितास्मीति चोक्तं ते प्रतिज्ञा चान्नृता तव ॥ ब्राह्मणस्व
स्य चादानं त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ पूर्वं कृच्छ्रं चरिष्येहं पश्चाच्छुभमिति प्रभो ॥ धर्मराज ब्रुवन्नेवं प
तितोस्मि महीतले ॥ अश्रौषं पतितस्याहं यमस्योच्चैः प्रभाषतः ॥ वासुदेवः समुद्धर्त्ता भविता ते
जनार्दनः ॥ पूर्णे वर्षसहस्रांते क्षीणे कर्मणि दुष्कृते ॥ प्राप्स्यसे शाश्वतांल्लोकान् जितान्
स्वेनैव कर्मणा ॥ कूपे त्मानमधः शीर्षमपश्यं पतितं च ह ॥ तिर्यग्योनिमनुप्राप्तं न च मामजहात्स्मृ
तिः ॥ त्वया तु तारितोस्म्यद्य किमन्यत्र तपोबलात् ॥ अनुजानीहि मां कृष्ण गच्छेयं दिवमद्य वै ॥ अनु
ज्ञातः स कृष्णेन नमस्कृत्य जनार्दनं ॥ विमानं दिव्यमास्थाय ययौ दिवमरिंदम ॥ ततस्तस्मिं दिवं याते
नृगे भरतसत्तम ॥ वासुदेव इमं श्लोकं जगाद कुरुनंदन ॥ ब्राह्मणस्वं न हर्त्तव्यं पुरुषेण विजानता
ब्राह्मणस्वं हृतं हंति नृगं ब्राह्मण गौरिव ॥ सतां समागमः सद्भिर्नाफलः पार्थ विद्यते ॥ विमुक्तं नरका
त्पश्य नृगं साधुसमागमात् ॥ प्रदानं फलवत्तत्र द्रोहस्तत्र तथाफलः ॥ अपचारं गवां तस्माद्वर्जयेत युधि
ष्ठिर ॥ ॥ श्रीमानुशासने दानधर्मे नृगमानुशासने ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ दत्तानां फलसंप्राप्तिं गवां प्रब्रू
हि मे नघ ॥ विस्तरेण महाबाहो न हि तृप्यामि कथ्यतां ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं
पुरातनं ॥ ऋषेरुद्दालकेर्वाक्यं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥ ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षामुपगम्य ततः सुतं ॥ त्वं मा
मुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ॥ समाप्ते नियमे तस्मिन्महर्षिः पुत्रमब्रवीत् ॥ उपस्पर्शननिरतस्य स्वाध्या
भिरतस्य च ॥ इध्मा दर्भाः सुमनसः कलशश्चाभितो जलं ॥ विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ॥ ग

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्नानवाप्यत स्वर्वैन दिवेग सत्समा प्लुतं ॥ न पश्यामि न दिसैव पितरं सोऽब्रवीन्मुनिः ॥ क्षुत्पिपासाश्रमाविष्टो मुनि
रुद्दालकिस्तदा ॥ यमं पश्येति तं पुत्रमपश्यत्पुनर्महातपाः ॥ तथा स पित्राभिहितो वाग्वज्रेण कृतांजलिः ॥ प्र
सीदेति ब्रुवन्नेव गतसत्त्वो पतद्भुवि ॥ नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्छितः ॥ किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात
महीतले ॥ तस्य दुःखपरीतस्य स्वंपुत्रमनुशोचतः ॥ व्यतीतं तद्दहः शेषं सा चोयाता च शर्वरी ॥ पित्र्येणाश्रु
प्रपातेन नाचिकेतः कुरूद्वह ॥ आसंचसृच्छ्यने कौश्येरष्ठ्यास्यमिवाप्लुतं ॥ स पर्यपृच्छत्तं पुत्रं क्षीणं पर्यागतं पु
नः ॥ दिव्यैर्गंधैः समादिग्धं क्षीणस्वप्नमिवोत्थितं ॥ अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्मणा ॥ दिष्ट्यासि चा
सि पुनः प्राप्तो न हि ते मानुषं वपुः ॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ॥ स तां वार्तां पितुर्मध्ये महर्षीणां न्य
वेदयत् ॥ कुर्वन्नेव च्छासनं माशु यातोऽह्यहं विशालां रुचिरप्रभां ॥ वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं सहस्रशो योजन
हेमभासं ॥ दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतंतं देहीति सत्यासनमस्मै दिदेश ॥ वैवस्वतो ऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च भवत्कृते पू
जयामास मां सः ॥ ततस्त्वहं तं शनकैरवोचं वृतः सदस्यैरभिपूज्यमानः ॥ प्राप्तोऽस्मि ते विषयं धर्मराज लोकान्
र्हेयानहं तान्विधत्स्व ॥ यमोऽब्रवीन्मां न मृतोऽसि सौम्य यमं पश्येत्याह स त्वां तपस्वी ॥ पिता प्रदीप्ताग्निसमा
न तेजा न तच्छक्यमनृतं विप्रकर्तुं ॥ दृष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छस्व तात शोचत्यसौ तव देहस्य कर्ता ॥ ददानि किं चा
पि मनः प्रणीतं प्रियातिथे स्तव कामान्वृणीष्व ॥ तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निव
र्त्यं ॥ इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धाँल्लोकांस्तेऽहं यदि दृष्टुं वरार्हः ॥ यानं समारोप्य तु मां सदेवो वाहैर्युक्तं सु
प्रभं भानुमत्तत् ॥ संदर्शयामास तदा स्म लोकान्सर्वांस्तथा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ॥ अपश्यं तत्र वेश्मानि
तेजसा ति महात्मनां ॥ नानासंस्थानरूपाणि सर्वरत्नमयानि च ॥ चंद्रमंडलशुभ्राणि किंकिणीजालवंति
च ॥ अनेकशतभौमानि सांतर्जलवनानि च ॥ वैडूर्यार्कप्रकाशानि रूप्यरुक्ममयानि च ॥ तरुणादित्यव ॥ ८१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्णानि स्रुत्य वराणि च राणि च ॥ भक्ष्यभोज्यमयान् शैलांस्तथा सिंहासनानि च ॥ सर्वकामफलांश्चैव वृक्षान्भ
वनसंस्थितान् ॥ नद्यो वीथ्यः सभा वाप्यो दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ॥ घोषवंति च यानानि युक्तान्यथ सहस्र
शः ॥ क्षीरस्रवा वै सरितो गिरींश्च सर्पिस्तथा विमलं चापि तोयं ॥ वैवस्वतस्यानुमतांश्च देशानदृष्टपूर्वान्सु
बहून्प्रपश्यं ॥ सर्वान्दृष्ट्वा तदहं धर्मराजमवोचं वै प्रभविष्णुं पुराणं ॥ क्षीरस्यैताः सर्पिषश्चैव नद्यः शाश्वत्स्रोताः
कस्य भोज्याः प्रदिष्टाः ॥ यमोब्रवीद्विद्धि भोज्यास्त्वमेता ये दातारः साधवो गोरसानां ॥ अन्ये लोकाः शाश्वता वीतशो
कैः समाकीर्णा गोप्रदाने रतानां ॥ न त्वेतासां दानमात्रं प्रशस्तं पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ॥ ज्ञात्वा देयं विप्र गवांत
रं हि दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतं ॥ स्वाध्यायवान्योतिमात्रं तपस्वी वैतानस्थो ब्राह्मणः पात्रमासां ॥ कृच्छ्रोत्सृष्टाः
पोषणाभ्यागताश्च द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ तिस्रो रात्र्यस्त्वद्भिरुपोष्य भूमौ तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः
वत्सैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारास्त्र्यहं दत्वा गोरसैर्वर्तितव्यं ॥ दत्वा धेनुं सुव्रतां कांस्यदोहां कल्याणवत्सामपलायि
नीं च ॥ यावंति रोमाणि भवंति तस्यास्तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्गलोकं ॥ तथानड्वाहं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय दातं धुर्यं बलवंतं
युवानं ॥ कुलानुजीव्यं वीर्यवंतं बृहंतं भुंक्ते लोकान्संमितान्धेनुदस्य ॥ गोषु क्षांतं गोशरण्यं कृतज्ञं वृत्तिग्लानं तादृ
शं पात्रमाहुः ॥ वृद्धे ग्लाने संभ्रमे वा महार्थे कृष्यर्थे वा होम्यहेतोः प्रसूत्यां ॥ गुर्वर्थे वा बालपुष्ट्याभिषंगां गां वै दातुं देश
कालो विशिष्टः ॥ अंतर्जाताः सक्रयज्ञानलब्धाः प्राणक्रीता निर्जिताश्चौदकाश्च ॥ नाचिकेत उ० ॥ कृत्वा वैवस्वतवच
स्तमहं पुनरब्रुवं ॥ अभावे गोप्रदातॄणां कथं लोकान्हि गच्छति ॥ ततोब्रवीद्यमो धीमान्गोप्रदानपरां गतिं ॥ गोप्रदा
नानुकल्पं तु गामृते संति गोप्रदाः ॥ अलाभे यो गवां दद्याद्घृतधेनुं यतव्रतः ॥ तस्यैता घृतवाहिन्यः क्षरंते वत्स
लाइव ॥ घृतालाभे तु यो दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ॥ स दुर्गात्तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ तिलालाभे तु यो दद्या
ज्जलधेनुं यतव्रतः ॥ स कामप्रवहां शीतां नदीमेतामुपाश्नुते ॥ एवमेतानि मे तत्र धर्मराजो न्यदर्शयत् ॥ दृष्ट्वा च पर
मं हर्षमवाप महमच्युत ॥ निवेदये तात हि मिमं प्रीयं ते क्रतुर्महानल्पधनप्रचारः ॥ प्राप्तो मया तात स मत्प्रसूतः प्रप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दा०न०॥ ॥८८॥ श्रुते वेदविधिप्रवृत्तः॥ शापोद्य यं भवतो नुग्रहाय प्राप्तो मया यत्र दृष्टो यमो वै॥ दानव्युष्टिं तत्र दृष्ट्वा महा
त्मन्निः संदिग्धो दानधर्मान् चरिष्ये॥ इदं च मामब्रवीद्धर्मराजः पुनः पुनः संप्रहृष्टो महर्षे॥ दानेन यः प्रयतो भू
त्सदैव विशेषतो गोप्रदानं च कुर्यात्॥ शुद्धो ह्ययं नावमन्यः सुधर्मान्पात्रे देयं देशकाले प्रपन्ने॥ तस्मा दावो
त्तं नित्यमेव प्रदेया मा भूत्तत्ते संशयः कश्चिदत्र॥ एताः पुरा ह्यददन्नित्यमेव शान्तात्मानो दानपथे निविष्टाः॥ तपां
स्युग्राण्यप्रविशंकमाना स्ते वै दानं प्रददुश्चापि शक्त्या॥ काले च शक्त्या मत्सरं वर्जयित्वा शुद्धात्मानः श्राद्धिनः
पुण्यशीलः॥ दत्वा गा वै लोकममुं प्रपन्ना देदीप्यन्ते पुण्यशीला स्तु लोके॥ एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः पात्रे
दत्तं प्रापणीयं परीक्ष्य॥ कामाष्टम्यां वर्तितव्यं दशाहं रसैर्गवां शकृता प्रस्नवैर्वा॥ देवव्रती स्याद्वृषभप्रदाने वे
दावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने॥ तीर्थावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदाने पापोत्सर्गः कपिलायाः प्रदाने॥ गामप्येकां कपिलां
संप्रदाय न्यायोपेतां कलुषाद्विप्रमुच्येत्॥ गवां रसात्परमं नास्ति किंचित् गवां दानं सुमहत्तद्वदन्ति॥ गावो लो
कान्धारयन्ति क्षरन्त्यो गावश्चान्नं संजनयन्ति लोके॥ यस्तं जानन्न गवां हार्दमेति स वै गन्ता निरयं पापचेताः॥ ये स्त
दत्तं गोसहस्रं शतं वा दशार्द्धं वा दश वा साधुवत्सं॥ अप्येका वै साधवे ब्राह्मणाय सास्यामुष्मिन्पुण्यतीर्था नदि
वै॥ प्राप्त्या पुष्ट्या लोकसंरक्षणेन गावस्तुल्याः सूर्यपादैः पृथिव्यां॥ शब्दश्चैकः संततिश्चोपभोगास्तस्माद्गोदः
सूर्य इवावभाति॥ गुरुं शिष्यो वरयेद्गोप्रदाने स वै गन्ता नियतं स्वर्गमेव॥ विधिज्ञानां सुमहान् धर्म एषो वि
धिं ह्याद्यं विधायः संविशन्ति॥ इदं दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः पात्रे दत्वा प्रापयेथाः परीक्ष्य॥ त्वय्याशांसन्त्यमरा
मानवाश्च वयं चापि प्रसृते पुण्यशीले॥ इत्युक्तोहं धर्मराजं द्विजर्षे धर्मात्मानं शिरसाभिप्रणम्य॥ अनुज्ञा
तस्तेन वैवस्वतेन प्रत्यागमं भगवत्पादमूलं॥॥ इत्यानुशासने दानधर्मे यमवाक्यं॥॥ युधिष्ठिर उ०॥॥
उक्तं वै गोप्रदानं वै नाचिकेतमृषिं प्रति॥ माहात्म्यमपि चैवोक्तमुद्देशेन गवां प्रभो॥ नृगेण च महत् दुःखम ॥८८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नुभूतं महात्मना ॥ एकापराधादज्ञानात्पिता मह महामते ॥ द्वारवत्यां यथा चासौ निविष्टां समुद्धृतः ॥ मो
क्षहेतुरभूत्कृष्ण तत्र दृष्यवधृतं मया ॥ किं तु अस्ति मम संदेहो गवां लोकं प्रति प्रभो ॥ तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि गो
दाय त्रव संस्तुत ॥॥ श्रीकृष्ण उ० ॥॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ यथा पृच्छत्पद्मयोनिमेतद्देवः शतक्र
तुः ॥॥ शक्र उ० ॥॥ स्वर्ल्लोकवासिनां लक्ष्मीमभिभूय स्वयार्च्चिषा ॥ गोलोकवासिनः पश्ये व्रजतः संशयोत्र मे ॥
कीदृशा भगवंल्लोका गवां तद्ब्रूहि मेनघ ॥ यानावसंति दातार एतदिच्छामि वेदितुं ॥ कीदृशाः किंफलाः किं
स्वित्परमस्तत्र को गुणः ॥ कथं च पुरुषास्तत्र गच्छंति विगतज्वराः ॥ कियत्कालं प्रदानस्य दाता च फलम
श्नुते ॥ कथं बहुविधं दानं स्यादल्पमपि वा कथं ॥ बहूनां कीदृशं दानमल्पानां वापि कीदृशं ॥ अदत्वा गो
प्रदाः संति केन वा तच्च शंस मे ॥ कथं वा बहुदाता स्यादल्पदात्रा समः प्रभो ॥ अल्पप्रदाता बहुदः कथं स्वित्स्या
दिहेश्वर ॥ कीदृशी दक्षिणा चैव गोप्रदाने विशिष्यते ॥ एतत्तथ्येन भगवन्मम शंसितुमर्हसि ॥ दान० गोप्रदानीके ॥॥
॥॥ पितामह उ० ॥॥ योयं प्रश्नस्त्वया पृष्टो गोप्रदानादिकारितः ॥ नास्ति प्रष्टास्य लोकेस्मिंस्त्वत्तोन्यो हि शतक्रतो सं
ति नानाविधा लोका यांस्त्वं शक्र न पश्यसि ॥ पश्यामि यानहं लोकानेकपत्न्यश्च याः स्त्रियः ॥ कर्मभिश्चापि सुशु
भैः सुव्रता ऋषयस्तथा ॥ सशरीरा हि तान्यांति ब्राह्मणाः शुभबुद्धयः ॥ शरीरन्यासमोक्षेण मनसा निर्मलेन च
स्वप्नभूतांश्च तांल्लोकान्पश्यंतीहापि सुव्रताः ॥ ते तु लोकाः सहस्राक्ष शृणु यादृग्गुणान्विताः ॥ न तत्र क्रमते कालो
न जरा न च पावकः ॥ तथा नास्त्यशुभं किंचिन्न व्याधिस्तत्र न क्लमः ॥ यद्यच्च गावो मनसा तस्मिन्वांछंति वासव ॥ त
त्सर्वं प्राप्नुवंति स्म मम प्रत्यक्षदर्शनात् ॥ कामगाः कामचारिण्यः कामात्कामांश्च भुंजते ॥ वाप्यः सरांसि स
रितो विविधानि वनानि च ॥ गृहाणि पर्वताश्चैव यावद्द्रव्यं च किंचन ॥ मनोज्ञं सर्वभूतेभ्यः सर्वं तत्र प्रदृश्य
ते ॥ ईदृशा विपुलाल्लोका नान्या स्ति लोकस्तथाविधः ॥ तत्र सर्वसहाः क्षांता वत्सला गुरुवर्तिनः ॥ अहंका
रैर्विरहिता यांति शक्र नरोत्तमाः ॥ यः सर्वमांसानि न भक्षयीत पुमान्सदा भावितो धर्मयुक्तः ॥ मातापित्रोर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्षिसत्ययुक्तः शुश्रूषिता ब्राह्मणानाम निंद्यः॥ अक्रोधनो गोषु तथा द्विजेषु धर्मरतो गुरुशुश्रूषकश्च
यावज्जीवं सत्यवृत्ते रतश्च दाने रतो यः क्षमी चापराधे॥ मृदुर्दांतो देवपरायणश्च सर्वातिथिश्चापि तथा दयावान्॥
ईदृग्गुणो मानवः संप्रयाति लोकं गवां शाश्वतं चाव्ययं च॥ न पारदारी पश्यति लोकमेतं न वै गुरुघ्नो न मृषा संप्रलो
पि॥ सदाप्रमादी ब्राह्मणेष्वात्तवैरो दोषैरेतैर्यश्च युक्तो दुरात्मा॥ नाभित्रध्रुक् नैकृतिकः कृतघ्नः शठोनृजुर्धर्मवि
द्वेषकश्च॥ न ब्रह्महा मनसापि प्रपश्येद्गवां लोकं पुण्यकृतां निवासं॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं निपुणेन सुरेश्वर॥
गोप्रदानरतानां तु फलं शृणु शतक्रतो॥ दायाद्यलब्धैरर्थैर्यो गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति॥ धर्मार्जितान्धनैः क्रीतान्स
लोकानाप्नुतेऽक्षयान्॥ यो वै द्यूते धनं जित्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति॥ स दिव्यमयुतं शक्र वर्षाणां फलमश्नु
ते॥ दायाद्या यस्य वै गावो न्यायपूर्वैरुपार्जिताः॥ प्रदद्यात्ताः प्रदातॄणां संभवंत्यक्षया ध्रुवाः॥ प्रतिगृह्य तु यो
दद्याद्गाः संशुद्धेन चेतसा॥ तस्यापीहाक्षयाल्लोकान्ध्रुवान्विद्धि शचीपते॥ जन्मप्रभृति सत्यं च यो ब्रूयात्
नियतेंद्रियः॥ गुरुद्विजसहः क्षांतस्तस्य गोभिः समा गतिः॥ न जातु ब्राह्मणो वाच्यो यदवाच्यं शचीपते॥
मनसा गोषु न द्रुह्येद्गोवृत्तिर्गोनुकंपकः॥ सत्ये धर्मे च निरतस्तस्य शक्र फलं शृणु॥ गोसहस्रेण समि
तातस्य धेनुर्भवति सूतता॥ क्षत्रियस्य गुणैरेतैः पितुल्यफलं शृणु॥ तस्यापि द्विजतुल्या गौर्भवतीति विनि
श्चयः॥ वैश्यस्यैते यदि गुणास्तस्य पंचाशतं भवेत्॥ शूद्रस्यापि विनीतस्य चतुर्भागफलं स्मृतं॥ एत
च्चैनं यो नुतिष्ठेत युक्तः सत्ये रतो गुरुशुश्रूषया च॥ दक्षः शांतो देवतार्थी प्रशांतः शुचिर्बुद्धो धर्मशीलो
नहंवाक्॥ महत्फलं प्राप्नुते स द्विजाय दत्वा दोग्ध्रीं विधिनानेन धेनुं॥ नित्यं दद्यादेकभक्तः सदा च सत्ये
स्थितो गुरुशुश्रूषिता च॥ वेदाध्यायी गोषु यो भक्तिमांश्च नित्यं दृष्ट्वा योभिनंदेत गाश्च॥ आजातितो यश्च
गवां नमेत इदं फलं शक्र निबोध तस्य॥ यत्स्याद्दिष्ट्वा राजसूये फलं तु यत्स्याद्दिष्ट्वा बहुना कांचनेन॥ ए
तत्तुल्यं फलमप्याप्नुवंति सर्वे संतस्त्वृषयो ये च सिद्धाः॥ यो ग्रे भक्तं किंचिदप्राश्य दद्याद्गोभ्यो नित्यं गोव्र ॥८९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तीसत्यवादी ॥ शांतो लुब्धो गोसहस्रस्य पुण्यं संवत्सरेण तु यात्सत्यशील: ॥ यदेकमेकमश्नीयाद्दद्यादेकं
गवां यत्न: ॥ दशवर्षाण्यनंतानि गोवृत्ती गोनुकंपक: ॥ एकेनैव च भक्तेन य: क्रीत्वा गा: प्रयच्छति ॥ यावंति त
स्या रोमाणि संभवंति शतक्रतो ॥ तावत्प्रदानात्स गवां फलमाप्नोति शाश्वतं ॥ ब्राह्मणस्य फलं हीदं क्षत्रि
यस्य तु वैश्य शृणु ॥ पंचवार्षिकमेवं तु क्षत्रियस्य फलं स्मृतं ॥ ततोर्द्धेन तु वैश्यस्य शूद्रो वैश्यार्द्धत: स्मृत: ॥ य
श्चात्मविक्रयं कृत्वा गा: क्रीत्वा संप्रयच्छति ॥ यावत्संदर्शयेद्गावे स तावत्फलमश्नुते ॥ रोमाणि रोमाणि महाभाग
लोकश्चास्या: क्षया स्मृता: ॥ संग्रामेषु वर्जयित्वा तु यो वै गा: संप्रयच्छति ॥ आत्मविक्रयतुल्यास्ता: शाश्वता
विद्धि कौशिक ॥ अभावे यो गवां दद्यात्तिलधेनुं यतव्रत: ॥ दुर्गात्स तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ न तेषां सां
दानमात्रं प्रशस्तं पात्रं कालो गोविशेषा विधिश्च ॥ कालज्ञानं विप्रगवांतरं हि दु:खं ज्ञातुं पावकादित्यभूतं
स्वाध्यायाढ्यं शुद्धयोनिं प्रशांतं वैतानस्थं पापभीरुं बहुज्ञं ॥ गोषु क्षांतं नातितीक्ष्णं शरण्यं वृत्तिग्लानं ता
दृशं पात्रमाहु: ॥ वृत्तिग्लाने सीदति चातिमात्रं कृष्यार्थे वा होम्यहेतो: प्रसूते: ॥ गुर्वर्थे वा बालसंवृद्धये वा धेनुं द
द्याद्देशकाले विशिष्टे ॥ अंतर्ज्ञाता: शक्रयाज्ञानलब्धा: प्राणै: क्रीतास्तेजसा यौतकाश्च ॥ कृच्छ्रोत्सृष्टा: पोषणा
भ्यागताश्च द्वारैरेतैर्गोविशेषा: प्रशस्ता: ॥ बलान्विता: शीलवयोपपन्ना: सर्वा: प्रशंसंति सुगंधवत्य: ॥ यथा हि गंगा
सरितां वरिष्ठा तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ तिस्रो रात्रीस्त्वद्भि: पोष्य भूमौ तृप्ता गावस्तर्पितेभ्य: प्रदेया: ॥ व
त्सै: पुष्टै: क्षीरपै: सुप्रचारास्त्र्यहं दत्वा गोरसैर्वर्तितव्यं ॥ दत्वा धेनुं सुव्रतां साधुदोहां कल्याणवत्सामपलायि
नीं च ॥ यावंति रोमाणि भवंति तस्यास्तावंति वर्षाणि वसंत्यमुत्र ॥ तथानड्वाहं ब्राह्मणाय प्रदाय धुर्यं युवानं
बलिनं विनीतं ॥ हलस्य वोढारमनंतवीर्यं प्राप्नोति लोकान्दश धेनु दस्य ॥ कांतारे ब्राह्मणान्गाश्च य: परित्राति
कौशिक ॥ क्षणेन विप्रमुच्येत तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ अश्वमेधक्रतोस्तुल्यं फलं भवति शाश्वतं ॥ मृत्यु
काले सहस्राक्ष यां वृत्तिमनुकांक्षते ॥ लोकान्बहुविधान्दिव्यान्यश्चास्येह हृदि वर्त्तते ॥ तत्सर्वं समवाप्नो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दा०न०॥
॥९०॥

ति कर्मणे तेन मानवः॥ गोभिश्च समनुज्ञातः सर्वत्र च महीयते॥ यस्त्वेतेनैव कल्पेन गां वनेष्वनुगच्छ
ति॥ तृणगोमयपर्णाशी निस्पृहो नियतः शुचिः॥ अकामं तेन वस्तव्यं मुदितेन शतक्रतो॥ मम लोके सु
रैः सार्द्धं लोके यत्रापि चेच्छति॥ इत्यानुशासने दानधर्मे पितामहानुशासने गोलोकप्रश्नो॥ इंद्र उवाच॥
जानन्यो गामपहरेद्विक्रीयाद्वार्थकारणात्॥ एतद्विज्ञातुमिच्छामि का तस्य गतिर्भवेत्॥ पितामह॥
भक्ष्यार्थं विक्रयार्थं वा येपहारं हि कुर्वते॥ दानार्थं ब्राह्मणार्थाय तत्रेदं श्रूयतां फलं॥ विक्रयार्थं हि यो हिंस्या
द्भक्षयेद्वा निरंकुशः॥ घातयानं हि पुरुषं ये नुमन्येयुरर्थिनः॥ घातकः खादको वापि तथा यश्चानुमन्य
ते॥ यावंति तस्या रोमाणि तावद्वर्षाणि मज्जति॥ ये दोषा यादृशाश्चैव द्विजयज्ञोपघातके॥ विक्रये चापहारे
च ते दोषा वै स्मृताः प्रभो॥ अपहृत्य तु यो गां वै ब्राह्मणाय प्रयच्छति॥ यावद्दानफलं तस्याः तावन्निरयमृच्छ
ति॥ सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाद्युते॥ सुवर्णं परमित्युक्तं दक्षिणार्थमसंशयं॥ गोप्रदानात्ता
रयते सप्त पूर्वांस्तथा परान्॥ सुवर्णं दक्षिणां कृत्वा तावद्विगुणमुच्यते॥ सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा प
रा॥ सुवर्णं पावनं शक्र पावनानां परं स्मृतं॥ कुलानां पावनं प्राहुर्जातरूपं शतक्रतो॥ एषा मे दक्षिणा प्रोक्ता
समासेन महाद्युते॥ भीष्म उ॥ एतत्पितामहेनोक्तमिंद्राय भरतर्षभ॥ इंद्रो दशरथायाह रामायाह पि
ता तथा॥ राघवोपि प्रियं भ्रात्रे लक्ष्मणाय यशस्विने॥ ऋषिभ्यो लक्ष्मणेनोक्तमरण्ये वसता प्रभो॥ पारंपर्याग
तं चेदं ऋषयः संशितव्रताः॥ दुर्धरं धारयामासू राजानश्चैव धार्मिकाः॥ उपाध्यायेन गदितं मम चेदं युधिष्ठि
र॥ य इदं ब्राह्मणो नित्यं वदेद्ब्राह्मणसंसदि॥ यज्ञेषु गोप्रदानेषु द्वयोरपि समागमे॥ तस्य लोकाः किलाक्षय्या देवतैः
सह नित्यदा॥ इति ब्रह्मा स भगवानुवाच परमेश्वरः॥ इत्यानुशासने दानधर्मे पितामहानुशासने॥ युधिष्ठिर उ॥
विश्रंभितोहं भवता धर्मान्प्रवदता विभो॥ प्रवक्ष्यामि तु संदेहं तन्मे ब्रूहि पितामह॥ व्रतानां किं फलं प्रोक्तं की
दृशं वा महाद्युते॥ नियमानां फलं किं च स्वधीतस्य च किं फलं॥ दमस्येह फलं किं च वेदानां धारणे च किं॥ अध्यापने फ ॥९०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लं किं च सर्वं मिच्छामि वेदितुं ॥ अप्रतिग्राहके किं च फलं लोके पितामह ॥ तस्य किं च फलं दृष्टं श्रुतं यस्तु प्रयच्छति
स्वकर्मनिरतानां च शूद्राणां चापि किं फलं ॥ शौचे च किं फलं प्रोक्तं ब्रह्मचर्ये च किं फलं ॥ पितृशुश्रूषणे किं च मातृशुश्रू
षणे तथा ॥ आचार्यगुरुशुश्रूषास्वनुक्रोशानुकंपने ॥ एतत्सर्वमशेषेण पितामह यथातथं ॥ वेत्तुमिच्छा
मि धर्मज्ञ परं कौतूहलं हि मे ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ यो व्रतं वै यथोद्दिष्टं तथा संप्रतिपद्यते ॥ अखंडं सम्यगा
रभ्य तस्य लोकाः सनातनाः ॥ नियमानां फलं राजन्प्रत्यक्षमिह दृश्यते ॥ नियमानां क्रतूनां च त्वयावा
प्तमिदं फलं ॥ स्वधीतस्यापि च फलं दृश्यतेमुत्र चेह च ॥ इहलोकेर्थवान्नित्यं ब्रह्मलोके च मोदते ॥ दम
स्य तु फलं राजन् शृणु त्वं विस्तरेण मे ॥ दांताः सर्वत्र सुखिनो दांताः सर्वत्र निर्वृताः ॥ यत्रेच्छागामिनो दांताः
सर्वशत्रुनिषूदनाः ॥ प्रार्थयंति च यद्दांता लभंते तन्न संशयः ॥ युज्यंते सर्वकामैर्हि दांताः सर्वत्र पांडव ॥ स्वर्गे
यथा प्रमोदंते तपसा विक्रमेण च ॥ दानैर्यज्ञैर्विविधैस्तथा दांताः क्षमान्विताः ॥ दानाद्दमो विशिष्टो हि ददन्किं
चिद्द्विजातये ॥ दाता कुप्यति नो दांतः तस्माद्दानात्परं दमः ॥ यस्तु दद्यादकुप्यन्हि तस्य लोकाः सनातनाः ॥ क्रो
धो हंति हि यद्दानं तस्माद्दानात्परं दमः ॥ अदृश्यानि महाराज स्थानान्ययुतशो दिवि ॥ ऋषीणां सर्वलोकेषु
यानितो यांति देवताः ॥ दमेन यानि नृपते गच्छंति परमर्षयः ॥ कामयाना महत्स्थानं तस्माद्दानात्परं दमः ॥ अ
ध्यापकः परिक्लेशादक्षयं फलमश्नुते ॥ विधिवत्पावकं हुत्वा ब्रह्मलोके नराधिप ॥ अधीत्यापि हि यो वेदान्न्या
य्यविद्भ्यः प्रयच्छति ॥ गुरुकर्मप्रशंसी तु सोपि स्वर्गे महीयते ॥ क्षत्रियोध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि ॥ युद्धे
यश्च परित्राता सोपि स्वर्गे महीयते ॥ वैश्यः स्वकर्मनिरतः प्रदानाल्लभते महत् ॥ शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गं शु
श्रूषयार्छति ॥ शूरा बहुविधाः प्रोक्तास्तेषामर्थांस्तु मे शृणु ॥ शूरान्वयानां निर्दिष्टं फलं शूरस्य चैव हि ॥ यज्ञशू
रा दमे शूराः सत्यशूरास्तथा परे ॥ युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः ॥ सांख्यशूराश्च बहवो योगशूरास्तथा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दा०॥
॥८१॥

परे॥ अरण्ये गृहवासे च त्यागे शूरास्तथा परे॥ दाने शूरास्तथैवान्ये क्षमाशूरास्तथा परे॥ आर्जवे च तथा शूराः
शमे वर्त्तंति मानवाः॥ तैस्तैश्च नियमैः शूरा बहवः संति चापरे॥ वेदाध्ययनशूराश्च शूराश्चाध्यापने रताः
गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषया परे॥ मातृशुश्रूषया शूरा भैक्षशूरास्तथा परे॥ अरण्ये गृहवासे च शूरा
श्चातिथिपूजने॥ सर्वे यांति परांल्लोकान्स्वकर्म्मफलनिर्जितान्॥ धारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थावगाहनं॥ सत्यं च
ब्रुवतो नित्यं समं वा स्यान्न वा समं॥ अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतं॥ अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशि
ष्यते॥ सत्येन सूर्यस्तपति सत्येनाग्निः प्रदीप्यते॥ सत्येन मारुतो वाति सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं॥ सत्येन देवाः प्री
यंते पितरो ब्राह्मणास्तथा॥ सत्यमाहुः परो धर्मः तस्मात्सत्यं न लंघयेत्॥ मुनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यवि
क्रमाः॥ मुनयः सत्यशपथास्तस्मात्सत्यं विशिष्यते॥ सत्यवंतः स्वर्गलोके मोदंते भरतर्षभ॥ दमः सत्यफलावा
प्तिरुक्ता सर्वात्मना मया॥ असंशयं विनितात्मा सर्वः स्वर्गे महीयते॥ ब्रह्मचर्यस्य तु गुणं शृणु त्वं वसुधाधिप॥
आजन्ममरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी भवेदिह॥ न तस्य किंचिदप्राप्यमिति विद्धि नराधिप॥ बह्व्यः कोट्यस्तृषीणां तु
ब्रह्मलोके वसंत्युत॥ सत्ये रतानां सततं दांतानामूर्ध्वरेतसां॥ ब्रह्मचर्यं दहेद्राजन्सर्वपापान्युपासितं॥ ब्राह्मणे
न विशेषेण ब्राह्मणो ह्यग्निरुच्यते॥ प्रत्यक्षं हि तथा ह्येतद्ब्राह्मणेषु तपस्विषु॥ बिभेति हि यथा शक्रो ब्रह्म
चारिप्रधर्षितः॥ तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमृषीणामिह दृश्यते॥ मातापित्रोः पूजने यो धर्मस्तमपि मे शृणु॥ शु
श्रूषते यः पितरं न चासूयेत्कदाचन॥ मातरं भ्रातरं वापि गुरुमाचार्यमेव च॥ तस्य राजन्फलं विद्धि स्वर्लोके स्था
नमर्चितं॥ न च पश्येत नरकं गुरुशुश्रूषयात्मवान्॥ इत्यानुशासने दानधर्मे गोलोकप्रश्नः समाप्तः॥ युधि०॥
विधिं गवां परं श्रोतुमिच्छामि नृप तत्त्वतः॥ येन तांच्छाश्वतान्लोकानखिलान्प्राप्नुयादिह॥ भीष्म उ०॥
न गोदानात्परं किंचिद्विद्यते वसुधाधिप॥ गौर्हि न्यायागता दत्ता सद्यस्तारयते कुलं॥ सतामर्थे सम्यगुत्पादितो ॥८१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यः स वै ह्रद्धतः सम्यगाभ्यः प्रजाभ्याः॥ तस्मात्पूर्वं ह्यादिकालप्रवृत्तं गोदानार्थं शृणु राजन्विधिं मे॥ पुरागो
षूपनीतासु गोषु संदिग्धं दर्शिना॥ मांधाता प्रकृतं प्रश्नं बृहस्पतिरभाषत॥ द्विजातिमतिसत्कृत्य श्वः कालम
भिवेद्य च॥ गोदानार्थे प्रयुंजीत रोहिणीं नियतव्रतः॥ आह्वानं च प्रयुंजीत समंगे बहुलेति च॥ प्रविश्य च गवां
मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत्॥ गौर्मे माता गोवृषभः पिता मे दिवं शर्म जगती मे प्रतिष्ठा॥ प्रपद्यैवं शर्वरीमुष्य गोषु
मुनिर्वाणीमुत्सृजेद्गोप्रदाने॥ स तामेकां निशां गोभिः समसख्यः समव्रतः॥ ऐकात्म्यगमनात्सद्यः कलुषाद्वि
प्रमुच्यते॥ उत्सृष्टवृषवत्सा हि प्रदेया सूर्यदर्शने॥ त्रिदिवं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिषस्तव॥ ऊर्जस्विन्य ऊ
र्जमेधाश्च यज्ञे गर्भोऽमृतस्य जगतोऽस्य प्रतिष्ठा॥ क्षिते रोहः प्रवहः शश्वदेव प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादाः॥ गावो ममै
नः प्रणुदंतु सौर्यास्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय संतु॥ आत्मानं मे मातृवच्चाश्रयंतु तथानुक्ताः संतु सर्वाशिषो मे॥ शे
षोत्सर्गे कर्मभिर्देहमोक्षे सरस्वत्यः श्रेयसे संप्रवृत्ताः॥ यूयं नित्यं सर्वपुण्योपवाह्या दिशध्वं मे गतिमिष्टां प्रस
न्नाः॥ या वै यूयं सोऽहमद्यैकभावो युष्मान्दत्वा चाहमात्मप्रदाता॥ मनश्च्युता मनएवोपपन्नाः संधुक्षध्वं सौम्य
रूप्योग्ररूपाः॥ एवं तस्याग्रे पूर्वमर्द्धं वदेत गवां दाता विधिवत्पूर्वदृष्टं॥ प्रतिब्रूयाच्छेषमर्द्धं द्विजातिः प्रतिगृ
ह्णन्वै गोप्रदाने विधिज्ञः॥ गोप्रदानेति वक्तव्यमर्घ्यवस्त्रवसुप्रदः॥ ऊधस्या भवितव्या च वैष्णवीति च चोदयेत्
नाम संकीर्तयेत्तस्या यथासंख्योत्तरं स वै॥ फलं षड्विंशदष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः॥ एवमेतान्गुणान्वि
द्याद्गवादीनां यथाक्रमं॥ गोप्रदाता समाप्नोति समस्तानष्टमे क्रमे॥ गोदः शीली निर्भयश्चार्घदाता न स्याद्दुः
खी वसुदाता च कामं॥ उपस्योढा भारतैयश्च विद्वान्विख्यातास्ते वैष्णवाश्चंद्रलोकाः॥ गां वै दत्वा गोव्रती स्या
त्रिरात्रं निशां चैकां संवसेतेह ताभिः॥ काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं त्रिरात्रं रसैर्वा गोशकृता प्रस्नवैर्वा॥ देवव्रती स्या
द्वृषभप्रदाने वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने॥ तथा गवां विधिमासाद्य यज्वा लोकानग्र्यान्विंदते नाविधिज्ञः॥ का

मान्सर्वान्याचितानेकसंख्यान्यो वै दद्यात्कामदुघां च धेनुं ॥ सम्यक्ताः स्युर्हव्यकव्यौघवत्यस्तासामुक्ष्णां
ज्यायसां संप्रदानं ॥ न चाशिष्यायाव्रतायोपकुर्यान्नाश्रद्दधानाय न वक्रबुद्धये ॥ गुह्यो ह्ययं सर्वलोकस्य ध
र्मो नेमं धर्मं यत्रतत्र प्रजल्पेत् ॥ संति लोके श्रद्दधाना मनुष्याः संति क्षुद्रा राक्षसमानुषेषु ॥ येषामेतद्दीयमा
नं ह्यनिष्टं येनास्तिक्यं चाश्रयंतेल्पपुण्याः ॥ बार्हस्पत्यं वाक्यमेतन्निशम्य ये राजानो गोप्रदानानि दत्वा ॥ लोका
न्प्राप्ताः पुण्यशीलाः प्रवृत्तास्तान्मे राजन्कीर्त्यमानान्निबोध ॥ उशीनरो विश्वगश्वो नृगश्च भगीरथो विश्रुतो
यौवनाश्वः ॥ मांधाता वै मुचुकुंदश्च राजा भूरिद्युम्नो नैषधः सोमकश्च ॥ पुरूरवा भरतश्चक्रवर्ती यस्यान्ववाये
भरताः सर्व एव ॥ तथा वीरो दाशरथिश्च रामो ये चाप्यन्ये विश्रुताः कीर्तिमंतः ॥ तथा राजा पृथुकर्मा दिलीपो दिवं प्रा
प्तो गोप्रदानैर्विधिज्ञः ॥ यज्ञैर्दानैस्तपसा राजधर्मैर्मांधाताभूद्गोप्रदानैश्च युक्तः ॥ तस्मात्पार्थ त्वमपीमां मम
योक्तां बार्हस्पतीं भारतीं धारयस्व ॥ द्विजाग्र्येभ्यः संप्रयच्छस्व प्रीतो गाः पुण्या वै प्राप्य राज्यं कुरूणां ॥॥ वैशं०॥॥
तथा सर्वं कृतवान्धर्मराजो भीष्मेणोक्तो विधिवद्गोप्रदाने ॥ स मांधातुर्देवदेवोपदिष्टं सम्यग्धर्मं धारयामास
राजा ॥ इति नृप सततं गवां प्रदाने यवशकलान्सह गोमयैः पिबानः ॥ क्षितितलशयनः शिखी यतात्मा वृषइव रा
जवृषस्तदा बभूव ॥ नरपतिरभवत्सदैव ताभ्यः प्रयतमनास्त्वभिसंस्तुवंश्च ताः स्म ॥ नृपधुरि च न गामयुक्त भू
यस्तुरगवरैरगमच्च यत्र तत्र ॥॥ इत्यानुशासने दानधर्मे गोप्रदानिके ॥॥ वैशंपा०॥॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भूयः
शांतनवं नृपं ॥ गोदाने विस्तरं धीमान्पप्रच्छ विनयान्वितः ॥॥ युधिष्ठिर०॥॥ गोप्रदाने गुणान्सम्यक्पुनर्मे ब्रूहि भा
रत ॥ न हि तृप्याम्यहं वीर शृण्वानोऽमृतमीदृशं ॥॥ वैशं०॥॥ इत्युक्तो धर्मराजा यत्तदा शांतनवो नृप ॥ सम्यगाहगु
णांस्तस्मै गोप्रदानस्य केवलान् ॥॥ भीष्म०॥॥ वत्सलां गुणसंपन्नां तरुणीं वस्त्रसंवृतां ॥ दत्वेदृशीं गां विप्राय सर्वपापैः
प्रमुच्यते ॥ असुर्या नाम ते लोका गां दत्वा तान्न गच्छति ॥ पीतोदकां जग्धतृणां नष्टक्षीरां निरिंद्रियां ॥ जरारोगोपसंप ॥९२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्नां जीर्णां वापि मिवाजलां ॥ दत्वा तमः प्रविशति द्विजं क्लेशेन योजयेत् ॥ रुष्टां दुष्टां व्याधितां दुर्बलां वा नो दात
व्याश्च मूल्यैरदत्तैः क्लेशैर्विप्रं योफलैः संयुनक्ति तस्यावीर्याश्चाफलाश्चैव लोकाः ॥ बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः
सर्वे प्रशंसंति सुगंधवत्सः ॥ यथा हि गंगा सरितां वरिष्टा तथार्जुनीनां कपिला वरिष्टा ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ कस्मात्समा
ने बहुलाप्रदाने सद्भिः प्रशस्तं कपिलाप्रदानं ॥ विशेषमिच्छामि महाप्रभाव श्रोतुं समर्थो हि भवान्प्रवक्तुं ॥ भीष्म ॥
वृद्धानां ब्रुवतां तात श्रुतं मे यत्पुरातनं ॥ वक्ष्यामि तदशेषेण रोहिण्यो निर्मिता यथा ॥ प्रजाः सृजेति चादिष्टः पूर्वं दक्षः
स्वयंभुवा ॥ असृजद्वृत्तिमेवाग्रे प्रजानां हितकाम्यया ॥ यथा ह्यमृतमाश्रित्य वर्तयंति दिवौकसः ॥ तथा वृत्तिं समाश्रि
त्य वर्तयंति प्रजा विभो ॥ अचरेभ्यश्च भूतेभ्यश्चराः श्रेष्ठाः सदा नराः ॥ ब्राह्मणाश्च ततः श्रेष्ठास्तेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ य
ज्ञैराप्यते सोमः स च गोषु प्रतिष्ठितः ॥ ततो देवाः प्रमोदंते पूर्वं वृत्तिस्ततः प्रजाः ॥ प्रजातान्येव भूतानि प्राक्रोशन्वृ
त्तिकां क्षुधया ॥ वृत्तिदं चान्वपद्यंत तृषिताः पितृमातृवत् ॥ इतीदं मनसा गत्वा प्रजासर्गार्थमात्मनः ॥ प्रजाप
तिस्तु बलवानमृतं प्रापिबत्तदा ॥ स गतस्तस्य तृप्तिं तु गंधं सुरभिमुद्गिरन् ॥ ददर्शोद्गारसंवृत्तां सुरभीं मुखजां सुतां ॥ सा
सृजत्सौरभेयीस्तु सुरभीलोकमातृकाः ॥ सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजानां वृत्तिधेनवः ॥ तासाममृतवर्णानां क्षरं
तीनां समंततः ॥ बभूवामृतजः फेनः स्रवंतीनामिवोर्मिजाः ॥ स वत्समुखविभ्रष्टो भवस्य भुवि तिष्ठतः ॥ शिरस्य
वापतत्क्रुद्धः स तदैक्षत च प्रभुः ॥ ललाटप्रभवेनाक्ष्णा रोहिणीः प्रदहन्निव ॥ तत्तेजस्तु ततो रौद्रं कपिलास्ता
विशांपते ॥ नानावर्णत्वमनयन्मेघानिव दिवाकरः ॥ यास्तु तस्मादपक्रम्य सोममेवाभिसंश्रिताः ॥ यथोत्पन्नाः
स्ववर्णस्थास्ता नीता नान्यवर्णतां ॥ अथ क्रुद्धं महादेवं प्रजापतिरभाषत ॥ अमृतेनावसिक्तस्त्वं नोच्छिष्टं विद्यते ग
वां ॥ यथा ह्यमृतमादाय सोमो विस्यंदते पुनः ॥ तथा क्षीरं क्षरंत्येता रोहिण्योमृतसंभवं ॥ न दुष्यत्यनिलो नाग्निर्न
सुवर्णं न चोदधिः ॥ नामृतेनामृतं पीतं वत्सपीता न वछला ॥ इमांल्लोकान्भरिष्यंति हविषा प्रस्रवेन च ॥ आ
सामैश्वर्यमश्नंति सर्वे मृतमयं शुभं ॥ वृषभं च ददौ तस्मै सह गोभिः प्रजापतिः ॥ प्रसादयामास मनस्तेन रुद्रस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भारत॥ प्रीतश्चापि महादेवश्चकार वृषभं तदा॥ ध्वजश्च वाहनं चैव तस्मात्स वृषभध्वजः॥ ततो देवैर्महादे
वस्तदा पशुपतिः कृतः॥ ईश्वरः स गवां मध्ये गोवृषांकः प्रकीर्तितः॥ एवमव्यग्रवर्णानां कपिलानां महौज
सां॥ प्रदाने प्रथमः कल्पः सर्वासामेव कीर्तितः॥ लोकज्येष्ठा लोकवृत्तिप्रवृत्ता रुद्रोपेताः सोमविष्यंदभूताः॥ सौ
म्याः पुण्याः कामदाः प्राणदाश्च गा वै दत्वा सर्वकामप्रदः स्यात्॥ इमां गवां प्रभवविधानमुत्तमं पठन्सदा शुचिरपि
मंगलप्रियः॥ विमुच्यते कलिकलुषेण मानवः श्रियं सुतान्पशुमाप्नुयात्सदा॥ हव्यं कव्यं तर्पणं शांतिकर्म यानं
वासो वृद्धबालस्य तुष्टिः॥ एतान्सर्वान्गोप्रदाने गुणान्वै दाता राजन्नाप्नुयाद्वै सदैव॥ वैशं०॥ पितामहस्या
थ निशम्य वाक्यं राजा सह भ्रातृभिराजमीढः॥ सुवर्णवर्णानडुहस्तथा गाः पार्थो ददौ ब्राह्मणसत्तमेभ्यः॥ तथैव
तेभ्योऽपि ददौ द्विजेभ्यो गवां सहस्राणि शतानि चैव॥ यज्ञान्समुद्दिश्य च दक्षिणार्थे लोकान्विजेतुं परमां च की
र्तिं॥ इत्यानुशासने दानधर्मे गोप्रदानिके॥ भीष्म उवाच॥ एतस्मिन्नेव काले तु वसिष्ठमृषिसत्तमं॥ इक्ष्वा
कुवंशजो राजा सौदासो वदतां वरः॥ सर्वलोकचरं सिद्धं ब्रह्मकोशं सनातनं॥ पुरोहितमभिप्रष्टुमभिवाद्योपच
क्रमे॥ सौदास०॥ त्रैलोक्ये भगवान्किंस्वित्पवित्रं कथ्यतेऽनघ॥ यत्कीर्तयन्सदा मर्त्यः प्राप्नुयात्पुण्यमुत्तमं॥ भी
ष्म उवाच॥ तस्मै प्रोवाच वचनं प्रणताय हितं तदा॥ गवामुपनिषद्विद्वान्नमस्कृत्य गवां शुचिः॥ गावः सुरभिगंधिन्य
स्तथा गुग्गुलुगंधयः॥ गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत्॥ गावो भूतं च भव्यं च गावः पुष्टिः सनातनी॥ गावो
लक्ष्म्यास्तथा मूलं गोषु दत्तं न नश्यति॥ अन्नं हि परमं गावो देवानां परमं हविः॥ स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्र
तिष्ठितौ॥ गावो यज्ञस्य हि फलं गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः॥ गावो भविष्यं भूतं च गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः॥ सायं प्रातश्च
सततं होमकाले महाद्युते॥ गावो ददति वै होम्यमृषिभ्यः पुरुषर्षभ॥ यानि कानि च दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि
च॥ तरंति चैव पाप्मानं धेनुं ये ददति प्रभो॥ एकां च दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती॥ शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे
तुल्यफला हि ते॥ अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः॥ समृद्धो यश्च कीनाशो नार्घमर्हंति ते त्रयः॥ कपिलां ॥९३॥
ये प्रयच्छंति सवत्सां कांस्यदोहनां॥ सुव्रतां वस्त्रसंवीतामुभौ लोकौ जयंति ते॥ युवानमिंद्रियोपेतं शतेन शतयूथपं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलंकृतं ॥ वृषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परंतप ॥ ऐश्वर्यं तेऽधिगच्छन्ति जायमा
ना पुनः पुनः ॥ नाकीर्तयित्वा गाः सुप्यात्तासां संस्मृत्य चोत्पतेत् ॥ सायंप्रातर्नमस्येच्च गास्ततः पुष्टिमाप्नुयात् ॥ गवां
मूत्रपुरीषस्य नोद्विजेत कथंचनं ॥ न चासां मांसमश्नीयाद्गवां पुष्टिं तथाप्नुयात् ॥ गाश्च संकीर्तयेन्नित्यं नावमन्ये
त तास्तथा ॥ अनिष्टं स्वप्नमालक्ष्य गां नरः संप्रकीर्तयेत् गोमयेन सदा स्नायात्करीषे चापि संविशेत् ॥ श्लेष्म
मूत्रपुरीषाणि प्रतिघातं च वर्जयेत् ॥ सार्द्रचर्मणि भुंजीत निरीक्षेद्वारुणीं दिशं ॥ वाग्यतः सर्पिषा भूमौ गवां पुष्टिं स
दाश्नुते ॥ घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ॥ घृतं दद्याद्घृतं प्राशेद्गवां पुष्टिं तथाश्नुते ॥ गोमत्या
विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्र्य यः ॥ सर्वरत्नमयीं दद्यान्न स शोचेत्कृताकृते ॥ गावो मामुपतिष्ठन्तु हेमशृंग्यः
पयोमुचः ॥ सुरभ्यः सौरभेय्यश्च सरितः सागरं यथा ॥ गावै पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा ॥ गावो
स्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयं ॥ रात्रौ दिवा चापि समेषु विषमेषु च ॥ महाभयेषु च नरः कीर्तयन्मु
च्यते भयात् ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे गोप्रदानीके ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुः
करं ॥ गोभिः पूर्वं विसृष्टाभिर्गच्छाम श्रेष्ठतामिति ॥ लोकेऽस्मिन्दक्षिणानां च सर्वासां वयमुत्तमाः ॥ भवेम न
च लिप्येम दोषेणेति परंतप ॥ अस्मत्पुरीषस्नानेन जनः पूयेत सर्वदा ॥ शकृता च पवित्रार्थं कुर्वीरन्देवमानुषाः
तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ प्रदातारश्च लोकान्नो गच्छेयुरिति मानद ॥ ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा त
पसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ॥ एवं भवत्विति प्रभुर्लोकांस्तारयतेति च ॥ उत्तस्थुः सिद्धिकामास्ता भूतभव्यस्य मात
रः ॥ प्रातर्नमस्यास्ता गा वै ततः पुष्टिमवाप्नुयात् ॥ तपसोऽन्ते महाराज गावो लोकपरायणाः ॥ तस्माद्गावो
महाभागाः पवित्रं परमुच्यते ॥ तथैव सर्वभूतानां समतिष्ठन्त मूर्द्धनि ॥ समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्वा पयस्विनीं
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां ब्रह्मलोके महीयते ॥ लोहितां तुल्यवत्सां तु धेनुं दत्वा पयस्विनीं ॥ सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सूर्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोके महीते॥ समानवत्सां सवत्सां धेनुं दत्वा पयस्विनीं॥ सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते
समानवत्सां श्वेतां तु धेनुं दत्वा पयस्विनीं॥ सुव्रतां वस्त्रसंवीतां मिंद्रलोके महीयते॥ समानवत्सां लो
हितां तु धेनुं दत्वा पयस्विनीं॥ सुव्रतां वस्त्रसंवीतां मग्निलोके महीयते॥ समानवत्सां धूम्रां तु धेनुं दत्वा
पयस्विनीं॥ सुव्रतां वस्त्रसंवीतां याम्यलोके महीयते॥ अपांफेनसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनां॥ प्र
दाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमाप्नुते॥ वातरेणुसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनां॥ प्रदाय वस्त्रसं
वीतां वायुलोके महीयते॥ हिरण्यवर्णां पिंगाक्षीं सवत्सां कांस्यदोहनां॥ प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौबे
रं लोकमश्नुते॥ पलालधूम्रवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनां॥ प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके मही
यते॥ सवत्सां पीवरीं दत्वा द्युतिकंठामलंकृतां॥ वैश्वदेवमसंबाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते॥ समान
वत्सां गौरीं तु धेनुं दत्वा पयस्विनीं॥ सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसूनां लोकमाप्नुयात्॥ पांडुकंबलवर्णाभां
सवत्सां कांस्यदोहनां॥ प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमाप्नुते॥ वैराटपृष्ठमुक्षाणं सर्वरत्नैरलंकृतं
प्रदाय मरुतान्लोकान् अजरान्प्रतिपद्यते॥ वयोपपन्नं नीलांगं सर्वरत्नसमन्वितं॥ गंधर्वाप्सरसां लोकान्
दत्वा प्राप्नोति मानवः॥ शितिकंठमनड्वाहं सर्वरत्नैरलंकृतं॥ दत्वा प्रजापतेर्लोकान् विशोकः प्रतिपद्यते॥ गो
प्रदानरतो याति भित्वा जलदसंचयान्॥ विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन्विराजते॥ तं चारुवेशाः सुश्रोण्यः सह
स्रं सुरयोषितः॥ रमयंति कुरुश्रेष्ठ गोप्रदानरतं नरं॥ वीणानां वल्लकीनां च नूपुराणां च सिंजितैः॥ हासैश्च ह
रिणाक्षीणां सुप्तः स प्रतिबोध्यते॥ यावंति रोमाणि भवंति धेन्वा तावंति वर्षाणि महीयते सः॥ स्वर्गच्युतश्चा
पि ततो नृलोके प्रसूयते वै विपुले गृहे सः॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे गोप्रदानिके॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ग ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घृतक्षीरप्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः ॥ घृतनद्यो घृतावर्त्तास्ता मे संतु सदा गृहे ॥ घृतं मे हृदये नित्यं घृ
तं नाभ्यां प्रतिष्ठितं ॥ घृतं सर्वेषु गात्रेषु घृतं मे मनसि स्थितं ॥ गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ॥ गा
वो मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहं ॥ इत्याचम्य जपेत्सायं प्रातश्च पुरुषः सदा ॥ यदह्ना कुरुते पापं तस्मा
त्स परिमुच्यते ॥ प्रासादा यत्र सौवर्णा वसोर्धारा च यत्र सा ॥ गंधर्वाप्सरसो यत्र तत्र यांति सहस्रदः ॥ न
वनीतपंकाः क्षीरोदा दधिशैवलसंकुलाः ॥ वहंति यत्र वै नद्यस्तत्र यांति सहस्रदाः ॥ गवां शतसहस्रं तु
यः प्रयच्छेद्यथाविधि ॥ परां वृद्धिमवाप्याथ स गोलोके महीयते ॥ दश चोभयतः पुत्रो मातापित्रोः पिताम
हान् ॥ दधाति सुकृतांल्लोकान्पुनाति च कुलं नरः ॥ धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणां धेनुं तिलानामपि च
प्रदाय ॥ पानीयदाता च यमस्य लोके न यातनां कांचिदुपैति तत्र ॥ पवित्रमग्र्यं जगतः प्रतिष्ठा दिवौकसां
मातरोथाप्रमेयाः ॥ अन्वालभेद्दक्षिणतो व्रजेच्च दद्याच्च पात्रे प्रसमीक्ष्य कालं ॥ धेनुं सवत्सां कपिलां भूरि
शृंगीं कांस्योपदोहां वसनोत्तरीयां ॥ प्रदीयतां गाहति दुर्विगाह्यां याम्यां सभां वीतभयो मनुष्याः ॥ सु
रूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ॥ गावो मामुपतिष्ठंतामिति नित्यं प्रकीर्तयेत् ॥ नातः पुण्यतरं दानं
नातः पुण्यतरं फलं ॥ नातो विशिष्टं लोकेषु भूतं भवितुमर्हति ॥ त्वचा लोम्नाथ शृंगैर्वा बालैः क्षीरेण मेदसा
यज्ञं वहंति संभूय किमस्त्यभ्यधिकं ततः ॥ यया सर्वमिदं व्याप्तं जगत्स्थावरजंगमं ॥ तां धेनुं शिरसा वंदे भूत
भव्यस्य मातरं ॥ गुणवचनसमुच्चयैकदेशो नृवर मयैष गवां प्रकीर्तितस्ते ॥ न च परमिह दानमस्ति गोभ्यो
भवति न चापि परायणं तथान्यत् ॥ भीष्म उ० ॥ वरमिदमिति भूमिदो विचिंत्य प्रवरमृषेर्वचनं ततो महात्मा ॥ व्यसृ
जत नियतात्मवान्द्विजेभ्यः सुबहु च गोधनमाप्तवांश्च लोकान् ॥ इत्यनुशासने दानधर्मे गोप्रदानिके ॥
॥ युधिष्ठिर उ० ॥ पवित्राणां पवित्रं यच्छिष्टं लोके च यद्भवेत् ॥ पावनं परमं चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ भीष्म उ० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यंते

॥दान०॥ ॥९५॥ गावो महार्थाः पुण्याश्च तारयंति च मानवान्॥ धारयंति प्रजाश्चेमा हविषा पयसा तथा॥ न हि पुण्यतमं किंचि
द्गोभ्यो भरतसत्तम॥ एताः पुण्याः पवित्राश्च त्रिषु लोकेषु सत्तमाः॥ देवानामुपरिष्टाच्च गावः प्रतिवसंति वै॥
दत्वा चैतास्तार्यांति स्वर्गमनीषिणः॥ मांधाता यौवनाश्वश्च ययातिर्नहुषस्तथा॥ गावो ददंतः सततं सहस्रश
तसंमिताः॥ गताः परमकं स्थानं देवैरपि सुदुर्लभं॥ अपि चात्र पुरागीतं कथयिष्यामि तेऽनघ॥ ऋषीणामु
त्तमं धीमान्कृष्णद्वैपायनं शुकः॥ अभिवाद्याह्निककृतः शुचिः प्रयतमानसः॥ पितरं परिपप्रच्छ दृष्टलोकप
रावरं॥ को यज्ञः सर्वयज्ञानां वरिष्ठो ह्युपलक्ष्यते॥ किं च कृत्वा परं स्थानं प्राप्नुवंति मनीषिणः॥ केन देवाः प
वित्रेण स्वर्गमश्नंति वा विभो॥ किं च यज्ञस्य यज्ञत्वं क्व च यज्ञः प्रतिष्ठितः॥ देवानामुत्तमं किं च किं च सत्रमतः प
रं॥ पवित्राणां पवित्रं च यत्तद्ब्रूहि पितामह॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः परमधर्मवित्॥ पुत्रायाकथयत्सर्वं तत्वे
न भरतर्षभ॥॥ व्यास उ०॥॥ गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणं॥ गावः पुण्याः पवित्राश्च गोधनं पावनं त
था॥ पूर्वमासन्नशृंगा गावै गाव इत्यनुशुश्रुम॥ शृंगार्थे समुपासंत ताः किल प्रभुमव्ययं॥ ततो ब्रह्मा तु गाः
प्रायमुपविष्टाः समीक्ष्य ह॥ ईप्सितं प्रददौ ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकशः प्रभुः॥ तासां शृंगाण्यजायंत यस्या यादृङ्म
नोगतं॥ नानावर्णाः शृंगवंत्यस्ता व्यरोचंत पुत्रक॥ ब्रह्मणा वरदत्तास्ता हव्यकव्यप्रदाः शुभाः॥ पुण्याः पवित्राः सु
भगा दिव्यसंस्थानलक्षणाः॥ गावस्तेजो महद्दिव्यं गवां दानं प्रशस्यते॥ ये चैताः संप्रयच्छंति साधवो वीतमत्सराः
ते वै सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते॥ गवां लोकं तथा पुण्यमाप्नुवंति च तेऽनघ॥ यत्र वृक्षा मधुफला दि
व्यपुष्पफलोपगाः॥ पुष्पाणि च सुगंधीनि दिव्यानि द्विजसत्तम॥ सर्वा मणिमयी भूमिः सर्वा कांचनवालुकाः
सर्वर्तुसुखसंस्पर्शा निष्पंका निरजाः शुभाः॥ रक्तोत्पलवनैश्चैव मणिखंडैर्हिरण्मयैः॥ तरुणादित्यसंकाशैर्भां
ति तत्र जलाशयाः॥ महार्हमणिपत्रैश्च कांचनप्रभकेसरैः॥ नीलोत्पलविमिश्रैश्च सरोभिर्बहुपंकजैः॥ करवीरव ॥९५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नैः पुष्पैः सहस्त्रावर्तैः संवृतैः ॥ संतानकवनैः फुल्लै र्वृक्षैश्च समलंकृताः ॥ निर्मलाभिश्च मुक्ताभिर्मणि
भिश्च महाप्रभैः ॥ उद्भूतपुलिना स्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ सर्वरत्नमयैश्चित्रै रवगाढा द्रुमोत्तमैः ॥ जात
रूपमयैश्चान्यै र्हुताशनसमप्रभैः ॥ सौवर्णा गिरय स्तत्र मणिरत्नशिलोच्चयाः ॥ सर्वरत्नमयै र्भांति शृंगैश्चा
रुभिरुच्छ्रितैः ॥ नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ॥ दिव्यगंधरसैः पुष्पैः फलैश्च भरतर्षभ ॥ रमंते पुण्य
कर्माणस्तत्र नित्यं युधिष्ठिर ॥ सर्वकामसमृद्धार्था निःशोकगतमन्यवः ॥ विमानेषु विचित्रेषु रमणीयेषु भारत ॥
मोदंते पुण्यकर्माणो विहरंतो यशस्विनः ॥ उपक्रीडंति तान्राजन् शुभाश्चाप्सरसां गणाः ॥ एतांल्लोकानवाप्नोति
गां दत्वा वै युधिष्ठिर ॥ येषामधिपतिः पूषा मारुतो बलवान्बली ॥ ऐश्वर्ये वरुणो राजा नाम मात्रं युगंधराः ॥
सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ॥ प्राजापत्यमिति ब्रह्म जपेन्नित्यं यतव्रतः ॥ गास्तु शुश्रूषते यश्च स
मन्वेति च सर्वशः ॥ तस्मै तुष्टाः प्रयच्छंति वरानपि सुदुर्लभान् ॥ द्रुह्येन्न मनसा वापि गोषु नित्यं सुखप्रदः ॥ अर्च
येत सदा चैव नमस्कारैश्च पूजयेत् ॥ दांतः प्रीतमना नित्यं गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ त्र्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं त्र्यह
मुष्णं पिबेत्पयः ॥ गवामुष्णं पयः पीत्वा त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ॥ त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो भवेत्त्र्यहं ॥ ये
न देवाः पवित्रेण भुंजते लोकमुत्तमं ॥ यत्पवित्रं पवित्राणां तद्घृतं शिरसा वहेत् ॥ घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन
स्वस्ति वाचयेत् ॥ घृतं प्राशेद्घृतं दद्याद्गवां पुष्टिं तथाश्नुते ॥ निर्हृतैश्च यवैर्गोभिर्मासं प्रश्रितयावकः ॥ ब्रह्महत्यास
मं पापं सर्वमेतेन शुध्यते ॥ पराभवाच्च दैत्यानां देवैः शौचमिदं कृतं ॥ ते देवत्वमपि प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाबलाः ॥ गावः
पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् ॥ ताश्च दत्वा द्विजातिभ्यो नरः स्वर्गमुपाश्नुते ॥ गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा
जपेत् ॥ पूताभिरद्भिराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ॥ अग्निमध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानां च संसदि ॥ विद्यावेदव्रतस्ना
ताः ब्राह्मणाः पुण्यकर्मणः ॥ अध्यापयेरन् शिष्यान्वै गोमतीं यज्ञसंमितां ॥ त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा गोमतीं लभते वरं ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सं२

पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमथापि वा ॥ पतिकामा च भर्तारं सर्वकामांश्च मानवः ॥ गावस्तुष्टाः प्रयच्छंति सेवि-
ता वै न संशयः ॥ एवमेता महाभागा यज्ञियाः सर्वकामदाः ॥ रोहिण्य इति जानीहि नैताभ्यो विद्यते परं ॥ इत्युक्तः
स महातेजाः शुकः पित्रा महात्मना ॥ पूजयामास गा नित्यं तस्मात्त्वमपि पूजय ॥ ॥ दानधर्मे गोप्रदानिके ॥ ॥
॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ मया गवां पुरीषं वै श्रिया जुष्टमिति श्रुतं ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं संशयोऽत्र पितामह ॥ भी-
ष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ गोभिर्नृपेह संवादं श्रिया भरतसत्तम ॥ श्रीः कृत्वेह वपुः
कांतं गोमध्येषु विवेश ह ॥ गावोथ विस्मितास्तस्या दृष्ट्वा रूपस्य संपदं ॥ ॥ गाव ऊचुः ॥ ॥ कासि देवि कुतो वा त्वं
रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ विस्मिताः स्म महाभागे तव रूपस्य संपदा ॥ इच्छामस्त्वां वयं ज्ञातुं का त्वं क्व च गमिष्यसि ॥ तत्त्वे-
न वरवर्णाभे सर्वमेतद्ब्रवीहि नः ॥ ॥ श्रीरुवाच ॥ ॥ लोककांतास्मि भद्रं वः श्रीर्नाम्नाहं परिश्रुता ॥ मया दैत्याः परित्य-
क्ता विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ मयाभिपन्ना देवाश्च मोदंते शाश्वतीः समाः ॥ इंद्रो विवस्वान्सोमश्च विष्णुरापोग्नि-
रेव च ॥ मयाभिपन्नाः सिध्यंते ऋषयो देवतास्तथा ॥ यान्नाविशाम्यहं गावस्ते विनश्यंति सर्वशः ॥ धर्मश्चार्थश्च
कामश्च मया जुष्टाः सुखान्विताः ॥ एवंप्रभावां मां गावो विजानीत सुखप्रदाः ॥ इच्छामि चापि युष्मासु वस्तुं सर्वा-
सु नित्यदा ॥ आगता प्रार्थये युष्मान् श्रीजुष्टा भवताथ वै ॥ ॥ गाव ऊचुः ॥ ॥ अध्रुवां चपलां च त्वां सामान्यां बहुभिः
सह ॥ न त्वामिच्छाम भद्रं ते गम्यतां यत्र रंस्यसे ॥ वपुष्मंत्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयाद्य वै ॥ यत्रेष्टं गम्यतां
तत्र कृतकार्या वयं त्वया ॥ ॥ श्रीरुवाच ॥ ॥ किमेतद्वः क्षमं गावो यन्मां नेहाभिनंदथ ॥ न मां संप्रति गृह्णी-
ध्वं कस्माद्वै दुर्लभां सतीं ॥ सत्यं च लोकवादोयं लोके चरति सुव्रताः ॥ स्वयं प्राप्ते परिभवो भवतीति विनिश्चयः ॥
महदुग्रं तपः कृत्वा मां निषेवंति मानवाः ॥ देवदानवगंधर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ प्रभाव एष वो गावः प्रति-
गृह्णीत मामिह ॥ नावमन्या ह्यहं सौम्यास्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ॥ गाव ऊचुः ॥ ॥ नावमन्यामहे देवि न त्वां परिभवाम-
हे ॥ अध्रुवा चलचित्तासि ततस्त्वां वर्जयामहे ॥ बहुनात्र किमुक्तेन गम्यतां यत्र वांछसि ॥ वपुष्मंत्यो वयं सर्वाः किमस्मा-
कं त्वयानघे ॥ ॥ श्रीरुवाच ॥ ॥ अवज्ञाता भविष्यामि सर्वलोकस्य मानदाः ॥ प्रत्याख्यानेन युष्माकं प्रसादः क्रियतां म-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म॥ महाभागा भवंत्यो वै त्वरण्याः शरणागतं॥ पवित्रा यंतु मां नित्यं भजमानामनिंदितां॥ मानन्नाम ह मिच्छामि
न्नवत्यः सततं शुभाः॥ अप्येकांगे च यो वस्तुमिच्छामि च सुकुत्सिते॥ न वोस्ति कुत्सितं किंचिदंगेष्वालक्ष्यते नघाः
पुण्याः पवित्राः सुभगा ममादेशं प्रयच्छत॥ वसेयं यत्र वो देहे तन्मे व्याख्यातुमर्हथ॥ एवमुक्तास्तु ता गावः शु
भाः करुणवत्सलाः॥ संमंत्र्य सहिताः सर्वाः श्रियमूचुर्नराधिप॥ अवश्यं माननाकार्या तवास्माभिर्यशस्विनि
शकृन्मूत्रे निवस नः पुण्यमेतद्धि नः शुभे॥ ॥श्रीरुवाच॥ दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेनुग्रहात्मकः॥ एवं भ
वतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः॥ एवं कृत्वा तु समयं श्रीर्गोभिः सह भारत॥ पश्यंतीनां ततस्तासां तत्रैवांतरधी
यत॥ एवं गोशकृतः पुत्र माहात्म्यं ते नु वर्णितं॥ माहात्म्यं च गवां भूयः श्रूयतां गदतो मम॥ ॥दानधर्मे श्रीगोसंवादः॥
॥भीष्म उ०॥ ये च गां संप्रयच्छंति हुतशिष्टाशिनश्च ये॥ तेषां सत्राणि यज्ञाश्च नित्यमेव युधिष्टिर॥ ऋते द
धिघृतेनेह न यज्ञः संप्रवर्त्तते॥ तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमतो मूलं च कथ्यते॥ दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्रश
स्यते॥ गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावनं ह्येतदुत्तमं॥ पुष्ट्यर्थमेताः सेवेत शांत्यर्थमपि चैव ह॥ पयो दधि घृतं
चासां सर्वपापप्रमोचनं॥ गावस्तेजः परं प्रोक्तमिहलोके परत्र च॥ न गोभ्यः परमं किंचित्पवित्रं भरतर्ष
भ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ पितामहस्य संवादमिंद्रस्य च युधिष्टिर॥ पराभूतेषु दै
त्येषु शक्रे त्रिभुवनेश्वरे॥ प्रजाः समुदिताः सर्वाः सत्यधर्मपरायणाः॥ अथर्षयः सगंधर्वाः किन्नरोरगराक्ष
साः॥ देवासुरसुपर्णाश्च प्रजानां पतयस्तथा॥ पर्युपासंत कौरव्य कदाचिद्वै पितामहं॥ नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसु
र्हाहा हूहू॥ दिव्यतानेषु गायंतः पर्युपासंत तं प्रभुं॥ तत्र दिव्यानि पुष्पाणि प्रावहत्पवनस्तदा॥ आजह्रुरृतवश्चा
पि सुगंधीनि पृथक्पृथक्॥ तस्मिन्देवसमावाये सर्वभूतसमागमे॥ दिव्यवादित्रसंघुष्टे दिव्यस्त्रीचारणावृते॥ इं
द्रः पप्रच्छ देवेशमभिवाद्य प्रणम्य च॥ देवानां भगवन्कस्माल्लोकेशानां पितामह॥ उपरिष्टाद्गवां लोक एतदिच्छा
मि वेदितुं॥ किं तपो ब्रह्मचर्यं वा गोभिः कृतं महेश्वरं॥ देवानां भगवन्कस्माल्लोकेशानां पितामह॥ उपरिष्टाद्ग

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वां लोकं एतदिच्छामि वेदितुं ॥ किं तपो ब्रह्मचर्यं वा गोभिः कृतं महेश्वर ॥ देवानामुपरिष्टाच्च वसंत्यरजसः सु-
खं ॥ ततः प्रोवाच ब्रह्मा तं शक्रं बलनिषूदनं ॥ अवज्ञाता त्वया नित्यं गावो बलनिषूदन ॥ तेन त्वमासां माहा-
त्म्यं न वेत्सि शृणु यत्प्रभो ॥ गवां प्रभावं परमं माहात्म्यं च सुरर्षभ ॥ यज्ञांगं कथिता गावो यज्ञ एव च वासव
एताभिश्च विनायज्ञो न वर्त्तेत कथंचन ॥ धारयंति प्रजाश्चैव पयसा हविषा तथा ॥ एतासां तनयाश्चापि कृषि-
योगमुपासते ॥ जनयंति च धान्यानि बीजानि विविधानि च ॥ ततो यज्ञाः प्रवर्त्तंते हव्यं कव्यं च सर्वशः ॥ प-
योदधिघृतं चैव पुण्याश्चैताः सुराधिप ॥ वहंति विविधान्भारान् क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ मुनींश्च धारयंतीह
प्रजाश्चैवापि कर्मणा ॥ वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च ॥ उपरिष्टात्ततोस्माकं वसंत्येतास्सदैव हि ॥
एतत्ते कारणं शक्र निवासकृतमद्य वै ॥ गवां देवोपरिष्टाद्धि समाख्यातं शतक्रतो ॥ एता हि वरदत्ताश्च वरदाश्चा-
पि वासव ॥ सुरभ्यः पुण्यकर्मिण्यः पावनाः शुभलक्षणाः ॥ यदर्थं गां गताश्चैव सुरभ्यः सुरसत्तम ॥ तच्च मे शृ-
णु कार्त्स्न्येन वदतो बलसूदन ॥ पुरा देवयुगे तात दैत्येंद्रेषु महात्मसु ॥ त्रींल्लोकाननुशासत्सु विष्णौ गर्भ-
त्वमागते ॥ अदित्यास्तप्यमानायास्तपो घोरं सुदुश्चरं ॥ पुत्रार्थममरश्रेष्ठ पादेनैकेन नित्यदा ॥ तां तु दृष्ट्वा
म:६ महावीं तप्यमानां महत्तदा ॥ दक्षस्य दुहिता देवी सुरभीनाम नामतः ॥ अतप्यत तपो घोरं हृष्टा धर्मपरायणा
कैलासशिखरे रम्ये देवगंधर्वसेविते ॥ व्यतिष्ठदेकपादेन परमं योगमास्थिता ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्ष-
शतानि च ॥ संतप्तास्तपसा तस्या देवाः सर्षिमहोरगाः ॥ तत्र गत्वा मया सार्द्धं पर्युपासंत तां शुभां ॥ अथा-
हमब्रुवं तत्र देवीं तां तपसान्वितां ॥ किमर्थं तप्यसे देवि तपो घोरमनिंदिते ॥ प्रीतस्तेहं महाभागे तपसाने-
न शोभने ॥ वरयस्व वरं देवि दातास्मीति पुरंदर ॥ सुरभ्युवाच ॥ वरेण भगवन्मह्यं कृतं लोकपितामह
ह ॥ एष एव वरो मेद्य यत्प्रीतोसि मयानघ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ तामेवं ब्रुवतीं देवीं सुरभीं त्रिदशेश्वर ॥ प्रत्य ॥ ९७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रुवंयैदेवेंद्र तन्निबोध शचीपते॥ अलोभकाम्ययादेवितपसाचशुभानने॥ प्रसंन्नोहंवरंतस्या
दमरसंददामिते॥ त्रयाणामपिलोकानामुपरिष्टान्निवत्स्यसि॥ मत्प्रसादाच्चविख्यातोगोलोकःस
भविष्यति॥ मानुषेषुचकुर्वाणाःप्रजाःकर्मशुभंतथा॥ निवत्स्यंतिमहाभागेसर्वादुहितरश्चते॥ मनसा
चिंतितामोगास्त्वयावैदिव्यमानुषाः॥ यच्चस्वर्गेसुखंदेवितत्तसंपत्स्यतेशुभे॥ तस्यलोकाःसहस्राक्षसर्वका
मसमन्विताः॥ नतत्रक्रमतेमृत्युर्नजरानचपावकः॥ नदैवंनाशुभंकिंचिद्विद्यतेतत्रवासव॥ तत्रदिव्या
न्यरण्यानिदिव्यान्याभरणानिच॥ विमानानिसुयुक्तानिकामगानिचवासव॥ ब्रह्मचर्येणतपसासत्येन
चदमेनच॥ दानैश्चविविधैःपुण्यैस्तथातीर्थानुसेवनात्॥ तपसामहताचैवसुकृतेनचकर्मणा॥ शक्यःस
मासादयितुंगोलोकःपुष्करेक्षण॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंमयाशक्रानुपृच्छते॥ नतेपरिभवःकार्योगवामसुरसू
दन॥ ॥भीष्मउ०॥ एवंश्रुत्वासहस्राक्षःपूजयामाससर्वदा॥ गाश्चक्रेबहुमानंचतासुनित्यंयुधिष्ठिर॥ ए
तत्तेसर्वमाख्यातंपावनंचमहाद्युते॥ पवित्रंपरमंचापिगवांमाहात्म्यमुत्तमं॥ कीर्तितंपुरुषव्याघ्रसर्वपापविमो
चनं॥ यइदंकथयेन्नित्यंब्राह्मणेभ्यःसमाहितः॥ हव्यकव्येषुयज्ञेषुपितृकार्येषुचैवह॥ सर्वकामिकमक्ष
य्यंपितॄंस्तस्योपतिष्ठते॥ गोषुभक्तश्चलभतेयद्यदिच्छतिमानवः॥ स्त्रियोपिभक्तायागोषुताश्चकाममवा
प्नुयुः॥ पुत्रार्थीलभतेपुत्रंकन्यार्थीतामवाप्नुयात्॥ धनार्थीलभतेवित्तंधर्मार्थीधर्ममाप्नुयात्॥ विद्यार्थी
चाप्नुयाद्विद्यांसुखार्थीप्राप्नुयात्सुखं॥ नकिंचित्दुर्लभंचैवगवांभक्तस्यभारत॥ ॥दानधर्मेगोलोकप्रश्नः॥
॥युधिष्ठिर॥ उक्तंपितामहेनेदंगवांदानमनुत्तमं॥ विशेषेणनरेंद्राणामिहधर्ममवेक्षतां॥ राज्यंहि
सततंदुःखंदुर्धरंचाकृतात्मभिः॥ भूयिष्ठंचनरेंद्राणांविद्यतेनशुभागतिः॥ पूयंतेतत्रनियतंप्रयच्छंतोवसुंध
रां॥ सर्वेचकथिताधर्मास्त्वयामेकुरुनंदन॥ एवमेवगवामुक्तंप्रदानंतेनृगेणह॥ ऋषिणानाचिकेतेनपूर्वं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥ मेवनिदर्शितं ॥ वेदोपनिषदश्चैव सर्वकर्मसु दक्षिणाः ॥ सर्वक्रतुषु चोदिष्टं भूमिर्गावोथ कांचनं ॥ तत्र
॥ ९८ ॥ श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पितामह यथातथं ॥ किं सुवर्णं कथं जातं कस्मि
न्काले किमात्मकं ॥ किं दैवं किं फलं चैव कस्माच्च परमुच्यते ॥ कस्माद्दानं सुवर्णस्य पूजयंति मनीषिणः ॥
कस्माच्च दक्षिणार्थेत यज्ञकर्मसु शस्यते ॥ कस्माच्च पावनं श्रेष्ठं भूमेर्गोभ्यश्च कांचनं ॥ परमं दक्षिणार्थे च
तद्ब्रवीहि पितामह ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन्नवहितो बहुकारणविस्तरं ॥ जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतं
च यन्मया ॥ पितामहो मम महातेजाः शांतनुर्निधनं गतः ॥ तस्य दित्सुरहं श्राद्धं गंगाद्वारमुपागमं ॥ तत्रागम्य
स्य पितुः पुत्र श्राद्धकर्म समारभं ॥ माता मे जाह्नवी चात्र साहाय्यमकरोत्तदा ॥ ततोग्रतस्तपःसिद्धानुप
वेश्य बहूनृषीन् ॥ तोयप्रदानात्प्रभृति कार्याण्यहमथारभं ॥ तत्समाप्य यथोदिष्टं पूर्वकर्म समाहितः ॥ दातुं
निर्वपणं सम्यग्यथावदहमारभं ॥ ततस्तं दर्भविन्यासं भित्वा सरुचिरांगदः ॥ प्रलंबाभरणो बाहुरुदतिष्ठ
द्विशांपते ॥ तमुत्थितमहं दृष्ट्वा परं विस्मयमागमं ॥ प्रतिग्रहीता साक्षान्मे पितेति भरतर्षभ ॥ ततो मे पुनरे
वासीत्संज्ञा संचिंत्य शास्त्रतः ॥ नायं वेदेषु विहितो विधिर्हस्त इति प्रभो ॥ पिंडो देयो नरेणेह ततो मतिरभून्म
म ॥ साक्षान्नेह मनुष्यस्य पिंडं हि पितरः क्वचित् ॥ गृह्णंति विहितं चेत्थं पिंडो देयः कुशेष्विति ॥ ततोहं तद
नादृत्य पितुर्हस्तनिदर्शनं ॥ शास्त्रप्रमाणसूक्ष्मं तु विधिं पिंडस्य संस्मरन् ॥ ततो दर्भेषु तत्सर्वमददं भर
तर्षभ ॥ शास्त्रमार्गानुसारेण तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ ततः सोंतर्हितो बाहुः पितुर्मम जनाधिप ॥ ततो मां दर्श
यामासुः स्वप्नांते पितरस्तथा ॥ प्रीयमाणास्तु मामूचुः प्रीताः स्म भरतर्षभ ॥ विज्ञानेन तवानेन यन्न मुह्यसि धर्म
तः ॥ त्वया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाणमिह पार्थिव ॥ आत्मा धर्मः श्रुतं वेदाः पितरश्च महर्षिभिः सह ॥ साक्षात्पितामहो
ब्रह्मा गुरवोथ प्रजापतिः ॥ प्रमाणमुपनीता वै स्थिताश्च न विचालिता ॥ तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाद्य भरतर्षभ ॥ ॥ ९८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किं तु भूमेर्गवां चार्थे सुवर्णं दीयतामिति ॥ एवं स्वयं च धर्मज्ञः सर्वे चास्मत्पितामहः ॥ पावितावै भविष्यंति पावनं हि
परं हि तत् ॥ दश पूर्वान्दशैवान्यांस्तथा संतारयंति ते ॥ सुवर्णं ये प्रयच्छंति एवं मत्पितरो ब्रुवन् ॥ ततो हं विस्मितो राजन्
प्रतिबुद्धो विशांपते ॥ सुवर्णदाने करवं मतिं च भरतर्षभ ॥ इतिहासमिमं चापि शृणु राजन्पुरातनं ॥ जामदग्न्यं प्रति वि
भो धन्यमायुष्यमेव च ॥ जामदग्न्येन रामेण तीव्ररोषान्वितेन वै ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पु
रा ॥ ततो जित्वा महीं कृत्स्नां रामो राजीवलोचनः ॥ आजहार क्रतुं वीरो ब्रह्मक्षत्रेण पूजितं ॥ वाजिमेधं महाराज
सर्वकामसमन्वितं ॥ पावनं सर्वभूतानां तेजोद्युतिविवर्द्धनं ॥ विपाप्मा च स तेजस्वी तेन क्रतुफलेन च ॥ नैवा
त्मनो थ लघुतां जामदग्न्योभ्यगच्छत ॥ स तु क्रतुवरेणेष्ट्वा महात्मा दक्षिणावता ॥ पप्रच्छ रामसंपन्नान्ऋषीं
देवांश्च भार्गवः ॥ पावनं यत्परं नृणामुग्रे कर्मणि वर्तिनां ॥ तदुच्यतां महाभागा इति जातघृणो ब्रवीत् ॥ इत्यु
क्ता वेदशास्त्रज्ञास्तमूचुस्ते महर्षयः ॥ राम विप्राः सत्क्रियंतां वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ भूयश्च विप्रर्षिगणाः
प्रष्टव्याः पावनं प्रति ॥ ते यद्ब्रूयुर्महाप्राज्ञाः तच्चैव समुदाचर ॥ ततो वसिष्ठं देवर्षिमगस्त्यमथ काश्यपं ॥ तमेवा
र्थं महातेजाः पप्रच्छ भृगुनंदनः ॥ जाता मतिर्मे विप्रेंद्राः कथं पूयेयमित्युत ॥ केन वा कर्मयोगेन प्रदानेनेह केन वा ॥ य
दि वो नुग्रहकृता बुद्धिर्मां प्रति सत्तमाः ॥ प्रब्रूत पावनं किं मे भवेदिति तपोधनाः ॥ ऋषय ऊचुः ॥ गाश्च भूमिश्च
वित्तं च दत्वेह भृगुनंदन ॥ पापकृत्पूयते मर्त्य इति भार्गव शुश्रुम ॥ अन्यद्दानं तु विप्रर्षे श्रूयतां पावनं महत् ॥ दिव्य
मत्यद्भुताकारमपत्यं जातवेदसः ॥ दग्ध्वा लोकान्पुरा वीर्यात्संभूतमिह शुश्रुम ॥ सुवर्णमिति विख्यातं तत्
दद्दत्सिद्धिमेष्यसि ॥ ततो ब्रवीद्वसिष्ठस्तं भगवान्संशितव्रतः ॥ शृणु राम यथोत्पन्नं सुवर्णमनलप्रभं ॥ फ
लं दास्यति ते यत्तु दाने परमिहोच्यते ॥ सुवर्णं यच्च यस्माच्च यथा च गुणवत्तरं ॥ तन्निबोध महाबाहो स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ ९९ ॥

वैनिगदतो मम ॥ अग्निबीजमोल्लकमिदं सुवर्णं विद्धि निश्चये ॥ तेजोग्निर्वरुणो मेषः सूर्यो थ इलिदर्शनं ॥ कुं
जराश्च स्मृता नागा महिषाश्चासुरा इति ॥ कुकुटाश्च वराहाश्च राक्षसा भृगुनंदन ॥ इडा गावः पयःसो
मो भूमिरित्येव च स्मृतिः ॥ जगत्सर्वं च निर्मथ्य तेजोराशिः समुत्थितः ॥ सुवर्णमेभ्यो विप्रर्षे रत्नं परमनुत्त
मं ॥ ९ तस्मात्कारणाद्देवा गंधर्वोरगराक्षसाः ॥ मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयंति तत् ॥ मुकुटैरंगद
युतैरलंकारैः पृथग्विधैः ॥ सुवर्णविकृतैस्तत्र विराजंते भृगूत्तम ॥ तस्मात्सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृ
तं ॥ भूमेर्गोभ्योथ रत्नेभ्यस्तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ पृथिवीं गाश्च दत्वेह यच्चान्यदपि किंचन ॥ विशिष्य
ते सुवर्णस्य दानं परमकं विभो ॥ अक्षयं पावनं चैव सुवर्णममरद्युते ॥ प्रयच्छ द्विजमुख्येभ्यः पावनं
ह्येतदुत्तमं ॥ सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते ॥ सुवर्णं ये प्रयच्छंति सर्वदास्ते भवंत्युत ॥ दे
वतास्ते प्रयच्छंति ये सुवर्णं ददत्यथ ॥ अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदात्मकं ॥ तस्मात्सुवर्णं
ददता दत्ताः सर्वाः स्युर्देवताः ॥ भवंति पुरुषव्याघ्र न ह्यतः परमं विदुः ॥ भूय एव तु माहात्म्यं सुवर्णस्य नि
बोध मे ॥ गदतो मम विप्रर्षे सर्वशस्त्रभृतांवर ॥ मया श्रुतमिदं पूर्वं पुराणे भृगुनंदन ॥ प्रजापतेः कथयतो
यथान्यायं तु तस्य वै ॥ शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः ॥ गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्वह
देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनंदन ॥ समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः ॥ ततः सर्वे स
मुद्विग्ना देवा रुद्रमुपागमन् ॥ ते महादेवमासीनं देवीं च वरदामुमां ॥ प्रसाद्य शिरसा सर्वे रुद्रमूचुर्भृगूद्वह ॥
अयं समागमो देव देव्या सह तवानघ ॥ तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्यातितेजसः ॥ अमोघतेजास्
त्वं देव देवी चेयमुमा तथा ॥ अपत्यं युवयोर्देव बलवद्भविता विभो ॥ तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किंचिच्छेषयि ॥ ९९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्यति ॥ तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्तं देवेभ्यः ष्फुलोचन ॥ वरं प्रयच्छ लोकेश त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥
अपसार्य निगृह्णीष्व तेजः परमकं विभो ॥ त्रैलोक्यसारौ हि युवां लोकं संतापयिष्यथ ॥ तदपत्यं हि
युवयोर्देवानभिभवेध्रुवं ॥ न हि ते पृथिवी देवी न च द्यौर्न त्रिदिवं विभो ॥ नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता
इति नो मतिः ॥ तेजःप्रभावनिर्दग्धं तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥ तस्मात्प्रसादं भगवन्कर्तुमर्हसि नः प्रभो ॥ न
देव्यां संभवेत्पुत्रो भवतः सुरसत्तम ॥ धैर्याद्देव निगृह्णीष्व तेजो ज्वलितमुत्तमं ॥ इति तेषां कथयतां भ
गवान्वृषभध्वजः ॥ एवमस्त्विति देवांस्तान्विप्रर्षे प्रत्यभाषत ॥ इत्युक्त्वा चोर्ध्वमनयद्रेतो वृषभवाह
नः ॥ ऊर्ध्वरेताः समभवत्ततः प्रभृति चापि सः ॥ रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तदा कृते ॥ देवानथ ब्रवीत
त्र स्त्रीभावात्परुषं वचः ॥ यस्मादपत्यकामो वै भर्ता मे विनिवर्तितः ॥ तस्मात्सर्वे सुरा यूयमनपत्या भवि
ष्यथ ॥ प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्युष्माभिरद्य वै ॥ तस्मात्प्रजा वः खगमाः सर्वेषां न भविष्यति ॥ पावकस्तु
न तत्रासीच्छापकाले भृगूद्वह ॥ देवा देव्यास्तथा शापादनपत्यास्ततोऽभवन् ॥ रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामा
स वै तदा ॥ प्रस्कन्नं तु ततस्तस्मात्किंचित्तत्रापतद्भुवि ॥ उत्पपात तदा वह्नौ ववृधे चाद्भुतोपमं ॥ तेजस्तेजसि
संयुक्तमात्मयोनित्वमागतं ॥ एतस्मिन्नेव काले तु देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ असुरस्तारको नाम तेन संतापिता भृ
शं ॥ आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽथाश्विनावपि ॥ साध्याश्च सर्वे संत्रस्ता दैतेयस्य पराक्रमात् ॥ स्थानानि दे
वतानां हि विमानानि पुराणि च ॥ ऋषीणां चाश्रमाश्चैव बभूवुरसुरैर्हृताः ॥ ते दीनमनसः सर्वे देवता ऋ
॥१००॥ षयश्च ये ॥ प्रजग्मुः शरणं देवं ब्रह्माणमजरं विभुं ॥॥ इत्यानुशासने दानधर्मेषु सुवर्णोत्पत्तौ ॥ ॥ ॥ ॥
॥६५०॥ ॥॥ देवा ऊचुः ॥॥ असुरस्तारको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो ॥ सुरान्संबाध्य क्लिश्नाति वधस्तस्य विधीयतां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ शान० ॥ तां ॥ तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ॥ परित्रायस्व नो देव न ह्यन्या गतिरस्ति नः ॥ ब्रह्मोवाच ॥
॥१००॥ समोऽहं सर्वभूतानामधर्मन्नेह रोचये ॥ हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणबाधिता वेदाधर्माश्च नो
च्छेदं गच्छेयु सुरसत्तमाः ॥ विहितं पूर्वमेवात्र मया वै व्येतु वो ज्वरः ॥ देवा ऊचुः ॥ वरदानाद्भगवतो
दैतेयो बलगर्वितः ॥ देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं व्रजेत् ॥ स हि नैव स्म देवानां नासुराणां न
रक्षसां ॥ वध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह ॥ देवाश्च शप्ता रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुराकृते ॥
न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्वे जगत्पते ॥ ब्रह्मोवाच ॥ हुताशनो न तत्रासीच्छापकाले सुरोत्त
मा ॥ स उत्पादयिता पत्यं वधाय त्रिदशद्विषां ॥ तद्वै सर्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् ॥ मानुषा
न्पन्नगान्गन्धर्वान्नागान्यक्षपक्षिणः ॥ अस्त्रेणामोघपातेन शक्त्या तं घातयिष्यति ॥ यतो वो भय
मुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते ॥ रुद्रस्य तेजः प्रस्क
न्नमग्नौ निपतितं च यत् ॥ तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकं ॥ वधार्थं देवशत्रूणां गंगा
यां जनयिष्यति ॥ स तु नावाप तं शापं नष्टः सहुतभुक्तदा ॥ तस्माद्वो भयहृद्देवाः समुत्पत्स्य
ति पावकिः ॥ अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यतां ॥ तारकस्य वधोपायः कथितो वै
मयानघाः ॥ न हि तेजस्विनां शापास्तेजः सु प्रभवन्ति वै ॥ बलान्यतिबलं प्राप्य दुर्बलानि भवं
ति वै ॥ हन्यादवध्यान्वरदानपि चैव तपस्विनः ॥ संकल्पाभिरुचिः कामः सनातनतमो भवेत् ॥
जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभावनः ॥ हृच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥ अन्वि ॥१००॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्वितो०

ष्यतां स तु द्विशिष्टं तेजोराशिर्हुताशनः ॥ सर्वो मनोगतं कामं देवाः संपादयिष्यति ॥ एतद्वाक्य
मुपाश्रुत्य ततो देवा महात्मना ॥ जग्मुः संसिद्धसंकल्पाः पर्यंषंतो विभावसुं ॥ ततस्त्रैलोक्यमन्वेषयो व्यचि
न्वंतः सुरैः सह ॥ कांक्षतो दर्शनं वह्नेः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ परेण तपसा युक्ताः श्रीमंतो लोकविश्रुताः ॥
लोकानन्वचरन्सिद्धाः सर्व एव भृगूद्वह ॥ नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्हुताशनं ॥ ततः संजातसंत्रासा
नग्नेर्दर्शनलालसान् ॥ जलेचरः क्लांतमनास्तेजसाग्नेः प्रदीपितः ॥ उवाच देवान्मंडूको रसातलतले
स्थितः ॥ रसातलतले देवा वसत्यग्निरितप्रभो ॥ संतापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवादहं ॥ स संसुप्तो जले देवा
भगवान्हव्यवाहनः ॥ अपः संसृज्य तेजोभिस्तेन संतापिता वयं ॥ तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा विभावसोः
तत्रैनमधिगच्छध्वं कार्यं वो यदि वह्निना ॥ गम्यतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्नेर्भयात्सुराः ॥ एतावदुक्त्वा मंडूक
स्त्वरितं जलमाविशत् ॥ हुताशनस्तु बुबुधे मंडूकस्य च पैशुनं ॥ स शशाप स तमासाद्य न रसान्वेत्स्यतीति वै ॥
तं वै संयुज्य शापेन मंडूकं च रितो ययौ ॥ अन्यत्र वासाय विभुर्न चात्मानमदर्शयत् ॥ देवास्त्वनुग्रहं चक्रु
र्मंडूकानां भृगूत्तम ॥ यत्तच्छृणुष्व महाबाहो गदतो मम सर्वशः ॥ देवा ऊचुः ॥ अग्निशापादजिह्वापि
रसज्ञानबहिष्कृताः ॥ सरस्वतीं बहुविधां यूयमुच्चारयिष्यथ ॥ बिलवासगतांश्चैव निराहारानचेतसः
गतासूनपि संशुष्कान्भूमिः संधारयिष्यति ॥ तमोघनायामपि वै निशायां विचरिष्यथ ॥ इत्युक्त्वा तांस्ततो
देवाः पुनरेव महीमिमां ॥ परीयुर्ज्वलनस्यार्थे न चाविंदन्हुताशनं ॥ अथ तान्द्विरदः कश्चित्सुरेंद्रद्विरदो
पमः ॥ अश्वत्थस्थोग्निरित्येवमाह देवान्भृगूद्वह ॥ शशाप ज्वलनः सर्वान्द्विरदान्क्रोधमूर्छितः ॥ प्रतीपा
नवतां जिह्वा भवित्रीति भृगूद्वह ॥ इत्युक्त्वा निःसृतोऽश्वत्थादग्निर्वारणसूचितः ॥ प्रविवेश शमीगर्भमथ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१०१॥ वह्निः सुसुप्सया ॥ अनुग्रहं तु नागानां यं चक्रुः शृणु तं प्रभो ॥ देवा भृगुकुलश्रेष्ठ प्रीत्या सत्यपराक्र
म ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ प्रतीपया जिह्वयापि सर्वाहारं करिष्यथ ॥ वाचं चोच्चारयिष्यध्वमुच्चैरव्यंजिताक्षरं
इत्युक्त्वा पुनरेवाग्निमनुसस्रुर्दिवौकसः ॥ अश्वत्थान्निःसृतश्चाग्निः शमीगर्भगतस्तदा ॥ शुकेन ख्या
पितो विप्र तं देवाः समुपाद्रवन् ॥ शशाप शुकमग्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि ॥ जिह्वामावर्तयामास
तस्यापि हुतभुक्तदा ॥ दृष्ट्वा तु ज्वलनं देवाः शुकमूचुर्दयान्विताः ॥ भवितान त्वमत्यंतं शुकहेन नष्टवा
गिति ॥ आवृत्तजिह्वस्य सतो वाक्यं कांतं भविष्यति ॥ बालस्येव प्रवृद्धस्य फलमव्यक्तमद्भुतं ॥ इत्यु
क्त्वा तं शमीगर्भे वह्निमालक्ष्य देवताः ॥ तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वक्रियास्वपि ॥ ततः प्रभृति चाप्यग्निः
शमीगर्भेषु दृश्यते ॥ उत्पादने तथोपायमधिजग्मुश्च मानवाः ॥ आपो रसातले यास्तु संस्पृष्टाश्चि
त्रभानुना ॥ ताः पर्वतप्रस्रवणैरूष्मां मुंचंति भार्गव ॥ पावकेनाधिशयता संतप्तास्तस्य तेजसा ॥ अथा
ग्निर्देवता दृष्ट्वा बभूव व्यथितस्तदा ॥ किमागमनमित्येवं तान्पृच्छत पावकः ॥ तमूचुर्विबुधाः सर्वे तं
चैव परमर्षयः ॥ त्वां नियोक्ष्यामहे कार्ये तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ कृते च तस्मिन्भविता तवापि सुमहान्गुणः
॥ ॥ अग्निरुवाच ॥ ॥ ब्रूत यद्भवतां कार्यं कर्तास्मि तदहं सुराः ॥ भवतां तु नियोज्योस्मि मा वोत्रास्तु वि
चारणा ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ॥ अस्मान्प्रबाधते वीर्याद्वधस्तस्य
विधीयतां ॥ इमान्देवगणांस्तात प्रजापतिगणांस्तथा ॥ ऋषींश्चापि महाभाग परित्रायस्व पावक
अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ॥ यद्भयं नोऽसुरात्तस्मान्नाशयेद्धव्यवाहन ॥ शप्तानां नो महा
देव्या नान्यदस्ति परायणं ॥ अन्यत्र भवतो वीर्यात्तस्मात्त्रायस्व नः प्रभो ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवा ॥१०१॥

हव्यवा १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हनः॥ जगामाशु ऊरायर्षे गंगा भागीरथी प्रति॥ तयाचाप्यभवच्छिष्टो गर्भेचास्यादघेतथा॥
ववृधे सततदा गर्भः कक्षेकक्षगतिर्यथा॥ तेजसा तस्य देवस्य गंगा विह्वलचेतना॥ संतापमगम
त्तीव्रं सा सोढुं न शशाक ह॥ आहिते तेन नलेनाथ गर्भे तेजः समन्विते॥ गंगायामसुरः कश्चिद्भैरवं
नादमानदत्॥ अबुद्धिपतितेनाथ नादेन विपुलेन सा॥ वित्रस्तोद्भ्रांतनयना गंगा विप्लुतलोच
ना॥ विसंज्ञा नाशकद्गर्भं वोढुमात्मानमेव च॥ सा तु तेजःपरीतांगी कंपमाने व जाह्नवी॥ उवाच
ज्वलनं विप्रतदा गर्भबलोद्धुता॥ न ते शक्तास्मि भगवंस्तेजसोस्य विधारणे॥ विमूढास्मि कृताने
न न मे स्वास्थ्यं यथा पुरा॥ विक्लवास्मि भगवंश्चेतो नष्टं च मेनघ॥ धारणे नास्य शक्ताहं गर्भस्य
तपतां वर॥ उत्स्रक्ष्येहमिमं दुःखान्न तु कामात्कथंचन॥ न तेजसोस्ति संस्पर्शो मम देव विभावसो॥ आ
पदर्थे हि संबधः सुसूक्ष्मोपि महाद्युते॥ यदत्र गुणसंपन्नमितरद्वा हुताशन॥ त्वय्येव तदहं मन्ये
चमर्माधर्मौ च केवलौ॥ तामुवाच ततो वह्निर्धार्यतां धार्यतामिति॥ गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागु
णफलोदयः॥ शक्तात्वमसि महीकृत्स्नां वोढुं धारयितुं तथा॥ न हि ते किंचिदप्राप्यमन्यतो धारणे
द्दते॥ सा वह्निना वार्यमाणा देवैरपि सरिद्वरा॥ समुत्ससर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा॥ समर्था धा
रणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता॥ नाशकत्तं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा॥ सा समुत्सृज्य तं दुःखा
द्दीप्तवैश्वानरप्रभं॥ दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गंगामनूह ह॥ पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखो
दयः॥ कीदृग्वर्णोपि वा देवी कीदृग्रूपश्च दृश्यते॥ तेजसा केन वा युक्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे॥ गंगोवाच॥
जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानघ॥ सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्वतं चावभासयत्॥ पद्मोत्पलविमि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आणं कृदानामिव शीतलं॥ गंधोस्य स कदंबानां तुल्यो वै तपतांवर॥ तेजसा तस्य गर्भस्य भास्कर
स्येव रश्मिभिः॥ यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च॥ तत्सर्वं कांचनीभूतं समंतात्प्रत्यदृ
श्यत॥ पर्यधावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च॥ व्यदीपयत्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरं
एवंरूपः स भगवान्पुत्रस्ते हव्यवाहन॥ सूर्यवैश्वानरसमः कांत्या सोम इवापरः॥ एवमुक्त्वा तु सा देवी
तत्रैवांतरधीयत॥ पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवौकसां॥ जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनंदन
एतैः कर्मगुणैर्लोके नाम्नाग्नेः परिगीयते॥ हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा॥ पृथिवी
च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै॥ स तु गर्भो महातेजा गांगेयः पावकोद्भवः॥ दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधे
ऽद्भुतदर्शनः॥ ददृशुः कृत्तिकास्तं तु बालार्कसदृशद्युतिं॥ पुत्रं चैताश्च तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः
ततः स कार्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः॥ स्कन्नत्वात्स्कंदतां चापि गुहावासाद्गुहोभवत्॥ एवं सुवर्णमु
त्पन्नमपत्यं जातवेदसः॥ तत्र जांबूनदं श्रेष्ठं देवानामपि भूषणं॥ ततः प्रभृति चाप्येतज्जातरूपमु
दाहृतं॥ रत्नानामुत्तमं रत्नं भूषणानां तथोत्तमं॥ पवित्रं च पवित्राणां मंगलानां च मंगलं॥ यत्सुवर्णं
स भगवानग्निरीशः प्रजापतिः॥ पवित्राणां पवित्रं हि कनकं द्विजसत्तम॥ अग्नीषोमात्मकं चैव जात
रूपमुदाहृतं॥॥ वसिष्ठ उ०॥॥ अपि चेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनं॥ पितामहस्य यद्वृत्तं ब्रह्मणः प
रमात्मनः॥ देवस्य महतस्तात वारुणीं बिभ्रतस्तनुं॥ ऐश्वर्ये वारुणे राम रुद्रस्येशस्य वै प्रभो॥
आजग्मुर्मुनयः सर्वे देवाश्चाग्निपुरोगमाः॥ यज्ञांगानि च सर्वाणि वषट्कारश्च मूर्तिमान्॥ मूर्ति
मंति च सामानि यजूंषि च सहस्रशः॥ ऋग्वेदश्चागमत्तत्र पदक्रमविभूषितः॥ लक्षणानि सु ॥१०२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रास्तोभौ निरूक्तं सुरपंक्तयः ॥ ॐकारश्च वसन्तोऽत्र निग्रहप्रग्रहौ तथा ॥ वेदाश्च सोपनिषदो विद्या
सावित्र्यथापि च ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च दधार भगवान्छिवः ॥ संजुहावात्मनात्मानं स्वयमेव तदाप्रभो ॥ य
ज्ञंश्च शोभयामास बहुरूपं पिनाकधृक् ॥ द्यौर्नभः पृथिवी खं च तथा चैवैष भूपतिः ॥ सर्वविद्येश्वरः
श्रीमानेष चापि विभावसुः ॥ एष ब्रह्मा शिवो रुद्रो वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ कीर्त्यते भगवान्देवः सर्वभूतपति-
शिवः ॥ तस्य यज्ञः पशुपतेस्तपः क्रतव एव च ॥ दीक्षा दीप्तव्रता देवी दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ देवपत्न्यश्च कन्या
श्च देवानां चैव मातरः ॥ आजग्मुः सहितास्तत्र तदा भृगुकुलोद्वह ॥ यज्ञं पशुपतेः प्रीता वरुणस्य महात्मनः
स्वयंभुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ॥ तस्य शुक्रस्य निस्यंदात्पांशून्संगृह्य भूमितः ॥ प्रास्यत्पूषा कराभ्यां
वै तस्मिन्नेव हुताशने ॥ ततस्तस्मिन्संप्रवृत्ते सत्रे ज्वलितपावके ॥ ब्रह्मणो जुह्वतस्तत्र प्रादुर्भावो बभूव ह ॥ स्क
न्नमात्रं तु तच्छुक्रं स्रुवेण परिगृह्य सः ॥ आज्यवन्मंत्रतश्चापि सोऽजुहोद्भृगुनंदन ॥ ततस्स जनयामास भूतग्रामं
च वीर्यवान् ॥ तस्य तत्तेजसस्तस्माज्जज्ञे लोकेषु तैजसं ॥ तमसस्तामसा भावा व्यापि सत्वं तथोभयं ॥ स गुणस्तेजसो
नित्यस्तस्य चाकाशमेव च ॥ सर्वभूतेष्वथ तथा सत्वं तेजस्तथोत्तमं ॥ शुक्रे हुतेऽग्नौ तस्मिंस्तु प्रादुरासंस्त्रयः प्रभो
पुरुषा वपुषा युक्ताः स्वैः स्वैः प्रसवजैर्गुणैः ॥ भृगित्येव भृगुः पूर्वमंगारेभ्योऽंगिरा भवेत् ॥ अंगारेभ्योंगिरास्तात वा
लिखिल्याः कुशोच्चयात् ॥ अत्रैवात्रेति च विभो जातमत्रिं वदन्त्यपि ॥ तथा भस्मव्यपोहेभ्यो ब्रह्मर्षिगणसंमताः ॥ वैखा
नसाः समुत्पन्नास्तपःश्रुतगुणेप्सवः ॥ अश्रुतोऽस्य समुत्पन्नावश्विनौ रूपसंमितौ ॥ शेषाः प्रजानां पतयः स्त्रोतोभ्यः
स्तस्य जज्ञिरे ॥ ऋषयो रोमकूपेभ्यः स्वेदाच्छंदो मलात्मकं ॥ एतस्मात्कारणादाहुरग्निं सर्वास्तु देवताः ॥ ऋषयः श्रु
तसंपन्ना वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ यानि दारूणि ते मासा निर्यासाः पक्षसंज्ञिताः ॥ अहोरात्रा मुहूर्तास्तु पित्तं ज्योतिश्च वा
रुणं रौद्रं लोहितं प्राहुर्लोहितात्कनकं स्मृतं ॥ तन्मैत्रमिति विज्ञेयं धूमात्श्च वसवः स्मृताः ॥ अर्चिषो याश्च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू४ ले४ दिव्यमहं२

॥दा॰न॰॥ तेऽरुद्धास्तथा दिष्टा महात्मनः॥ उद्दिष्टास्ते तथा तारा ये धिष्ण्येषु दिवि स्थिताः॥ आदिकर्ता च लोकस्य तत्परं ब्र
॥१०३॥ ह्म तद्ध्रुवं॥ सर्वकामदमित्याहुस्तत्र हरस्यमुवाच ह॥ ततोऽब्रवीन्महादेवो वरुणः परमात्मकः॥ मम सत्रमिदं गृ
हपतिस्त्विह॥ त्रीणि पूर्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः॥ इति जानीत खगमा मम यज्ञफलं हि तत्॥ अग्निरु॰॥
मदंगेभ्यः प्रसूतानि मदाश्रयकृतानि च॥ ममैव तान्यपत्यानि वरुणं ह्यवशात्मकः॥ मम सत्रमिदं दिव्यमहं गृहपतिस्त्वि
ह॥ त्रीणि पूर्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः॥ इति जानीत खगमा मम यज्ञफलं हि तत्॥ अथाब्रवील्लोकगु
रुर्ब्रह्मा लोकपितामहः॥ ममैव तान्यपत्यानि मम शुक्रं हुतं हि तत्॥ अहं कर्ता च सत्रस्य होता शुक्रस्य चैव ह
यस्य बीजं फलं तस्य शुक्रं चेत्कारणं स्मृतं॥ ततोऽब्रुवन्देवगणाः पितामहमुपेत्य वै॥ कृतांजलिपुटाः सर्वे शि
रोभिरभिवंद्य च॥ वयं च भगवन्सर्वे जगच्च सचराचरं॥ तवैव प्रसवाः सर्वे तस्मादग्निर्विभावसुः॥ वरुणश्चेश्वरो
देवो लभतां काममीप्सितं॥ निसर्गाद्ब्रह्मणश्चापि वरुणो यादसां पतिः॥ जग्राह वै भृगुं पूर्वमपत्यं सूर्यवर्चसं
ईश्वरोंऽगिरसं चाग्नेरपत्यार्थमकल्पयत्॥ पितामहस्त्वपत्यं वै कविं जग्राह तत्त्ववित्॥ तदा स वारुणः ख्यातो भृ
गुः प्रसवकर्मकृत्॥ आग्नेयस्त्वंगिराः श्रीमान्कविर्ब्राह्मो महायशाः॥ भार्गवांगिरसौ लोके लोकसंतानल
क्षणौ॥ एते हि प्रसवाः सर्गे प्रजानां पतयस्त्रयः॥ सर्वं संतानमेतेषामिदमित्युपधारय॥ भृगोस्तु पुत्राः सप्तास
न्सर्वे तुल्या भृगोर्गुणैः॥ च्यवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तथैव च॥ शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त
ते॥ भार्गवा वारुणाः सर्वे येषां वंशो भवानपि॥ अष्टौ चांगिरसः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः॥ बृहस्पतिरुतथ्य
श्च पयस्यः शांतिरेव च॥ घोरो विरूपः संवर्तः सुधन्वा चाष्टमः स्मृतः॥ एतेऽष्टौ वह्निजाः सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामयाः
ब्राह्मणस्तु कवेः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः॥ अष्टौ प्रसवजैर्युक्ता गुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः॥ कविः काव्यश्च धृ
ष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा॥ भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्मवित्॥ अष्टौ कविसुता ह्येते सर्वे ॥१०३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रू१ ए१

मेभिर्जगत्ततं ॥ प्रजापतयस्ते हि प्रजानां येरिह प्रजाः ॥ एवमंगिरसश्चैव कवेश्च प्रसवान्वयैः ॥ भृगोश्च
भृगुशार्दूल वंशजैः सततं जगत् ॥ वरुणश्चादितो विप्र जग्राह विभुरीश्वरः ॥ कविं तात भृगुं चापि तस्मात्तौ
वारुणौ स्मृतौ ॥ जग्राहांगिरसं देवः शिखिस्तस्माद्धुताशनः ॥ तस्मादंगिरसो ज्ञेयाः सर्व एव तदन्वयाः ॥ ब्र
ह्मापितामहः पूर्वं देवताभिः प्रसादितः ॥ इमे नः संतरिष्यंति प्रजाभिर्जगतीश्वराः ॥ सर्वे प्रजानां पतयः स
र्वे चातितपस्विनः ॥ त्वत्प्रसादादिमं लोकं तारयिष्यंति शाश्वतं ॥ तथैव वंशकर्त्तारस्तव तेजोविवर्द्धनाः
भवेयुर्वेदविदुषः सर्वे च कृतिनस्तथा ॥ देवपक्षचराः सौम्याः प्राजापत्या महर्षयः ॥ आप्नुवंति तपश्चैव
ब्रह्मचर्यं परं तथा ॥ सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवाः प्रभो ॥ देवानां ब्राह्मणानां च त्वं हि कर्त्ता पितामह ॥ म
रीचिमादितः कृत्वा सर्वे चैवाथ भार्गवाः ॥ अपत्यानीति संप्रेक्ष्य क्षमयाम पितामह ॥ ते त्वनेनैव रूपेण जन
यिष्यंति वै प्रजाः ॥ स्थापयिष्यंति चात्मानं युगादिनिधने तथा ॥ इत्युक्तः स तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः
तथेत्येवाब्रवीत्प्रीतस्तेपि जग्मुर्यथागतं ॥ एवमेतत्पुरा वृत्तं तस्य यज्ञे महात्मनः ॥ देवश्रेष्ठस्य लोकादौ वारुणीं
बिभ्रतस्तनुं ॥ अग्निर्ब्रह्मा पशुपतिः सर्वो रुद्रः प्रजापतिः ॥ अग्नेरपत्यमेतद्वै सुवर्णमिति धारणा ॥ अग्न्य
भावे च कुरुते वह्निस्थाने तु कांचनं ॥ जामदग्न्य प्रमाणज्ञो वेदश्रुतिनिदर्शनात् ॥ कुशस्तंबे जुहोत्यग्निं
सुवर्णं तत्र वच्छिते ॥ वल्मीकस्य वपायां च कर्णे वाजस्य दक्षिणे ॥ शकटोर्व्यां परस्याप्सु ब्राह्मणस्य करे पि वा
हुते प्रीतिकरीमृद्धिं भगवांस्तत्र मन्यते ॥ तस्मादग्निपराः सर्वे देवता इति शुश्रुम ॥ ब्रह्मणो हि प्रसूतोग्निरग्ने
रपि च कांचनं ॥ तस्माद्ये वै प्रयच्छंति सुवर्णं धर्मदर्शिनः ॥ देवतास्ते प्रयच्छंति समस्ता इति नः श्रुतं ॥ तस्य वात म
सो लोकान्गच्छतः परमां गतिं ॥ स्वर्लोके राजराज्येन सोभिषिच्येत भार्गव ॥ आदित्योदयसंप्राप्तं विधिमंत्र

॥ दान० ॥
॥ १०४ ॥

पुरस्कृतं ॥ ददाति कांचनं यो वै दुःस्वप्नं प्रतिहंति सः ॥ ददात्युदितमात्रे यस्तस्य पाप्मा विधूयते ॥ मध्याह्ने
ददतो रुक्मं हंति पापमनागतं ॥ ददाति पश्चिमां संध्यां यः सुवर्णं यतव्रतः ॥ ब्रह्मवाय्वग्निसोमानां सालो
क्यमुपयाति सः ॥ सेंद्रेष्वेव लोकेषु प्रतिष्ठां विंदते शुभां ॥ इह लोके यशः प्राप्य शांतपाप्मा च मोदते ॥ त
तः संपद्यते न्येषु लोकेष्वप्रतिमः सदा ॥ अनावृतगतिश्चैव कामचारो भवत्युत ॥ न च क्षरति तेभ्यश्च य
शश्चैवाप्नुते महत् ॥ सुवर्णमक्षयं दत्वा लोकानाप्नोति पुष्कलान् ॥ यस्तु संजनयित्वाग्निमादित्योदयनं
प्रति ॥ दद्याद्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वकामान्समश्नुते ॥ अग्निमित्येव तत्प्राहुः प्रदानं वै सुखावहं ॥ यथेष्टगुण
संवृत्तं प्रवर्तकमिति स्मृतं ॥ एषा सुवर्णस्योत्पत्तिः कथिता ते मयानघ ॥ कार्तिकेयस्य च विभो तद्विद्धि भृ
गुनंदन ॥ कार्तिकेयस्तु संवृद्धः कालेन महता तदा ॥ देवैः सेनापतित्वेन वृतः सेंद्रैर्भृगूद्वह ॥ जघान तारकं चा
पि दैत्यानन्यांस्तथापरान् ॥ त्रिदशेंद्राज्ञया ब्रह्मंल्लोकानां हितकाम्यया ॥ सुवर्णदाने च मया कथितास्ते गु
णा विभो ॥ तस्मात्सुवर्णं विप्रेभ्यः प्रयच्छ वदतां वर ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ इत्युक्तः स वसिष्ठेन जामदग्न्यः प्रतापवा
न् ॥ ददौ सुवर्णं विप्रेभ्यो व्यमुच्यत च किल्बिषात् ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं सुवर्णस्य महीपते ॥ प्रदानस्य फलं चै
व जन्म चास्य युधिष्ठिर ॥ तस्मात्त्वमपि विप्रेभ्यः प्रयच्छ कनकं बहु ॥ ददत्सुवर्णं नृपते किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसि
॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे सुवर्णोत्पत्तिः ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः
विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः ॥ यत्तु कारणमुत्पत्तेः सुवर्णस्य प्रकीर्तितं ॥ स कथं तारकः प्रा
प्तो निधनं तं ब्रवीहि मे ॥ उक्तः स देवतानां हि अवध्य इति पार्थिव ॥ कथं तस्याभवन्मृत्युर्विस्तरेण प्रकी
र्तय ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः कुरुकुलोद्वह ॥ कार्त्स्न्येन तारकवधं परं कौतूहलं हि मे ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥
विपन्नकृत्या राजेंद्र देवता ऋषयस्तथा ॥ कृत्तिकाश्चोदयामासुरपत्यभरणाय वै ॥ न देवतानां का चिद्धि ॥ १०४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समर्था जातवेदसः॥ एता हि शक्तास्तं गर्भं संधारयितुमोजसा॥ षण्णां तासां ततः प्रीतः पावको गर्भ-
धारणात्॥ स्वेन तेजोविसर्गेण वीर्येण परमेण च॥ तास्तु षट् कृत्तिका गर्भं पुपुषुर्जातवेदसः॥ षट्सु वर्त्मसु
तेजोग्नेः सकलं निहितं प्रभो॥ ततस्तावर्द्धमानस्य कुमारस्य महात्मनः॥ तेजसाभिपरीतांग्यो न क्वचि-
च्छर्म लेभिरे॥ ततस्तेजःपरीतांग्यः सर्वाः काल उपस्थिते॥ समं गर्भं सुषुविरे कृत्तिकास्तं नरर्षभ॥ त-
तस्तं षधिष्ठानं गर्भमेकत्वमागतं॥ पृथिवी प्रतिजग्राह कार्त्तस्वरसमीपतः॥ स गर्भो दिव्यसंस्थानो दीप्तिमा-
न्पावकप्रभः॥ दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधे प्रियदर्शनः॥ ददृशुः कृत्तिकास्तं तु बालमर्कसमद्युतिं॥ जातस्ने-
हाश्च सौहार्दात्पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः॥ अभवत्कार्त्तिकेयः स त्रैलोक्ये सचराचरे॥ स्कन्नत्वात्स्कंदतां प्राप्तो
गुहावासाद्गुहोभवत्॥ ततो देवास्त्रयस्त्रिंशद्दिशश्च सदिगीश्वराः॥ रुद्रो धाता च विष्णुश्च यमश्च यमः पू-
षार्यमा भगः॥ अंशो मित्रश्च साध्याश्च वासवो वसवो श्विनौ॥ आपो वायुर्नभश्चंद्रो नक्षत्राणि ग्रहा रविः॥
पृथग्भूतानि चान्यानि यानि देवार्पणानि वै॥ आजग्मुस्तेद्भुतं द्रष्टुं कुमारं ज्वलनात्मजं॥ ऋषयस्तुष्टुवुश्चै-
व गंधर्वाश्च जगुस्तथा॥ षडाननं कुमारं तु द्विषडक्षं द्विजप्रियं॥ पीनांसं द्वादशभुजं पावकादित्यवर्चसं॥
शयानं शरगुल्मस्थं दृष्ट्वा देवाः सहर्षिभिः॥ लेभिरे परमं हर्षं मेनिरे चासुरं हतं॥ ततो देवाः प्रियाण्यस्य स-
र्व एव समाहरन्॥ क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुः पक्षिगणांश्च ह॥ सुपर्णोस्य ददौ पुत्रं मयूरं चित्रबर्हिणं॥
राक्षसाश्च ददुस्तस्मै वराहमहिषावुभौ॥ कुक्कुटं चाग्निसंकाशं प्रददौ वरुणः स्वयं॥ चंद्रमाः प्रददौ मेषमा-
दित्यो रुचिरां प्रभां॥ गवां माता च गा देवी ददौ शतसहस्रशः॥ छागमग्निर्गुणोपेतमिला पुष्पफलं बहु॥ सुध-
न्वा शकटं चैव रथं चामितकूबरं॥ वरुणो वारुणान्दिव्यान्सगजान्प्रददौ शुभान्॥ सिंहान्सुरेंद्रो व्याघ्रांश्च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ १०५ ॥

द्विपानन्यांश्च पक्षिणः ॥ श्वापदांश्च बहून्घोरांश्छत्राणि विविधानि च ॥ राक्षसासुरसंघाश्च अनु
जग्मुस्तमीश्वरं ॥ वर्द्धमानं तु तं दृष्ट्वा प्रार्थयामास तारकः ॥ उपायैर्बहुभिर्हन्तुं नाशकच्चापि तं वि
भुं ॥ सेनापत्येन तं देवाः पूजयित्वा गुहालयं ॥ आशांसुर्विप्रकारं तं तस्मै तारककारितं ॥ स विवृद्धो महा
वीर्यो देवसेनापतिः प्रभुः ॥ जघानामोघया शक्त्या दानवं तारकं गुहः ॥ तेन तस्मिन्कुमारेण क्रीडता नि
हते सुरे ॥ सुरेंद्रः स्थापितो राज्ये देवानां पुनरीश्वरः ॥ स सेनापतिरेवाथ बभौ स्कंदः प्रतापवान् ॥ ई
शो गोप्ता च देवानां प्रियकृच्छंकरस्य च ॥ हिरण्यमूर्तिर्भगवानेष एव च पावकिः ॥ सदा कुमारो देवानां
सेनापत्यमवाप्तवान् ॥ तस्मात्सुवर्णं दानाय प्रयतश्च नराधिप ॥ रामः सुवर्णं दत्वा हि विमुक्तः सर्व
किल्बिषैः ॥ त्रिविष्टपे महत्स्थानमवापासुलभं नरैः ॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे सुवर्णदानं ॥ ॥
॥ युधिष्ठिर उ० ॥ चातुर्वर्ण्यस्य धर्मात्मन्धर्माः प्रोक्तास्त्वयानघ ॥ तथैव मे श्राद्धविधिं कृत्स्नं प्रब्रूहि पा
र्थिव ॥ वैशं० ॥ युधिष्ठिरेणैवमुक्तो भीष्मः शांतनवस्तदा ॥ इमं श्राद्धविधिं कृत्स्नं वक्तुं समुपचक्र
मे ॥ भीष्म उ० ॥ शृणुष्वावहितो राजन्श्राद्धकर्मविधिं शुभं ॥ धन्यं यशस्यं पुत्रीयं पितृयज्ञं परंत
प ॥ देवासुरमनुष्याणां गंधर्वोरगरक्षसां ॥ पिशाचकिंनराणां च पूज्या वै पितरः सदा ॥ पितॄन्पूज्यादितः प ज्या ५
श्चाद्देवतास्तर्पयंति वै ॥ तस्मात्तान्सर्वयत्नेन पुरुषः पूजयेत्सदा ॥ अन्वाहार्यं महाराज पितॄणां श्रा
द्धमुच्यते ॥ तस्माद्विशेषविधिना विधिः प्रथमकल्पितः ॥ सर्वेष्वहःसु प्रीयंते कृते श्राद्धे पितामहाः ॥
प्रवक्ष्यामि तु ते सर्वांस्तिथ्यातिथ्यगुणागुणान् ॥ येष्वहःसु कृतैः श्राद्धैर्यत्फलं प्राप्यतेऽनघ ॥ तत्सर्वं की
र्तयिष्यामि यथावत्तन्निबोध मे ॥ पितॄनर्च्य प्रतिपदि प्राप्नुयात्स्वगृहे स्त्रियः ॥ अभिरूपप्रजायिन्यो दर्शनी ॥ १०५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

याबहुप्रजाः॥ स्त्रियो द्वितीयां जायंते तृतीयायां तु वाजिनः॥ चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवो भवंति बहवो गृ
हे॥ पंचम्यां बहवः पुत्रा जायंते कुर्वतां नृप॥ कुर्वाणास्तु नराः षष्ठ्यां भवंति द्युतिभागिनः॥ कृषिभागी भ
वेच्छ्राद्धं कुर्वाणः सप्तमीं नृप॥ अष्टम्यां तु प्रकुर्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात्॥ नवम्यां कुर्वतः श्राद्धं
भवेत्येकशफं बहु॥ विवर्द्धंते तु दशमीं गावः श्राद्धानि कुर्वतः॥ कुप्यभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन्नेकादशीं नृ
प॥ ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायंते तस्य वेश्मनि॥ द्वादश्यामीहमानस्य नित्यमेव प्रदृश्यते॥ रजतं बहु
वित्तं च सुवर्णं च मनोरमं॥ ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन्श्राद्धं त्रयोदशीं॥ अवश्यं तु युवानोस्य प्रमीयंते
नरा गृहे॥ युद्धभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन्छ्राद्धं चतुर्दशीं॥ अमावास्यां तु निर्वापात्सर्वकामानवाप्नुयात्
कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीं॥ श्राद्धकर्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतराः॥ यथा चैवापरः प
क्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते॥ तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते॥॥ इत्यानुशासने दानधर्मे श्राद्धकल्पे॥
॥॥ युधिष्ठिर उवाच॥॥ किंस्विद्दत्तं पितृभ्यो वै भवत्यक्षयमीश्वर॥ किं हविश्चिररात्राय किमानंत्याय क
ल्पते॥॥ श्रीभीष्म उवाच॥॥ हवींषि श्राद्धकल्पे तु यानि श्राद्धविदो विदुः॥ तानि मे शृणु काम्यानि फलं चैव यु
धिष्ठिर॥ तिलैर्व्रीहिर्यवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैस्तथा॥ दत्तेन मासं प्रीयंते श्राद्धेन पितरो नृप॥ वर्द्धमानतिलं श्रा
द्धमक्षयं मनुरब्रवीत्॥ सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः॥ द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिर्मत्स्यैः पितृ
गणस्य ह॥ त्रीन्मासानाविकेनाहुश्चातुर्मास्यं शशेन ह॥ आजेन मासान्प्रीयंते पंचैव पितरो नृप॥ वारा
हेण तु षण्मासान्सप्तैव शाकुनेन ह॥ मासानष्टौ पार्षतेन रौरवेण नव प्रभो॥ गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः
स्याद्दशमासिकी॥ मांसेनैकादश प्रीतिः पितॄणां माहिषेण तु॥ गव्येन दत्ते श्राद्धे तु संवत्सरमिहोच्य

||दान०||
||१०६||

ते ||यथागव्यंतथायुक्तंपायसंसर्पिषासह ||वाध्रीणसस्यमांसेनतृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ||आनंत्या
यभवेद्दत्तंखड्गमांसंपितृक्षये ||कालशाकंचलौहंचाप्यानंत्यंछागउच्यते ||गाथाश्चाप्यत्रगायंति
पितृगीतायुधिष्ठिर ||सनत्कुमारोभगवान्पुरामय्यभ्यभाषत ||अपिनःसकुलेजायाद्योनोदद्या
त्त्रयोदशीं ||मघासुसर्पिःसंयुक्तंपायसंदक्षिणायने ||अजेनवापिलौहेनमघास्वेवयतव्रतः ||ह
स्तिछायासुविधिवत्कर्णव्यजनवीजितं ||एष्टव्याबहवःपुत्रायद्येकोपिगयांव्रजेत् ||यत्रासौप्रथि
तोलोकेष्वक्षय्यकरणोवटः ||आपोमूलंफलंमांसमन्नंवापिपितृक्षये ||यत्किंचिन्मधुसंमिश्रंतं
दानंत्यायकल्पते ||||इत्यानुशासनेदानधर्मेश्राद्धकल्पे |||| श्रीकृष्णवाचा || ||यमस्तुयानिश्राद्धानि
प्रोवाचशशबिंदवे ||तानिमेशृणुकामानिनक्षत्रेषुपृथक्पृथक् ||श्राद्धंयःकृत्तिकायोगेकुर्वी
तसततंनरः ||अग्नीनाधायसापत्योयजेतविगतज्वरः ||अपत्यकामोरोहिण्यांतेजस्कामोमृगोत्तमे ||
क्रूरकर्माददच्छ्राद्धमार्द्रायांमानवोभवेत् ||कृषिभागीभवेन्मर्त्यःकुर्वन्श्राद्धंपुनर्वसौ ||पुष्टिकामोथ
पुष्येणश्राद्धमीहेतमानवः ||आश्लेषायांददच्छ्राद्धंधीरान्पुत्रान्प्रजायते ||ज्ञातीनांतुभवेच्छ्रेष्ठोमघासुश्राद्ध
मावपन् ||फाल्गुनीषुददच्छ्राद्धंसुभगःश्राद्धदोभवेत् ||अपत्यभागुत्तरासुहस्तेनफलभाग्भवेत् ||चि
त्रायांतुददच्छ्राद्धंलभेद्रूपवतःसुतान् ||स्वातियोगेपितॄनर्च्यवाणिज्यमुपजीवति ||बहुपुत्रोविशाखा
सुपुत्रमीहन्भवेन्नरः ||अनुराधासुकुर्वाणोराजचक्रंप्रवर्तयेत् ||आधिपत्यंव्रजेन्मर्त्योज्येष्ठायामपव
र्जयन् ||नरःकुरुकुलश्रेष्ठश्रद्धादमपुरःसरः ||मूलेत्वारोग्यमर्छेतयशोषाढास्वथोत्तमं ||उत्तरासु
त्वषाढासुवीतशोकश्चरेन्महीं ||श्राद्धंत्वभिजिताकुर्वन्विद्यांश्रेष्ठामवाप्नुयात् ||श्रवणेतुददच्छ्राद्धंप्रे ||१०६||

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सो गच्छेत्सुसमुन्नतिं ॥ राज्यभागी धनिष्ठायां भवेत नियतं नरः ॥ नक्षत्रे वारुणे कुर्वन्भिषक्सिद्धिमवा-
प्नुयात् ॥ पूर्वप्रोष्ठपदाः कुर्वन्बहून्विंदत्यजाविकाः ॥ उत्तरास्वनुकुर्वाणो विंदते गाः सहस्रशः ॥ बहुकुप्य-
कृतं वित्तं विंदते रेवतीं श्रितः ॥ अश्विनीष्वश्वान्विंदेत भरणीष्वायुरुत्तमं ॥ इमं श्राद्धविधिं श्रुत्वा शशबिंदुस्त-
था करोत् ॥ अक्लेशेनाजयच्चापि महीं सोनुशशास च ॥ इति दानधर्मे श्राद्धकल्पे ॥ युधिष्ठिर उ० ॥
कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं पितामह ॥ द्विजेभ्यः कुरुशार्दूल तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ भीष्म उ० ॥
ब्राह्मणान्न परीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित् ॥ दैवे कर्मणि पित्र्ये तु न्याय्यमाहुः परीक्षणं ॥ देवताः पूज-
यंतीह दैवेनैवेह तेजसा ॥ उपेत्य तस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥ श्राद्धे त्वथ महाराज परीक्षेद्ब्रा-
ह्मणान्बुधः ॥ कुलशीलवयोरूपैर्विद्ययाभिजनेन च ॥ तेषामन्ये पंक्तिदूषास्तथान्ये पंक्तिपावनाः ॥
अपांक्तेयास्तु ये राजन्कीर्त्तयिष्यामि ताञ्शृणु ॥ कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ॥ ग्रामप्रेष्यो
वार्धुषिको गायनः सर्वविक्रयी ॥ अगारदाही गरदः कुंडाशी सोमविक्रयी ॥ सामुद्रिको राजभृ-
त्यस्तैलिकः कूटकारकः ॥ पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चो-
पजीवति ॥ पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः ॥ अव्रतानामुपाध्यायः कांडपृष्ठस्तथैव च ॥ श्वभि-
श्च यः परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च ॥ परिवित्तिश्च यः स्यात्तु दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥ कुशीलवो देवलो वा लोके नक्ष-
त्रैर्यश्च जीवति ॥ ईदृशौ ब्राह्मणैर्भुक्तमपांक्तेयै युधिष्ठिर ॥ रक्षांसि गच्छते हव्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ श्राद्धं भु-
क्त्वा ह्यधीयीत वृषलीतल्पगश्च यः ॥ पुरीषे तस्य तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ सोमविक्रयिणे विष्ठा
भिषजे पूयशोणितं ॥ नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषे ॥ यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ ये तु धर्मव्यपेतेषु चारित्रापगतेषु च ॥ हव्यं कव्यं प्रयच्छं
ति तेषां तद्भस्म नश्यति ॥ ज्ञानपूर्वं तु ये तेभ्यो प्रयच्छंत्यल्पबुद्धयः ॥ पुरीषं भुंजते तस्य पितरः प्रेत्य निश्च
यः ॥ एतानिमान्विजानीयादपांक्त्यान्द्विजाधमान् ॥ शूद्राणामुपदेशं च ये कुर्वंत्यल्पचेतसः ॥ षष्टिं
काणः शतं षंढः श्वित्री यावत्प्रपश्यति ॥ पंक्त्यां समुपविष्टायां तावद्दूषयते नृप ॥ यद्वेष्टितशिरा भुंक्ते
यद्भुंक्ते दक्षिणामुखः ॥ सोपानत्कश्च यद्भुंक्ते सर्वं विंद्यात्तदासुरं ॥ असूयता च यद्दत्तं यच्च श्रद्धाविव
र्जितं ॥ सर्वं तदसुरेंद्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ [illegible] श्वानश्च पंक्तिदूषाश्च नावेक्षेरन्कथंचन
तस्मात्परिसृते दद्यात्तिलांश्चान्ववकीरयेत् ॥ तिलैर्विरहितं श्राद्धं कृतं क्रोधवशेन च ॥ यातुधानाः
पिशाचाश्च विप्रलुंपंति तद्धविः ॥ अपांक्त्यो यावतः पंक्त्यान्भुंजानाननुपश्यति ॥ तावत्फलाद्भ्रंशयति
दातारं तस्य बालिशं ॥ इमे तु भरतश्रेष्ठ विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः ॥ ये त्वतस्तान्प्रवक्ष्यामि परीक्षस्वेह
तान्द्विजान् ॥ विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व एव हि ॥ पांक्त्येयांस्तु प्रवक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पंक्तिपावनाः
त्रिणाचिकेतः पंचाग्निस्त्रिसुपर्णः षडंगवित् ॥ ब्रह्मदेयानुसंतानश्छंदोगो ज्येष्ठसामगः ॥ मातापित्रो
र्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः ॥ ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ॥ वेदविद्याव्रतस्नातो वि
प्रः पंक्तिं पुनात्युत ॥ अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी व्रतयतः ॥ सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरत
श्च यः ॥ ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ॥ मखेषु च समंत्रेषु भवंत्यवभृथप्लुताः ॥ अक्रोधना
ह्यचपलाः क्षांता दांता जितेंद्रियाः ॥ सर्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेतान्निमंत्रयेत् ॥ एतेषु दत्तमक्षय्यमे
ते वै पंक्तिपावनाः ॥ इमे परे महाभाग विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः ॥ यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ताः ॥ ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयंति द्विजोत्तमान् ॥ ये च भाष्यविदः के चिद्ये च व्याकरणे रताः ॥ अ-
धीयंते पुराणं ये धर्मशास्त्राण्यथापि च ॥ अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥ उपपन्नो गुरु-
कुले सत्यवादी सहस्रदः ॥ अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥ यावदेते प्रपश्यंति पंक्त्यास्तावत्पुनंत्युत
ततो हि पावनात्पंक्त्याः पंक्तिपावन उच्यते ॥ क्रोशादर्द्धतृतीयाच्च पावयेदेक एव हि ॥ ब्रह्मदेयानुसंतानस्त्विति ब्र-
ह्मविदो विदुः ॥ अनृत्विगनुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ॥ ऋत्विग्भिरननुज्ञातः पंक्त्या हरति दुष्कृतं ॥ अथ चेद्वे-
दवित्सर्वैः पंक्तिदोषैर्विवर्जितः ॥ न च स्यात्पतितो राजन्पंक्तिपावन एव सः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामंत्र-
येद्द्विजान् ॥ स्वकर्मनिरतानन्यान्कुले जातान्बहुश्रुतान् ॥ यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ॥ न प्री-
णंति पितॄन्देवान्स्वर्गं च न स गच्छति ॥ यश्च श्राद्धे न कुरुते संगतानि न देवयानेन पथा स याति ॥ स वै मुक्तं पिप्प-
लं बंधनात्तं तं मध्यस्थं भोजयेद्धव्यकव्ये ॥ यथोरवरे बीजमुप्तं न रोहेन्न वा वप्ता प्राप्नुयाद्बीजभागं ॥ एवं श्राद्धं
भुक्तमनर्हमाणैर्न चेह नामुत्र फलं ददाति ॥ ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ॥ तस्मै श्राद्धं न दात-
व्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ संभोजनी नाम पिशाचदक्षिणा सा नैव देवान्न पितॄनुपैति ॥ इहैव सा भ्राम्यति हीनपु-
ण्या शालांतरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ यथाग्नौ शांते घृतमाजुहोति तन्नैव देवान्न पितॄनुपैति ॥ तथा दत्तं नर्तने गाय-
ने च यां चानृते दक्षिणामावृणोति ॥ उभौ हिनस्ति न भुनक्ति चैषा या चानृते दक्षिणा दीयते वै ॥ आघातनी गर्हि-
ते षा पतंतीतेषां प्रेतान्पातयेद्देवयानात् ॥ ऋषीणां समये नित्यं ये चरंति युधिष्ठिर ॥ निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान्देवा
ब्राह्मणान्विदुः ॥ स्वाध्यायनिष्ठा ऋषयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ॥ तपोनिष्ठाश्च बोद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ॥ कव्या-
नि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत ॥ तत्र ये ब्राह्मणान्केचिन्न निंदंति हि ते नराः ॥ ये तु निंदंति जल्पेषु न तान्श्रा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१०९॥ द्विषु भोजयेत् ॥ ब्राह्मणं निंदितं राजन्हन्युस्त्रैपुरुषं कुलं ॥ वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप ॥ दूरादेव
परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ प्रियो वा यदि वा द्वेष्यस्तेषां तु श्राद्धमावपेत् ॥ यः सहस्रं सहस्राणां भोजयेदनृ
तान्नरः ॥ एकस्तान्मंत्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति भारत ॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे श्राद्धकल्पे ॥ ॥ युधि
ष्ठिर उवाच ॥ केन संकल्पितं श्राद्धं कस्मिन्काले किमात्मकं ॥ भृग्वंगिरसके काले मुनिना कतरेण वा
कानि श्राद्धानि वर्ज्यानि कानि मूलफलानि च ॥ धान्यजातश्च कावर्ज्यास्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ॥ भीष्म० ॥
यथा श्राद्धं संप्रवृत्तं यस्मिन्काले यदात्मकं ॥ येन संकल्पितं चैव तन्मे शृणु जनाधिप ॥ स्वायंभुवोऽत्रिः कौरव्य
परमर्षिः प्रतापवान् ॥ तस्य वंशे महाराज दत्तात्रेय इति श्रुतः ॥ दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभून्निमिर्नाम तपोधनः ॥ निमेश्चा
प्यभवत्पुत्रः श्रीमान्नाम श्रियावृतः ॥ पूर्णे वर्षसहस्रांते स कृत्वा दुष्करं तपः ॥ कालधर्मपरीतात्मा निधनं
समुपागतः ॥ निमिस्तु कृत्वा शौचानि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ संतापमगमत्तीव्रं पुत्रशोकपरायणः ॥ अथ
कृत्वोपहार्याणि चतुर्दश्यां महामतिः ॥ तमेव गणयन्शोकं विधात्रे प्रत्यबुध्यत ॥ तस्यासीत्प्रतिबुध्य
स्य शोकेन व्यथितात्मनः ॥ मनः संहृत्य विषये बुद्धिर्विस्तरगामिनी ॥ ततः स चिंतयामास श्राद्धकल्पं समा
हितः ॥ यानि तस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च ॥ उक्तानि यानि चान्नानि यानि चेष्टानि तस्य ह ॥ तानि
सर्वाणि मनसा विनिश्चित्य तपोधनः ॥ अमावास्यां महाप्राज्ञो विप्रानानाय्य पूजितान् ॥ दक्षिणावर्तिकाः
सर्वा वृषीः स्वयमथाकरोत् ॥ सप्त विप्रांस्ततो भोज्ये युगपत्समुपानयत् ॥ ऋते च लवणं भोज्यं श्यामाकान्नं
ददौ प्रभुः ॥ दक्षिणाग्रास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ॥ पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नमुपभुंजते ॥ कृत्वा च द
क्षिणाग्रान्वै दर्भान्स प्रयतः शुचिः ॥ प्रददौ श्रीमते पिंडं नाम गोत्रमुदाहरन् ॥ तत्कृत्वा स मुनिश्रेष्ठो धर्मसंक ॥१०९॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रमात्मनः ॥ पश्चात्तापेन महता तप्यमानोभ्यचिंतयत् ॥ अश्रुतं मुनिभिः पूर्वं किं मयेदमनुष्ठितं ॥ कथं नु राग
णेनेन मां दहेयुर्ब्राह्मणा इति ॥ ततः स चिंतयामास वंशकर्तारमात्मनः ॥ ध्यातमात्रस्तथा चात्रिराजगा
म तपोधनः ॥ अथात्रिस्तं तथा दृष्ट्वा पुत्रशोकेन कर्षितं ॥ मत्रा माश्वासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययः ॥ नि
मेः संकल्पितस्त्वेयं पितृयज्ञस्तपोधन ॥ मा ते भूद्भीः पूर्वदृष्टो धर्मोयं ब्रह्मणा स्वयं ॥ सोयं स्वयंभुविहितो धर्मः
संकल्पितस्त्वया ॥ ऋते स्वयंभुवः कोन्यः श्राद्धेयं विधिमाहरेत् ॥ अथाख्यास्यामि ते पुत्र श्राद्धेयं विधिमुत्त
मं ॥ स्वयंभुविहितं पुत्र तत्कुरुष्व निबोध मे ॥ कृत्वाग्नौ करणं पूर्वं मंत्रपूर्वं तपोधन ॥ ततोग्नये यसोमावरुणा
य च नित्यशः ॥ विश्वेदेवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः ॥ तेभ्यः संकल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥
स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापस्येह धारिणी ॥ वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवेहाक्षयेति च ॥ उदकानयने चैव स्तोतव्यो
वरुणो विभुः ॥ ततोग्निश्चैव सोमश्च आप्यायाविह तेन च ॥ देवास्तु पितरो नाम निर्मिता ये स्वयंभुवा ॥ उष्णपाय
महाभागास्तेषां भागः प्रकल्पितः ॥ ते श्राद्धेनार्च्यमाना वै विमुच्यंते ह किल्बिषात् ॥ सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वं दृष्टः स्व
यंभुवा ॥ विश्वे चाग्निमुखा देवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ॥ तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनां ॥ बलं धृति
र्विपाप्मा च पुण्यकृत्पावनस्तथा ॥ पार्ष्णिक्षेमा समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च ॥ विवस्वान्वीर्यवान्ह्रीमान्कीर्तिमा
न्कृत एव च ॥ जितात्मा मुनिवीर्यश्च दीप्तरोमा भयंकरः ॥ अनुकर्मा प्रतीतश्च प्रदातांशुमांस्तथा ॥ शैलाभः परमः
क्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा ॥ स्रजो वज्री वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ॥ विद्युद्वर्चाः सोमवर्चाः सूर्यश्रीश्चेति
नामतः ॥ सोमपः सूर्यसावित्रो दत्तात्मा पुंडरीयकः ॥ उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ॥ चमूहरः सु
रेशश्च व्योमारिः शंकरो भवः ॥ ईशः कर्ता कृतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥ गणितः पंचवीर्यश्च आदित्यो
रश्मिवांस्तथा ॥ सप्तकृत्सोमवर्चाश्च विश्वकृत्कविरेव च ॥ अनुगोप्तासुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ॥ कीर्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दा० न० ॥
॥ १०९ ॥ तास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥ अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ॥ हिंगुद्रव्येषु
शाकेषु पलांडुं लशुनं तथा ॥ शोभांजनः कोविदारस्तथा गृंजनकादयः ॥ कूष्मांडजात्यलाबुं च कृष्णं
लवणमेव च ॥ ग्राम्यवाराहमांसं च यच्चैवाप्रोक्षितं भवेत् ॥ कृष्णाजाजी विडं चैव शीतपाकी तथैव च ॥
अंकुराद्यास्तथा वर्ज्या इह शृंगाटकानि च ॥ वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जंबूफलानि च ॥ अवक्षुतावरुदितं त
था श्राद्धे च वर्जयेत् ॥ निवापे हव्यकव्ये वा गर्हितं च श्वदर्शनं ॥ पितरश्च हि देवाश्च नाभिनंदंति तद्धविः ॥ चां
डालश्वपचौ वर्ज्यौ निवापे समुपस्थिते ॥ इत्येवमुक्त्वा भगवान्स्ववंशं स्वयं तमृषिं पुरा ॥ पितामहसभां दिव्यां
जगामात्रिस्तपोधनः ॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे श्राद्धकल्पे ॥ ॥ श्री अ० ॥ ॥ तथा निमौ प्रवृत्ते
तु सर्व एव महर्षयः ॥ पितृयज्ञं तु कुर्वंति विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ऋषयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपना
न्युत ॥ तर्पणं चाप्यकुर्वंत तीर्थांभोभिर्यतव्रताः ॥ निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ण्येन भारत ॥ तर्पिताः पितरो
देवास्तत्रान्नं जरयंति वै ॥ अजीर्णेनाभिहन्यंते ते देवाः पितृभिः सह ॥ सोममेवाभ्यपद्यंत तदा ह्यन्ना
भिपीडिताः ॥ ते ब्रुवन्सोममासाद्य पितरो जीर्णपीडिताः ॥ निवापान्नेन पीड्यामः श्रेयो नो वै विधीयतां ॥ तान्सो
मः प्रत्युवाचाथ श्रेयश्चेदीप्सितं सुराः ॥ स्वयंभूसदनं यात स वः श्रेयो विधास्यति ॥ ते सोमवचनाद्देवाः पितृ
भिः सह भारत ॥ मेरुशृंगे समासीनं पितामहमुपागमन् ॥ ॥ पितर ऊचुः ॥ ॥ निवापान्नेन भगवन्भृशं पीड्यामहे
हे वयं ॥ प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयतां ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ एष मे पार्श्वतो वह्नि
र्युष्मच्छ्रेयो विधास्यति ॥ ॥ अग्निरुवाच ॥ ॥ सहितस्तात भोक्ष्यामो निवापे समुपस्थिते ॥ जरयिष्यथ चाप्यन्नं मया सा
र्द्धं न संशयः ॥ एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्ततस्ते विज्वरा भवन् ॥ एतस्मात्कारणाच्चाग्नेः प्राक्तावद्दीयते नृप ॥ निवस्ते ॥ १०९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चाग्निपूर्वं वै निवापे पुरुषर्षभ ॥ न ब्रह्मराक्षसास्ते वै निवापं धर्षयन्त्युत ॥ रक्षांसि चापवर्तन्ते स्थिते देवे कृताशने ॥
पूर्वं पिंडं पितुर्दद्यात्ततो दद्यात्पितामहे ॥ प्रपितामहाय च ततः एष श्राद्धविधिः स्मृतः ॥ ब्रूयाच्छ्राद्धे च सावित्रीं पिंडे पिं
डे समाहितः ॥ सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च ॥ रजस्वला च या नारी व्यंगिता कर्णयोश्च या ॥ निवापे नोपति
ष्ठेत संग्राह्या नान्यवंशजा ॥ जलं प्रतरमानश्च कीर्तयेत पितामहान् ॥ नदीमासाद्य कुर्वीत पितॄणां पिंडतर्पणं ॥
पूर्वं स्ववंशजानां तु कृत्वाद्भिस्तर्पणं पुनः ॥ सुहृत्संबंधिवर्गाणां ततो दद्याज्जलांजलिं ॥ कल्माषगोयुगेनाथ
युक्तेन तरते जलं ॥ पितरोभिलषंते वै नावं चाप्यधिरोहतः ॥ सदा नाविजलं तज्ज्ञाः प्रयच्छंति समाहिताः ॥ मा
सार्द्धे कृष्णपक्षस्य कुर्यान्निर्वपणं नि वै ॥ पुष्टिरायुस्तथा वीर्यं श्रीश्चैव पितृभक्तितः ॥ पितामहः पुलस्त्यश्च
वसिष्ठः पुलहस्तथा ॥ अंगिराश्च क्रतुश्चैव कश्यपश्च महानृषिः ॥ एते कुरुकुलश्रेष्ठ महायोगेश्वराः स्मृताः
एते च पितरो राजन्नेष श्राद्धविधिः परः ॥ प्रेतास्तु पिंडसंबंधान्मुच्यंते तेन कर्मणा ॥ इत्येषा पुरुषश्रेष्ठ श्राद्धोत्पत्तिर्य
थागमं ॥ व्याख्याता पूर्वनिर्दिष्टा दानं वक्ष्याम्यतः परं ॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे श्राद्धकल्पः समाप्तः ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥
द्विजातयो व्रतोपेता हविस्ते यदि भुंजते ॥ अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ अवेदोक्तव्रताश्चै
व भुंजानाः कामकारणे ॥ वेदोक्तेषु तु भुंजाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्ज
नाः ॥ तपः स्यादेतदेवेह तपोन्यद्वापि किं भवेत् ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ मासार्द्धमासोपवासात् यत्तपो मन्यते जनः ॥ आत्म
तंत्रोपघाती यो न तपस्वी न धर्मवित् ॥ त्यागस्य चापि संपत्तिः शिष्यते तप उत्तमं ॥ सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी त
थैव च ॥ मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत् ॥ कुटुंबिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च मानवः ॥ अमांसा
शी सदा च स्यात्पवित्रं च सदा पठेत् ॥ ऋतवादी सदा च स्यान्नियतश्च सदा भवेत् ॥ विघसाशी सदा च स्यात्सदा
चैवातिथिप्रियः ॥ अमृताशी सदा चैव स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥ कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रीच पार्थिव ॥ विघसाशी कथं च स्यात्कथं चैवातिथिप्रियः ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ अंतरा सायमाशं च प्रातराशं
च यो नरः ॥ सदोपवासी भवति यो न भुंक्ते तरा पुनः ॥ भार्यां गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति चैव ह ॥ ऋतवादी सदा च
स्याद्दानशीलस्तु मानवः ॥ अभक्षयन्वृथा मांसममांसाशी भवत्युत ॥ दानं ददत्पवित्री स्यादस्वप्नश्च दिवास्व
पन् ॥ भृत्यातिथिषु यो भुंक्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ॥ अमृतं केवलं भुंक्त इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ अभुक्तवत्सु
नाश्नाति ब्राह्मणेषु तु यो नरः ॥ अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्य
स्तथैव च ॥ अवशिष्टानि यो भुंक्ते तमाहुर्विघसाशिनं ॥ तेषां लोका ह्यपर्यंताः सदने ब्रह्मणः स्मृताः ॥ उ
पस्थिता ह्यप्सरसो गंधर्वैश्च जनाधिप ॥ देवतातिथिभिः सार्द्धं पितृभ्यश्चोपभुंजते ॥ रमंते पुत्रपौत्रेण तेषां ग
तिरुत्तमा ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छंति दानानि विविधानि च ॥ दातृप्रतिग्रहीत्रोर्वै को विशेषः पि
तामह ॥ भीष्म उ० ॥ साधोर्यः प्रतिगृह्णीयात्तथैवासाधुतो द्विजः ॥ गुणवत्यल्पदोषः स्यान्निर्गुणे तु निमज्जति ॥ अत्रा
प्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ वृषादर्भेश्च संवादं सप्तर्षीणां च भारत ॥ कश्यपोत्रिर्वसिष्ठश्च भरद्वाजोथ गो
तमः ॥ विश्वामित्रो जमदग्निः साध्वी चैवाप्यरुंधती ॥ सर्वेषामथ तेषां तु गंडाभूत्कर्मकारिका ॥ शूद्रः पशुसख
श्चैव भर्ता चास्या बभूव ह ते च सर्वे तपस्यंतः पुरा चेरुर्महीमिमां ॥ समाधिना शिक्षंतो ब्रह्मलोकं सनातनं ॥ अथा
भवदनावृष्टिर्महती कुरुनंदन ॥ कृच्छ्रप्राणो भवद्यत्र लोकोयं वै क्षुधान्वितः ॥ कस्मिंश्चिच्च पुरा यज्ञे शैब्येन शि
बिसूनुना ॥ दक्षिणार्थेथ ऋत्विग्भ्यो दत्तः पुत्रः पुरा कील ॥ अस्मिन्काले थ सोल्पायुर्दिष्टांतमगमत्प्रभुः ॥ ते
तं क्षुधाभिसंतप्ताः परिवार्योपतस्थिरे ॥ याज्यात्मजमथो दृष्ट्वा गतासुमृषिसत्तमाः ॥ अपचंत तदा स्थाल्यां
क्षुधार्ताः किल भारत ॥ निराद्ये मर्त्यलोके स्मिन्नात्मानं ते परिरक्षवः ॥ कृच्छ्रामापेदिरे वृत्तिमन्नहेतोस्तपस्वि
नः ॥ अटमानोथ तान्मार्गे पचमानान्महीपतिः ॥ राजा शैब्यो वृषादर्भिः क्लिश्यमानान्ददर्श ह ॥ वृषादर्भिरु० ॥ अं
प्रतिग्रहस्तारयति पुष्टिर्वै प्रतिगृह्णतां ॥ मयि यद्विद्यते वित्तं तद्वृणुध्वं तपोधनाः ॥ प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानो ॥ ११० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दद्यामहं वोऽश्वतरीसहस्रं ॥ एकैकशः सवृषाः संप्रसूताः सर्वेषां वै शीघ्रगाः श्वेतरोमाः ॥ कु-
लंभराननडुहः शतं शतान्धुर्यान्श्वेतान्सर्वशोऽहं ददामि ॥ पृष्ठौहीनां पीवराणां च तावदग्र्या गृष्टी-
धेनवः सुव्रताश्च ॥ वराः ग्रामा व्रीहिरसं यवाश्च रत्नं चान्यं दुर्लभं किं ददामि ॥ मास्मिन्नभक्ष्ये भावमे-
वं कुरुध्वं पुष्ट्यर्थं वः किं प्रयच्छाम्यहं वै ॥ ॥ कश्यप उ० ॥ राजन्प्रतिग्रहो राज्ञां मध्वास्वादो विषोपमः ॥ तज्-
ज्ञानमानः कस्मात्त्वं कुरुषे नः प्रलोभनं ॥ क्षत्रं हि दैवतमिह ब्राह्मणं समुपाश्रितं ॥ अमलो ह्येष तप-
सा प्रीतः प्रीणाति देवताः ॥ अह्नापीह तपो जातु ब्राह्मणस्योपजायते ॥ तद्दावइव निर्दह्यात्प्राप्तो रा-
जप्रतिग्रहः ॥ कुशलं सह दानेन राजन्नस्तु सदा तव ॥ अर्थिभ्यो दीयतां सर्वमित्युक्त्वान्येन ते ययुः ॥ अ-
पक्वमेव तन्मांसमभूत्तेषां महात्मनां ॥ अथ हित्वा ययुः सर्वे वनमाहारकांक्षिणः ॥ ततः प्रचोदिता राज्ञा
वनं गत्वास्य मंत्रिणः ॥ प्रचीयोदुंबराणि स्म दातुं तेषां प्रचक्रिरे ॥ उदुंबराण्यथान्यानि हेमगर्भाण्यु-
पाहरन् ॥ भृत्यास्तेषां ततस्तानि प्रग्राहीतुमुपाद्रवन् ॥ गुरूणीति विदित्वाथ न ग्राह्याण्यत्रिरब्रवीत् ॥
न स्म हे मन्दविज्ञाना न स्म हे मन्दबुद्धयः ॥ हैमानीमानि जानीमः प्रतिबुद्धाः स्म जागृम ॥ इह ह्येतदुपा-
दत्तं प्रेत्य स्यात्कटुकोदयं ॥ अप्रतिग्राह्यमेवैतत्प्रेत्येह च सुखेप्सुना ॥ ॥ वसिष्ठ उ० ॥ शतेन निष्कं गणि-
तं सहस्रेण च संमितं ॥ तथा बहु प्रतिच्छन्वै पापिष्ठां पतते गतिं ॥ ॥ कश्यप उ० ॥ यत्पृथिव्यां व्रीहियवं
हिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥ सर्वं तन्नालमेकस्य तस्माद्विद्वाञ्छमं चरेत् ॥ ॥ भरद्वाज उ० ॥ उत्पन्नस्य रुरोः शृं-
गं वर्द्धमानस्य वर्द्धते ॥ प्रार्थना पुरुषस्येव तस्य मात्रा न विद्यते ॥ ॥ गौतम उ० ॥ न तल्लोके द्रव्यमस्ति य-
ल्लोकं प्रतिपूरयेत् ॥ समुद्रकल्पः पुरुषो न कदाचन पूर्यते ॥ ॥ विश्वामित्र उ० ॥ कामं कामयमानस्य य-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान॥ दीकामः समृध्यते॥ अथैनमपरः कामस्तस्माद्विध्यति बाणवत्॥॥ जमदग्निरु॥॥ प्रतिग्रहे सं
॥११२॥ यमो वै तपो धारयते ध्रुवं॥ तद्धनं ब्राह्मणस्येह लभ्यमानस्य विस्रवेत्॥॥ अरुंधत्युवा॥॥ धर्मार्थसंच
यो यो वै द्रव्याणां पक्षसंमतः॥ तपःसंचय एवेह विशिष्टो द्रव्यसंचयात्॥॥ शुंडोवाच॥॥ उग्रादितो म
या यस्माद्विभ्यतीव महेश्वराः॥ बलीयांसो दुर्बलवद्विभेम्यहमतः परं॥॥ पशुसख उ०॥॥ यद्वै धर्मे
परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं विदुः॥ विनयार्थं सुविद्वांसमुपासेयं यथातथं॥॥ ऋषय ऊचुः॥॥ यस्य स्या
द्विभवो लक्षं दातव्यात्स्याधिका भवेत्॥ विनयात्स समृद्धार्थान्समुपासीत यत्नतः॥ कुशलं सह
दानेन तस्मै यस्य प्रजा इमाः॥ फलान्युपाधियुक्तानि य एवं नः प्रयच्छति॥॥ भीम उ०॥॥ इत्यु
क्त्वा हेमगर्भाणि हित्वा तानि फलानि वै॥ ऋषयो जग्मुरन्यत्र सर्व एव धृतव्रताः॥॥ मंत्रिण ऊचुः॥॥
उपाधिशंकमानास्ते हित्वा तानि फलानि वै॥ ततोऽन्यत्रैव गच्छंति विदितं ते नराधिप॥ इत्युक्तः
स तु भृत्यैस्तैर्वृषादर्भिश्चुकोप ह॥ तेषां वै प्रतिकर्तुं च सर्वेषामगमद्गृहं॥ स गत्वाहवनीयेऽग्नौ
तीव्रं नियममास्थितः॥ जुहाव संस्कृतैर्मंत्रैरेकैकामाहुतिं नृप॥ तस्मादग्नेः समुत्तस्थौ
कृत्या लोकभयंकरी॥ तस्या नाम वृषादर्भिर्यातुधानीत्यथाकरोत्॥ सा कृत्या कालरात्रीव कृ
तांजलिरुपस्थिता॥ वृषादर्भिं नरपतिं किं करोमीति चाब्रवीत्॥॥ वृषादर्भिरु॥॥ ऋषीणां गच्छ स
प्तानामरुंधत्यास्तथैव च॥ दासीभर्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय॥ ज्ञात्वा नामानि चैवैषां सर्वा
नेतान्विनाशय॥ विनष्टेषु तथा स्वैरं गच्छ यत्रेप्सितं तव॥ सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानी स्वरूपिणी
जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः॥॥ भीष्म उ०॥॥ अथात्रिप्रमुखा राजन्वने तस्मिन्महर्षयः॥ व्य ॥११२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनभक्षयंतो वै मूलानि च फलानि च ॥ अथापश्यन्सुपीनांसपाणिपादमुखोदरं ॥ परिव्रजं-
तं स्थूलांगं परिव्राजं शुनासह ॥ अरुंधती तु तं दृष्ट्वा सर्वांगोपचितं शुभं ॥ नवितारो भवंतो वै नैवमि-
सब्रवीदृषीन् ॥ वसिष्ठ उ० ॥ नैतस्येह यथास्माकमग्निहोत्रमनिर्हुतं ॥ सायंप्रातश्च होतव्यं
तेन पीवाञ्छुनासह ॥ अत्रिरु० ॥ नैतस्येह यथास्माकं क्षुधा वीर्यं समाहतं ॥ कृच्छ्राधीतं प्रनष्टं च
तेन पीवाञ्छुनासह ॥ विश्वामित्र० ॥ नैतस्येह यथायस्माकं शाश्वच्छास्त्रं जरद्गवः ॥ अलसः क्षुत्प-
रो मूर्खस्तेन पीवाञ्छुनासह ॥ जमदग्निरु० ॥ नैतस्येह यथास्माकं भक्तमिंधनमेव च ॥ संचिंत्यं
वार्षिकं किंचित्तेन पीवाञ्छुनासह ॥ कश्यप उ० ॥ नैतस्येह यथास्माकं चत्वारश्च सहोदराः ॥ दे-
हि देहीति भिक्षंति तेन पीवाञ्छुनासह ॥ भरद्वाज उ० ॥ नैतस्येह यथास्माकं ब्रह्मबंधो रुचेतसः
शोको भार्यापवादेन तेन पीवाञ्छुनासह ॥ गौतम उ० ॥ नैतस्येह यथास्माकं त्रिकौशेयं च रांकवं ॥
एकैकं वै त्रिवार्षीयं तेन पीवाञ्छुनासह ॥ भीष्म उ० ॥ अथ दृष्ट्वा परिव्राट् स तान्महर्षीञ्छुनासह
अभिगम्य यथान्यायं पाणिस्पर्शमथाचरन् ॥ परिचर्यां वने तां तु क्षुत्प्रतीघातकारिकां ॥ अ-
न्योन्येन निवेद्याथ प्रातिष्ठंत सहैव ते ॥ एकनिश्चयकार्याश्च व्यचरंत वनानि ते ॥ आददानाः
मुहसमूलानिचै सर्फलानि च ॥ कदाचिद्विचरंतस्ते वृक्षैरविरलैर्वृतं ॥ शुचिवारिप्रसन्नोदां ददृशुः पद्मिनीं शुभां ॥ बालादि-
त्यवपुषः स्वैः पुष्करैरुपशोभितां ॥ वैडूर्यवर्णसदृशैः पद्मपत्रैरथावृतां ॥ नानाविधैश्च विहगैर्जलप्रकरसेवि-
भिः ॥ एकद्वारामनादेयां सूपतीर्थामकर्दमां ॥ वृषादर्भिप्रयुक्ता तु कृत्या विकृतदर्शना ॥ यातुधानी ति वि-
ख्याता पद्मिनीं तामरक्षत ॥ पशुसखसहायास्तु बिसार्थं ते महर्षयः ॥ पद्मिनीमभिजग्मुस्ते सर्वे कृत्याभिरक्षि-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तां॥ ततस्तै यातुधानीं तां कृत्यां विकृतदर्शनां॥ स्थितां कमलिनीतीरे कृत्यामूचुर्महर्षयः॥ एका तिष्ठसि
का च त्वं कस्यार्थे किं प्रयोजनं॥ पद्मिनीतीरमाश्रित्य ब्रूहि त्वं किं चिकीर्षसि॥ यातुधान्यु०॥ यास्मि सास्म्य
नुयोगो मे न कर्तव्यः कथंचन॥ आरक्षित्रीं मां पद्मिन्या वित्त सर्वे तपोधनाः॥ ऋषय ऊचुः॥ सर्व एव क्षुधार्ताः स्म
न चान्यत्किंचिदस्ति नः॥ भवत्याः संमते सर्वे गृह्णीयाम बिसान्युत॥ यातुधान्यु॥ समयेन बिसानीतो गृह्णीध्वं
कामकारतः॥ एकैको नाम मे प्रोक्त्वा ततो गृह्णीत माचिरं॥ भीष्म उ०॥ विज्ञाय यातुधानीं तां कृत्यामृषिवधैषि
णीं॥ अत्रिः क्षुधापरीतात्मा ततो वचनमब्रवीत्॥ अत्रिरु०॥ अरात्रिरत्रेः सा रात्रिर्यां नाधीते त्रिरद्य वै॥ अरात्री
त्रिरत्रिः सैव नाम मे विद्धि शोभने॥ यातुधान्युवाच॥ यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महाद्युते॥ दुर्धार्यमेत
न्मनसा गच्छावतर पद्मिनीं॥ वसिष्ठ०॥ वसिष्ठोस्मि वरिष्ठोस्मि वसे वासं गृहेष्वपि॥ वसिष्ठत्वाच्च वासाच्च
वसिष्ठ इति विद्धि मां॥ यातुधान्यु०॥ नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरं॥ नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छाव
तर पद्मिनीं॥ कश्यप उ०॥ कुलं कुलं च कुपयः कुपयः कश्यपो द्विजः॥ काश्यः काशनिकाशत्वादेतन्मे नाम
धारय॥ यातुधान्यु०॥ यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महाद्युते॥ दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतर प
द्मिनीं॥ भरद्वाज उ०॥ भरे सुतान्भरे शिष्यान्भरे देवान्भरे द्विजान्॥ भरे भार्यामनव्याजो भरद्वाजोस्मि
शोभने॥ यातुधान्यु०॥ नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरं॥ नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं
॥ गौतम उ०॥ गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहतः॥ विद्धि मां गौतमं कृत्ये यातुधानि निबोध मां॥ या
तुधान्युवाच॥ यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने॥ नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं॥ विश्वामि त्र उ०॥
विश्वेदेवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि गवां तथा॥ विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध मां॥ यातुधान्यु०॥ ॥११२॥
नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरं॥ नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं॥ जमदग्निरु०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञातं मयेच जपानाममहजामीहा जायिसि॥ जमदग्निरिति ख्यातमतो मां विद्धि शोभने॥ या
तुधान्युवाच॥ यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने॥ नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं
॥॥अरुंधत्यु०॥॥ धरां धरित्रीं वसुधां भर्तुस्तिष्ठाम्यनंतरं॥ मनोनरुंधती भर्तुरिति मां विद्ध्यरुंधतीं
॥॥यातुधान्यु०॥॥ नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरं॥ नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मि
नीं॥॥गंडोवाच॥॥ वक्त्रैकदेशे गंडेति धातुमेतं प्रचक्षते॥ तेनोन्नतेन गंडेति विद्धि मामनलसंभवे॥ या
तुधान्युवाच॥ नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरं॥ नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं
॥पशुसखउ०॥ पशूत्रक्षामि दृष्ट्वाहं पशूनां च सखा सदा॥ गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि मामग्निसंभवे
॥॥यातुधान्यु०॥॥ नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरं॥ नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं॥शु
नःसखउ०॥ एभिरुक्तं यथा नाम नाहं वक्तुमिहोत्सहे॥ शुनःसखसखायं मां यातुधान्युपधारय॥
यातुधान्युवाच॥ नाम नैरुक्तमेतत्ते वाक्यं संदिग्धया गिरा॥ तस्मात्सकृदिदानीं त्वं ब्रूहि यन्नाम ते द्विज
॥शुनःसखउ०॥ सकृदुक्तं मया नाम न गृहीतं त्वया यदि॥ तस्मात्त्रिदंडाभिहता गच्छ भस्मेति मा
चिरं॥ सा ब्रह्मदंडकल्पेन तेन मूर्ध्नि हता तदा॥ कृत्या पपात मेदिन्यां भस्म सा च जगाम ह॥ शुनःसख
श्च हत्वा तां यातुधानीं महाबलां॥ भुवि त्रिदंडं विष्टभ्य शाड्वले समुपाविशत्॥ ततस्ते मुनयः सर्वे पु
ष्कराणि बिसानि च॥ यथाकाममुपादाय समुत्तस्थुर्मुदान्विताः॥ श्रमेण महता युक्तास्ते बिसानि कलापशः॥ ती
रे निक्षिप्य पद्मिन्यास्तर्पणं चक्रुरंभसा॥ अथोत्थाय जलात्तस्मात्सर्वे ते समुपागमन्॥ नापश्यंश्चापि ते तानि
बिसानि पुरुषर्षभाः॥॥ऋषय ऊचुः॥॥ केन क्षुधाभिभूतानामस्माकं पापकर्मणा॥ नृशंसेनापनीतानि बिसा

॥दान०॥ न्याहारकाङ्क्षिणं॥ तेषां कमलानां स्तैन्यो न्यं पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः॥ त ऊचुः समयं सर्वे कुर्मो दुष्टमरि
॥११३॥ कर्षिण॥ तदुक्त्वा वाढमित्येवं सर्वे एव तदा समं॥ क्षुधार्त्ताः सुपरिश्रांताः शपथायोपचक्रमुः॥
॥॥अत्रिरुवाच॥॥ स गां स्पृशतु पादेन सूर्यं च प्रतिमेहतु॥ अनध्यायेष्वधीयीत बिसस्तैन्यं करोति यः
॥॥वसिष्ठ उवाच॥॥ अनध्यायपरो लोके शुनः स परिकर्षतु॥ परिव्राट् कामवृत्तोस्तु बिसस्तैन्यं
करोति यः॥ शरणागतं हंतु स स्वां स्वसुतां चोपजीवतु॥ अर्थान्कांक्षतु कीनाशाद्बिसस्तैन्यं क
रोति यः॥ कश्यप उ०॥ सर्वत्र सर्वं लपतु न्यासलोपं करोतु च॥ कूटसाक्षित्वमभ्येतु बिसस्तैन्यं करोति
यः॥ वृथा मांसाशनश्चास्तु वृथा दानं करोतु च॥ यातु स्त्रियं दिवा चैव बिसस्तैन्यं करोति यः॥ भरद्वा
ज उवाच॥ नृशंसस्त्यक्तधर्मास्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च॥ ब्राह्मणं चापि जयतां बिसस्तैन्यं करोति यः
उपाध्यायमधः कृत्वा ऋचोध्येतु यजूंषि च॥ जुहोतु च स कक्षाग्नौ बिसस्तैन्यं करोति यः॥॥जमदग्नि॥॥
पुरीषमुत्सृजत्वप्सु हंतु गां चैव दुह्यतु॥ अनृतौ मैथुनं यातु बिसस्तैन्यं करोति यः॥ द्वेष्यो भार्यो
पजीवी स्याद्दूरबंधुश्च वैरवान्॥ अन्योन्यस्यातिथिश्चास्तु बिसस्तैन्यं करोति यः॥॥गौतम उ०॥॥
अधीत्य वेदांस्त्यजतु त्रीनग्नीनपविध्यतु॥ विक्रीणातु तथा सोमं बिसस्तैन्यं करोति यः॥ उदपानप्लवे ग्रामे
ब्राह्मणो वृषलीपतिः॥ तस्य सालोक्यतां यातु बिसस्तैन्यं करोति यः॥॥ विश्वामित्र उ०॥॥ जीवतो वै गुरून्भृत्या
न्भरं त्वस्य परे जनाः॥ अगतिर्बहुपुत्रः स्याद्बिसस्तैन्यं करोति यः॥ अशुचिर्ब्रह्मकूटोस्तु ऋद्ध्या चैवा
प्यहंकृतः॥ कर्षको मत्सरी चास्तु बिसस्तैन्यं करोति यः॥ वर्षाचरोस्तु भृतको राज्ञश्चास्तु पुरोहि
तः॥ अयाज्यस्य भवेदृत्विग्बिसस्तैन्यं करोतीयः॥ अरुंधत्युवाच॥ नित्यं परिभवेच्छ्वश्रूं भर्तुर्भवतु दु ॥११३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्मनाः॥ एकास्वादुसमाश्नातु विसस्तैन्यं करोति या॥ ज्ञातीनां गृह मध्यस्थासक्तून त्तु दिन
क्षये॥ अभोग्या वीरसूरस्तु विसस्तैन्यं॥॥गंडोवाच॥॥ अनृतं भाषतु सदा बंधुभिश्च विरुध्यतु
ददातु कन्यां शुल्केन विसस्तैन्यं करोति या॥ साधयित्वा स्वयं प्राशो दास्ये जीर्यतु चैव ह॥ विक
र्मणा प्रमीयेत विसस्तैन्यं करोति या॥॥ पशुसरव०॥॥ दास एव प्रजायेताम प्रसूतिर किंचनः
देवतेभ्यन नमस्कारो विसस्तैन्यं करोति यः॥॥ शुनःसरवउ॥॥ अध्वर्यवे डहितरं ददातु छंदोगे वा
चरितब्रह्मचर्ये॥ आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रस्नायीत वा यो हरते विसानि॥॥ ऋषयऊचुः॥॥
इष्टमेत द्विजातीनां योयं ते शपथः कृतः॥ त्वया कृतं विसस्तैन्यं सर्वेषां नः शुनःसरव॥॥ शुनःसख०॥॥
न्यस्तमद्य न पश्यद्भिर्यडक्तं कृतकर्मभिः॥ सत्यमेतन्न मिथ्येत द्विसस्तैन्यं कृतं मया॥ म
या ह्यंतर्हितानीह विसानीमानि पश्यत॥ परीक्षार्थं भगवतां कृतमेवं मयानघाः॥ रक्षणार्थं
च सर्वेषां भवतामहमागतः॥ यातुधानीह्यतिक्रूरा कृत्येषा वो वधैषिणी॥ वृषादर्भिप्रयुक्तैषा निहता मे
तपोधनाः॥ दुष्टा हिंस्यादियं पापा युष्मान्प्रत्यग्निसंभवा॥ तस्मादस्म्यागतो विप्रा वासवं मां निबोधत॥ अ
लोभादक्षया लोकाः प्राप्ता वै सर्वकामिकाः॥ उत्तिष्ठध्वमितः क्षिप्रं तानवाप्नुत वै द्विजाः॥॥ भीष्मउ०॥॥ ततो
महर्षयः प्रीतास्ते थेत्युक्ता पुरंदरं॥ सहैव त्रिदशेंद्रेण सर्वे जग्मुस्त्रिविष्टपं॥ एवमेते महात्मानो भोगै
र्बहुविधैरपि॥ क्षुधा परमया युक्ताश्छंदमाना महात्मभिः॥ नैव लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्नुवन्॥ तस्मा
त्सर्वास्ववस्थासु नरो लोभं विवर्जयेत्॥ एष धर्मः परो राजंस्तस्माल्लोभं विवर्जयेत्॥ इदं नरः सच्चरितं स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ ११४ ॥

मवाये पुकीर्तयन्॥ अर्धभागी च भवति नरवंडु गौणवाप्नुते॥ प्रीयंते पितरश्चास्य ऋषयो देवतास्तथा
यश्चाधर्मार्धभागी च भवति प्रेत्य मानवः॥ इत्यनुशासने दानधर्मे पुष्करविसस्तैन्यं नाम॥ भीष्म उवाच॥
अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ यद्वृत्तं तीर्थयात्रायां शपथं प्रति तच्छृणु॥ पुष्करार्थं कृतं स्तैन्यं
पुरा भरतसत्तम॥ राजर्षिभिर्महाराज तथैव च द्विजर्षिभिः॥ ऋषयः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे समागता मं
त्रं मंमंत्रयंत॥ चराम सर्वां पृथिवीं पुण्यतीर्थां तन्नः कार्यं हंत गच्छाम सर्वे॥ शुक्रो गिराश्चैव क विश्ववि
द्वान् तथा ह्यगस्त्यो नारद पर्वतौ च॥ भृगुर्वसिष्ठः कश्यपो गौतमश्च विश्वामित्रो जमदग्निश्च राजन्॥ ऋ
षिस्तथा गालवोथाष्टकश्च भरद्वाजोरुंधती वालखिल्याः॥ शिबिर्दिलीपो नहुषो/अंबरीषो राजा ययाति
र्धुंधुमारोथ पूरुः॥ जग्मुः पुरस्कृत्य महानुभावं शतक्रतुं वृत्रहणं नरेंद्राः॥ तीर्थानि सर्वाणि परिक्रमंतो मा
घ्यां यमुः कौशिकीं पुण्यतीर्थां॥ सर्वेषु तीर्थेषु च धूतपापा जग्मुस्ततो ब्रह्मसरः सुपुण्यं॥ देवस्य तीर्थे जलमग्नि
कल्पा विगाह्य ते भुक्तविसप्रसूनाः॥ केचिद्विसान्यखनंस्तत्र राजन्नन्ये मृणालान्यखनंस्तत्र विप्राः॥ अथाप
श्यन् पुष्करं ते ह्रियं तं ह्रदादगस्त्येन समुद्धृतं तत्॥ तानाह सर्वान् ऋषिमुख्यानगस्त्यः केनादत्तं पुष्करं मे सुजातं॥ यु
ष्मान् शंके पुष्करं दीयतां मे न न वै भवंतो हर्तुमर्हंति पद्मं॥ शृणोमि काले हिंसते धर्मवीर्यं सोयं प्राप्तो वर्धते
धर्मपीडा॥ पुराधर्मो वर्तते नेह यावत्तावद्गच्छामः सुरलोकं चिराय॥ पुरा वेदान् ब्राह्मणा ग्राममध्ये घुष्टस्व
राः वृषलान् श्रावयंति॥ पुरा राजा व्यवहारेन धर्मान् पश्यत्यहं परलोकं व्रजामि॥ पुरावरान् प्रत्यवरान्नारीयसो याव
न्नराणां वमंस्यंति सर्वे॥ तमोत्तरं यावदिदं न वर्तते तावद्व्रजामि परलोकं चिराय॥ पुरा प्रपश्यामि परेण मर्त्यान् बली
यसा दुर्बलान् भुज्यमानान्॥ तस्माद्यास्यामि परलोकं चिराय न ह्युत्सहे द्रष्टुमिह जीवलोकं॥ तमाहुरार्ता ऋष ॥११४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यो महर्षिं न तेवयं पुष्करं चोरयामः॥ मिथ्याभिषंगो भवतानकार्यः शापामतीक्ष्णैः शपथैर्महर्षी॥ ते निश्चि
तास्तत्र महर्षयस्तु संपश्यंतो धर्ममेतं नरेंद्राः॥ ततो शपंत शपथान्पर्यायेण सहैव ते पार्थिवपुत्रपौत्रैः॥ भृगुः॥
प्रत्याक्रोशे दिहाक्रुष्टस्ताडितः प्रतिताडयेतु॥ खादेच्च पृष्ठमांसानि यस्ते हरति पुष्करं॥ वसिष्ठः॥ अस्वाध्यायप
रो लोके श्वानं च परिकर्षतु॥ पुरे च भिक्षुर्भवतु यस्ते हरति पुष्करं॥ कश्यपः॥ सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासे लोभं
करोतु च॥ कूटसाक्षित्वमभ्येतु यस्ते हरति पुष्करं॥ गौतमः॥ जीवत्वहंकृतो त्वध्याविषमेण समेन सः॥ कर्ष
को मत्सरी चोरस्तु यस्ते हरति पुष्करं॥ अंगिरा॥ अशुचिर्ब्रह्मकूटोस्तु श्वानं च परिकर्षतु॥ ब्रह्महा निष्कृति
नास्तु यस्ते हरति पुष्करं॥ धुंधुमारः॥ अकृतज्ञोस्तु मित्राणां शूद्रायां च प्रजायतु॥ एकः संपन्नमश्ना
तु यस्ते हरति पुष्करं॥ पुरुः॥ चिकित्सायां प्रचरतु भार्यया चैव पुष्यतु॥ श्वशुरात्तस्य वृत्तिः स्याद्यस्ते
हरति पुष्करं॥ दिलीपः॥ उदपाने प्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः॥ तस्य लोकान्स व्रजतु यस्ते हरति पुष्करं॥ शु
कः॥ वृथा मांसं समश्नातु दिवा गच्छतु मैथुनं॥ प्रेष्यो भवतु राज्ञश्च यस्ते हरति पुष्करं॥ जमदग्निः॥
अनध्यायेष्वधीयीत मित्रं श्राद्धे च भोजयेत्॥ श्राद्धे शूद्रस्य चाश्नीयाद्यस्ते हरति पुष्करं॥ शिबिः॥ अनाहि
ताग्निर्म्रियतां यज्ञे विघ्नं करोतु च॥ तपस्विभिर्विरुध्येच्च यस्ते हरति पुष्करं॥ ययातिः॥ अनृतौ व्रती व्रती चैव
भार्यायां स प्रजायतु॥ निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करं॥ नहुषः॥ अतिथिर्गृहसंस्थोस्तु कामवृत्त
स्तु दीक्षितः॥ विद्यां प्रयच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करं॥ अंबरीषः॥ नृशंसस्त्यक्तधर्मोस्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु
गोषु च॥ निहंतु ब्राह्मणं चापि यस्ते हरति पुष्करं॥ नारदः॥ अंतं गृहज्ञानी वहिः शास्त्रं पठतां विस्वरं प

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥कविरु०॥

वं ॥ गरीयसो वज्ञानातु यस्ते हरति पुष्करं ॥ नाभागउ० ॥ अनृतं भाषतु सदा साद्भिश्चैव विरुध्यतु
शुल्केन कन्यां ददतु यस्ते हरति पुष्करं ॥ विश्वामित्र ॥ पक्वांस गां ताडयतु सूर्यं च प्रतिमेहतु ॥ आरण्य
गतं संस्रजतु यस्ते हरति पुष्करं ॥ विश्वामित्र ॥ करोतु भृतको वर्षो राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ॥ अविग
स्तं ह्ययाज्यस्य यस्ते हरति पुष्करं ॥ पर्वतउ ॥ ग्रामे चाधिकृतः सोस्तु खरयानेन गच्छतु ॥ पशूनू कर्षतु
वृत्त्यर्थं यस्ते हरति पुष्करं ॥ भरद्वाज ॥ सर्वपापसमादानं नृशंसे चानृते च यतु ॥ तत्र स्यास्तु सदा पापं यस्ते
हरति पुष्करं ॥ अष्टकउ० ॥ स राजा स्त्वकृतप्रज्ञः कामवृत्तिस्तु पापकृत् ॥ अधर्मेणाभिशास्तूर्वीं यस्ते हरति
पुष्करं ॥ गालवउ ॥ पापिष्ठेभ्यो स्त्वसो घाहः स नरोस्तु स्वपापकृत् ॥ दत्वा दानं कीर्तयतु यस्ते हरति
पुष्करं ॥ अरुंधत्यु ॥ श्वश्रापवादं वदतु भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ॥ एका स्वादु समश्नातु यस्ते हरति पुष्करं ॥ वा
लखिल्या ऊचुः ॥ एकपादेन वृत्त्यर्थं ग्रामद्वारे स तिष्ठतु ॥ धर्मज्ञस्त्यक्तधर्मोस्तु यस्ते हरति पुष्करं
॥ शुनःसखउ ॥ अग्निहोत्रमनादृत्य स सुखं स्वपतु द्विजः ॥ परिव्राट् कामवृत्तोस्तु यस्ते हरति पुष्करं
॥ सुरभ्युवाच ॥ वालजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनं ॥ दुह्येत परवत्सेन यास्ते हरति पुष्करं ॥ भीष्मउ० ॥
ततस्तैः शपथैः शप्यमानैर्नानाविधैर्बहुभिः कौरवेंद्र ॥ सहस्राक्षो देवराट् संप्रहृष्टः समीक्ष्य तं कोप
पनं विप्रमुख्यं ॥ अथाब्रवीन्मघवा प्रत्ययं स्वं समाभाष्यं तमृषिं जातरोषं ॥ ब्रह्मर्षिदेवर्षिनृपर्षिमध्ये
यत्तं निबोधेह ममाद्य राजन् ॥ शक्रउ० ॥ अध्वर्यवे दुहितरं ददातु छंदोगे वा चरितब्रह्मचर्ये ॥ आथ
र्वणं वेदमधीत्य विप्रः स्नायेत यः पुष्करमाददाति ॥ सर्वाणि दानधीयीत पुण्यशीलोस्तु धार्मिकः ॥ ॥११५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्राह्मणः सदनं यातु यस्ते हरति पुष्करं ॥ ॥ अगस्त्य उ० ॥ ॥ आशीर्वादस्त्वया प्रोक्तः शपथो बलसूदन ॥
दीयतां पुष्करं मह्यमेष धर्मः सनातनः ॥ इंद्र उ० ॥ न मया भगवल्लोभाद्धृतं पुष्करमद्य वै ॥ धर्मांस्तु श्रोतुकामेन
हृतं न क्रोद्धुमर्हसि ॥ धर्मश्रुतिसमुत्कर्षो धर्मसेतुरनामयः ॥ आर्षो वै शाश्वतो नित्यमव्ययोयं मया श्रुतः ॥ तदि
दं गृह्यतां विद्वन्पुष्करं द्विजसत्तम ॥ अतिक्रमं मे भगवन्क्षंतुमर्हस्यनिंदित ॥ इत्युक्तः स महेंद्रेण तपस्वी कोप
नो भृशं ॥ जग्राह पुष्करं धीमान्प्रसन्नश्चाभवन्मुनिः ॥ प्रययुस्ते ततो भूयस्तीर्थानि वनगोचराः ॥ पुण्येषु तीर्थेषु
तथा गात्राण्याप्लावयंत ते ॥ आख्यानं य इदं युक्तः पठेत्पर्वणि पर्वणि ॥ न मूर्खं जनयेत्पुत्रं न भवेच्च निराकृतिः ॥
न तमापत्स्पृशेत्काचिद्विज्वरो न जरावहः ॥ विरजाः श्रेयसा युक्तः प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ यश्च शास्त्रमधी
यीत ऋषिभिः परिपालितं ॥ स गच्छेद्ब्रह्मणो लोकमव्ययं च नरोत्तमः ॥ ॥ दानधर्मेषु आपद्यविधिः ॥ ॥ युधिष्ठिर ॥ ॥
यदिदं श्राद्धकर्मेषु दीयते भरतर्षभ छत्रं चोपानहौ चैव केनैतत्संप्रवर्तितं ॥ कथं चैतत्समुत्पन्नं किमर्थं
चैव दीयते ॥ न केवलं श्राद्धधर्मे पुण्यकेष्वपि दीयते ॥ बहुष्वपि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते ॥ एतद्वि
स्तरतो राजन्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ शृणु राजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरं ॥ यथैतत्प्रथि
तं लोके यथा चैतत्प्रवर्तितं ॥ यथा चाक्षयतां प्राप्तं पुण्यतां च यथागतं ॥ सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि
नराधिप ॥ इतिहासं पुरावृत्तमिमं शृणु नराधिप ॥ जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः ॥
पुरा स भगवान्साक्षाद्धनुषाक्रीडत प्रभो ॥ संधाय संधाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गवः ॥ तान्क्षिप्ता
न्रेणुका सर्वांस्तस्येषून्दीप्ततेजसः ॥ आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत ॥ अथ तेन स शब्देन
ज्यायाश्चैव शरस्य च ॥ प्रहृष्टः संप्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् ॥ ततो मध्याह्नमारूढे ज्येष्ठामूले

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिवाकरे॥ स सायकान्द्विजो गृह्य रेणुकामिदमब्रवीत्॥ गच्छानय विशालाक्षि शरानेतान्धनु
श्च्युतान्॥ यावदेनान्पुनः सुभ्रु क्षिपामीति जनाधिप॥ सागच्छत्संतरा छायां वृक्षमाश्रित्य भावि
नी तस्थौ तस्या हि संतप्तं शिरः पादौ तथैव च॥ स्थिता सा तु मुहूर्तं वै भर्तुः शापभयाच्छुभा॥ ययावा
नयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा॥ प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी॥ सा वै खिन्ना सुचा
र्वंगी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती॥ उपाजगाम भर्तारं भयाद्भर्तुः प्रवेपती॥ स तामृषिस्तदा क्रुद्धो वाक्य
माह शुभाननां॥ रेणुके किं चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः॥॥॥ रेणुकोवाच॥॥॥ शिरस्तावत्प्रदीप्तं मे पादौ
चैव तपोधन॥ सूर्यतेजोनिरुद्धाहं वृक्षच्छायां समाश्रिता॥ एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मंश्चिरायैतत्कृतं
मया॥ एतज्ज्ञात्वा मम विभो मा क्रुधस्त्वं तपोधन॥॥॥ जमदग्निः॥॥॥ अद्यैनं दीप्तकिरणं रेणुके तव दुःखदं॥
शरैर्निपातयिष्यामि सूर्यमस्त्राग्नितेजसा॥॥॥ भीष्म उ०॥॥॥ स विस्फार्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च शरान्बहू
न्॥ अतिष्ठत्सूर्यमभितो यतो याति ततो मुखः॥ अथ तं प्रेक्ष्य संनद्धं सूर्योऽभ्येत्य तथाब्रवीत्॥ द्विजरू
पेण कौंतेय किं ते सूर्योऽपराध्यते॥ आदत्ते रश्मिभिः सूर्यो दिवि तिष्ठंस्ततस्ततः॥ रसं स तं वै वर्षासु
प्रवर्षति दिवाकरः॥ ततोऽन्नं जायते विप्र मनुष्याणां सुखावहं॥ अन्नं प्राणा इति यथा वेदेषु परिपठ्यते॥
अथाभ्रेषु निगूढश्च रश्मिभिः परिवारितः॥ सप्तद्वीपानिमान्ब्रह्मन्वर्षेणाभिप्रवर्षति॥ ततस्तदोषधी
नां च वीरुधां पुष्पपत्रजं॥ सर्वं वर्षाभिनिर्वृत्तमन्नं संभवति प्रभो॥ जातकर्माणि सर्वाणि व्रतोपनयनानि
नि च॥ गोदानानि विवाहाश्च तथा यज्ञसमृद्धयः॥ शास्त्राणि दानानि तथा संयोगा वित्तसंचयाः॥ अन्न ॥११९॥

तः संप्रवर्त्तते यथा तद्वेदय भार्गव ॥ रमणीयानि यावंति यावदारंभिकाणि च ॥ सर्वमन्नात्प्रभवति वि
दितं कीर्तयामि ते ॥ सर्वं हि वेदय विप्र त्वं यदेतत्कीर्तितं मया ॥ प्रसादये त्वां विप्रर्षे किं ते सूर्यं निपात्य
वै ॥ इत्यानुशासने दानधर्मेषु छत्रोपानहोत्पत्तौ ॥ युधिष्ठिर ॥ एवं प्रयाचति तदा भास्करे मुनिसत्तमः ॥
जमदग्निर्महातेजाः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ भीष्म उ० ॥ स तथा याचमानस्य मुनिरग्निसमप्रभः
जमदग्निः शमं नैव जगाम कुरुनंदन ॥ ततः सूर्यो मधुरया वाचा तमिदमब्रवीत् ॥ कृतांजलिर्वि
प्ररूपी प्रणम्यैनं विशांपते ॥ चलं निमित्तं विप्रर्षे सदा सूर्यस्य गच्छतः ॥ कथं चलं वेत्स्यसि त्वं सदा
यांतं दिवाकरं ॥ जमदग्निः ॥ स्थिरं वापि चलं वापि जाने त्वां ज्ञानचक्षुषा ॥ अवश्यं विनयाधानं का
र्यमद्य मया तव ॥ मध्याह्ने वै निमेषार्द्धं तिष्ठसि त्वं दिवाकर ॥ तत्र वेत्स्यामि सूर्य न मेत्रास्ति विचारणा ॥ धर्मा ८
॥ सूर्य उ० ॥ असंशयं मां विप्रर्षे वेत्स्यसे धन्विनां वर ॥ अपकारिणं मां विद्धि भगवन् शरणागतं ॥
॥ भीष्म उ० ॥ ततः प्रहस्य भगवान् जमदग्निरुवाच तं ॥ न भीः सूर्य त्वया कार्या प्रणिपातगतो ह्यसि ॥ ब्राह्म
णेष्वार्जवं यच्च स्थैर्यं च धरणीतले ॥ सौम्यतां चैव सोमस्य गांभीर्यं वरुणस्य च ॥ दीप्तिमग्नेः प्रभां मेरोः
प्रतापं तपनस्य च ॥ एतान्यतिक्रमेद्यो वै स हन्याच्छरणागतं ॥ भवेत्स गुरुतल्पी च ब्रह्महा च स वै भ
वेत् ॥ सुरापानं स कुर्याच्च यो हन्याच्छरणागतं ॥ एतस्य त्वपनीतस्य समाधिं तात चिंतय ॥ यथा सु
खगमः पंथा भवेत्त्वद्रश्मिभाविनः ॥ भीष्म उ० ॥ एतावदुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः ॥ अथ सू
र्यो ददौ तस्मै छत्रोपानहमाशु वै ॥ सूर्य उ० ॥ महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणं ॥ प्रतिगृह्णीष्व पा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥११७॥

ढ्यां च ब्राह्मणार्थे च चर्मपादुके॥ अश्वमेधे तिचैवेह लोके संप्रचरिष्यति॥ पुण्यकेषु च सर्वेषु परमक्ष
य्यमेव च॥ भीष्म उ०॥ छत्रोपानहमेतत्तु सूर्येणैतत्प्रवर्तितं॥ पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भार
त॥ तस्मात्प्रयच्छ विप्रेषु छत्रोपानहमुत्तमं॥ धर्मस्तेसुमहान्भावी नमेत्रास्ति विचारणा॥ छत्रं हि भ
रतश्रेष्ठ यः प्रदद्याद्द्विजातये॥ शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते॥ स शक्रलोके वसति पूज्यमा
नो द्विजातिभिः॥ अप्सरोभिश्च सततं दैवैश्च भरतर्षभ॥ दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ॥
स्नातकाय महाबाहो संशितय द्विजातये॥ सोपि लोकान्वाप्नोति दैवतैरभिपूजितान्॥ गोलोके स
मुदा युक्तो वसति प्रेत्य भारत॥ एतत्ते भरतश्रेष्ठ मया कार्त्स्न्येन कीर्तितं॥ छत्रोपानहदानस्य फलं
भरतसत्तम॥ इत्यानुशासने दानधर्मे छत्रोपानहदानप्रशंसा॥ युधिष्ठिर॥ गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं
प्रब्रूहि भरतर्षभ॥ ऋद्धिमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव॥ भीष्म उ०॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि
पुरावृत्तं जनाधिप॥ वासुदेवस्य संवादं पृथिव्याश्चैव भारत॥ संस्तूय पृथिवीं देवीं वासुदेवः प्रतापवान्
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ मां त्वं यत्पृच्छसेद्य वै॥ वासुदेव उ०॥ गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वा मद्विधेन वा॥
किमवश्यं धरे कार्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत्॥ पृथिव्युः॥ ऋषयः पितरो देवा मनुष्याश्चैव माधव॥ इ
ज्याश्चैवार्चनीयाश्च यथा चैवं निबोध मे॥ सदा यज्ञेन देवास्तु सदातिथ्येन मानुषाः॥ छंदतश्च यथा
नित्यमर्हान्भुंजीत नित्यशः॥ तेन ह्यृषिगणाः प्रीता भवंति मधुसूदन॥ नित्यमग्निं परिचरेदभुक्त्वा बलि
कर्म च॥ कुर्यात्तथैव देवा वै प्रीयंते मधुसूदन॥ कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन च॥ पयोमूलफ
लैर्वापि पितॄणां प्रीतिमाहरन्॥ सिद्धान्नाद्वैश्वदेवं वै कुर्यादग्नौ यथाविधि॥ अग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्वं ॥११७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तर्पमनंतरं॥ प्रजानां पतये चैव पृथक् होमो विधीयते॥ तथैव चानुपूर्व्येण बलीकर्म प्रयो
जयेत्॥ दक्षिणस्यां यमायेति प्रतीच्यां वरुणाय च॥ सोमाय चाप्युदीच्यां वै वास्तुमध्ये प्रजाप
तेः॥ धन्वंतरेः प्रागुदीच्यां प्राच्यां शक्राय माधव॥ मनुष्येभ्य इति प्राहुर्बलिं द्वारि गृहस्य वै॥
मरुद्भ्यो दैवतेभ्यश्च बलिमंतर्गृहे हरेत्॥ तथैव विश्वेदेवेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत्॥ नि
शाचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिं नक्तं तथा हरेत्॥ एवं कृत्वा बलिं सम्यग्दद्याद्भिक्षां द्विजातये॥ अला
भे ब्राह्मणस्याग्नावग्रमुद्धृत्य निक्षिपेत्॥ यदा श्राद्धं पितृभ्यः पि दातुमिच्छेत मानवः॥ तदा पश्चात्प्रकु
र्वीत निवृत्ते श्राद्धकर्मणि॥ पितॄन्संतर्प्य विधिवद्बलिं कुर्याद्विधानतः॥ वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्म
णवाचनं॥ ततोन्नेन विशेषेण भोजयेदतिथीनपि॥ अर्चापूर्वं महाराज ततः प्रीणाति मानवान्॥ अनित्यं
हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते॥ आचार्यस्य पितुश्चैव सख्युराप्तस्य चातिथेः॥ इदमस्ति गृहे म
ह्यमिति नित्यं निवेदयेत्॥ ते यद्वदेयुस्तत्कुर्यादिति धर्मो विधीयते॥ गृहस्थः पुरुषः कृष्ण शिष्टाशी
च सदा भवेत्॥ राजर्त्विजं स्नातकं च गुरुं श्वशुरमेव च॥ अर्चयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरोषितान्॥ श्व
भ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि॥ वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते॥ एतांस्तु धर्मान्गार्हस्था
न्यः कुर्यादनसूयकः॥ स इहर्द्धिं वरां प्राप्य प्रेत्य नाके महीयते॥॥ भीष्म उ०॥ ॥ इति भूमेर्वचः श्रुत्वा वा
सुदेवः प्रतापवान्॥ तथा चकार सततं त्वमप्येवं समाचर॥ एतद्गृहस्थधर्मं तु चेष्टमानो जनाधिप॥ इह
लोके यशः प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि॥॥ इत्यानुशासने दानधर्मेषु बलिप्रधानविधिः॥॥ युधिष्ठिर उ०॥॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तो३ दो४

||दा०न०|| ||११८|| आलोकदानं नाम्नेतत्कीदृशं भरतर्षभ ॥ कथमेतत्समुत्पन्नं फलं वा तद्ब्रवीहि मे ॥॥ भीष्म उ० ॥॥
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ मनोः प्रजापतेर्वादं सुवर्णस्य च भारत ॥ तपस्वी कश्चिदभ
वत्सुवर्णो नाम भारत ॥ वर्णतो हेमवर्णः स सुवर्ण इति प्रथे ॥ कुलशीलगुणोपेतः स्वाध्याये च परं ग
तः ॥ बहून्सुवंशप्रभवान्समतीतः स्वकैर्गुणैः ॥ स कदाचिन्मनुं विप्रो ददर्शोपससर्प च ॥ कुशलप्रश्नमन्यो
न्यं तौ चोभौ तव्वक्रतुः ॥ ततस्तौ सत्यसंकल्पौ मेरौ कांचनपर्वते ॥ रमणीये शिलापृष्ठे सहितौ सन्यषी
दतां ॥ तत्र तौ कथयंतौ स्तां कथा नानाविधाश्रयाः ॥ ब्रह्मर्षिदेवदैत्यानां पुराणानां महात्मनां ॥ सुवर्णस्त्व
ब्रवीद्वाक्यं मनुं स्वायंभुवं प्रति ॥ हितार्थं सर्वभूतानां प्रश्नं मे वक्तुमर्हसि ॥ सुमनोभिर्यदिज्यंते देव
तानि प्रजेश्वर ॥ किमेतत्कथमुत्पन्नं फलयोगं च शंस मे ॥॥ मनुरुवाच ॥॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहा
सं पुरातनं ॥ शुक्रस्य च बलेश्चैव संवादं वै महात्मनोः ॥ बलेर्वैरोचनस्येह त्रैलोक्यमनुशासतः
समीपमाजगामाशु शुक्रो भृगुकुलोद्वहः ॥ तमर्घ्यादिभिरभ्यर्च्य भार्गवं सोसुराधिपः ॥ निषसादास
ने पश्चाद्विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ कथेयमभवत्तत्र तयोर्या परिकीर्तिता ॥ सुमनोधूपदीपानां संप्रदाने फ
लं प्रति ॥ ततः पप्रच्छ दैत्येंद्रः कविंद्रं प्रश्नमुत्तमं ॥॥ बलिरु० ॥॥ सुमनोधूपदीपानां किं फलं ब्रह्मवित्तम
प्रदानस्य द्विजश्रेष्ठ तद्भवान्वक्तुमर्हसि ॥॥ शुक्र उ० ॥॥ तपः पूर्वं समुत्पन्नं धर्मस्तस्मादनंतरं ॥ एतस्मिन्नं
तरे चैव वीरुध्योषध्यमेव च ॥ सोमस्यात्मा च बहुधा संभूतः पृथिवीतले ॥ अमृतं च विषं चैव येचान्ये तु ||११८||
ल्यजातयः ॥ अमृतं मनसः प्रीतिं सद्यः पुष्टिं ददाति च ॥ मनो ग्लपयते तीव्रं विषं गंधेन सर्वशः ॥ अमृतं मं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गलं विद्धि महद्विष ममंगलं ॥ औषध्यो ह्यमृतं सर्वा विषं तेजोग्निसंभवं ॥ मनो ह्लादयते यस्माच्छ्रियं
चापि दधाति च ॥ तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः ॥ देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः ॥
तस्य तुष्यंति वै देवास्तुष्टाः पुष्टिं ददत्यपि ॥ यं यमुद्दिश्य दीयेरन्देवं सुमनसः प्रभो ॥ मंगलार्थं स तेनाद्य प्री
तो भवति दैत्यय ॥ ज्ञेयास्तूग्राश्च सौम्याश्च तेजस्विन्यश्च ताः पृथक् ॥ औषध्यो बहुवीर्या हि बहुरूपास्त
थैव च ॥ यज्ञियानां च वृक्षाणामयज्ञिया न्निबोध मे ॥ आसुराणि च माल्यानि दैवतेभ्यो हितानि च ॥ रक्षसा
मुरगाणां च यक्षाणां च तथा प्रियाः ॥ मनुष्याणां पितॄणां च कांता यास्त्वनुपूर्वशः ॥ वन्या ग्राम्याश्च विहित
था क्लिष्टोत्पाः पर्वताश्रयाः ॥ अकंटकाः कंटकिनो गंधरूपरसान्विताः ॥ द्विविधो हि स्मृतो गंध इष्टोनिष्टश्च
पुष्पजः ॥ इष्टगंधानि देवानां पुष्पाणीति विभावय ॥ अकंटकानां वृक्षाणां श्वेतप्रायाश्च वर्णतः ॥ तेषां पु
ष्पाणि देवानामिष्टानि सततं प्रभो ॥ जलजानि च माल्यानि पद्मादीनि च यानि वै ॥ गंधर्वनागयक्षेभ्यस्तानि
दद्याद्विचक्षणः ॥ औषध्यो रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कंटकान्विताः ॥ शत्रूणामभिचारार्थमथर्वेषु निदर्शि
ताः ॥ तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालंभाः सकंटकाः ॥ रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत् ॥ मनो
हृदयनंदिन्यो विमर्दे मधुराश्च याः ॥ चारुरूपाः सुमनसो मानुषाणां स्मृता विभो ॥ न तु श्मशाने संभू
ता देवतायतनोद्भवाः ॥ सन्नयेत्तु पुष्टिसुक्तेषु विवाहेषु रहस्सु च ॥ गिरिसानुरुहाः सौम्या देवानामुपपाद
येत् ॥ प्रोक्षिताभ्युक्षिताः सौम्या यथायोगं यथास्मृति ॥ गंधेन देवास्तुष्यंति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः ॥
नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ॥ सद्यः प्रीणाति देवान्वै ते प्रीता भावयंत्युत ॥ संकल्पसि
द्धा मर्त्यानामीप्सितैश्च मनोरमैः ॥ प्रीताः प्रीणंति सततं मानिता मानयंति च ॥ अवज्ञातावधूताश्च नि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दहेत्स्वयमानेनरान्॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलं॥ धूपांश्च विविधान्साधून् साधूंश्च नि
बोध मे॥ निर्यासाः सारिणश्चैव कृत्रिमाश्चैव ते त्रयः॥ इष्टानिष्टो भवेद्गंधस्तन्मे विस्तरशः शृणु॥ नि
र्यासाः शल्लकीवर्ज्या दिवानां दयितास्तु ते॥ गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः॥ अगुरुः सारिणां
श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनां॥ दैत्यानां सल्लकीयश्च कांक्षितो यश्च तद्विधः॥ अथ सर्जरसादीनां गंधैः पार्थि
वदारवैः॥ फलितारससंयुक्तैः मनुष्याणां विधीयते॥ देवदानवभूतानां सद्यस्तुष्टिकरः स्मृतः॥ येन्ये वै
हारिकास्तत्र मानुषाणामिति स्मृताः॥ य एवोक्ताः सुमनसां प्रदाने गुणहेतवः॥ धूपेष्वपि परिज्ञेयास्त एव
प्रीतिवर्द्धनाः॥ दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमं॥ यथा येन यदा चैव प्रदेया यादृशाश्च ते॥ ज्यो
तिस्तेजः प्रकाशं वाप्यूर्ध्वगं चापि वर्ण्यते॥ प्रदानं तेजसां तस्मात्तेजो वर्द्धयते नृणां॥ अंधं तमस्तमिस्त्रं च दक्षिणा
यनमेव च॥ उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं प्रशस्यते॥ यस्मादूर्ध्वं गमेतत्तु तमसश्चैव भेषजं॥ तस्मादूर्ध्व
गते दाता भवेदत्रेति निश्चयः॥ देवास्तेजस्विनो यस्मात्प्रभावंतः प्रकाशकाः॥ तामसा राक्षसाश्चैव तस्मात्
दीपः प्रदीयते॥ आलोकदानाच्चक्षुष्मान्प्रभायुक्तो भवेन्नरः॥ तान्दत्त्वा नोपहिंसेत न हरेन्नोपनाशयेत्॥ दीपह
र्ता भवेदंधस्तमोगतिरसुप्रभः॥ दीपप्रदः स्वर्गलोके दीपमालेव राजते॥ हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौ
षधीरसैः॥ वसामेदोस्थिनिर्यासैर्न कार्यः पुष्टिमिच्छता॥ गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने चतुष्पथे॥ दीपदाता
भवेन्नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः॥ कुलोद्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशत्वं च गच्छति॥ ज्योतिषां चैव सालोक्यं दीपदा
ता नरः सदा॥ बलिकर्मसु वक्ष्यामि गुणान्कर्मफलोदयान्॥ देवयक्षोरगनृणां भूतानामथ रक्षसां॥ येषां नाग्र
भुजो विप्रा देवतातिथिबालकाः॥ राक्षसानेव तान्विद्धि निर्विशंकानमंगलान्॥ तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रति
पूजितं॥ शिरसा प्रयतश्चापि हरेद्बलिमतंद्रितः॥ गृह्णंति देवता नित्यमाशंसंति सदा गृहान्॥ बाह्याश्चागंत ॥११९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वोयेन्ये यक्षराक्षसपन्नगाः॥ इतो दत्तेन जीवंति देवताः पितरस्तथा॥ ते प्रीताः प्रीणयंत्येनमायुषा यशसा
धनैः॥ बलयः सहपुष्पैस्तु देवानामुपहारयेत्॥ दधि दुग्धमयाः पुण्याः सुगंधाः प्रियदर्शनाः॥ कार्या
रुधिरमांसाढ्या बलयो यक्षराक्षसां॥ सुरासवपुरस्कारा लाजोल्लेपनभूषिताः॥ नागानां दयिता नित्यं प
द्मोत्पलविमिश्रिताः॥ तिलान्गुडसुसंपन्नान्भूतानामुपहारयेत्॥ अग्रदाताग्रभोगी स्याद्बलवर्णसमन्वि
तः॥ तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितं॥ ज्वलंत्यहरहो वेश्मे याश्चास्य गृहदेवताः॥ ताः पूज्या भूति
कामेन प्रसृताग्रप्रदायिना॥ इत्येतदसुरेंद्राय काव्यः प्रोवाच भार्गवः॥ सुवर्णाय मनुः प्राह सुवर्णो नार
दाय च॥ नारदोपि मयि प्राह गुणानेतान्महाद्युते॥ त्वमप्येतद्विदित्वेह सर्वमाचर पुत्रक॥ ॥ इति दानधर्मे
सुवर्णमनुसंवादः॥ ॥ युधिष्ठिर॥ श्रुतं मे भरतश्रेष्ठ पुष्पधूपप्रदायिनां॥ फलं बलिविधाने च तद्भूयो वक्तु
मर्हसि॥ धूपप्रदानस्य फलं प्रदीपस्य तथैव च॥ बलयश्च किमर्थं वै क्षिप्यंते गृहमेधिभिः॥ ॥ भीष्म उ॰॥
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ नहुषस्य च संवादमगस्त्यस्य भृगोस्तथा॥ नहुषो हि महाराज
राजर्षिः महातपाः॥ देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनेह कर्मणा॥ तत्रापि प्रयतो राजन्नहुषस्त्रिदिवं वसन्॥ मा
नुषीश्चैव दिव्याश्च कुर्वाणो विविधाः क्रियाः॥ मानुष्यस्तत्र सर्वाः स्म क्रियास्तस्य महात्मनः॥ प्रवृत्तास्त्रि
दिवे राजन्दिव्याश्चैव सनातनाः॥ अग्निकार्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा॥ बलयश्चान्नलाजाभिर्धू
पनं दीपकर्म च॥ सर्वं तस्य गृहे राज्ञः प्रावर्तत महात्मनः॥ जपयज्ञान्मनोयज्ञांस्त्रिदिवेपि चकार सः॥
देवानभ्यर्चयच्चापि विधिवत्स सुरेश्वरः॥ सर्वानेव यथान्यायं यथापूर्वमरिंदम॥ अथेंद्रोहमिति ज्ञात्वा
अहंकारं समाविशत्॥ सर्वाश्चैव क्रियास्तस्य पर्यहीयंत भूपते॥ स ऋषीन्वाहयामास वरदानमदान्वितः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिहीनक्रियाश्चैव दुर्बलत्वमुपेयिवान् ॥ तस्य वाहयतः कालो मुनिमुख्यांस्तपोधनान् ॥ अहंकाराभिभू-
तस्य सुमहानभ्यवर्तत ॥ अथ पर्यायशः सर्वान्वाहनायोपचक्रमे ॥ पर्यायश्चाप्यगस्त्यस्य समपद्यत भारत
अथागत्य महातेजा भृगुर्ब्रह्मविदां वरः ॥ अगस्त्यमाश्रमस्थं वै समुपेत्येदमब्रवीत् ॥ एवं वयमसत्कारं
देवेंद्रस्यास्य दुर्मतेः ॥ नहुषस्य किमर्थं वै मर्षयाम महामुने ॥ अगस्त्य उ० ॥ कथमेष मया शक्यः शा-
प्तुं यस्य महामुने ॥ वरदेन वरो दत्तो भवतो विदितश्च सः ॥ यो मे दृष्टिपथं गच्छेत्स मे वश्यो भवेदिति ॥ इत्येतेन
वरं देवो याचितो गच्छता दिवं ॥ एवं न दग्धः स मया भवता च न संशयः ॥ अन्येनाप्यृषिमुख्येन न दग्धो न च
पातितः ॥ अमृतं चैव पानाय दत्तमस्मै पुरा विभो ॥ महात्मना तदर्थं च नास्माभिर्विनिपात्यते ॥ प्रायच्छत वरं देवः प्र-
जानां दुःखकारकं ॥ द्विजेषु धर्मयुक्तानि स करोति नराधमः ॥ तत्र यत्प्राप्तकालं नस्तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ भवांश्चापि
यथा ब्रूयात्तत्कर्तास्मि न संशयः ॥ भृगुरुवाच ॥ पितामहनियोगेन भवंतमहमागताः ॥ प्रतिकर्तुं बलवति नहु-
षे दैवमोहिते ॥ अद्य हि त्वां सुदुर्बुद्धी रथे योक्ष्यति देवराट् ॥ अद्यैनमहमुद्वृत्तं करिष्येऽनिंद्रमोजसा ॥ अद्येंद्रं
स्थापयिष्यामि पश्यतस्ते शतक्रतुं ॥ संचाल्य पापकर्माणमैंद्रात्स्थानात्स दुर्मतिं ॥ अद्य चासौ कुदेवेंद्रस्त्वां
पदा धर्षयिष्यति ॥ दैवोपहतचित्तत्वादात्मनाशाय मंदधीः ॥ व्युत्क्रांतधर्मं तमहं धर्षणामर्षितो भृशं ॥ अहि-
र्भवस्वेति रुषा शप्स्ये पापं द्विजद्रुहं ॥ तत एनं सुदुर्बुद्धिं धिक्शब्दाभिहतत्विषं ॥ धरण्यां पातयिष्यामि पश्यतस्ते
महामुने ॥ नहुषं पापकर्माणमैश्वर्यबलमोहितं ॥ यथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्तास्म्यहं मुने ॥ एवमुक्तस्तु भृ-
गुणा मैत्रावरुणिरव्ययः ॥ अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव विगतज्वरः ॥ इति दानधर्मे अगस्त्यभृगुसंवादे ॥ ११
॥ युधिष्ठिर उ० ॥ कथं वै स विपन्नश्च कथं वै पातितो भुवि ॥ कथं चानिंद्रतां प्राप्तस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ भीष्म ॥
एवं तयोः संवदतोः क्रियास्तस्य महात्मनः ॥ सर्वा एव प्रवर्तंते या दिव्या याश्च मानुषीः ॥ तथैव दीपदाता ॥ १२० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निसर्वोपकारणे निवै॥ बलिकर्म च यच्चान्यदुत्सवाश्च पृथग्विधाः॥ सर्वे तस्य समुत्पन्ना देवेंद्रस्य
महात्मनः देवलोके नृलोके च सदा चाराबुधाः स्मृताः॥ ते चेंद्रं वंतिराजेंद्र अर्घ्यं ते गृह मेधिनः॥ धू
पप्रदाने दीपेश्च नमस्कारैस्तथैव च॥ यथा सिद्धस्य चान्नस्य गृह्यायान्नं प्रदीयते॥ बलयश्च गृहो
द्देशे अतः प्रीयंति देवताः यथा च गृहिणस्तोषो भवेद्वै बलिकर्मणि॥ तथा शतगुणा प्रीतिर्देवतानां
प्रजायते॥ एवं धूपप्रदानं च दीपमानं च साधवः॥ प्रयच्छंति नमस्कारैर्युक्तमात्मगुणावहं॥ स्नाते नाद्भि
च यत्कर्म क्रियते वै विपश्चिता॥ नमस्कारप्रयुक्तेन तेन प्रीयंति देवताः॥ पितरश्च महाभागा ऋषयश्च
तपोधनाः॥ गृह्याश्च देवताः सर्वाः प्रीयंते विधिनार्चिताः॥ इत्येतां बुद्धिमास्थाय नहुषः स नरेश्वरः॥ सु
रेंद्रत्वं महत्प्राप्य कृतवाने तदद्भुतं॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य भाग्यक्षय उपस्थिते॥ सर्वमेतदवज्ञाय कृत
वानिदमीदृशं॥ ततः स परिहीणो भूत्सुरेंद्रो बलिकर्मतः॥ धूपदीपोदकं विधिं न यथावच्चकार ह॥
ततोस्य यज्ञविषयो रक्षोभिः परिवर्ध्यते॥ अथागस्त्यमृषिश्रेष्ठं वाहनायाजुहाव ह॥ द्रुतं सरस्वतीकू
लात्स्मयन्निव महाबलः॥ ततो भृगुर्महातेजा मैत्रावरुणिमब्रवीत्॥ निमीलय स्व नयने जटां यावद्वि
शामि ते॥ स्थाणुभूतस्य तस्याथ जटाः आविश दच्युतः॥ भृगुः स सुमहातेजाः पातनाय नृपस्य वै
ततः स देवराट् प्राप्तस्तमृषिं वाहनाय वै॥ ततो गस्त्यः सुरपतिं वाक्यमाह विशांपते॥ योजयस्वेंद्र मां क्षि
प्रं कं च देशं वहामि ते॥ यत्र वक्ष्यसि तत्र त्वां नयिष्यामि सुराधिप॥ इत्युक्तो नहुषस्तेन योजयामास तं
मुनिं॥ भृगुस्तस्य जटां तस्थो बभूव हृषितो भृशं॥ न चापि दर्शनं तस्य चकार स भृगुस्तदा॥ वरदानप्र

॥१४१॥
॥२५०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्त्र२

मोक्षणं नहुषस्य महात्मनः ॥ नहुषोपतदागस्त्यो युक्तोपि नहुषेण वै ॥ तं तु राजा प्रतोदेन चोदया
मास भारत ॥ नहुषोपस्य धर्मात्मा ततः पादेन देवराट् ॥ अगस्त्यस्य तदा क्रुद्धो वामेनाभ्यहनच्छिरः ॥ त
स्मिंश्छिरस्यभिहते स जटांतर्गतो भृगुः ॥ शशाप बलवत्क्रुद्धो नहुषं पापचेतसं ॥ यस्मात्पदाहनः
क्रोधाच्छिरसीमं महामुनिं ॥ तस्मादाशु महीं गच्छ सर्पो भूत्वा सुदुर्मते ॥ इत्युक्तः स तदा तेन सर्पो भूत्वा प
पात ह ॥ अदृष्टेनाथ भृगुणा भूतले भरतर्षभ ॥ भृगुं हि यदि सोद्रक्ष्यन्नहुषः पृथिवीपते ॥ न च शक्तो
भविष्यद्वै पातने तस्य तेजसा ॥ स तु तैस्तैः प्रदानैश्च तपोभिर्नियमैस्तथा ॥ पतितोपि महाराज भू
तले स्मृतिमानभूत् ॥ प्रसादयामास भृगुं शापांतो मे भवेदिति ॥ ततोगस्त्यः कृपाविष्टः प्रसादयत तं
भृगुं ॥ शापांतार्थं महाराज स च प्रादात्कृपान्वितः ॥ ॥ भृगुरुवाच ॥ ॥ राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति कुलो
द्वहः ॥ स त्वां मोक्षयिता शापादित्युक्त्वांतरधीयत ॥ अगस्त्योपि महातेजाः कृत्वा कार्यं शतक्रतोः ॥ स्वमाश्रमपदं प्रा
प्राया पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ नहुषोपि त्वया राजंस्तस्माच्छापात्समुद्धृतः ॥ जगाम ब्रह्मभवनं पश्यतस्ते जना
नाधिप ॥ तदा स पातयित्वा तं नहुषं भूतले भृगुः ॥ जगाम ब्रह्मभवनं ब्रह्मणे च न्यवेदयत् ॥ ततः शक्रं
समानाय्य देवानाह पितामहः ॥ वरदानान्मम सुरा नहुषो राज्यमाप्तवान् ॥ स चागस्त्येन क्रुद्धेन भ्रं
शितो भूतलं गतः ॥ न च शक्यं विना राज्ञा सुरा वर्तयितुं क्वचित् ॥ तस्मादयं पुनः शक्रो देवराज्येभिषि
च्यतां ॥ एवं संभाषमाणं तु देवाः पार्थ पितामहं ॥ एवमस्त्विति संहृष्टाः प्रत्यूचुस्ते नराधिप ॥ सोभिषि
क्तो भगवता देवराज्येन वासवः ॥ ब्रह्मणा राजशार्दूल यथापूर्वं व्यरोचत ॥ एवमेतत्पुरा वृत्तं नहुषस्य
व्यतिक्रमात् ॥ स च तैरेव संसिद्धो नहुषः कर्मभिः पुनः ॥ तस्माद्दीपाः प्रदातव्याः सायं वै गृहमेधिभिः ॥ ॥१२१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिव्यं चक्षुरवाप्नोति प्रेत्य दीपस्य दायकाः॥ पूर्णचंद्रप्रतीकाशा दीपदाश्च भवंत्युत॥ यावदक्षिनिमे
षा ज्वलंते तावतीः समाः॥ रूपवान्बलवांश्चापि नरो भवति दीपदः॥॥ इति दानधर्मेषु [illegible] संवादे॥
॥॥ युधिष्ठिर उ०॥॥ ब्राह्मणस्वानि ये मंदा हरंति भरतर्षभ॥ नृशंसकारिणो मूढाः क्व ते गच्छंति मानवाः॥
॥॥ भीष्म उ०॥॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ चंडालस्य च संवादं क्षत्रबंधोश्च भारत॥ रा
जन्य उ०॥ वृद्धरूपोसि चांडाल बालवच्च विचेष्टसे॥ श्वखराणां रजःसेवी कस्मादुद्विजसे गवां॥ सा
धुभिर्गर्हितं कर्म चांडालस्य विधीयते॥ कस्माद्गोरजसा ध्वस्तमपां कुंडे निषिंचसि॥॥ चंडाल उ०॥॥
ब्राह्मणस्य गवां राजन्ह्रियतीनां रजः पुरा॥ सोममुद्ध्वंसयामास तं सोमं ये पिबन्द्विजाः॥ दीक्षित
श्च स राजापि क्षिप्रं नरकमाविशत्॥ सह तैर्याजकैः सर्वैर्ब्रह्मस्वमुपजीव्य तत्॥ ये पि तत्रापिबन्क्षी
रं घृतं दधि च मानवाः॥ ब्राह्मणाः सह राजन्याः सर्वे नरकमाविशत्॥ जघ्नुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा
पौत्रान्विधुन्वतीः॥ पशूनवेक्षमाणाश्च साधुवृत्तेन दंपती॥ अहं तत्रावसं राजन्ब्रह्मचारी जि
तेंद्रियः॥ तासां मे रजसा ध्वस्तं भैक्षमासीन्नराधिप॥ चंडालो हं ततो राजन्भुक्त्वा तदभवं नृप॥ ब्रह्म
स्वहारी च नृपः सोप्रतिष्ठां गतिं ययौ॥ तस्माद्धरेन्न विप्रस्वं कदाचिदपि किंचन॥ ब्रह्मस्वरजसा ध्वस्तं
भुक्त्वा मां पश्य यादृशं॥ तस्मात्सोमोप्यविक्रेयः पुरुषेण विपश्चिता॥ विक्रयं त्विह सोमस्य गर्हयंति मनी
षिणः॥ ये चैनं क्रीणते तात ये च विक्रीणते जनाः॥ ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यांति सर्वशः॥ सोमं तु रजसा ध्वस्तं
विक्रीयाद्विधिपूर्वकं॥ श्रोत्रियो वार्धुषी भूत्वा न चिरं स विनश्यति॥ नरकं त्रिंशतं प्राप्य स विष्टामुपजीवति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान ॥
॥ १२२ ॥
ब्रह्मचर्यमभिमानं च सखिदारेष्वविप्लवं॥ तुलया धारयन्धर्ममभिमान्यति रोच्यते॥ एवानं वै पापिनं प
श्य विवर्णं हरिणं कृशं॥ अभिमानेन भूतानामिमां गतिमुपागतं॥ अहं वै विपुले जातः कुले धनस
मन्विते॥ अन्यस्मिं जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः॥ अभवं तत्र जानानो ह्यवलिप्तो मदात्तदा॥
संरब्धो ह्येव भूतानां पृष्ठमांसमभक्षयां॥ सोहं तेन च वृत्तेन भोजनेन च तेन वै॥ इमामवस्थां संप्राप्तः
पश्य कालस्य पर्ययं॥ आदीप्तमिव चैलान्तं भ्रमरैरिव चार्दितं॥ धावमानं सुसंरब्धं पश्य मां रजसान्वि
तं॥ स्वाध्यायैस्तु महत्पापं तरंति गृहमेधिनः॥ दानैः पृथग्विधैश्चापि यथा प्राहुर्मनीषिणः॥ तथा पापकृ
तं विप्र माश्रमस्थं महीपते॥ सर्वसंगविनिर्मुक्तं छंदांस्युत्तारयंत्युत॥ अहं हि पापयोन्यां वै प्रसूतः क्ष
त्रियर्षभ॥ निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येयमित्युत॥ जातिस्मरत्वं च मम केनचित्पूर्वकर्मणा॥ शुभेन
येन मोक्षं वै प्राप्तुमिच्छाम्यहं नृप॥ त्वामिमं संप्रपन्नाय संशयं ब्रूहि पृच्छते॥ चंडालतां कथमहं मुच्येयमि
ति सत्तम॥ ॥राजन्य उ०॥ चंडाल प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्स्यसि॥ ब्राह्मणार्थे सृजन्प्राणान्गतिमिष्टाम
वाप्स्यसि॥ दत्वा शरीरं क्रव्याद्भ्यो रणाग्नौ द्विजहेतुकं॥ हुत्वा प्राणान्प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमर्हति॥ भी
ष्म उ०॥ इत्युक्तः स तदा तेन ब्रह्मस्वार्थे परंतप॥ हुत्वा रणमुखे प्राणान्गतिमिष्टामवाप ह॥ तस्माद्रक्ष्यं त्वया
पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्षभ॥ यदीच्छसि महाबाहो शाश्वतीं गतिमात्मनः॥ ॥ दानधर्मेषु राजन्यचंडालसंवादः॥
॥युधिष्ठिर उ०॥ एकलोकः सुकृतिनः सर्वे लोकाः पितामह॥ उत तत्रापि भिन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह
॥भीष्म उ०॥ कर्मभिः पार्थ नानात्वं लोकानां यांति मानवाः॥ पुण्यान्पुण्यकृतो यांति पापान्पापकृ
तो जनाः॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ गौतमस्य मुनेस्तात संवादं वासवस्य च॥ ब्रा ॥ १२२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्मणो गोतमः कश्चिन्मृदुर्दांतो जितेंद्रियः॥ महावने हस्तिशिशुं परिघूनममातृकं॥ तं दृष्ट्वा
जीवयामास सानुक्रोशो धृतव्रतः॥ स तु दीर्घेन कालेन बभूवातिबलो महान्॥ तं प्रभिन्नं महाना
गं प्रस्रुतं पर्वतोपमं॥ धृतराष्ट्रस्य रूपेण शक्रो जग्राह हस्तिनं॥ ह्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा गोतमः संशितव्रतः
अभ्यभाषत राजानं धृतराष्ट्रं महातपाः॥ मा मे हार्षीर्हस्तिनं पुत्रमेनं दुःखात्पुष्टं धृतराष्ट्र कृतघ्न॥ मैत्रं सतां
साप्तपदं वदंति मित्रद्रोहो नैव राजन्स्पृशेत्त्वां॥ इध्मोदकप्रदातारं शून्यपालं ममाश्रमे॥ विनीतमाचार्यकु
ले सुयुक्तं गुरुकर्मणि॥ शिष्टं दांतं कृतज्ञं च प्रियं च सततं मम॥ न मे विक्रोशतो राजन्हर्तुमर्हसि कुं
जरं॥॥ धृतराष्ट्र उ०॥॥ गवां सहस्रं भवते ददानि दासीशतं निष्कशतानि पंच॥ अन्यच्च वित्तं विविधं महर्षे
किं ब्राह्मणस्येह गजेन कृत्यं॥॥ गोतम उ०॥॥ त्वामेव गावो हि भवंतु राजन्दास्यः स निष्का विविधं च रत्नं॥ अन्य
च्च वित्तं विविधं नरेंद्र किं ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यं॥॥ धृतराष्ट्र उ०॥॥ ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं रा
जन्यानां नागकुलानि विप्र॥ स्वं वाहनं नयतो नास्त्यधर्मो नागश्रेष्ठं गोतमास्मान्निवर्त॥॥ गोतम उ०॥॥
यत्र प्रेतो नंदति पुण्यकर्मा यत्र प्रेतः शोचते पापकर्मा॥ वैवस्वतस्य सदने महात्मंस्तत्राहं त्वां हस्तिनं
यातयिष्ये॥॥ धृतराष्ट्र उ०॥॥ ये निष्क्रिया नास्तिकाश्रद्दधानाः पापात्मान इंद्रियार्थे निविष्टाः॥ यमस्य ते या
तनां प्राप्नुवंति परं गंता धृतराष्ट्रो न तत्र॥॥ गोतम उ०॥॥ वैवस्वती संयमनी जनानां यत्रानृतं नोच्यते यत्र
सत्यं॥ यत्राबला बलिनं यातयंति तत्राहं त्वां हस्तिनं यातयिष्ये॥॥ धृतराष्ट्र उ०॥॥ ज्येष्ठां स्वसारं पितरं मा
तरं च यथा शत्रुं मदमत्ताश्चरंति॥ तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गंता धृतराष्ट्रो न तत्र॥॥ गोतम उ०॥॥
मंदाकिनी वैश्रवणस्य राज्ञो महाभागा भोगिजनप्रवेश्या॥ गंधर्वयक्षैरप्सरोभिश्च जुष्टा तत्राहं ह
स्तिनं यातयिष्ये॥॥ धृतराष्ट्र उ०॥॥ अतिथिव्रताः सुव्रता ये जना वै प्रतिश्रयं ददति ब्राह्मणेभ्यः॥ शिष्टाशिनः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संविभज्याश्रितांश्च मंदाकिनीतेपि विभूषयंति॥ गौतम उ०॥ मेरोरग्रे यद्वनं भाति रम्यं सुपुष्पि
तं किंनरीगीतजुष्टं॥ सुदर्शना यत्र जंबूर्विशाला तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये॥ धृतराष्ट्र उ०॥ ये ब्रा
ह्मणा मृदवः सत्यशीला बहुश्रुताः सर्वभूताभिरामाः॥ ये धीयंते सेतिहासं पुराणं मध्वाहुत्या जुह्व
ति वै द्विजेभ्यः॥ तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गंता धृतराष्ट्रो न तत्र॥ यद्विद्यते विदितं स्थानमस्ति तद्ब्रू
हि त्वं त्वरितो ह्येष यामि॥ गौतम उ०॥ सुपुष्पितं किंनरराजजुष्टं प्रियं वनं नंदनं नारदस्य॥ गंधर्वाणा
मप्सरसां च यत्र सद्म तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये॥ धृतराष्ट्र उ०॥ ये नृत्यगीते कुशला जना सदाह्ययाच
मानाः सहिताश्चरंति॥ तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गंता धृतराष्ट्रो न तत्र॥ गौतम उ०॥ यत्रोत्तराः कु
रवो भांति रम्या देवैः सार्द्धं मोदमाना नरेंद्र॥ यत्राग्नियोनाश्च वसंति लोका अब्योनयः पर्वतयोन
यश्च॥ यत्र शक्रो वर्षति सर्वकामान्यत्र स्त्रियः कामचारा भवंति॥ यत्र चेर्ष्या नास्ति नारीनरा
णां तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये॥ धृतराष्ट्र उ०॥ ये सर्वभूतेषु निवृत्तकामा अमांसादा न्य
स्तदंडाश्चरंति॥ न हिंसंति स्थावरं जंगमं च भूतानां ये सर्वभूतात्मभूताः॥ निराशिषो नि
र्ममा वीतरागा लाभालाभे तुल्यनिंदाप्रशंसाः॥ तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गंता धृ
तराष्ट्रो न तत्र॥ गौतम उ०॥ ततः परे भांति लोकाः सनातनाः सुपुण्यगंधा विरजा वीतशोकाः
सोमस्य राज्ञः सदने महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये॥ धृतराष्ट्र उ०॥ ये दानशीला
न प्रतिगृह्णते सदा न चाप्यर्थानाददते परेभ्यः॥ येषामदेयमर्हते नास्ति किंचित्सर्वातिथ्याः
सुप्रसादा जनाश्च॥ ये क्षंतारो नाभिजल्पंति चान्यान्सत्रीभूताः सततं पुण्यशीलाः॥ ॥१२३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तः॥ दीर्घकालं हिमवति गंगायामाचरेच्च यः॥ मूर्द्धाधारां महादेवः शिरसा या मधा
रयत॥ न तेनाप्यहमागछं फलेनेह पितामहः॥ शम्याक्षेपे रयजं यच्चदेवानु शतैः॥
क्रतूनाम मुकुंदस्याप्यपि नतत्॥ त्रयोदशद्वादशाहांश्च देवसत्रोंऽशीकान्तश्चतेषां फलेन॥ अष्टौ सहस्राणि
ककुद्मिनामहं शुक्लर्षभाणामददं द्विजेभ्यः॥ एकैकं वै कांचनं शृंगमेभ्यः पत्नीश्चैषामददं निष्ककंठीः॥ हिर
ण्यरत्ननिचयानददं रत्नपर्वतान्॥ धनधान्यैः समृद्धाश्च ग्रामाश्चान्ये सहस्रशः॥ शतंशतानां गृष्टीनाम
ददं चाप्यलंकृतः॥ इष्ट्वानेकैर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो न तेन च॥ एकादशाहैरयजं सदक्षिणैर्द्विर्द्वादशाहै
रश्वमेधैश्च देव॥ गवामयनैः षोडशभिश्च ब्रह्मन्स्तेषां फलेनेह न चागतोस्मि॥ निष्कैककंठमददं योज
नायतद्विस्तीर्णं कांचनं पादपानां॥ वनं कृतानां वर्णविभूषितानां न चैव तेषामागतोहं फलेन॥ तुरायण
णं हि व्रतमप्रध्यष्यमक्रोधनो करवं त्रिंशतो दिनान्॥ शतं गवामष्टशतानि चैव दिने दिने त्वददं ब्रा
ह्मणेभ्यः॥ पयस्विनीनामथ रोहिणीनां तथैव चाप्यानडुहो लोकनाथ॥ प्रादां नित्यं ब्राह्मणेभ्यः सुरे
शनेहागतस्तेन फलेन चाहं॥ शम्याक्षेपेण पृथिवीं त्रिधा पर्यचरं नृ यजन्॥ त्रिंशदग्निमहं ब्रह्मन्न
यजं यच्च नित्यदा॥ अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च सप्तभिः॥ दशभिर्विश्वजिद्भिश्च शतैरष्टादशो
त्तरैः॥ न चैव तेषां देवेश फलेनाहमिहागमं॥ शरय्वां बाहुदायां च गंगायामथ नैमिषे॥ गवां शतानाम
युतमददं न च तेन वै॥ इंद्रेण गुह्यं निहितं वै गुहायां यद्भार्गवस्तपसेहाभ्यविंदत्॥ जाज्वल्यमानमुशनस्ते
जसेवतत्साधयामासमहं वरेण्यं॥ ततो मे ब्राह्मणाः तुष्टास्तस्मिन्कर्मणि साधिते॥ पूजितो ब्राह्मणैर्नित्यं

वचनेनेह मागतः ॥ [illegible] तिप्र
नो ॥ प्रीतेनोक्तः स हृष्टेन ब्राह्मणेन महाप्रभो ॥ इमं लोकमनुप्राप्तो माभूत्तत्र विचारणा ॥ कामं यथाव
द्विहितं विधात्रा पृष्टेन वाच्यं तु मया यथावत् ॥ तपो हि नान्यच्चानशनान्मतं मे नमोस्तु ते देववर प्रसीद ॥
॥॥ भीष्म उ० ॥॥ इत्युक्तवंतं ब्रह्मा तु राजानं से भगीरथं ॥ पूजयामास पूजार्हं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ तस्मा
दनशनैर्युक्तो विप्रान्पूजय नित्यदा ॥ विप्राणां वचनात्सर्वं परत्रेह च सिध्यति ॥ वासोभिरन्नैर्गोभिश्च
शुभैर्नैवेशिकैरपि ॥ शुभैः सुरगणैश्चापि तोष्या एव द्विजातयः ॥ एतदेव परं गुह्यमलोभेन समाचर ॥
॥॥ इति दानधर्मे ब्रह्मभगीरथसंवादः ॥॥ युधिष्ठिर उ० ॥॥ शतायुरुक्तः पुरुषः शतवीर्यश्च जाय
ते ॥ कस्मान्म्रियंते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ आयुष्मान्केन भवति अल्पायुर्वापि मानवः ॥ केन वा लभते
कीर्तिं केन वा लभते श्रियं ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैस्तथौषधैः ॥ कर्मणा यदि वाचारात्तन्मे ब्रूहि पि
तामह ॥ ॥ भीष्म उ० ॥॥ अत्र तेहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ॥ अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्वापि मानवः
येन वा लभते कीर्तिं येन वा लभते श्रियं ॥ यथा स वर्तयन्पुरुषः श्रेयसा संप्रयुज्यते ॥ आचाराल्लभते ह्यायु
राचाराल्लभते श्रियं ॥ आचारात्कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥ दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विंदते महत्
त्रसंति यस्माद्भूतानि तथा परिभवंति च ॥ तस्मात्कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ अपि पापशरीरस्य
आचारो हंत्यलक्षणं ॥ भूतिकर्मा कुर्वाणं तं जनाः कुर्वते प्रियं ॥ येनास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिलं
घिनः ॥ अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवंति गतायुषः ॥ विशीला भिन्नमर्यादा नित्यं संकीर्णमैथुनाः ॥ अल्पा
युषो भवंतीह नरा निरयगामिनः ॥ सर्वलक्षणहीनोपि सदाचारवान्नरः ॥ श्रद्दधानोनसूयुश्च शतं
वर्षाणि जीवति ॥ [illegible] अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः ॥ अनसूयुरजिह्मश्च श ॥१२६॥

स३

तं वर्षाणि जीवति ॥ लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ॥ नित्योच्छिष्टः शंकसुको नेहायुर्विंदते
महत् ॥ स विनाशं प्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिंतयेत् ॥ उत्था
याचम्य तिष्ठेत पूर्वां संध्यां कृतांजलिः ॥ एवमेवोत्तरां संध्यां समासीत वाग्यतः ॥ नेक्षेतादित्यमु
द्यंतं नास्तं यांतं कदाचन ॥ नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतं ॥ ऋषयो नित्यसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवा
प्नुवन् ॥ तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वां पश्चिमां चैव वाग्यतः ॥ येन पूर्वामुपासंति द्विजाः संध्यां न पश्चिमां ॥ सर्वा
स्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥ परदारा न गंतव्याः सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ॥ न हीदृशमनायु
ष्यं लोके किंचन विद्यते ॥ यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनं ॥ यावंतो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु नि
र्मिताः ॥ तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्युपासते ॥ प्रसाधनं च केशानामंजनं दंतधावनं ॥ पूर्वाह्ण एव का
र्याणि देवतानां च पूजनं ॥ पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत्कदाचन ॥ नातिकल्पं नातिसायं न च मध्ये दिने
स्थिते ॥ नाज्ञातैः सह गच्छेत नैको न वृषलैः सह ॥ पंथा देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च ॥ वृद्धाय
भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥ प्रदक्षिणं च कुर्वीत परिज्ञातान्वनस्पतीन् ॥ चतुष्पथान्प्रकुर्वीत स
र्वानेव प्रदक्षिणान् ॥ मध्यं दिने निशाकाले अर्धरात्रे च सर्वदा ॥ चतुःपथं न सेवेत उभे संध्ये तथैव च ॥
उपानहौ च वस्त्रं च धृतमन्यैर्न धारयेत् ॥ ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्पादं पादेन नाक्रमेत् ॥ अमावास्यां
पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां च सर्वशः ॥ अष्टम्यां पर्वकाले च ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ वृथा मांसं न खादेत
पृष्ठमांसं तथैव च ॥ आक्रोशं परिवादं च पैशुन्यं च विवर्जयेत् ॥ नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी न हीनतस्तं
मुपाददीत ॥ ययास्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पापलोक्यां ॥ वाक्सायका वदनान्निष्पतंति येरा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१२७॥

हतः शोचति राज्यहानिं॥ परस्य वा मर्मसु ये पतंति तान्यंडितो नावसृजेत्परेषु॥ रोहते सायकैर्वि
द्धं वनं परशुना हतं॥ वाचा दुरुक्तया वीद्धं न संरोहति वाक्क्षतं॥ कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरंति श
रीरतः॥ वाक्छल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः॥ हीनांगानतिरिक्तांगान्विद्याहीनान्विग
र्हितान्॥ रूपद्रविणहीनांश्च सत्वहीनांश्च नाक्षिपेत्॥ नास्तिक्यं वेदनिंदां च देवतानां च कुत्सनं॥ द्वे
षस्तंभाभिमानं च तैक्ष्ण्यं च परिवर्जयेत्॥ परस्य दंडं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैनं निपातयेत्॥ अन्यत्र पुत्राच्छि
ष्याच्च शिक्षार्थं ताडनं स्मृतं॥ न ब्राह्मणान्परिवदेन्नक्षत्राणि न निर्दिशेत्॥ तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तथा
स्यायुर्न हीयते॥ कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः॥ पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वाध्याये भोजने तथा
त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन्॥ अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते॥ संयावं कृश
रं मांसं शष्कुलीं पायसं तथा॥ आत्मार्थं न प्रकर्तव्यं देवार्थं तु प्रकल्पयेत्॥ नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां
दद्याच्च नित्यदा॥ वाग्यतो दंतकाष्ठं च नित्यमेव समाचरेत्॥ न चाभ्युदिते शायी स्यात्प्रायश्चित्ती तथा
भवेत्॥ मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवादयेत्॥ आचार्यमथवाप्यन्यं तथायुर्विंदते महत्॥ वर्ज
येद्दंतकाष्ठानि वर्ज्यानि नित्यशः॥ भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि विवर्जयेत्॥ उदङ्मुखश्च सं
ततं शौचं कुर्यात्समाहितः॥ अकृत्वा देवतापूजामाचरेद्दंतधावनं॥ अकृत्वा देवपूजां च नाभ्यगच्छेत्को
दावनं॥ अन्यत्र तु गुरुं वृद्धं धार्मिकं वा विचक्षणं॥ अवलोक्योन्नवादर्शे मलिनो बुद्धिमत्तरैः॥ न
चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेन्न गर्भिणीं वा कदाचन॥ उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा न च॥ प्राक्छिरास्त्वस्व
पेद्विद्वानथवा दक्षिणाशिराः॥ न भग्ने नावदीर्णे च शयने प्रस्वपीत च॥ नांतर्धाने न संयुक्ते न च तिर्यक्क ॥१२७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गंता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ गौतम उ० ॥ ततो परे भांति लोकाः सनातना विरज
सो वितमस्का विशोकाः ॥ आदित्यदेवस्य पदं महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ धृतराष्ट्र उ० ॥
स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रतास्तपस्विनः सुव्रताः सत्यसंधाः ॥ आम्नायिणामप्रतिकूलभाषिणो नि
त्योचिता गुरुकर्मस्वचोद्याः ॥ तथाविधानामेष लोको महर्षे विशुद्धानां भावितो वाग्यतानां ॥ सत्ये स्थि
तानां वेदविदां महात्मनां परंगंता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ गौतम उ० ॥ ततो परे भांति लोकाः सनातनाः सुपुण्य
गंधा विरजा विशोकाः ॥ वरुणस्य राज्ञः सदने महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ धृतराष्ट्र उ० ॥
चातुर्मास्यैर्ये यजंते जनाः सदा तथेष्टीनां दशशतं प्राप्नुवंति ॥ ये चाग्निहोत्रं जुह्वति श्रद्दधाना यथाम्नायं त्री
वर्षाणि विप्राः ॥ सुधारिणां धर्ममधुरं महात्मनां यथोदिते वर्त्मनि सुस्थितानां ॥ धर्मात्मनामुद्वहतां गतिं परंगंता
धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ गौतम उ० ॥ इंद्रस्य लोका विरजा विशोका दुरन्वेयाः कांक्षिता मानवानां ॥ तस्याहं ते भ
वने भूरितेजसो राजन्निमं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ धृतराष्ट्र उ० ॥ शतवर्षजीवी यश्च शूरो मनुष्यो वेदाध्यायि
यश्च यज्वाप्रमत्तः ॥ एते सर्वे शक्रलोकं व्रजंति परंगंता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ गौतम उ० ॥ प्राजापत्याः संति लो
का महांतो नाकस्य पृष्ठे पुष्कला वितशोकाः ॥ मनीषिताः सर्वलोकोद्भवानां तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ धृ
तराष्ट्र उ० ॥ ये राजानो राजसूयाभिषिक्ता धर्मात्मानो रक्षितारः प्रजानां ॥ ये चाश्वमेधावभृथे प्लुतांगास्तेषां लो
का धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ गौतम उ० ॥ ततः परं भांति लोकाः सनातनाः सुपुण्यगंधा विरजा वीतशोकाः ॥ तस्मिन्न
हं दुर्लभे त्वाप्यधृष्ये गवां लोके हस्तिनं यातयिष्ये ॥ धृतराष्ट्र उ० ॥ यो गोसहस्री शतदो महात्मा यो गेशती दशदद्या
च्च शक्त्या ॥ तथा दशभ्यो यश्च दद्यादिहैकां पंचभ्यो वा दानशीलस्तथैकां ॥ ये जीर्यंते ब्रह्मचर्येण विप्रा ब्राह्मीं वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥ चं पश्यिरक्षंति चैव ॥ मनस्विनं स्तीर्थयात्रापरायणास्ते न तत्र मोदंति गवां निवासे ॥ प्रभासं मानसं ती
॥ १२८ ॥ र्थं पुष्कराणि महत्सरः ॥ पुण्यं च नैमिषं तीर्थं वाकुदां करतोयिनी ॥ गयां गयाशिरश्चैव विपाशां स्थूल
वालुकां ॥ कृष्णीं गंगां पंचनदं महाह्रदमथापि च ॥ गोमतीं कौशिकीं गंगां महात्मानो धृतव्रताः ॥ सरस्व
तीं दृषद्वतीं यमुनां ये प्रयांति च ॥ तत्र ते दिव्यसंस्थाना दिव्यमाल्यधराः शिवाः ॥ प्रयांति पुण्यगंधाढ्या ध
तराष्ट्रो न तत्र वै ॥ गौतम उ० ॥ यत्र शीतभयं नास्ति न चोष्णभयमप्यपि ॥ न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न दुः
खं न सुखं तथा ॥ न द्वेष्यो न प्रियः कश्चिन्न बंधुर्न रिपुस्तथा ॥ न जरामरणं तात न पुण्यं न च पातकं ॥ त
स्मिन्विरजसि स्फीते प्रज्ञासत्वव्यवस्थिते ॥ स्वयंभुभुवने पुण्ये हस्तिनं मे प्रदास्यसि ॥ धृतराष्ट्र उ० ॥
निर्मुक्ताः सर्वसंगेभ्यः कृतात्मानो यतव्रताः ॥ अध्यात्मयोगसंस्थाने युक्ताः स्वर्गगतिं गताः ॥ ते ब्रह्मभुवनं पु
ण्यं प्राप्नुवंतीह सात्विकाः ॥ न तत्र धृतराष्ट्रस्ते शक्यो द्रष्टुं महामुने ॥ गौतम उ० ॥ रथंतरं यत्र बृहच्च गी
यते यत्र वेदिं पुंडरीकैः स्तृणोति ॥ यत्रोपयाति हरिभिः सोमवीथीं तत्राहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ बुध्यामि
त्वां वृत्रहणं शतक्रतुं व्यतिक्रमंतं भुवनानि विश्वा ॥ कच्चिन्न वाचा वृजिनं कदाचिद कार्षं ते मनसोभिसंगा
त् ॥ शतक्रतु उ० ॥ मघवाहं लोकपथं प्रजाना मन्वागमं परिवादे गजस्य ॥ तस्माद्भवान्प्रणतं मानुशास्तु
ब्रवीषि यत्तत्करवाणि सर्वं ॥ गौतम उ० ॥ श्वेतं करेणुं मम पुत्रनागं यं मे हृषीर्दशवर्षाणि बालं ॥ यो मे
वने वसतो भूद्द्वितीयस्तमेव मे देहि सुरेंद्र नागं ॥ शक्र उ० ॥ अयं सुतस्ते द्विजमुख्य नाग आगच्छ
ति त्वामभिवीक्ष्यमाणः ॥ पादौ च ते नासिकयोपजिघ्रते श्रेयो मम ध्याहि नमश्च तेस्तु ॥ गौतम उ० ॥
शिवं सदैवेह सुरेंद्र तुभ्यं ध्यायामि पूजां च सदा प्रयुंजे ॥ ममापि त्वं शक्र शिवं ददस्व त्वया दत्तं प्रतिगृ ॥ १२८ ॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल्का मिनां ॥ श्लोक ३० ॥ येषां वेदा निहिता वै गुहायां मनीषिणां सत्यवतां महात्मनां ॥ तेषां लयैकेन महा-
त्मना स्मि बुद्धस्तस्मात्प्रीतिमां स्तेह मध्य ॥ हंतैहि ब्राह्मण क्षिप्रं सह पुत्रेण हस्तिना ॥ आपृहिलं शुभांलो-
कान क्षायच विरायच ॥ भीष्म उ० ॥ स गौतमं पुरस्कृत्य सह पुत्रेण हस्तिना ॥ दिवमाचक्रमे वज्री सद्भिः
सह दुरासदं ॥ यइदं शृणुयान्नित्यं यः पठेद्वा समाहितः ॥ स याति ब्रह्मणो लोकं ब्राह्मणो गौतमो यथा
॥ इति दानधर्मे गुहस्तिकूटो नाम ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दानं बहुविधाकारं शांतिः सत्यमहिंसितं ॥
स्वदारतुष्टिश्चोक्तास्ते फलं दानस्य चैव यत् ॥ पितामहस्य विदितं किमन्यत्तपसो बलात् ॥ तपसो यत्परं
त्वद्य तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ भीष्म उ० ॥ तपः प्रवदंते यावत्तावल्लोको युधिष्ठिर ॥ मतं मम तु कौ-
तेय तपो नानशनात्परं ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ भगीरथस्य संवादं ब्रह्मणश्च महा-
त्मनः ॥ अतीत्य सुरलोकं च गवां लोकं च भारत ॥ ऋषिलोकं च सो गच्छद्भगीरथ इति श्रुतं ॥ तं तु दृष्ट्वा वचः
प्राह ब्रह्मा राजन्भगीरथं ॥ कथं भगीरथागास्त्वमिमं लोकं दुरासदं ॥ न हि देवा न गंधर्वा न मनुष्या भगी-
रथ ॥ आयांत्यतप्ततपसः कथं वै त्वमिहागतः ॥ भगीरथ उ० ॥ निष्काणामददं ब्राह्मणेभ्यः शतं सह-
स्राणि सदैव दानं ॥ ब्राह्मं व्रतं नित्यमास्थाय विद्धि न त्वेवाहं तस्य फलादिहागां ॥ दशैकरात्रान्दश पंच
रात्रानेकादशैकादशकान्क्रतूंश्च ॥ ज्योतिष्टोमानां च शतं यदिष्टं फलेन तेनापि च नागतोहं ॥ यच्चाव संजा-
ह्नवीतीरनित्यः शतं समास्तप्यमानस्तपोहं ॥ अदां च तत्राश्वतरीसहस्रं नारीपुरं न च तेनाहमागां
॥ दशायुतानि चाश्वानां गोयुतानि च विंशति ॥ पुष्करेषु द्विजातिभ्यः प्रादां शतसहस्रशः ॥ सु-
वर्णचंद्रोत्तमधारिणीनां कन्योत्तमानामददं सहस्रं ॥ षष्टिं सहस्राणि विभूषितानां जांबू-

दशाका ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१७५॥
न दैराभरत्ते नैतेन॥ दशार्बुदान्यददं गोसवे ज्याये कैकशो दश गा लोकनाथ॥ समानवत्साः
पयसा समन्विताः सुवर्णकांस्योपदुहान्वितेन॥ आप्तोर्यामेष्वनियतमेकैकस्मिन् दशाददं गृ
ष्टीनां क्षीरदात्रीणां रोहिणीनां शतेन च॥ दोग्ध्रीणां वै गवां चापि प्रयुतानि दशैव ह॥ प्रादां
दशगुणं ब्रह्मन् न च तेनाहमागताः॥ वाजिनां वाह्लिजातानामयुतान्यददं दश॥ कर्कीणां हेममा
लीनां न च तेनाहमागतः॥ कोटीश्च कांचनस्याष्टौ प्रादां ब्रह्मन् दशान्वहं॥ एकैकस्मिन्क्रतौ तेन
फलेनाहं न चागतः॥ वाजिनां श्यामकर्णानां हरितानां पितामह॥ प्रादां हेमस्रजां ब्रह्मन् को
टीर्दश च सप्त च॥ ईषादन्तान्महाकायान् कांचनस्रग्विभूषितान्॥ पद्मीमतः सहस्राणि प्रा
दां दश च सप्त च॥ अलंकृतानां देवेशो दिव्यैः कनकभूषणैः॥ रथानां कांचनांगानां सहस्राण्य
ददं दश॥ सप्त चान्यानि युक्तानि वाजिभिः समलंकृतैः॥ दक्षिणावयवाः के चिद्वेदे ये
संप्रकीर्तिताः॥ वाजपेयेषु दशसु प्रादां तान्यपि चाप्यहं॥ शक्रतुल्यप्रभावानामिज्य
या विक्रमेण ह॥ सहस्रं निष्ककंठानामददं दक्षिणामहं॥ विजित्य भूपतीन्सर्वान्नैर्यैरिष्ट्वा
पितामह॥ अष्टभ्यो राजसूयेभ्यो न च तेनाहमागता॥ स्रोतश्च यावद्गंगायाश्छन्नमासीज्ज
गत्पते॥ दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागांश्च तत्कृते॥ वाजिनां च सहस्रे द्वे सुवर्णशत
भूषिते॥ वरग्रामशतं चाहमेकैकस्य त्रिवाददं॥ तपस्वी नियताहारः शममास्थाय वाग्य ॥१७५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दाचन ॥ न चापि गच्छेत्कार्येण समयाद्वापि नास्तिके ॥ आसनं तु पदाकृष्य न प्रनृत्येत्तथा नरः ॥ न
नग्नः कर्हिचित्स्नायान्न निशायां कदाचन ॥ स्नात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः ॥ न चानु
लिपेदस्नात्वास्नात्वा वासो न निर्धुनेत् ॥ न चैवार्द्राणि वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ॥ स्रजश्च नावकृ
ष्येत न बहिर्द्वारयीत च ॥ उदक्यया चैव संभाषां न कुर्वीत कदाचन ॥ नोत्सृजेत पुरीषं च क्षेत्रे ग्रामस्य चां
तिके ॥ उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात्कदाचन ॥ अन्नं तु भुञ्जमानस्तु त्रिर्मुखेन स्पृशेदपः ॥ भुक्त्वा चान्नं तथै
व त्रिर्द्विः पुनः परिमार्जयेत् ॥ प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोन्नमकुत्सयन् ॥ प्रस्कंदयेच्च मनसा भुक्त्वा चा
ग्निमुपस्पृशेत् ॥ आयुष्यं प्राङ्मुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ॥ धन्यं पश्चान्मुखो भुंक्ते ऋतं भुंक्ते उदङ्मु
खः ॥ अग्निमालभ्य तोयेन सर्वाण्याप्यनुपस्पृशेत् ॥ गात्राणि चैव सर्वाणि पाणिं पाणितले तथा ॥ नाधितिष्ठे
त्तु षां जानुकेशभस्मकपालिकाः ॥ अन्यस्य चाप्यवस्नातं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ शांतिहोमांश्च कुर्वीत सावित्रा
णि च धारयेत् ॥ निषण्णश्चापि खट्वायां न नु गच्छेत्कदाचन ॥ मूत्रं नोत्तिष्ठता कार्यं न भस्मनि न गोव्रजे ॥ आर्द्रपाद
स्तु भुंजीत नार्द्रपादस्तु संस्वपेत् ॥ आर्द्रपादस्तु भुंजानो वर्षाणां जीवते शतं ॥ त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट आलभेत
कदाचन ॥ अग्निं गां ब्राह्मणं चैव तथा ह्यायुर्न रिष्यते ॥ त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन ॥ सूर्याचंद्रमसौ
चैव नक्षत्राणि च सर्वशः ॥ ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामंति यूनः स्थविर आयति ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्य
ते ॥ अभिवादयेत्तु वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयं ॥ कृतांजलिरुपासित गच्छंतं पृष्ठतोन्वियात् ॥ न वाश्नीतासने भि
न्ने भिन्नकांस्यं च वर्जयेत् ॥ नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति ॥ स्वप्तव्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोपि संवि
शेत् ॥ उच्छिष्टेन स्पृशेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ॥ केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ॥ न संह
ताभ्यां पाणिभ्यां कंडूयेदात्मनः शिरः ॥ न चाभीक्ष्णं शिरः स्नायात्तथा ह्यायुर्न रिष्यते ॥ शिरःस्नातश्च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१२८॥

तैलेऽश्वनांगं किंचिदपि स्पृशेत्॥ तिलपिष्टं न चाश्नीयात्तथायुर्न रिष्यते॥ नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो ना
धीयीत कदाचन॥ वाते च पूतिगंधे च मनसापि न चिंतयेत्॥ अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयंति पुराविदः
आयुरस्य निकृंतति प्रजाम स्यादददे तथा॥ यउच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति॥ यश्चानध्याय
कालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः॥ तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते॥ तस्माद्युक्तोऽप्यनध्याये नाधीयीत क
दाचन॥ प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गां च प्रति द्विजान्॥ ये मेहंति च पंथानं ते भवंति गतायुषः॥ उभे मूत्रपुरीषे तु
दिवा कुर्यादुदङ्मुखः॥ दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न रिष्यते॥ त्रीन् कृशान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजी
विषुः॥ ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे ह्याशीविषास्त्रयः॥ दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत्पश्यति चक्षुषा॥ क्षत्रियोऽपि
दहेत्क्रुद्धो यावत्स्पृशति तेजसा॥ ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्ध्यानेनावेक्षितेन च॥ तस्मादेतं त्रयं यत्नादुपसेवेत
पंडितः॥ गुरुणा चैव निर्बंधो न कर्तव्यः कदाचन॥ अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर॥ सम्यग्मिथ्या
प्रवृत्तेऽपि वर्तितव्यं गुराविह॥ गुरुनिंदा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः॥ दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेच
नं॥ उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं हितैषिणा॥ रक्तमाल्यं न धार्यं स्याच्छुक्लं धार्यं तु पंडितैः॥ वर्जयित्वा तु क
मलं तथा कुवलयं प्रभो॥ रक्तं शिरसि धार्यं तु तथा वानेयमित्यपि॥ कांचनीयापि माला या न सा दुष्यति क
र्हिचित्॥ स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशांपते॥ विपर्ययं न कुर्वीत वाससो बुद्धिमान्नरः॥ तथा ना
न्यधृतं धार्यं न चापदशमेव च॥ अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तमः॥ अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चायाम
न्यदेव हि॥ प्रियंगुचंदनाभ्यां च बिल्वेन तगरेण च॥ पृथगेवानुलिंपेत केसरेण च बुद्धिमान्॥ उपवासं च कु
र्वीत स्नातः शुचिरलंकृतः॥ पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत्॥ समानमेकपात्रे तु भुंजेनान्नं जनेश्वर॥
नालीढं नापरिहृतं भक्षयित कदाचन॥ तथा नोद्धृतसाराणि प्रेक्षते नाप्रदाय च॥ न संनिकृष्टो मेधावी अशु ॥१२८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेर्नं च सल्तुंच ॥ प्रतिषिद्धान्नधर्मेषु भक्ष्याभुंजीत पृष्ठतः ॥ पिप्पलं च वटं चैव शणशाकं तथैव च ॥ उदुं
बरं न खादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तमः ॥ आजं गव्यं तथा मांसं मायूरं चैव वर्जयेत् ॥ वर्जयेच्छुष्कमांसं च तथा पर्युषि
तं च यत् ॥ न पाणौ लवणं विद्वान्प्राश्नीयान्न च रात्रिषु ॥ दधिसक्तून्न भुंजीत तथा मांसं च वर्जयेत् ॥ सा
यं प्रातश्च भुंजीत नांतराले समाहितः ॥ अकाले न तु भुंजीत परश्राद्धे तथैव च ॥ वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासं
विष्टः कदाचन ॥ भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत् ॥ तोयपूर्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशांपते ॥ प
श्चाद्भुंजीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः ॥ समानमेकपंक्त्यां तु भोज्यमन्नं नरेश्वर ॥ विषं हलाहलं भुंक्ते यो
ऽप्रदाय सुहृज्जने ॥ पानीयं पायसं सक्तून्दधिसर्पिर्मधून्यपि ॥ निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयं तु कस्यचित् ॥ भुं
जानो मनुजव्याघ्र नैव शंकां समाचरेत् ॥ दधि चाप्यनुपानं वै कर्त्तव्यं च भवार्थिना ॥ आचम्य चैकहस्तेन परि
स्राव्यं तथोदकं ॥ अंगुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत् ॥ वारि मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वाग्निं समाहि
तः ॥ ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः ॥ अद्भिः प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ॥ स्पृशंश्चैव प्र
तिष्ठेत नाचाप्यार्द्रेण पाणिना ॥ अंगुष्ठस्यांतराले च ब्राह्मं तीर्थमुदाहृतं ॥ कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहो
च्यते ॥ अंगुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत ॥ तेन पित्र्याणि कुर्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा ॥ परापवादं न ब्रू
यान्नाप्रियं च कदाचन ॥ न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना ॥ पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनं च विवर्ज
येत् ॥ संसर्गं च न गच्छेत तथायुर्विंदते महत् ॥ न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च बंधकीं ॥ न चास्नातां स्त्रियं ग
च्छेत तथायुर्विंदते महत् ॥ स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्ये समुपकल्पिते ॥ त्रिः पीत्वापो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो
भवेन्नरः ॥ इंद्रियाणि सकृत्स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः ॥ कुर्वीत पित्र्यं दैवं च वेददृष्टेन कर्मणा ॥ ब्राह्मणार्थं च य
च्छौचं तच्च मे शृणु कौरव ॥ पवित्रं च हितं चैव भोजनाद्यंतयोस्तथा ॥ सर्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्पृशेत्

निष्ठिव्यं तु तथा ह्युलास्तत्रयापो हि युधिष्ठिर ॥ वृद्धो ज्ञातिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ॥ गृहे वासयि-
तव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च ॥ गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः ॥ गृहेष्वेते न पापाय तथा वै
तैलपायिकाः ॥ उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ॥ निविशेयुर्यदा तत्र शांतिमेव तदाचरेत् ॥ अमं-
गल्यानि चैतानि तथा क्रोशो महात्मनां ॥ महात्मनां च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ॥ अगम्याश्च न गच्छेत रा-
ज्ञः पत्नीं सखीं तथा ॥ वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानां च युधिष्ठिर ॥ बंधूनां ब्राह्मणानां च तथा शारणिकस्य च
संबंधिनां च राजेंद्र तथायुर्विंदते महत् ॥ ब्राह्मणस्थपतिभ्यां च निर्मितं यन्निवेशनं ॥ तदावसेत्सदा प्राज्ञो भ-
वार्थी मनुजेश्वर ॥ संध्यायां न स्वपेद्राजन् विद्यां न च समाचरेत् ॥ न भुंजीत च मेधावी तथायुर्विंदते महत् ॥ नक्तं
न कुर्यात्पित्र्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनं ॥ पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता ॥ वर्जनीयाश्च वै नित्यं सक्त-
वो निशि भारत ॥ शेषाणि चावदानि पानीयं चापि भोजने ॥ सौहित्यं न च कर्तव्यं रात्रौ न च समाचरेत् ॥ द्विजच्छेदं
कुर्वीत भुक्त्वा पानं समाचरेत् ॥ महाकुले प्रसूतां च प्रशस्तां लक्षणैस्तथा ॥ वयस्थां च महाप्राज्ञ कन्यामावो-
ढुमर्हति ॥ अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं तथा ॥ पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु कुलधर्मेषु भारत ॥ कन्या चोत्पा-
द्य दातव्या कुलपुत्राय धीमते ॥ पुत्रा निवेश्याश्च कुले भृत्या लभ्याश्च भारत ॥ [illegible] शिरःस्ना-
तो यः कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि च ॥ नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेन्नरः ॥ न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये
च भारत ॥ दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिं च विवर्जयेत् ॥ ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥ प्राङ्मुखः श्म-
श्रुकर्माणि कारयेत समाहितः ॥ उदङ्मुखो वा राजेंद्र तथायुर्विंदते महत् ॥ परिवादं न च ब्रूयात्परेषामात्म-
नस्तथा ॥ परिवादो ह्यधर्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ वर्जयेद्व्यंगिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ॥ समानर्षीं ॥ १२९ ॥
पितुश्चैव मातुश्च कुलजां तथा ॥ दृष्टां प्रव्रजितां चैव तथैव च पतिव्रतां ॥ तथा निकृष्टवर्णां च विवर्णां त्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्णं च वर्जयेत्॥ अयोनिं च वियोनिं च न गच्छेद्विचक्षणः॥ पिंगलां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमावोढुमर्ह-
सि॥ अपस्मारकुले जातां निहीनां चैव वर्जयेत्॥ श्वित्रिणां च कुले जातां क्षयिणां मनुजेश्वर॥
लक्षणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः॥ मनोज्ञां दर्शनीयां च तां भार्यां वोढुमर्हति॥ महाकुले नि-
वेष्टव्यं सदृशे वा युधिष्ठिर॥ अवरा पतिता चैव न ग्राह्या भूतिमिच्छता॥ अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सु-
विहिताश्च याः॥ वेदे च ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत्॥ न चेर्ष्या स्त्रीषु कर्तव्या रक्ष्या दाराश्च
सर्वशः॥ अनायुष्या भवेदीर्ष्या तस्मादीर्ष्यां विवर्जयेत्॥ अनायुष्यं दिवास्वप्नं तथाभ्युदिते शायिता
प्रागे निशायां च तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपंति वै॥ परदारमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा॥ यत्नतो नैव कर्त-
व्यमभ्यासश्चैव भारत॥ संध्यायां न च भुंजीत न स्नायेन्न पठेत्तथा॥ प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च किंचि-
त्समाचरेत्॥ ब्राह्मणान्पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा नराधिप॥ देवांश्च प्रणमेत्स्नातो गुरूंश्चाप्यभिवादयेत्॥
अनिमंत्रितो न गच्छेत यज्ञं गच्छेत्तु दर्शकः॥ अनिमंत्रितेह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत॥ न चैकेन परिव्रज्यं
न गंतव्यं तथा निशि॥ अनागतायां संध्यायामागम्य च गृहे वसेत्॥ मातुः पितुर्गुरूणां च कार्यमेवानुशा-
सनं॥ हितं वाप्यहितं वापि न विचार्यं नरर्षभ॥ धनुर्वेदे च वेदे च यत्नः कार्यो नराधिप॥ हस्तिपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च
रथचर्यासु चैव हि॥ यत्नवान्भव राजेंद्र यत्नवान्सुखमेधते॥ अप्रधृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च॥
प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित्॥ युक्तिशास्त्रं च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रं च भारत॥ गांधर्वशास्त्रं
च कलाः परिज्ञेया नराधिप॥ पुराणमितिहासाश्च तथाख्यानानि यानि च॥ महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं
नित्यमेव ते॥ पत्नीं रजस्वलां यश्च नाभिगच्छेन्न चाह्वयेत्॥ स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः॥ पंच

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१३०॥

मे दिवसे नारी षष्टे ह निपुमान् भवेत् ॥ एतेन विधिना पत्नीमुपगच्छेत पंडितः ॥ ज्ञातिसंबंधिमित्राणि पू
जनीयानि सर्वशः ॥ यष्टव्यं च यथाशक्ति यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ अत ऊर्द्ध्वमरण्यं च सेवित
व्यं नराधिप ॥ एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्तितः ॥ शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्या
हार्यो युधिष्ठिरः ॥ आचारो भूतिजनन आचारः कीर्तिवर्द्धनः ॥ आचाराद्वर्द्धते ह्यायुरा
चारो हंत्यलक्षणं ॥ आगमानां हि सर्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ॥ आचारप्रभवो धर्मो धर्म
दायुर्विवर्द्धते ॥ एतद्यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ अनुकंप्य सर्ववर्णान् ब्र
ह्मणा समुदाहृतं ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे आयुष्याख्यानं नाम ॥ युधिष्ठिर ॥ यथा ज्येष्ठः केनि
ष्ठेषु वर्तेत भरतर्षभ ॥ ननिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्तेरंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ भीष्म ॥ ज्येष्ठवत्तात
वर्तस्व ज्येष्ठो हि सततं भवान् ॥ गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या वै शिष्यस्य भारत ॥ न गुर्वेकृतप्र
ज्ञे शक्यं शिष्येण वर्तितुं ॥ गुरोर्हि दीर्घदर्शित्वं यत्तच्छिष्यस्य भारत ॥ अंधः स्यादंधवेलायां
जडः स्यादपि वा बुधः ॥ परिहरेण तद्ब्रूयाद्यस्तेषां स्याद्व्यतिक्रमः ॥ प्रत्यक्षं भिन्नहृदया भेदयेयुः कृतेन राः
श्रियाभितप्ताः कौंतेय भेदकामास्तथारयः ॥ ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ॥ हंति सर्वमपि ज्ये
ष्ठः कुलं यत्रावजायते ॥ अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ॥ अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राज
भिश्च सः ॥ निकृती हि नरो लोकान् पापान् गच्छत्यसंशयं ॥ विदुलस्येव तत्पुष्पं मोघं जनयितुः स्मृतं ॥ सर्वानर्थः
कुले यत्र जायते पापपूरुषः ॥ अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमंतर्दधाति च ॥ सर्वे चापि विकर्मस्था भागं नार्हंति सो ॥१३०॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दराः॥ नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकं॥ अनुपघ्नन्पितुर्दायं जंघाश्रमपदो ध्वगः॥ स्वय
मीहितलब्धं तु नाकामो दातुमर्हति॥ भ्रातॄणामविभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह॥ न पुत्रभागं विषमं पिता
दद्यात्कदाचन॥ न ज्येष्ठो वावमन्येत दुःकृतः सुकृतोपि वा॥ यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयश्चेत्तत्तदाचरेत्॥ ध
र्मं हि श्रेय इत्याहुरिति धर्मविदो जनाः॥ दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश॥ दश चैव पितॄन्माता सर्वां
वा पृथिवीमपि॥ गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः॥ माता गरीयसी यच्च तेनैतां मन्यते जनः॥ ज्येष्ठो
भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत॥ स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात्स चैतान्प्रतिपालयेत्॥ कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वे छं
दानुवर्तिनः॥ तमेव चोपजीवेरन्यथैव पितरं तथा॥ शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत॥ आचार्यशास्ता
या जातिः सा सत्या साऽजरामरा॥ ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ॥ भ्रातुर्भार्या च तद्वत्स्याद्यस्या बा
ल्ये स्तनं पिबेत्॥॥ इत्यानुशासने दानधर्मे ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः॥॥ युधिष्ठिर उ०॥॥ सर्वेषामेव वर्णानां म्ले
च्छानां च पितामह॥ उपवासे मतिरियं कारणं च न विद्महे॥ ब्रह्मक्षत्रेण नियमाश्चर्तव्या इति नः श्रुतं॥ उप
वासे कथं तेषां कृत्स्नमिच्छामि पितामह॥ नियमोश्चोपवासांश्च सर्वेषां ब्रूहि पार्थिव॥ आप्नोति कां गतिं तात उ
पवासपरायणः॥ उपवासः परं पुण्यमुपवासः परायणं॥ उपोष्येह नरश्रेष्ठ किं फलं प्रतिपद्यते॥ अधर्मान्मुच्य
ते केन धर्ममाप्नोति वा कथं॥ स्वर्गं पुण्यं च लभते कथं भरतर्षभ॥ उपोष्य चापि किं तेन प्रदेयं स्यान्नराधिप॥
धर्मेण च सुखानर्थाल्लभेद्येन ब्रवीहि तं॥॥ वैशंपाय०॥॥ एवं ब्रुवाणं कौंतेयं धर्मज्ञं धर्मतत्त्ववित्॥ धर्मपुत्रमि
दं वाक्यं भीष्मः शांतनवोब्रवीत्॥॥ भीष्म०॥॥ इदं खलु मया राजन्श्रुतमासीत्पुरातनं॥ उपवासविधौ श्रेष्ठा
न्गुणान्ये भरतर्षभ॥ ऋषिमंगिरसं पूर्वं पृष्टवानस्मि भारत॥ यथा मां त्वं तथैवाहं पृष्टवांस्तं तपोधनं॥ प्रश्न
मेतं मया पृष्टो भगवानग्निसंभवः॥ उपवासविधिं पुण्यमाचष्ट भरतर्षभ॥॥ अंगिरा उ०॥॥ ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्रं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१३१॥ तु विहितं कुरुनंदन ॥ द्विस्त्रिरात्रमथैकाहं निर्दिष्टं पुरुषर्षभ ॥ वैश्याः शूद्राश्च यन्मोहादुपवासं
प्रकुर्वते ॥ त्रिरात्रं वा द्विरात्रं वा तयोः पुष्टिर्न विद्यते ॥ चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्यशूद्रे विधियते ॥ त्रि
रात्रं न तु धर्मज्ञै विहितं धर्मदर्शिभिः ॥ पंचम्यां वापि षष्ठ्यां च पौर्णमास्यां च भारत ॥ उपोष्य एकभक्तेन
नियतात्मा जितेंद्रियः ॥ क्षमावान्रूपसंपन्नः श्रुतवांश्चैव जायते ॥ नानपत्यो भवेत्प्राज्ञो दरिद्रो वा क
दाचन ॥ यजिष्णुः पंचमीं षष्ठीं कुले भोजयति द्विजान् ॥ अष्टमीमथ कौरव्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीं ॥ उपोष्य व्याधि
रहितो वीर्यवानभिजायते ॥ मार्गशीर्षं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ॥ भोजयेच्च द्विजान्शक्त्या स मुच्ये
द्व्याधिकिल्बिषैः ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णः सर्वौषधिसमन्वितः ॥ उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ॥ कृषी
भागी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते ॥ पौषमासं तु कौंतेय भक्तेनैकेन यः क्षपेत् ॥ सुभगो दर्शनीयश्च य
शोभागी च जायते ॥ पितृभक्तो माघमासं क्षपयेदेकभोजनः ॥ श्रीमत्कुले ज्ञातिमध्ये स महत्वं प्रपद्यते
भगदैवत मासं तु एकभक्तेन यः क्षिपेत् ॥ स्त्रीषु वल्लभतां याति वश्याश्चास्य भवंति ताः ॥ चैत्रं तु नि
यतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ॥ सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले महति जायते ॥ निस्तरेदेकभक्तेन वै
शाखं यो जितेंद्रियः ॥ नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ॥ ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभक्ते
न संक्षिपेत् ॥ ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान्स्त्री वा प्रपद्यते ॥ आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतंद्रितः
बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥ श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ॥ यत्र तत्राभि
षेकेण युज्यते ज्ञातिवर्द्धनः ॥ प्रौष्टपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ॥ धनाढ्यं स्फीतमचलमैश्वर्यं प्रतिप
द्यते ॥ तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ॥ मृजावान्वाहनाढ्यश्च बहुपुत्रश्च जायते ॥ कार्त्तिकं ॥१३१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनं ॥ शूरश्च बहुभार्यश्च कीर्तिमांश्चैव जायते ॥ इति मासानरव्याघ्रक्षपतां प
रिकीर्तिताः ॥ तिथीनां नियमा ये तु शृणु तानपि पार्थिव ॥ पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमश्नाति भारत ॥ गवाढ्यो बहु
पुत्रश्च दीर्घायुश्च स जायते ॥ मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा वर्षाणि द्वादश ॥ गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्ने
मनाविलं ॥ एते तु नियमाः सर्वे कर्तव्याः शरदो दश ॥ द्वे चान्ये भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिमनुवेक्षता ॥ यस्तु प्रातस्तथा
सायं भुंजानो नांतरा पिबेत् ॥ अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसं ॥ षड्भिः स वर्षैर्नृपते सिध्यते नात्र सं
शयः ॥ अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ अधिवासे सोप्सरसां नृत्यगीतविनादिते ॥ रमते स्त्रीस
हस्राढ्ये सुकृती विरजा नरः ॥ तप्तकांचनवर्णाभं विमानमधिरोहति ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं च ब्रह्मलोके महीयते ॥
तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः ॥ अतिरात्रस्य यज्ञस्य
स फलं समुपाश्नुते ॥ दश वर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते ॥ तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥
यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्नुते ॥ अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाग्विजितेंद्रियः ॥ वाजपेयस्य यज्ञस्य स
फलं समुपाश्नुते ॥ दश वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ षष्ठे काले तु कौंतेय नरः संवत्सरं क्षपेत् ॥ अ
श्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ चक्रवाकप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ॥ चत्वारिंशत्स
हस्राणि वर्षाणि दिवि मोदते ॥ अष्टमेन तु भक्तेन जीवेत्संवत्सरं नृप ॥ गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्रा
प्नोति मानवः ॥ हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ॥ पंचाशतसहस्राणि वर्षाणि दिवि मोदते ॥ पक्षे पक्षे ग
ते राजन्यो श्नीयाद्वर्षमेव तु ॥ षण्मासानशनं तस्य भगवानंगिराब्रवीत् ॥ षष्टिं वर्षसहस्राणि दिवमावसते च
सः ॥ वीणानां वल्लकीनां च वेणूनां च विशांपते ॥ सुघोषैर्मधुरैः शब्दैः सुप्तः स प्रतिबोध्यते ॥ संवत्सरमिहैकं तु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१३२॥ मासिमासि विपेदपः॥ फलं विश्वजितस्तात प्राप्नोति स नरोत्तम॥ सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स ग
च्छति॥ सप्ततिं च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते॥ मासादूर्ध्वेन रव्याघ्रनोपवासो विधियते॥ विधिं तेन रा
नस्याकुः पार्थ धर्मविदो जनाः॥ अनार्तो व्याधिरहितो गच्छेदनशनं तु यः॥ पदे पदे यज्ञफलं स प्राप्नोति न सं
शयः॥ दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति॥ शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो॥ काञ्चीनूपुरशब्देन
सुप्तश्चैव प्रबुध्यते॥ सहस्रं हंसयुक्तेन विमानेनानुगच्छति॥ सगतास्त्रीशतानाकीर्णे रमते भरतर्षभ॥ न क्षीणस्या
प्यापनं दृष्टं क्षतस्य क्षतरोहणं॥ व्याधितस्यौषधग्रामः क्रुद्धस्य च महात्मनः॥ दुःखितस्यार्थमानानां म्याउः
खानां प्रतिषेधनं॥ नवैर्लेस्वर्गकामस्य रोचं ते सुखमेधसः॥ अतः कामसंयुक्तो विमाने हेमसंनिभे॥ रम
ते स्त्रीशतानाकीर्णे शुभ्रपोलंकृतः शुचिः॥ स्वस्थः सफलसंकल्पः सुखी विगतकल्मषः॥ अनश्नन्देहमुत्सृ
ज्य फलं प्राप्नोति मानवः॥ बालसूर्यप्रतीकाशे विमाने हेमवर्चसि॥ वैडूर्यमुक्ताखचिते वीणामुरजनादि
ते॥ पताकादीपिकाकीर्णे दिव्यघंटानिनादिते॥ स्त्रीसहस्रानुचरिते स नरः सुखमेधते॥ यावंति रोमकू
पाणि तस्य गात्रेषु पांडव॥ तावंत्येव सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते॥ नास्ति वेदात्परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो
गुरुः॥ न धर्मात्परमो लाभस्तपो नानशनात्परं॥ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पावनं दिवि चेह च॥ उपवासैस्तथा तुल्यं
तपः कर्म न विद्यते॥ उपोष्य विधिवद्देवास्त्रिदिवं प्रतिपेदिरे॥ ऋषयश्च परां सिद्धिमुपवासैरवाप्नुवन्॥ दि
व्यवर्षसहस्राणि विश्वामित्रेण धीमता॥ क्षांतमेकेन भक्तेन तेन विप्रत्वमागतः॥ च्यवनो जमदग्निश्च वसि
ष्ठो गौतमो भृगुः॥ सर्व एव दिवं प्राप्ताः क्षमावंतो महर्षयः॥ इदमंगिरसा पूर्वं महर्षिभ्यः प्रदर्शितं॥ यः प्रदर्श
येन्नित्यं न स दुःखमवाप्नुते॥ इमं तु कौंतेय यथाक्रमं विधिं प्रवर्तितं ह्यंगिरसा महर्षिणा॥ पठेत यो वै श्रृ ॥१३३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ण यश्च नित्य दान विधते त/स्य नरस्य किल्बिष॥ विमुच्यते चापि स सर्वसंकरैर्न चास्य दोषैरभिभूयते
मनः॥ वियोनिजानां च विजानते रुतं ध्रुवां च कीर्तिं लभते नरोत्तमः॥॥ दानधर्मे उपवासविधिः॥॥
॥॥ युधिष्ठिर उ०॥॥ पितामहेन विधिवद्यज्ञाः प्रोक्ताः महात्मना॥ गुणाश्चैषां यथा तत्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः॥
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं पितामह॥ बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः॥ पार्थिवै राजपु
त्रैर्वा शक्याः प्राप्तुं पितामह॥ नार्थहीनैरवगणैरेकात्मभिरसंहतैः॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं
सदा भवेत्॥ अर्थन्यूनैरवगणैरेकात्मभिरसंहतैः॥ तुल्यो यज्ञफलैरेतैस्तन्मे ब्रूहि पितामह॥ भीष्म उ०॥
इदमंगिरसा प्रोक्तमुपवासफलात्मकं॥ विधिं यज्ञफलैस्तुल्यं तन्निबोध युधिष्ठिर॥ यस्तु क
ल्यं तथा सायं भुंजानो नांतरा पिबेत्॥ अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसं॥ षड्भिरेव स
वर्षैस्तु सिध्यते नात्र संशयः॥ तप्तकांचनवर्णं च विमानं लभते नरः॥ देवस्त्रीणामधीवासे नृ
त्यगीतनिनादिते॥ प्राजापत्ये वसेत्पद्मं वर्षाणामग्निसंनिभे॥ त्रीणि वर्षाणि यः प्राशेत्सततं त्वेक
भोजनं॥ धर्मपत्नीरतो नित्यमग्निष्टोमफलं लभेत्॥ यज्ञं बहुसुवर्णं वा वासवप्रतिमो हरेत्॥ स
त्यवाग्दानशीलब्रह्मण्यश्चानसूयकः॥ क्षांतो दांतो जितक्रोधः स गच्छति परां गतिं॥ पांडुराभ्रप्र
तीकाशे विमाने हंसलक्षणे॥ द्वे समाप्ते ततः पद्मे सोऽप्सरोभिर्वसेत्सह॥ द्वितीये दिवसे यस्तु प्राश्नीया
देकभोजनं॥ सदा द्वादश मासांस्तु जुह्वानो जातवेदसं॥ अग्निकार्यपरो नित्यं नित्यं कल्यप्रबोधनः॥
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं॥ हंससारसयुक्तं च विमानं लभते नरः॥ इंद्रलोके च वसते व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३३ ॥ र स्त्रीभिः समावृतः ॥ तृतीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनं ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जा
तवेदसं ॥ अग्निकार्यपरो नित्यं नित्यकल्पप्रबोधनः ॥ अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ म
यूरहंसयुक्तं च विमानं लभते नरः ॥ सप्तर्षीणां सदा लोके सोप्सरोभिर्वसेत्सह ॥ निवर्तनं च तत्रास्य
त्रीणि पद्मानि वै विदुः ॥ दिवसे यश्चतुर्थे तु प्राश्नीयादेकभोजनं ॥ सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवे
दसं ॥ वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ इंद्रकन्याभिरूढं च विमानं लभते नरः ॥ सागरस्य
च पर्यंते वासवं लोकमावसेत् ॥ देवराजस्य च क्रीडां नित्यकालमवेक्षते ॥ दिवसे पंचमे यस्तु प्राश्नी
यादेकभोजनं ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसं ॥ अलुब्धः सत्यवादी च ब्रह्मण्यश्चाविहिं
सकः ॥ अनसूयुरपापस्थो द्वादशाहफलं लभेत् ॥ जांबूनदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणं ॥ सूर्य
मालासमाभासमारोहेत्पांडुरं गृहं ॥ आवर्तनानि चत्वारि तथा पद्मानि द्वादश ॥ शराग्निपरिमाणं
च तत्रासौ वसते सुखं ॥ दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्राशीत भोजनं ॥ सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो
जातवेदसं ॥ सदा त्रिषवणस्नायी ब्रह्मचार्यनसूयकः ॥ गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ अ
ग्निज्वालासमाभासं हंसबर्हिणसेवितं ॥ शातकुंभमयं युक्तं साधयेद्यानमुत्तमं ॥ तथैवाप्सरसामंके
प्रतिसुप्तः प्रबोध्यते ॥ नूपुराणां निनादेन मेखलानां च निःस्वनैः ॥ कोटीसहस्रं वर्षाणां त्रीणि कोटि
शतानि च ॥ पद्मान्यष्टादश तथा पताके द्वे तथैव च ॥ अयुतानि च पंचाशदृक्षचर्मशतस्य च ॥ लोम्नां प्र
माणेन समं ब्रह्मलोके महीयते ॥ दिवसे सप्तमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनं ॥ सदा द्वादशमासान्वै
जुह्वानो जातवेदसं ॥ सरस्वतीं गोपयानो ब्रह्मचर्यं समाचरन् ॥ सुमनोवर्णकं चैव मधुमांसं च वर्ज ॥ १३३ ॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येत्॥ स पुरुषो मरुतां लोकमिंद्रलोकं च गच्छति॥ तत्र तत्र हि सिद्धार्थो देवकन्याभिरर्च्यते॥ फलं ब
हुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते नरः॥ संख्यामतिगुणं चापि ते बुलोके प्रमोदते॥ यस्तु संवत्सरं क्षांतो
भुंक्ते ह्यन्यष्टमे नरः॥ देवकार्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसं॥ पौंडरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्त
मं॥ पद्मवर्णनिभं चैव विमानमधिरोहति॥ कृत्ताः कनकगौर्यश्च नार्यः श्यामास्तथापराः॥ वयोरू
पविलासिन्यो लभते नात्र संशयः॥ यस्तु संवत्सरं भुंक्ते नवमे नवमेहनि॥ सदा द्वादशमासान्वै जु
ह्वानो जातवेदसं॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं॥ पुंडरीकप्रकाशं च विमानं लभते नरः॥
दीप्तसूर्याग्नितेजोभिर्दिव्यमालाभिरेव च॥ नीयते रुद्रकन्याभिः सोंतरिक्षं सनातनं॥ अष्टादशसहस्रा
णि वर्षाणां कल्पमेव च॥ कोटीशतसहस्रं च ते बुलोके प्रमोदते॥ यस्तु संवत्सरं भुंक्ते दशाहे वै गते गते
॥ सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसं॥ ब्रह्मकन्यानिवेशे च सर्वभूतमनोहरे॥ अश्वमेधसहस्रस्य
२७ फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं॥ रूपवत्यश्च तं कन्या रमयंति सनातनं॥ नीलोत्पलनिभैर्वर्णै रक्तोत्पलनिभैस्तथा॥ विमा
नं मंडलावर्तमावर्तगहनाकुलं॥ सागरोर्मिप्रतीकाशं सलभेद्यानमुत्तमं॥ विचित्रमणिमालाभिर्नादितं
शंखनिःस्वनैः॥ स्फाटिकैर्वज्रसारैश्च स्तंभैः सुकृतवेदितं॥ आरोहति महद्यानं हंससारसनादितं॥ एका
दशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः॥ सदा द्वादश मासांस्तु जुह्वानो जातवेदसं॥ परस्त्रियं नाभिलषेद्वा
चाप्यमनसापि वा॥ अनृतं च न भाषेत मातापित्रोः कृते पि वा॥ अभिगच्छेन्महादेवं विमानस्थं महाबलं॥
अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं॥ स्वायंभुवं च पश्येत विमानं समुपस्थितं॥ कुमार्यः कांचनाभा
सा रूपवत्यो नयंति तं॥ रुद्राणां तमधीवासं दिवि दिव्यं मनोहरं॥ वर्षाग्र्यं परिमेयानि युगांतान्निसमप्रभः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१३४॥ कोटीशतसहस्रं तु दशकोटिशतानि च ॥ रुद्रं नित्यं प्रणमते देवदानवसंमतं ॥ सतस्मे दर्शनं प्राप्तो
दिवसे दिवसे भवेत् ॥ दिवसे द्वादशे यस्तु प्राप्ते वै प्राशते हविः ॥ सदा द्वादश मासान्वै सर्वमेधफ-
लं भवेत ॥ आदित्यैर्द्वादशैस्तस्य विमानं संविधीयते ॥ मणिमुक्ताप्रवालैश्च महार्हैरुपशोभितं ॥ हंस-
मालापरिक्षिप्तं नागनारीसमाकुलं ॥ मयूरैश्च चक्रवाकैश्च कूजद्भिरुपशोभितं ॥ सुरैर्महद्भिः संयु-
क्तं ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितं ॥ नित्यमावसथं राजन्नरनारीसमावृतं ॥ ऋषिरेवं महाभाग स्त्वंगिराः प्राह
धर्मवित् ॥ त्रयोदशे तु दिवसे प्राप्ते यः प्राशते हविः ॥ सदा द्वादश मासान्वै देवसत्रफलं लभेत् ॥ रक्त-
पद्मोदयं नाम विमानं साधयेन्नरः ॥ जातरूपप्रयुक्तं च रत्नसंचयभूषितं ॥ देवकन्याभिराकीर्णं दिव्या-
भरणभूषणं ॥ पुण्यगंधोदयं दिव्यं वायव्यैरुपशोभितं ॥ तत्र शंकुपताके द्वे युगांतं कल्पमेव च ॥ अयुता-
युतं तथा पद्मं समुद्रं च तथा वसेत् ॥ गीतगंधर्वघोषैश्च भेरीपणवनिःस्वनैः ॥ सदा प्रह्लादितस्ताभिर्देवक-
न्याभिरिज्यते ॥ चतुर्दशे तु दिवसे यः पूर्णं प्राशते हविः ॥ सदा द्वादश मासांस्तु महामेधफलं लभेत् ॥ अनि-
र्देश्यवयोरूपा देवकन्याः स्वलंकृताः ॥ मृष्टतप्तांगदधरा विमाने रूपयांति तं ॥ कलहंसविनिर्घोषैर्नूपुराणां
च निःस्वनैः ॥ कांचीनां च समुत्कर्षैस्तत्र तत्र निबोध्यते ॥ देवकन्यानिवासे च तस्मिन्वसति मानवः ॥ जाह्नवी-
वालुकाकीर्णे पूर्णं संवत्सरं नरः ॥ यस्तु पक्षे गते भुंक्ते एकभक्तं जितेंद्रियः ॥ सदा द्वादश मासांस्तु जुह्वानो जात-
वेदसं ॥ राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ यानमारोहते दिव्यं हंसबर्हिणसेवितं ॥ मणिमंडलकैश्चित्रैर्जात-
रूपसमावृतं ॥ दिव्याभरणशोभाभिर्वरस्त्रीभिरलंकृतं ॥ एकस्तंभं चतुर्द्वारं सप्तभौमं सुमंगलं ॥ वैजयंतीसहस्रैश्च
शोभितं गीतनिःस्वनैः ॥ दिव्यं दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति ॥ मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं वैद्युतप्रभं ॥ वसेद्यु- ॥१३४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गसहस्रंच रवक्रंकुंजरवाहनाः ॥ षोडशे दिवसे प्राप्ते यः कुर्यादेकभोजनं ॥ सदा द्वादशमासान्वै सोमय
ज्ञफललभेत् ॥ सोमकन्याभिवासेषु सोऽध्यावसति नित्यशः ॥ सौम्यगंधानुलिप्तश्च कामकारगतिर्भवेत् ॥
सुंदरीनाभिनीभिर्मधुराभिस्तथैव च ॥ अर्च्यते वै विमानस्थः कामभोगैश्च सेव्यते ॥ फलंपद्मशालवस्ये
महाकल्पंदशाधिकं ॥ आवर्तनानि चत्वारि सागरे यात्यसौ नरः ॥ दिवसेतन्नदशमेयः प्राप्ते प्राशतेहविः ॥
सदा द्वादशमासान्वै भुक्त्वा नो जातवेदसं ॥ स्थानं वारुणमैंद्रं च रौद्रं चाप्यधिगच्छति ॥ मारुतौशनसे चैव ब्र
ह्मलोकं च गच्छति ॥ तत्र दैवतकन्याभिरासनेनोपचर्यते ॥ भूर्भुवं चापि देवर्षिं विश्वरूपमवेक्षते ॥ तत्र देवा
धिदेवस्य कुमार्यो रमयंति तं ॥ द्वाविंशद्रूपधारिण्यो मधुरास्समलंकृताः ॥ चंद्रादित्यावुभौ यावद्गगने चर
तः प्रभो ॥ तावच्चरत्यसौ धीरः सुधामृतरसाशनः ॥ अष्टादशे यो दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनं ॥ सदा द्वाद
शमासान्वै सप्तलोकान्स पश्यति ॥ रथैः स नंदिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ॥ देवकन्याधिरूढैश्च भ्राजमा
नैः स्वलंकृतैः ॥ व्याघ्रसिंहप्रयुक्तं च मेघस्वननिनादितं ॥ विमानमुत्तमं दिव्यं सुसुखी ह्यधिरोहति ॥ त
त्र कल्पसहस्रं स कन्याभिः सह मोदते ॥ सुधारसं च भुंजीत अमृतोपममुत्तमं ॥ एकोनविंशतिदिने यो
भुंक्ते एकभोजनं ॥ सदा द्वादशमासान्वै सप्तलोकान्स पश्यति ॥ उत्तमं लभते स्थानमप्सरोगणसेवितं ॥
गंधर्वैरुपगीतं च विमानं सूर्यवर्चसं ॥ तत्रामरवरस्त्रीभिर्मोदते विगतज्वरः ॥ दिव्यांबरधरः श्रीमान्सु
तानां शतं समाः ॥ पूर्णे च विंशे दिवसे यो भुंक्ते त्वेकभोजनं ॥ सदा द्वादशमासांस्तु सत्यवादी धृतव्रतः ॥ अमां
साशी ब्रह्मचारी सर्वभूतहिते रतः ॥ स लोकान्विपुलान्रम्यानादित्यानामुपाश्नुते ॥ गंधर्वैरप्सरोभिश्च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिव्यमाल्यानुलेपनैः॥ विमानैः कांचनैर्दिव्यैः पृष्ठतश्चानुगम्यते॥ एकविंशेतु दिवसे यो भुंक्ते ह्येक
भोजनं॥ सदा द्वादश मासान्वै लुब्धो नो जातवेदसं॥ लोकमौशानसं दिव्यं शक्रलोकं च गच्छति॥ अश्वि
नोर्मरुतां चैव सुखं प्रभिरतः सदा॥ अनभिज्ञश्च दुःखानां विमानवरमास्थितः॥ सेव्यमानो वरस्त्रीभिः
क्रीडत्यमरवत्प्रभुः॥ द्वाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुंक्ते ह्येकभोजनं॥ सदा द्वादश मासान्वै लुब्धो नो जातवे
दसं॥ अहिंसानीरतो धीमान्सत्यवागनसूयकः॥ लोकान्वसूनामाप्नोति दिवाकरसमप्रभः॥ कामचा
रीसुधाहारो विमानवरमास्थितः॥ रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः॥ त्रयोविंशेतु दिवसे प्राशे
यस्त्वेकभोजनं॥ सदा द्वादश मासांस्तु मिताहारो जितेंद्रियः॥ वायोरुशनसश्चैव रुद्रलोकं च गच्छ
ति॥ कामचारी कामगमः पूज्यमानोप्सरोगणैः॥ अनेकगुणपर्यंतं विमानवरमास्थितः॥ रमते देव
कन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः॥ चतुर्विंशेतु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः॥ सदा द्वादश मासांश्च लुब्धो
नो जातवेदसं॥ आदित्यानामधीवासे मोदमानो वसेच्चिरं॥ दिव्यमाल्यांबरधरो दिव्यगंधानुलेपनैः॥
विमाने कांचने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे॥ रमते देवकन्यानां सहस्रैरयुतैस्तथा॥ पंचविंशेतु दिवसे
यः प्राशे देकभोजनं॥ सदा द्वादश मासांस्तु लुब्धो नो जातवेदसं॥ मनोरमं पुण्यतमं पुष्पकं यानमारुहे
त्॥ सिंहव्याघ्रप्रयुक्ते स्तु मेघनिस्वननादितैः सरथैर्नंदिघोषैश्च पृष्ठतो ह्यनुगम्यते॥ देवकन्यासमा
रूढैः कांचनैर्विमलैः शुभैः विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरं॥ तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशता
वृते॥ सुधारसं चोपजीवन्नमृतोपममुत्तमं॥ षड्विंशे दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनं॥ सदा द्वादश मा ॥१३५॥
CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सांस्तु नियतो नियताशनः ॥ जितेंद्रियो वीतरागो जुह्वानो जातवेदसं ॥ स प्राप्नोति महाभागः पू
ज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ सप्तानां मरुतां लोकान्वसूनां चापि सोऽश्नुते ॥ विमानैः स्फाटिकैर्दिव्यैः सर्वरत्नै
रलंकृतैः ॥ गंधर्वैरप्सरोभिश्च पूज्यमानः प्रमोदते ॥ द्वे युगानां सहस्रे तु दिव्ये दिव्येन तेजसा ॥ सप्त
विंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनं ॥ सदा द्वादश मासांस्तु जुह्वानो जातवेदसं ॥ फलं प्राप्नोति विपु
लं देवलोके च पूज्यते ॥ अमृताशी वसंस्तत्र स वितृष्णः प्रमोदते ॥ देवर्षिचरितं राजन्राजर्षिभिर
नुष्ठितं ॥ अध्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः ॥ स्त्रीभिर्मनोभिरामाभी रममाणो मदोत्कटः ॥ युग
कल्पसहस्राणि त्रीण्यावसति वै सुखं ॥ यो ष्टाविंशे तु दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनं ॥ सदा द्वादश मा
सांस्तु जितात्मा विजितेंद्रियः ॥ फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाश्नुते ॥ भोगवांस्तेजसा भाति सह
स्रांशुरिवामलः ॥ सुकुमार्यश्च नार्यस्तं रममाणाः सुवर्चसः ॥ पीनस्तनोरुजघना दिव्याभरणभूषिताः
रमयंति मनःकांते विमाने सूर्यसंनिभे ॥ सर्वकामगमे दिव्ये कल्पायुतशतं समाः ॥ एकोनत्रिंशद्दिवसे
यः प्राशेदेकभोजनं ॥ सदा द्वादश मासान्वै सत्यव्रतपरायणः ॥ तस्य लोकाः शुभा दिव्या देवराजर्षिपूजिताः
विमानं सूर्यचंद्राभं दिव्यं समधिगच्छति ॥ जातरूपमयं युक्तं सर्वरत्नविभूषितं ॥ अप्सरोगणसंपूर्णं गं
धर्वैरभिनादितं ॥ तत्र चैनं शुभा नार्यो दिव्याभरणभूषिताः ॥ मनोभिरामा मधुरा रमयंति मदोत्कटाः ॥ भोगवां
स्तेजसा युक्तो वैश्वानरसमप्रभः ॥ दिव्यो दिव्येन वपुषा भ्राजमान इवामरः ॥ वसूनां मरुतां चैव साध्यानामश्वि
नोस्तथा ॥ रुद्राणां च तथा लोकं ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ यस्तु मासे गते भुंक्ते एकभक्तं शमात्मकः ॥ सदा द्वादश
मासान्वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ सुधारसकृताहारः श्रीमान्सर्वमनोहरः ॥ तेजसा वपुषा लक्ष्म्या भ्राजते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१३६॥ रश्मिवान्निव ॥ दिव्यमाल्यांबरधरो दिव्यगंधानुलेपनः ॥ सुखेष्वभिरतो योगी दुःखानामविजानकः ॥ स्व
यंप्रभाभिर्नारीभिर्विमानस्थो महीयते ॥ रुद्रदेवर्षिकन्याभिः सततं चाभिपूज्यते ॥ नानाविविधरूपाभिर्नानारा
गाभिरेव च ॥ नानामधुरभाषाभिर्नानारतिभिरेव च ॥ विमाने गगनाकारे सूर्यवैडूर्यसंनिभे ॥ पृष्ठतः सोमसं
काशे उदर्के चाभ्रसंनिभे ॥ दक्षिणे पांडुरक्ताभे अधस्तान्नीलमंडले ॥ ऊर्ध्वे विचित्रसंकाशे नैको वसति पू
जितः ॥ यावद्वर्षसहस्रं वै जंबूद्वीपे प्रवर्षति ॥ तावत्संवत्सराः प्रोक्ता ब्रह्मलोकस्य धीमतः ॥ विप्रुषश्चैव यावं
त्यो निपतंति नभस्तलात् ॥ वर्षासु वर्षतस्तावन्निवसत्यमरप्रभः ॥ मासोपवासी वर्षैस्तु दशभिः स्वर्गमुत्तमं
महर्षित्वमथासाद्य सशरीरगतिर्भवेत् ॥ मुनिर्दांतो जितक्रोधो जितशिश्नोदरः सदा ॥ जुह्वन्नग्नींश्च निय
तः संध्योपासनसेविता ॥ बहुभिर्नियमैरेवं शुचिरश्नाति यो नरः ॥ अभ्रावकाशशीलश्च तस्य भानोरिव
त्विषः ॥ दिवं गत्वा शरीरेण स्वेन राजन्यथामरः ॥ स्वर्गं पुण्यं यथाकाममुपभुंक्ते तथाविधिः ॥ एष ते भर
तश्रेष्ठ यज्ञानां विधिरुत्तमः ॥ व्याख्यातो ह्यानुपूर्व्येण उपवासफलात्मकः ॥ दरिद्रैर्मनुजैः पार्थ प्राप्यं यज्ञ
फलं यथा ॥ उपवासानिमान्कृत्वा गच्छेच्च परमां गतिं ॥ देवद्विजातिपूजायां रतो भरतसत्तम ॥ उपवास
विधिस्त्वेष विस्तरेण प्रकीर्तितः ॥ नियतेष्वप्रमत्तेषु शौचवत्सु महात्मसु दंभद्रोहनिवृत्तेषु कृतबुद्धिषु
भारत ॥ अचलेष्वप्रमत्तेषु मा ते भूदत्र संशयः ॥ ॥ इति दानधर्मेषु उपवासविधिः ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ॥
यद्वरं सर्वतीर्थानां तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ यत्र चैव परं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ सर्वाणि
खलु तीर्थानि गुणवंति मनीषिणः ॥ यत्तु तीर्थं च शौचं च तन्मे शृणु समाहितः ॥ अगाधे विमले शुद्धे सत्यतो ॥१३६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येधृति ज्ञदे॥ स्नातव्यं मानसे तीर्थे सत्यमालंब्य शाश्वतं॥ तीर्थशौचमनर्थित्वमार्जवं सत्यमार्दवं॥ अ
हिंसा सर्वभूतानामानृशंस्यं दमः शमः॥ निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः॥ शुचयस्तीर्थ
भूतास्ते ये भैक्षमुपभुंजते॥ तत्ववित्त्वनहंबुद्धिस्तीर्थं प्रवरमुच्यते॥ शौचलक्षणमेतत्ते सर्वत्रैवान्व
वेक्षणं॥ रजस्तमः सत्वमथो येषां निर्धौतमात्मनः॥ शौचाशौचे समासक्ताः स्वकार्यपरिमार्गिणः॥
सर्वत्यागेष्वभिरताः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः॥ शौचेन वृत्तशौचार्थास्ते तीर्थाः शुचयश्च ते॥ नोदकक्लि
न्नगात्रस्तु स्नात इत्यभिधीयते॥ स स्नातो यो दमस्नातः स बाह्याभ्यंतरः शुचिः॥ अतीतेष्वनपेक्षा
ये प्राप्तेष्वर्थेषु निर्ममाः॥ शौचमेव परं तेषां येषां नोत्पद्यते स्पृहा॥ प्रज्ञानं शौचमेवेह शरीरस्य विशेषतः॥
तथा निष्किंचनत्वं च मनसश्च प्रसन्नता॥ वृत्तशौचं मनःशौचं तीर्थशौचमतः परं॥ ज्ञानोत्पन्नं च यच्छौचं
तच्छौचं परमं मतं॥ मनसा च प्रदीप्तेन ब्रह्मज्ञानजलेन च॥ स्नाति यो मानसे तीर्थे तत्स्नानं परिकीर्तितं॥
समारोपितशौचस्य नित्यं भावसमाहितः॥ केवलं गुणसंपन्नः शुचिरेव नरः सदा॥ शरीरस्थानितीर्था
नितीर्थानि प्रोक्तान्येतानि भारत॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि॥ शरीरस्य यथोद्देशाः
शुचयः परिकीर्तिताः॥ तथा पृथिव्या भागाश्च पुण्यानि सलिलानि च॥ कीर्तनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्चापि पितृ
तर्पणात्॥ धुनंति पापं तीर्थेषु ते प्रयांति सुखं दिवं॥ परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्यांश्चैव तेजसा॥ अतीवपु
ण्या भागास्ते सलिलस्य च तेजसा॥ मनसश्च पृथिव्याश्च पुण्यास्तीर्थास्तथा परे॥ उभयोरेव यः स्नायात्स
सिद्धिं शीघ्रमाप्नुयात्॥ तथा बलं क्रियाहीनं क्रिया वा बलवर्जिता॥ नेह साधयते कार्यं समायुक्ता तु
सिध्यति॥ एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः॥ शुचिः सिद्धिमवाप्नोति द्विविधं शौचमुत्तमं॥ ॥ इति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ १३७ ॥

दानधर्मे श्रोतानुपृच्छा ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः सुमहत्फलं ॥ यच्चा
प्यसंशयं लोके तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ भीष्म उ० ॥ शृणु राजन्यथा गीतं स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ यत्कृ
त्वा मुच्यते पापात्पुरुषो नात्र संशयः ॥ द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु अहोरात्रेण केशवं ॥ अर्च्याश्वमेधं प्रा
प्नोति दुष्कृतं चास्य नश्यति ॥ तथैव पौषमासे तु पूज्य नारायणेति च ॥ वाजपेयमवाप्नोति सिद्धिं च पर
मां व्रजेत् ॥ अहोरात्रेण द्वादश्यां माघमासे तु माधवं ॥ राजसूयमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ त
थैव फाल्गुने मासि गोविंदेति च पूजयन् ॥ अतिरात्रमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ अहोरात्रेण द्वाद
श्यां चैत्रे विष्णुरिति स्मरन् ॥ पौंडरीकमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ वैशाखमासे द्वादश्यां पूजयन्म
धुसूदनं ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ अहोरात्रेण द्वादश्यां ज्येष्ठमासि त्रिविक्रमं ॥ ग
वामयमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते ॥ आषाढे मासि द्वादश्यां वामनेति च पूजयन् ॥ नरमेधमवाप्नो
ति पुण्यं च लभते महत् ॥ अहोरात्रेण द्वादश्यां श्रवणे मासि श्रीधरं ॥ पंचयज्ञानवाप्नोति विमानस्थश्च
मोदते ॥ तथा भाद्रपदे मासि हृषीकेशेति पूजयन् ॥ सौत्रामणिमवाप्नोति पूतात्मा भवते च हि ॥ द्वादश्या
माश्विने मासि पद्मनाभेति चार्चयन् ॥ गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ द्वादश्यां कार्तिके मा
सि पूज्य दामोदरेति च ॥ गवां यज्ञमवाप्नोति जायते न क्षितौ नृपः ॥ द्वादश्यां स्वस्तिके रच्यं पद्मनाभेति नित्य
शः ॥ विष्णुलोकमवाप्नोति पुमान् स्त्री वा न संशयः ॥ अर्चयेत्पुंडरीकाक्षमेवं संवत्सरं तु यः ॥ जातिस्मर
त्वं प्राप्नोति विंद्याद्बहुसुवर्णकं ॥ अहन्यहनि तद्भीव मुपेंद्रयोधिगच्छति ॥ समाप्ते भोजयद्विप्रान् अथवा दाप
येद्घृतं ॥ अतःपरं नोपवासो भवतीति विनिश्चयः ॥ उवाच भगवान्विष्णुः स्वयमेव पुरातनं ॥ इति दानधर्मेषु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वि श्लो ह्रीं दश केस माप्ते ।।।। वैशंपायन उ० ।।।। शरतल्पगतं भीष्मं कुरुवृद्धं पितामहं ।। उपागम्य
महाप्राज्ञः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ।।।। युधिष्ठिर० ।।।। ज्ञानं रूपं च सौभाग्यं प्रियत्वं च कथं भवेत् ।। धर्मार्थका
मसंयुक्तः सुखभागी कथं भवेत् ।।।। भीष्म उ० ।।।। मार्गशीर्षस्य मासस्य चंद्रे मूलेन संयुते ।। पादौ मूलेन रा
जेंद्र जंघया मिलिरोहणी ।। अश्विन्यां सक्थिनी चैव कुरूरू चाषाढयोस्तथा ।। गुह्यं तु फल्गुनी विद्यात्कृत्ति
का कटिरेव च ।। पादौ भाद्रपदे दिव्यं रेवत्यामक्षिमंडलं ।। पृष्ठमेव धनिष्ठासु अनुराधोत्तरास्तथा ।। बाहू स्वां
तु विशाखासु हस्तौ हस्तेन निर्दिशेत् ।। पुनर्वस्वंगुलीराजन्नाश्लेषास्तु नखास्तथा ।। ग्रीवा ज्येष्ठा च राजें
द्र श्रवणेन तु कर्णयोः ।। मुखं पुष्ये प्रराजेंद्र दंतौष्ठौ स्वातिरुच्यते ।। हसितं शततकं विद्यान्मघा चैवाथ नासि
का ।। नेत्रे मृगशिरो विद्याल्ललाटे चित्रमेव तु ।। भरण्यां तु शिरो विद्यात्केशानार्द्रा नराधिप ।। समाप्ते तु घृतं दद्या
द्ब्राह्मणे वेदपारगे ।। सुभगो दर्शनीयश्च ज्ञानभाग्यश्च जायते ।। परिपूर्णगः पौर्णमास्यां भवेद्दिवि च चंद्रमाः
।।।। दानधर्मे अंगविधिर्नाम ।।।। युधिष्ठिर ।।।। पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।। श्रोतुमि सर्वेषां संसा छामि ७
रविधिमुत्तमं ।। केन वृत्तेन राजेंद्र वर्तमाना नराभुवि ।। प्राप्नुवंत्युत्तमं स्वर्गं कथं च नरकं नृप ।। मृतं शरीरमुत्सृ
ज्य काष्ठलोष्ठसमं जनाः ।। प्रयांत्यमुं लोकमितः को वै तानुगच्छति ।।।। भीष्म उ० ।।।। अयमायाति भगवान् बृ
हस्पतिरुदारधीः ।। पृच्छैनं सुमहाभाग मेतद्गुह्यं सनातनं ।। नैतदन्येन शक्यं हि वक्तुं केनचिदद्य वै ।। वक्ता बृ
हस्पतिसमो नह्यन्यो विद्यते क्वचित् ।।।। वैशंपायन० ।।।। तयोः संवदतोरेवं पार्थगांगेययोस्तथा ।। आजगाम वि
शुद्धात्मा नाकपृष्ठाद्बृहस्पतिः ।। ततो राजा समुत्थाय धृतराष्ट्रपुरोगमैः ।। पूजामनुपमां चक्रे सर्वे ते च सभासदः
ततो धर्मसुतो राजा भगवंतं बृहस्पतिं ।। उपगम्य यथान्यायं प्रश्नं पप्रच्छ तत्वतः ।।।। युधिष्ठिर ।।।। भगवन्सर्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥१३८॥ धर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ मर्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः ॥ ज्ञातिसंबंधिवर्गश्च मि
त्रवर्गस्तथैव च ॥ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं जनाः ॥ गच्छंत्यमुत्र लोकं वै क एनमनुगच्छति
॥ बृहस्पति० ॥ एकः प्रसूयते राजन्नेक एव विनश्यति ॥ एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिं
असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः ॥ ज्ञातिसंबंधिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ मृतं शरीरमु
त्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं जनाः ॥ मुहूर्तमिव रोदित्वा ततो यांति पराङ्मुखाः ॥ तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं ध
र्म एकोनुगच्छति ॥ तस्माद्धर्मः सहायश्च सेवितव्यः सदा नृभिः ॥ प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छेत्स्वर्ग
गतिं परां ॥ तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकं चोपपद्यते ॥ तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्मं सेवेत पंडितः ॥ धर्म
एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥ लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्यबहुश्रुतः ॥ नरः करोत्य
कार्याणि परार्थे लोभमोहितः ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलं ॥ एतत्त्रयमवाप्तव्य
मधर्मपरिवर्जितं ॥ युधिष्ठिर० ॥ श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितं ॥ शरीरनिचयं ज्ञातुं बुद्धि
स्तु मम जायते ॥ मृतं शरीरं हि नृणां सूक्ष्ममव्यक्ततां गतं ॥ अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोनुगच्छति
॥ बृहस्पति० ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनोंतकः ॥ बुद्धिरात्मा च सहिता धर्मं पश्यंति नित्य
दा ॥ प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षिभूता दिवानिशं ॥ एतैश्च सह धर्मोपि तं जीवमनुगच्छति ॥ त्वगस्थि मांसं शु
क्रं च शोणितं च महामते ॥ शरीरं वर्जयंत्येते जीवितेन विवर्जितं ॥ ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते ॥
इह लोके परत्रैव किं भूयः कथयामि ते ॥ युधिष्ठिर० ॥ तद्दर्शितं भगवता यथा धर्मोनुगच्छति ॥ एतत्तु ॥१३८॥

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रोतुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते ॥ बृहस्पतिरु० ॥ अन्नमश्नंति यद्देवाः शरीरस्था नरेश्वर ॥ पृथिवी
वाय्वाकाशमापोज्योतिर्मनस्तथा ॥ ततस्तृप्तेषु राजेंद्र तेषु भूतेषु पंचसु ॥ मनःषष्ठेषु शुद्धात्मन् रेतः संपद्य
ते महत् ॥ ततो गर्भः संभवति श्लेषात्स्त्रीपुंसयोर्नृप ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ॥ युधि०
आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते यथा ॥ यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्येत तदुच्यतां ॥ बृहस्पति० ॥ आस
न्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते ॥ विप्रमुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यासि परां गतिं ॥ सर्वभूतसमायुक्तः आ
प्नुते जीव एव हि ॥ ततोस्य कर्म पश्यंति शुभं वा यदि वाशुभं ॥ देवताः पंचभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छ
सि ॥ युधिष्ठिर ॥ त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः ॥ जीवः स भगवन् क्वस्थः सुखदुःखे
समश्नुते ॥ बृहस्पति ॥ जीवः कर्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः ॥ स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भा
रत ॥ यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधं ॥ दुःखं संसारचक्रं च नरः क्लेशं स विंदति ॥ इह लोके च स
प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव ॥ सुकृतं कर्मवै भुंक्ते धर्मस्य फलमाश्रितः ॥ यदि धर्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृ
ति सेवते ॥ ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखं ॥ अथांतरा तु धर्मस्याप्यधर्ममुपसेवते ॥ सुखस्या
नंतरं दुःखं स जीवोप्यगच्छति ॥ अधर्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः ॥ महद्दुःखं समासाद्य ति
र्यग्योनौ प्रजायते ॥ कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ॥ जीवो मोहसमायुक्तो यमस्य विषयं
गतः ॥ महद्दुःखं समासाद्य तिर्यग्योनौ प्रजायते ॥ कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ॥ जीवो मो
हसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे च छंदसि ॥ यमस्य विषयं घोरं मर्त्यो
लोकः प्रपद्यते ॥ इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूपते ॥ तिर्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमंति च स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेशाः॥ यमस्य भवने दिव्ये ब्रह्मलोके कसत्तमेः॥ कर्मणि नियते बद्धो जंतुर्दुःखान्युपाश्नुते॥ येन येन तु
भावेन कर्मणा पुरुषो गतिं॥ प्रयाति निरयान्घोरांस्तत्रैव ह्यायान्त्यतः परं॥ अधीत्य चतुरो वेदान्द्विजो मोह
समन्वितः॥ पतितान्प्रतिगृह्याथ खरयोनौ प्रजायते॥ खरो जीवति वर्षाणि दश पंच च भारत॥ खरे मृते ब
लीवर्दः सप्त वर्षाणि जीवति॥ बलीवर्दे मृते चापि जायते ब्रह्मराक्षसः॥ ब्रह्मराक्षसश्च मासांस्त्रींस्ततो
जायति ब्राह्मणः॥ पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते॥ तत्र जीवति वर्षाणि दश पंच च भारत॥ कृमि
भावाद्विमुक्तस्तु ततो जायति गर्दभः॥ गर्दभः पंच वर्षाणि पंच वर्षाणि सूकरः॥ कुक्कुटः पंच वर्षाणि पंच व
र्षाणि जंबुकः॥ श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायेत मानवः॥ उपाध्यायस्य यः पापं शिष्यः कुर्यादबुद्धिमान्॥ स
जीव इह संसारांस्त्रीनाप्नोति न संशयः॥ प्राकृश्वा भवति राजेंद्र ततः क्रव्याद ततः खरः॥ ततः प्रेतः परिक्लि
ष्टः पश्चाज्जायति ब्राह्मणः॥ मनसापि गुरोर्भार्यां यः शिष्यो याति पापकृत्॥ स उग्रान्प्रैति संसारानधर्मे
णेह चेतसा॥ श्वयोनौ तु स संभूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति॥ तत्रापि निधनं प्राप्तः क्रिमियोनौ प्रजायते॥
क्रिमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकं तु जीवति॥ ततस्तु निधनं प्राप्य ब्रह्मयोनौ प्रजायते॥ यदि पुत्रसमं शिष्यं
गुरुर्हन्यादकारणे॥ आत्मनः कामकारेण सोपि हंसः प्रजायते॥ पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोवमन्यते॥
सोपि राजन्मृतो जंतुः पूर्वं जायेत गर्दभः॥ गर्दभत्वं तु संप्राप्य दश वर्षाणि जीवति॥ संवत्सरं तु कुंभीरस्त
तो जायेत मानवः॥ पुत्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि॥ गुर्वपध्यानतः सोपि मृतो जायति गर्दभः॥ ख
रो जीवति मासांस्तु दश श्वा च चतुर्दश॥ बिडालः सप्त मासांस्तु ततो जायति मानवः॥ मातापितरावाक्रुश्य
सारिका संप्रजायते॥ ताडयित्वा तु तावेव जायते कच्छपो नृप॥ कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शल्पकः॥ ॥१३९॥

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यालो भूत्वा च षण्मासांस्ततो जायतिमानुषः॥ भर्तृपिंडमुपाश्नन्योराजद्विष्टानिसेवते॥ सोपि मोहस
मापन्नो मृतो जायति वानरः॥ वानरो दशवर्षाणि पंच वर्षाणि मूषिकः॥ श्वा च भूत्वा तु षण्मासांस्ततो जायति
मानुषः॥ न्यासापहर्त्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः॥ संसाराणां शतं गत्वा क्रिमियोनौ प्रजायते॥ तत्र जी
वति वर्षाणि दश पंच च भारत॥ दुःकृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः॥ असूयको नरश्चापि मृतो
जायति शार्ङ्गकः॥ विश्वासहर्त्ता तु नरो मीनो जायति दुर्मतिः॥ भूत्वा मीनोष्ट वर्षाणि मृगो जायति भार
त॥ मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते॥ छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णे संवत्सरे ततः॥ कीटः संजाय
ते जंतुस्ततो जायति मानुषः॥ धान्यान्यवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चणकान्॥ कलापानथ मुद्गांश्च गोधूमा
नतसीस्तथा॥ सस्यस्यान्यस्य हर्त्ता च मोहाज्जंतुरचेतनः॥ स जायते महाराज मूषिको निरपत्रपः॥ ततः प्रेत्य
महाराज मृतो जायति सूकरः॥ सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप॥ श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थि
व॥ भूत्वा श्वा पंच वर्षाणि ततो जायति मानवः॥ परदाराभिमर्षं तु कृत्वा जायति वै वृकः॥ श्वा सृगालस्ततो गृ
ध्रो व्यालः कंको बकस्तथा॥ भ्रातुर्भार्यां तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः॥ पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोपि संवत्स
रं नृप॥ सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां तथैव च॥ प्रधर्षयित्वा कामात्मा मृतो जायति सूकरः॥ सूकरः पंच
वर्षाणि दश वर्षाणि श्वाविधः॥ पिपीलिकस्तु मासांस्त्रीन्कीटः स्यान्मासमेव तु॥ एतानासाद्य संसारान्क्रि
मियोनौ प्रजायते॥ तत्र जीवति मासांस्तु क्रिमियोनौ चतुर्दश॥ ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति मानवः॥ उप
स्थिते विवाहे तु यज्ञे दाने पि वा विभो॥ मोहात्करोति यो विघ्नं स मृतो जायते क्रिमिः॥ क्रिमिर्जीवति वर्षाणि
दश पंच च भारत॥ अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानवः॥ पूर्वं दत्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छति॥ सोपि रा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१४०॥

जन्मतो जंतुः [stain] कृमियोनौ प्रजायते॥ तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर॥ अधर्मसंक्षये मुक्तस्ततो
जायति मानुषः॥ देवकार्यमकृत्वा तु पितृकार्यमथापि वा॥ अनिर्वाप्य समश्नन्वै मृतो जायति वायसः॥ वायसः
शतवर्षाणि ततो जायति कुक्कुटः॥ जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः॥ ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योव
मन्यते॥ सोपि मृत्युमुपागम्य क्रौंचयोनौ प्रजायते॥ क्रौंचो जीवति वर्षं तु ततो जायति चीरकः॥ ततो निधनमाप
न्नो मानुषत्वमुपाश्नुते॥ वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते॥ ततः संप्राप्य निधनं जायते [stain]
सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप॥ श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव॥ श्वा भूत्वा हि तकर्मा
सौ जायते मानुषस्ततः॥ तत्रापत्यं समुत्पाद्य मृतो जायति मूषिकः॥ कृतघ्नस्तु मृतो राजन्यमस्य विषयं
गतः॥ यमस्य पुरुषैः क्रुद्धैर्वधं प्राप्नोति दारुणं॥ दंडं कंसु मुद्गरं शूलमग्निकुंभं च दारुणं॥ असिपत्रवनं घो
रं वालुकं कूटशाल्मलीं॥ एताश्चान्याश्च वह्वीश्च यमस्य विषयं गतः॥ यातनाः प्राप्य तत्रासौ ततो वध्यति
भारत॥ ततो हतः कृतघ्नः स तत्रो ग्रे भरतर्षभ॥ संसारचक्रमासाद्य कृमियोनौ प्रजायते॥ कृमिर्भव
ति वर्षाणि दश पंच च भारत॥ ततो गर्भं समासाद्य तत्रैव म्रियते शिशुः॥ ततो गर्भशतैर्जंतुर्बहुभिः संप्र
पद्यते॥ संसारांश्च बहून् गत्वा ततस्तिर्यक्षु जायते॥ ततो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणानिह॥ अपुनर्भवसंयु
क्तः स ततः कूर्मः प्रजायते॥ दधि हृत्वा वकश्चापि प्लवो मत्स्यानसंस्कृतान्॥ चोरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्मधुदंशः प्र
जायते॥ फलं वा मूलकं हृत्वा अपूपं वा पिपीलिका॥ चोरयित्वा च निष्पावं जायते हलगोलकः॥ पायसं चोर
यित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुते॥ हृत्वा पिष्टमयं पूपं कुंभोलूकः प्रजायते॥ अयो हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्वायसो जायते नरः॥
कांस्यं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारीतो जायते नरः॥ राजतं भाजनं हृत्वा कपोतः संप्रजायते॥ हृत्वा तु कांचनं भांडं कृमि
योनौ प्रजायते॥ पत्रोर्णं चोरयित्वा तु करहंलं नियछति॥ कौशिकं तु ततो हृत्वा नरो जायति वर्तकः॥ अंशुकं चोर ॥१४०॥

धौतकौशेयं १ मंडूकः ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यित्वा तु शुको जायते मानवः ॥ चोरयित्वा दुकूलं तु मृतो हंसः प्रजायते ॥ क्रौंचकार्पासिकं हत्वा मृतो
जायते मानवः ॥ चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविकं चैव भारत ॥ क्षौमं च वस्त्रमादाय शशो जंतुः प्रजायते ॥ व
र्णान्हृत्वा तु पुरुषो मृतो जायते बर्हिणः ॥ हत्वा रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः ॥ वर्णकादींस्तथा
गंधांश्चोरयित्वेह मानवः ॥ छुच्छुंदरित्वमाप्नोति राजन्लोभपरायणः ॥ तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पं
च च ॥ अधर्मस्य क्षयं गत्वा ततो जायति मानुषः ॥ चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ॥ यस्तु चोरय
ते तैलं नरो मोहसमन्वितः ॥ सोपि राजन्मृतो जंतुस्तैलपायी प्रजायते ॥ अशस्त्रं पुरुषं हत्वा सशस्त्रः पुरुषा
धमः ॥ अर्थार्थी यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः ॥ खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण वध्यते ॥ स मृतो मृगयो
नौ तु नित्योद्विग्नोभिजायते ॥ मृगो वध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः ॥ हतो मृगस्ततो मीनः सोपि जालेन ब
ध्यते ॥ मासे चतुर्थे संप्राप्ते श्वापदः संप्रजायते ॥ श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पंच च ॥ ततस्तु निधनं
प्राप्तः कालपर्यायचोदितः ॥ अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ स्त्रियं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं
गतः ॥ बहून्क्लेशान्समासाद्य संसारांश्चैव विंशतिं ॥ ततः पश्चान्महाराज कृमियोनौ प्रजायते ॥ कृमिर्विंशति
वर्षाणि भूत्वा जायति मानुषः ॥ भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ॥ मक्षिकासंघवशगो बहून्मासान्भव
त्युत ॥ ततः पापक्षयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते ॥ वाद्यं हत्वा तु पुरुषो लोमशः संप्रजायते ॥ तथा पिण्याकसं
मिश्रमशनं चोरयन्नरः ॥ स जायते बभ्रुसमो दारुणो मूषिको नरः ॥ दशते वै मानुषान्नित्यं पापात्मा स विशांपते ॥ घृ
तं हत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते ॥ मत्स्यमांसमथो हत्वा काको जायति दुर्मतिः ॥ लवणं चोरयित्वा तु चीरी
काकः प्रजायते ॥ विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो विनिह्नोति मानवः ॥ स गतायुर्नरस्तात मत्स्ययोनौ प्रजायते ॥ मत्स्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योनिमनुप्राप्य मृतो जायति मानुषः॥ मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणे पुरुषपद्यते॥ पापानि तु नराः कृत्वा
तिर्यग्जायंति भारत॥ न चात्मनः प्रमाणं ते धर्मं जानंति किंचन॥ ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यंति व्रतैः सदा
सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवंत्युत॥ असंवासाः प्रजायंते म्लेच्छाश्चापि न संशयः॥ नराः पापस
माचारा लोभमोहसमन्विताः॥ वर्जयंति च पापानि जन्मप्रभृति ये नराः॥ अरोगा रूपवंतस्ते धनिनश्च भवंत्युत॥
स्त्रियोप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः॥ एतेषामेव जंतूनां भार्यात्वमुपयांति ताः॥ परस्वहरणे दोषाः
सर्व एव प्रकीर्तिताः॥ एतद्विलेशमात्रेण कथितं ते मयानघ॥ अपरस्मिन् कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भा
रत॥ एतन्मया महाराज ब्रह्मणो वदतः पुरा॥ सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये पृष्टश्चापि यथातथं॥ मया पितृच
कात्स्न्येन यथावदनुवर्णितं॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज धर्मे कुरु मनः सदा॥॥ इति दानधर्मे संसारचक्रे॥॥
॥॥ युधिष्ठिर॥॥ अधर्मस्य गतिर्ब्रह्मन् कथिता मे त्वयानघ॥ धर्मस्य तु गतिं श्रोतुमिच्छामि वदतां वर॥
कृत्वा कर्माणि पापानि कथं यांति शुभां गतिं॥ कर्मणा च कृतेनेह केन यांति शुभां गति॥॥ बृहस्पतिः॥॥
कृत्वा पापानि कर्माणि अधर्मवशमागतः॥ मनसा विपरीतेन निरयं प्रतिपद्यते॥ मोहादधर्मं यः कृत्वा पुनः
समनुतप्यते॥ मनः समाधिसंयुक्तो न स सेवेत दुःकृतं॥ यथा यथा मनस्तस्य दुःकृतं कर्म गर्हते॥ तथा
तथा शरीरं तु तेनाधर्मेण मुच्यते॥ यदि व्याहरते राजन् विप्राणां धर्मवादिनां॥ ततो धर्मकृतात् क्षिप्रमप
वादात् स मुच्यते॥ यथा यथा नरः सम्यगधर्ममनुभाषते॥ समाहितेन मनसा विमुच्यते तथा तथा॥ भुजं
ग इव निर्मोकात्पूर्वं भुक्त्वा ज्वरान्वितान्॥ दत्वा विप्रस्य दानानि विविधानि समाहितः॥ मनः समाधिसंयु ॥१४१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कः सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ प्रदानानि तु वक्ष्यामि यानि दत्वा युधिष्ठिर ॥ नरः कृत्वाप्यकार्याणि ततो धर्मेण
मुच्यते ॥ सर्वेषामेव दानानामन्नं श्रेष्ठमुदाहृतं ॥ पूर्वमन्नं प्रदातव्यं ऋजुना धर्ममिच्छता ॥ प्राणा ह्यन्नं
मनुष्याणां तस्माज्जन्तुश्च जायते ॥ अन्ने प्रतिष्ठितो लोकस्तस्मादन्नं प्रशस्यते ॥ अन्नमेव प्रशंसंति दे
वर्षिपितृमानवाः ॥ अन्नस्य हि प्रदानेन स्वर्गमाप्नोति कौशिकः ॥ नायलब्धं प्रदातव्यं द्विजातिभ्यो
न्नमुत्तमं ॥ स्वाध्यायसमुपेतेभ्यः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ यस्य ह्यन्नमुपाश्नंति ब्राह्मणानां शता दश ॥ हृष्टे
न मनसा दत्तं न स तिर्यग्गतिर्भवेत् ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि दश भोज्य नरर्षभ ॥ नरोऽधर्मात्प्रमुच्येत
योगेष्वभिरतः सदा ॥ भैक्ष्येणान्नं समाहृत्य विप्रो वेदपुरस्कृतः ॥ स्वाध्यायनिरते विप्रे दत्वेह सुखमेध
ते ॥ अहिंसन्ब्राह्मणस्वानि न्यायेन परिपाल्य च ॥ क्षत्रियस्तरसा प्राप्तमन्नं यो वै प्रयच्छति ॥ द्विजेभ्यो वेद
वृद्धेभ्यः प्रयतः सुसमाहितः ॥ तेनापोहति धर्मात्मा दुष्कृतं कर्म पांडव ॥ षड्भागपरिशुद्धं च कृषेर्भाग
मुपार्जितं ॥ वैश्यो ददद्द्विजातिभ्यः पापेभ्यः परिमुच्यते ॥ अवाप्य प्राणसंदेहं कार्कश्येन समार्जितं ॥ अ
न्नं दत्वा द्विजातिभ्यः शूद्रः पापात्प्रमुच्यते ॥ औरसेन बलेनान्नमर्जयित्वा विहिंसकः ॥ यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो
न स दुर्गाणि सेवते ॥ न्यायेनैवाप्तमन्नं तु नरो हर्षसमन्वितः ॥ द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यो दत्वा पापात्प्रमुच्यते ॥ अन्नमू
र्जस्करं लोके दत्वोर्जस्वी भवेन्नरः ॥ सतां पंथानमावृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ दानवद्भिः कृतः पंथा येन यांति म
नीषिणः ॥ ते हि प्राणस्य दातारस्तेभ्यो धर्मः सनातनः ॥ सर्वावस्थं मनुष्येण न्यायेनान्नमुपार्जितं ॥ कार्यं पा
त्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः ॥ अन्नस्य हि प्रदानेन नरो दुर्गं न सेवते ॥ तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्यायपरिवर्जि
तं ॥ यतेद्ब्राह्मणपूर्वं हि भोक्तुमन्नं गृही सदा ॥ अवंध्यं दिवसं कुर्यादन्नदानेन मानवः ॥ भोजयित्वा दश

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

||दान० ||
||९८२|| ...तं नरो वेद विद्वांस्तप...य विद्धर्मवितुषाभिति...सविदांतथा॥ न याति नरकं घोरं संसारांश्च न सेवते
सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चैवाप्नुते सुखं॥ एवं खलु समायुक्तो रमते विगतज्वरः॥ रूपवान् कीर्तिमां
श्चैव धनवांश्चोपपद्यते॥ एतत्ते सर्वमाख्यातमन्नदानफलं महत्॥ मूलमेतत्तु धर्माणां प्रदानानां च भार
त॥ इत्यानुशासने दानधर्मे संसारचक्रे॥ युधिष्ठिर उवाच॥ अहिंसा वैदिकं कर्म ध्यानमिंद्रियसंयमः
तपोथ गुरुशुश्रूषा किं श्रेयः पुरुषं प्रति॥ बृहस्पतिः॥ सर्वाण्येतानि धर्म्याणि पृथग्द्वाराणि सर्वशः॥
शृणु संकीर्त्यमानानि षड्वेव भरतर्षभ॥ हंत निःश्रेयसं जंतोरहं वक्ष्याम्यनुत्तमं॥ अहिंसापाश्रयं धर्मं यः
साधयति वै नरः॥ त्रीन्दोषान् सर्वभूतेषु निधाय पुरुषः सदा॥ कामक्रोधौ च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नुते॥ अ
हिंसकानि भूतानि दंडेन विनिहंति यः॥ आत्मनः सुखमन्विच्छ स प्रेत्य न सुखी भवेत्॥ आत्मोपमस्तु भूते
षु यो वै भवति पूरुषः॥ न्यस्तदंडो जितक्रोधो स प्रेत्य सुखमेधते॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः॥
देवापि मार्गे मुह्यंति अपदस्य पदैषिणः॥ न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः॥ एष संक्षेपतो धर्मः का
मादन्यः प्रवर्त्तते॥ प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये॥ आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति॥ य
था परः प्रक्रमते परेषु तथा परे प्रक्रमंते परस्मिन्॥ तथैव तेस्तूपमा जीवलोके यथा धर्मो नैपुणेनोपदिष्टः
॥ वैशंपायन॥ इत्युक्त्वा तं सुरगुरुर्धर्मराजं युधिष्ठिरं॥ दिवमाचक्रमे धीमान् पश्यतामेव नस्तदा॥ इ
त्यानुशासने दानधर्मे संसारचक्रे समाप्तं॥ वैशंपायन॥ ततो युधिष्ठिरो राजा शरतल्पे पितामहं॥ पुनरेवम
हातेजाः पप्रच्छ वदतां वरः॥ युधिष्ठिर॥ ऋषयो ब्राह्मणा देवाः प्रशंसंति महामते॥ अहिंसालक्षणं धर्मं
वेदप्रामाण्यदर्शनात्॥ कर्मणा मनुजः कुर्वन् हिंसां पार्थिवसत्तम॥ वाचा च मनसा चैव कथं दुःखात्प्रमुच्य ||९८२||

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ते॥॥ भीष्म उ०॥॥ चतुर्विधेयं निर्दिष्टा ह्यहिंसा ब्रह्मवादिभिः॥ एकैकतोपि विभ्रष्टा न भवत्यरिसूदन॥
यथा सर्वश्चतुष्पाद्वै त्रिभिः पादैर्न तिष्ठति॥ तथैवेयं महीपाल कारणैः प्रोच्यते त्रिभिः॥ यथा नागपदे
न्यानि पदानि पदगामिनां॥ सर्वाण्येवापिधीयंते पदजातानि कौंजरे॥ एवं लोकेष्वहिंसा तु निर्दिष्टा
धर्मतः पुरा॥ कर्मणा लिप्यते जंतुर्वाचा च मनसापि च॥ पूर्वं तु मनसा त्यक्त्वा तथा वाचाथ कर्मणा॥ न भ
क्षयति यो मांसं त्रिविधं स विमुच्यते॥ त्रिकारणं तु निर्दिष्टं श्रूयते ब्रह्मवादिभिः॥ मनो वाचि तथा स्वादे दोषा ह्ये
षु प्रतिष्ठिताः॥ न भक्षयंत्यतो मांसं तपोयुक्ता मनीषिणः॥ दोषांस्तु भक्षणे राजन्मांसस्येह निबोध मे॥
पुत्रमांसोपमं राजन् खादते यो विचेतनः॥ मांसं मोहसमायुक्तः पुरुषः सोधमः स्मृतः॥ पितृमातृस
मायोगे पुत्रत्वं जायते यथा॥ हिंसां कृत्वावशः पापो भूयिष्ठं जायते तथा॥ रसं च प्रतिजिह्वाया ज्ञानं प्र
ज्ञायते यथा॥ तथा शास्त्रेषु नियतं रागो ह्यास्वादिताद्भवेत्॥ संस्कृता संस्कृताः पक्वा लवणालवणा
स्तथा॥ प्रज्ञायंते यथा भावास्तथा चित्तं निरुध्यते॥ भेरीमृदंगशब्दांश्च तंत्रीशब्दांश्च पुष्क
लान्॥ निषेविष्यंति वै मंदा मांसभक्षाः कथं नराः॥ अचिंतितमनिर्दिष्टमसंकल्पितमे
व च॥ रसं गृद्ध्याभिभूता वै प्रशंसंति फलार्थिनः॥ प्रशंसा ह्येव मांसस्य दोषधर्मफलान्वि
ता॥ जीवितं हि परित्यज्य बहवः साधवो जनाः॥ स्वमांसैः परमांसानि परिपाल्य दिवं
गताः॥ एवमेषा महाराज चतुर्भिः कारणैर्वृता॥ अहिंसा तव निर्दिष्टा सर्वधर्मानुसंहिता
[illegible]इति[illegible]न धर्मे॥॥ युधिष्ठिर०॥॥ अहिंसा परमो धर्म इत्युक्तं बहुशस्त्वया॥ श्राद्धेषु च
भवान् आह पितॄनामिषकांक्षिणः॥ मांसैर्बहुविधैः प्रोक्तस्त्वया श्राद्धविधिः पुरा॥ अहत्वा

च कुतो मांसमेव मे तद्विरुध्यते ॥ जातो नः संशयो धर्मे मांसस्य परिवर्जने ॥ दोषो भक्षयतः कस्या
न्कः श्च अभक्षयतो गुणः ॥ हत्वा भक्षयतो वापि परेणोपहृतस्य वा ॥ हन्याद्वा यः परस्यार्थे क्रीत्वा वा भक्षयेन्न
रः ॥ एतदिच्छामि तत्त्वेन कथ्यमानं त्वयानघ ॥ निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं सनातनं ॥ कथमायुरवाप्नो
ति कथं भवति सत्ववान् ॥ कथमव्यंगतामेति लक्षण्यो जायते कथं ॥ भीष्म० ॥ मांसस्याभक्षणाद्रा
जन्यो धर्मः कुरुनंदन ॥ तन्मे शृणु यथातत्वं यथास्य विधिरुत्तमः ॥ रूपमव्यंगतामायुर्बुद्धिं सत्वं ब
लं स्मृतिं ॥ प्राप्तकामैर्नरैर्हिंसावर्जिता वै महात्मभिः ॥ ऋषीणामत्र संवादो बहुशः कुरुनंदन ॥ ब
भूव तेषां तु मतं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥ यो यजेताश्वमेधेन मासि मासि यतव्रतः ॥ वर्जयेन्मधु मांसं च स
ममेतद्युधिष्ठिर ॥ सप्तर्षयो वालखिल्यास्तथैव च मरीचिपाः ॥ अमांसभक्षणं राजन्प्रशंसंति मनीषिणः ॥ न भक्ष
यति यो मांसं न च हन्यान्न घातयेत् ॥ तन्मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वायंभुवोब्रवीत् ॥ अधृष्यः सर्वभूतानां विश्वा
स्यः सर्वजंतुषु ॥ साधूनां संमतो नित्यं भवेन्मांसं विवर्जयन् ॥ स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ॥ नारदः
प्राह धर्मात्मा नियतं सोवसीदति ॥ ददाति यजते चापि तपस्वी च भवत्यपि ॥ मधुमांसनिवृत्येति प्राहैवं बृह
स्पतिः ॥ मासि मास्यश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ॥ न खादति च यो मांसं सममेतन्मतं मम ॥ सदा यजति स
८५ त्रैः सदा दानं प्रयच्छति ॥ सदा तपस्वी भवति मधुमांसविवर्जनात् ॥ सर्वे वेदा न तत्कुर्युः सर्वे यज्ञाश्च भा
रत ॥ यो भक्षयित्वा मांसानि पश्चादपि निवर्त्तते ॥ दुष्करं हि रसज्ञाने मांसस्य परिवर्जनं ॥ चर्तुं व्रतमिदं
श्रेष्ठं सर्वप्राण्यभयप्रदं ॥ सर्वभूतेषु यो विद्वान्ददात्यभयदक्षिणां ॥ दाता भवति लोके स प्राणानां नात्र संशयः
एतं वै परमं धर्मं प्रशंसंति मनीषिणः ॥ प्राणा यथात्मनोभीष्टा भूतानामपि वै तथा ॥ आत्मौपम्येन मंतव्यं बुद्धि
मद्भिः कृतात्मभिः ॥ मृत्युतो न यमस्तीति विदुषां भूतिमिच्छतां ॥ किं पुनर्हन्यमानानां तरसा जीवितार्थिनां ॥ अरोगा ॥१६३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एमं पापानां पापैर्मांसोपजीविभिः ॥ तस्माद्विद्धि महाराज मांसस्य परिवर्जनं ॥ धर्मस्यायतनं श्रेष्ठं स्वर्ग
स्य च सुखस्य च ॥ अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परं तपः ॥ अहिंसा परमं सत्यं यतो धर्मः प्रवर्त्तते ॥ नहि
मांसं तृणात्काष्ठादुपलाद्वापि जायते ॥ हत्वा जंतुं ततो मांसं तस्माद्दोषस्तु भक्षणे ॥ स्वाहास्वधामृतभु
जो देवाः सत्यार्जवप्रियाः ॥ क्रव्यादान्राक्षसान्विद्धि जिह्मानृतपरायणान् ॥ कांतारेष्वथ घोरेषु दुर्गेषु ग
हनेषु च ॥ रात्रावहनि संध्यासु चत्वरेषु सभासु च ॥ उद्यतेषु च शस्त्रेषु मृगव्यालभयेषु च ॥ अमांसभ
क्षणे राजन्भयमन्यैर्न गच्छति ॥ शरण्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजंतुषु ॥ अनुद्वेगकरो लोके केनचाप्यु
द्विजते सदा ॥ यदि चेत्खादको न स्यान्न तदा घातको भवेत् ॥ घातकः खादकार्थाय तं घातयति वै नरः
अभक्ष्यमेतदिति वै इति हिंसा निवर्त्तते ॥ खादकार्थमतो हिंसा मृगादीनां प्रवर्त्तते ॥ यस्माद्ग्रसति चैवा
डो८ युर्हिंसकानां महाद्युते ॥ तस्माद्विवर्जयेन्मांसं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ त्रातारं नाधिगच्छंति रौद्राः प्राणिविहिंसकाः
उद्वेजनीया भूतानां यथा व्याघ्रमृगास्तथा ॥ लोभाद्वा बुद्धिमोहाद्वा बलवीर्यार्थमेव च ॥ संसर्गाद्वाथ पापानाम
धर्मरुचितान्नृणां ॥ स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ॥ उद्विग्नवासो वसति यत्र यत्राभिजायते ॥ धन्यं यश
स्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ मांसस्याभक्षणं प्राहुर्नियताः परमर्षयः ॥ इदं तु खलु कौंतेय श्रुतमासी
त्पुरा मया ॥ मार्कंडेयस्य वदतो ये दोषा मांसभक्षणे ॥ यो हि खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणां ॥ हतानां
वा मृतानां वा यथा हंता तथैव सः ॥ धनेन क्रयिको हंति खादकश्चोपभोगतः ॥ घातको वधबंधाभ्यामित्येष त्रि
विधो वधः ॥ अखादन्ननुमोदंश्च भावदोषेण मानवः ॥ योनुमोदति हंतव्यः सोपि दोषेण लिप्यते ॥ अधृष्यः
सर्वभूतानामायुष्मान्निरुजः सुधीः ॥ भवत्यभक्षयन्मांसं दयावान्प्राणिनामिह ॥ हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमि
दानैश्च सर्वशः ॥ मांसस्याभक्षणे धर्मो विशिष्ट इति नः श्रुतिः ॥ अप्रोक्षितं वृथामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ॥ भ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्यन्निरयं यातिनरोनास्त्यत्र संशयः॥ प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया॥ अल्पदोषमि
ह ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते॥ खादकस्य कृते जंतून्यो हन्यात्पुरुषाधमः॥ महादोषतरस्तत्र घातको न तु
खादकः॥ इज्यायज्ञश्रुतिकृतैर्यो मार्गैरबुधोधमः॥ हन्याज्जंतून्मांसगृध्नुः स वै नरकभाङ्नरः॥ भक्ष
यित्वापि यो मांसं पश्चादपि निवर्तते॥ तस्यापि सुमहान्धर्मो यः पापाद्विनिवर्तते॥ आहर्ता चानुमंता च विश
स्ता क्रयविक्रयी॥ संस्कर्ता चोपभोक्ता च खादकाः सर्व एव ते॥ इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितं॥
पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदेष्वपरिनिष्ठितं॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः प्रजार्थिभिरुदाहृतः॥ यथोक्तं राजशार्दू
ल न तु तन्मोक्षकांक्षिणां॥ हविर्यत्संस्कृतं मंत्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि॥ वेदोक्तेन प्रमाणेन पितॄणां
प्रक्रियासु च॥ अतोन्यथा वृथा मांसमभक्ष्यं मनुरब्रवीत्॥ अस्वर्ग्यमयशस्यं च रक्षोवद्भरतर्षभ॥ वि
धिहीनं नरः पूर्वं मांसं राजन्न भक्षयेत्॥ अप्रोक्षितं वृथामांसं विधिहीनं न भक्षयेत्॥ य इच्छेत्पुरुषो
त्यंतमात्मानं निरुपद्रवं॥ स वर्जयेत मांसानि प्राणिनामिह सर्वशः॥ श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहिम
यः पशुः॥ येनायजंत यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः॥ ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुश्चेदिपतिः पुरा॥ अभ
क्ष्यमथ मांसं स प्राह भक्ष्यमिति प्रभो॥ आकाशादवनिं प्राप्तस्ततः स पृथिवीपतिः॥ एतदेव पुनश्चो
क्त्वा विवेश धरणीतलं॥ प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना॥ आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षितास्त
पसा मृगाः॥ क्रिया ह्येवं न हीयंते पितृदैवतसंश्रिताः॥ प्रीयंते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः॥ इदं तु
शृणु राजेंद्र कीर्त्यमानं मयानघ॥ अभक्षणे सर्वसुखं मांसस्य मनुजाधिप॥ यस्तु वर्षशतं पूर्णं
तपस्तप्येत्सुदारुणं॥ यश्चैव वर्जयेन्मांसं सममेतन्मतं मम॥ कौमुदे तु विशेषेण शुक्ले पक्षे नराधि
प॥ वर्जयेन्मधु मांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते॥ चतुरो वार्षिकान्मासान्यो मांसं परिवर्जयेत्॥ चत्वा ॥१४४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्विन आप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलं ॥ अथवा मासमेकं वै सर्वमांसान्यभक्षयन् ॥ अतीत्य सर्वदुःखा
नि सुखं जीवेन्निरामयः ॥ वर्जयंति हि मांसानि मासशः पक्षशोपि वा ॥ तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको वि
धीयते ॥ मांसं तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थराजभिः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्थैर्विदितार्थपरावरैः ॥ नाभागेनांब
रीषेण गयेन च महात्मना ॥ आयुषा चानरण्येन दिलीपरघुपूरुभिः ॥ कार्त्तवीर्यानिरुद्धाभ्यां नहुषेणय
यातिना ॥ नृगेण विश्वगश्वेन तथैव शशबिंदुना ॥ युवनाश्वेन च तथा शिबिनौशीनरेण च ॥ मुचुकुंदेन मां
धात्रा हरिश्चंद्रेण वा विभो ॥ सत्यं वदत मासत्यं सत्यं धर्मः सनातनः ॥ हरिश्चंद्रश्चरति वै दिवि सत्येन चंद्र
वत् ॥ श्येनचित्रेण राजेंद्र सोमकेन वृकेण च ॥ रैवते रंतिदेवेन वसुना सृंजयेन च ॥ एतैश्चान्यैश्च राजें
द्र कृपेण भरतेन च ॥ दुष्यंतेन करूषेण रामालर्कनलैस्तथा ॥ विरूपाश्वेन निमिना जनकेन च धीमता ॥ ऐले
न पृथुना चैव वीरसेनेन चैव ह ॥ इक्ष्वाकुना शंभुना च श्वेतेन सगरेण च ॥ अजेन धुंधुना चैव तथैव च सुबा
हुना ॥ हर्यश्वेन च राजेंद्र क्षुपेण भरतेन च ॥ एतैश्चान्यैश्च राजेंद्र पुरा मांसं न भक्षितं ॥ शारदं कौमुदं मासं
ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥ ब्रह्मलोके च तिष्ठंति ज्वलमानाः श्रियान्विताः ॥ उपास्यमाना गंधर्वैः स्त्रीसहस्रसम
न्विताः ॥ तदेतदुत्तमं धर्ममहिंसाधर्मलक्षणं ॥ ये चरंति महात्मानो नाकपृष्ठे वसंति ते ॥ मधु मांसं च ये नि
त्यं वर्जयंतीह धार्मिकाः ॥ जन्मप्रभृति मद्यं च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ॥ इमं धर्ममांसादं यश्चरेच्छ्रावयीत वा
अपि चेत्सुदुराचारो न जातु निरयं व्रजेत् ॥ पठेद्वा य इदं राजञ्छृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ॥ अमांसभक्षण
विधिं पवित्रमृषिपूजितं ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वकामैर्महीयते ॥ विशिष्टतां ज्ञातिषु च लभते नात्र
संशयः ॥ आपन्नश्चापदो मुच्येद्बद्धो मुच्येत बंधनात् ॥ मुच्येत्तथातुरो रोगाद्दुःखान्मुच्येत दुःखितः
तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च रूपवांश्च भवेन्नरः ॥ ऋद्धिमान्वै कुरुश्रेष्ठ प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ एतत्ते कथितं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१४५॥

जन्मांसस्य परिवर्जने ॥ प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृषिनिर्मितं ॥ इति दानधर्मे मांसभक्षणे ॥
॥ युधिष्ठिर० ॥ इमे वै मानवा लोके नृशंसा मांसगृद्धिनः ॥ विसृज्य विविधान्भक्ष्यान्महारक्षोगणा इव
अपूपान्विविधाकारान्शाकानि विविधानि च ॥ खांडवान्रसयोगान्न तथेच्छंति यथामिषं ॥ तत्र मे बुद्धिर
त्रैव विषये परिमुह्यते ॥ न मन्ये रसतः किंचिन्मांसतो स्तीति किंचन ॥ तदिच्छामि गुणान्श्रोतुं मांसस्या
भक्षणे प्रभो ॥ भक्षणे चैव ये दोषास्तांश्चैव पुरुषर्षभ ॥ सर्वं तत्त्वेन धर्मज्ञ यथावदिह धर्मतः ॥ किं वा भक्ष्यम
भक्ष्यं वा सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ यथैतद्यादृशं चैव गुणा ये चास्य वर्जने ॥ दोषा भक्षयतो ये पि तन्मे ब्रूहि पिता
मह ॥ भीष्म उ० ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ॥ न मांसात्परमं किंचिद्रसतो विद्यते भुवि ॥ क्षत
क्षीणाभितप्तानां ग्राम्यधर्मरतात्मनां ॥ अध्वना कर्शितानां च न मांसाद्विद्यते परं ॥ सद्यो वर्धयति प्राणान्पुष्टि
मग्र्यां ददाति च ॥ न भक्षोभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परंतप ॥ विवर्जिते तु बहवो गुणाः कौरवनंदन
ये भवंति मनुष्याणां तन्मे निगदतः शृणु ॥ स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ॥ नास्ति क्षुद्रतर
स्तस्मात्स नृशंसतरो नरः ॥ न हि प्राणात्प्रियतरं लोके किंचन विद्यते ॥ तस्माद्दयां नरः कुर्याद्यथात्मनि
तथा परे ॥ शुक्राच्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संशयः ॥ भक्षणे तु महान्दोषो निवृत्त्या पुण्यमुच्यते ॥ विधिना वे
ददृष्टेन तद्भुक्त्वेह न दुष्यति ॥ यज्ञार्थे पशवः सृष्टा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ अतोन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधि
रुच्यते ॥ क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ॥ वीर्येणोपार्जितं मांसं यथा भुंजन्न दुष्यति ॥ आर
ण्याः सर्वदैवत्याः सर्वशः प्रोक्षिता मृगाः ॥ अगस्त्येन पुरा राजन्मृगया येन पूज्यते ॥ नात्मानमपरित्यज्य मृगयाना
म विद्यते ॥ समतामुपसंगम्य भूतं निघ्नंति मानवाः ॥ अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यांति भारत ॥ न हि लिप्यंति पा ॥१४५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येन न च्चेतत्पापकं विदुः॥ न ह्यतः सदृशं किंचिदिह लोके परत्र च॥ यत्सर्वेष्विह भूतेषु दया कौरवनंदन॥ न
भयं विद्यते जातु नरस्येह दयावतः॥ दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनां॥ अहिंसालक्षणो धर्म इति धर्म
विदो विदुः॥ यदहिंसात्मकं कर्म तत्कुर्यादात्मवान्नरः॥ पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते॥ अभयं सर्व
भूतेभ्यो यो ददाति दयापरः॥ अभयं तस्य भूतानि ददतीत्यनुशुश्रुम॥ क्षतं च स्खलितं चैव पतितं क्लि
ष्टमाहतं॥ सर्वभूतानि रक्षंति समेषु विषमेषु च॥ नैनं व्यालमृगा घ्नंति न पिशाचा न राक्षसाः॥ मुच्यंते
भयकालेषु मोक्षयेद्यो भयपरान्॥ प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति॥ न ह्यात्मनः प्रियतरं किंचिद
स्तीह निश्चितं॥ अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत॥ मृत्युकाले हि भूतानां सद्यो जायति वेपथुः॥ जातिज
न्मजरादुःखैर्नित्यं संसारसागरे॥ जंतवः परिवर्त्तंते मरणादुद्विजंति च॥ गर्भवासेषु पच्यंते क्षारांम्लक
टुकैरसैः॥ मूत्रस्वेदपुरीषाणां परुषैर्भृशदारुणैः॥ जाताश्चाप्यवशास्तत्र छिद्यमानाः पुनः पुनः॥ पाच्य
मानाश्च दृश्यंते विवशा मांसगृद्धिनः॥ कुंभीपाके च पच्यंते तां तां योनिमुपागताः॥ आक्रम्य मार्यमाणाश्च
भ्राम्यंते वै पुनः पुनः॥ नात्मनोस्ति प्रियतरः पृथिवीमनुसृत्य ह॥ तस्मात्प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवा
न् भवेत्॥ सर्वमांसानि यो राजन्यावज्जीवं न भक्षयेत्॥ स्वर्गे स विपुलं स्थानं प्राप्नुयान्नात्र संशयः॥
ये भक्षयंति मांसानि भूतानां जीवितैषिणां॥ भक्ष्यंते ते पि भूतैस्तैरिति मे नास्ति संशयः॥ मांसं भक्षयते
यस्माद्भक्षयिष्ये तमप्यहं॥ एतन्मांसस्य मांसत्वमनुबुध्यस्व भारत॥ घातको वध्यते नित्यं तथा वध्य
ति भक्षिता॥ आक्रोष्टा क्रुश्यते राजंस्तथा द्वेष्यत्वमाप्नुते॥ येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः॥ ते
न तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते॥ अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परो दमः॥ अहिंसा परमं दानम
हिंसा परमं तपः॥ अहिंसा परमो यज्ञस्तथाहिंसा परं बलं॥ अहिंसा परमं मित्रमहिंसा परमं सुखं॥ अ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१४६॥

हिंसा परमं सत्यमहिंसा परमं श्रुतं॥ सर्वयज्ञेषु वा स्नानं सर्वतीर्थेषु चाप्लुतं॥ सर्वदानफलं वापि
नैतत्तुल्यमहिंसया॥ अहिंस्रस्य तपोऽक्षय्यमहिंस्रो यजते सदा॥ अहिंस्रः सर्वभूतानां यथा माता
यथा पिता॥ एतत्फलमहिंसाया भूयश्च कुरुपुंगव॥ नहि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि॥॥ इति
दानधर्मे मांसभक्षणं समाप्तं॥॥ युधिष्ठिर०॥॥ अकामाश्च सकामाश्च ये हताः स्म महामृधे॥ कां ग
तिं प्रतिपद्यंते तन्मे ब्रूहि पितामह॥ दुःखं प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृधे॥ जानासि त्वं महाप्रा
ज्ञ प्राणत्यागं सुदुष्करं॥ समृद्धो वा समृद्धो वा शुभे वा यदि वाशुभे॥ कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्य
सि मे मतः॥॥ भीष्म उ०॥॥ समृद्धो वासमृद्धो वा शुभे वा यदि वाशुभे॥ संसारेस्मिन्समाजाताः प्राणिनः
पृथिवीपते॥ निरता येन भावेन तत्र मे शृणु कारणं॥ सम्यक्चायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तश्च युधिष्ठिर॥ अत्र
ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तमिदं नृप॥ द्वैपायनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर॥ ब्रह्मभूतश्चरन्विप्रः कृ
ष्णद्वैपायनः पुरा॥ ददर्श कीटं धावंतं शीघ्रं शकटवर्त्मनि॥ गतिज्ञः सर्वभूतानां भाषाज्ञश्च शरीरिणां
सर्वज्ञः स तदा दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत्॥॥ व्यास उ०॥॥ कीट संत्रस्तरूपोसि त्वरितश्चैव लक्ष्यसे॥ क्व धा
वसि तदाचक्ष्व कुतस्ते भयमागतं॥॥ कीट उ०॥॥ शकटस्यास्य महतो घोषं श्रुत्वा भयं मम॥ आगतं वै म
हाबुद्धे स्वन एष हि दारुणः॥ श्रूयते न च मां हन्यादिति तस्मादपक्रमे॥ श्वसतो वै शृणोम्येवं गोपुत्राणां प्र
तोद्यतां॥ वहतां सुमहाभारं संनिकर्षे स्वनं प्रभो॥ नृणां च संवाहयतां श्रूयते विविधः स्वनः॥ श्रोतुमस्म
द्विधेनैष न शक्यः कीटयोनिना॥ तस्मादतिक्रमाम्येष भयादस्मात्सुदारुणात्॥ दुःखं हि मृत्युर्भूतानां
जीवितं च सुदुर्लभं॥ अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात्॥॥ भीष्म उ०॥॥ इत्युक्तः स ततः प्राह कु
तः कीट सुखं तव॥ मरणं ते सुखं मन्ये तिर्यग्योनौ तु वर्तसे॥ शब्दं स्पर्शं रसं गंधं भोगांश्चोच्चावचान्बहून्॥ ॥१४६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाभिजानासि कीटत्वं श्रेयो मरणमेव ते ॥ कीट उ ॥ सर्वत्र निरतो जीव इतश्चापि सुखं मम ॥ चेतयामि
महाप्राज्ञ तस्मादिच्छामि जीवितुं ॥ इहापि विषयः सर्वो यथादेहं प्रवर्त्तितः ॥ मानुषाः स्थैर्ययोनाश्च पृथग्भोगा वि
शेषतः ॥ अहमासं मनुष्यो वै शूद्रो बहुधनः प्रभो ॥ अब्रह्मण्यो नृशंसश्च कदर्यो वृद्धिजीवकः ॥ वाक्तीक्ष्णो
निकृतिप्रज्ञो मोष्टा सर्वस्य सर्वशः ॥ मिथःकृतोपविधिना परस्वहरणे वतः ॥ भृत्यातिथिजनश्चापि गृहेप
र्यषितो मया ॥ मात्सर्यात्स्वादुकामेन नृशंसेन बुभुक्षता ॥ देवार्थं पितृयज्ञार्थं मन्नं श्रद्धाहृतं मया ॥ नद
त्तमर्थकामेन देयमन्नं पुरा किल ॥ गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागताः ॥ अकस्मात्ते मया त्यक्ता
त्राता भयेषिणः ॥ धनं धान्यं प्रियान्दारान्यानं वासस्तथाद्भुतं ॥ श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि निर
र्थकं ॥ दुर्बुः परसुखं दृष्ट्वा अन्यस्य न बुभूषकः ॥ त्रिवर्गहंता चान्येषामात्मकामानुवर्त्तकः ॥ नृशंसगुण
भूयिष्ठं पुरा कर्म कृतं मया ॥ स्मृत्वा तदनुतप्येहं हित्वा प्रियमिवात्मजं ॥ शुभानां नाभिजानामि कृतानां कर्मणां
फलं ॥ माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्चार्चितो मया ॥ सकृज्जातिगुणोपेतः संगत्या गृहमागतः ॥ अतिथिः पू
जितो श्रेष्ठं तेन मां नाजहात्स्मृतिः ॥ कर्मणा पुनरेवाहं सुखमागामिलक्षये ॥ तच्छ्रोतुमहमिच्छामि त्वत्तः श्रेय
स्तपोधन ॥ ॥ इति दानधर्मे कीटकोपाख्याने ॥ ॥ व्यास उ० ॥ ॥ शुभेन कर्मणा यद्वै तिर्यग्योनौ न मुह्यसे ॥ ममै
व कीट तत्कर्म येन त्वं न प्रमुह्यसे ॥ अहं त्वा दर्शनादेव तारयामि तपोबलात् ॥ तपोबलाद्धि बलवद्बलमन्य
न्न विद्यते ॥ जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट कीटतां ॥ अवाप्स्यसि पुनर्धर्मं धर्मं तु यदि मन्यसे ॥ कर्मभू
मिकृतं देवा भुंजते तिर्यगाश्च ये ॥ धर्मोपि हि मनुष्येषु कामार्थाश्च तथा गुणाः ॥ वाग्बुद्धिपाणिपादैश्च
व्यपेतस्य विपश्चितः ॥ किं हास्यति मनुष्यस्य मंदस्यापि हि जीवतः ॥ जीवन्हि कुरुते पूजां विप्राग्र्यः शशि

सूर्ययोः॥ ब्रुवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीट त्वमेष्यसि॥ पुण्यभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे॥ तत्रैतेहं
निवेदयामि ब्रह्मत्वं यत्र चैष्यसि॥ स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो वर्त्मन्यतिष्ठत॥ शकटं व्रजश्चास्य महानागतश्च
यदृच्छया॥ चक्राक्रमेण भिन्नश्च कीटः प्राणानमुमोच ह॥ संभूतः क्षत्रियेकुले प्रसादादमितौजसः॥ तमृ
षिं द्रष्टुमगमत्सर्वास्वन्यासु योनिषु॥ श्वाविन्गोधावराहाणां तथैव मृगपक्षिणां॥ श्वपाकशूद्रवैश्यानां
क्षत्रियाणां च योनिषु॥ स कीट एवमाभाष्य ऋषिणा सत्यवादिना॥ प्रतिस्मृत्याथ जग्राह पादौ मूर्ध्ना कृ
तांजलिः॥॥कीट उ॥॥ इदं तदतुलं स्थानमीप्सितं दशभिर्गुणैः॥ यदहं प्राप्य कीटत्वमागतो राजपुत्रतां
वहंति मामतिबालाः कुंजरा हेममालिनः॥ स्यंदनेषु च कांबोजा युक्ताः परमवाजिनः॥ उष्ट्राश्वतरयु
क्तानि यानानि च वहंति मां॥ सबांधवः सहामात्यश्चाश्नामि पिशितौदनं॥ गृहेषु सुनिवातेषु सुखे
षु शयनेषु च॥ वरार्हेषु महाभाग स्वपामि च सुपूजितः॥ सर्वेष्वपररात्रेषु सूतमागधवंदिनः स्त
वंति मां यथा देवा महेंद्रं प्रियवादिनः॥ प्रसादात्सत्यसंधस्य भवतोमिततेजसः॥ यदहं कीटतां प्राप्य
संप्राप्तो राजपुत्रतां॥ नमस्तेस्तु महाप्राज्ञ किं करोमि प्रशाधि मां॥ त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदं ह्यधिगतं
मया॥॥व्यास उ॥॥ अर्चितोहं त्वया राजन्वाग्भिरद्य यदृच्छया॥ अद्य ते कीटतां प्राप्य स्मृतिर्जाता जुगु
प्सिता॥ न तु नाशोस्ति पापस्य यस्त्वयोपचितः पुरा॥ शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेनाततायिना॥ मम ते
दर्शनं प्राप्तं तच्चैव सुकृतं त्वया॥ तिर्यग्योनौ स्म जातेन मम चाभ्यर्चनात्तथा॥ इतस्त्वं राजपुत्रत्वाद्ब्राह्म
ण्यं समवाप्स्यसि॥ गोब्राह्मणकृते प्राणान्हुत्वात्मानं रणाजिरे॥ राजपुत्रसुखं प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तद
क्षिणान्॥ अथ मोदिष्यसे स्वर्गे ब्रह्मभूतोव्ययः सुखी॥ तिर्यग्योन्याः शूद्रतामभ्युपैति शूद्रो वैश्यं क्षत्रि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यतं च वैश्यः ॥ वृत्तश्लाघी क्षत्रियो ब्राह्मणत्वं स्वर्गे पुण्यं ब्राह्मणः साधुवृत्तः ॥ इति दानधर्मे कीटो
पाख्याने ॥ भीष्म उ० ॥ क्षत्रधर्ममनुप्राप्तः स्मरन्नेव च वीर्यवान् ॥ चकार स कीटस्तां राज्यं चचार विपुलं त
पः ॥ तस्य धर्मार्थविदुषो दृष्ट्वा तद्विपुलं तपः ॥ आजगाम द्विजश्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ व्यास उ० ॥
क्षात्रं दैवव्रतं कीट भूतानां परिपालनं ॥ क्षात्रं देवव्रतं ध्यायंस्ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ पाहि सर्वाः प्रजाः स
म्यक् शुभाशुभविदात्मवान् ॥ शुभैः संविभजन्कामैरशुभानां च पावनैः ॥ आत्मवान्सुप्रीतः स्व
धर्मकरणे रतः ॥ क्षात्रीं तनुं समुत्सृज्य ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ भीष्म उ० ॥ सोथारण्यमनुप्राप्य
पुनरेव युधिष्ठिर ॥ महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजा धर्मेण पाल्य च ॥ अचिरेणैव कालेन कीटः पार्थिव
सत्तम ॥ प्रजापालनधर्मेण प्रेत्य विप्रत्वमागतः ॥ ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महायशाः ॥
आजगाम महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ व्यास उ० ॥ भोभो ब्रह्मर्षभ श्रीमन्मा व्यथिष्ठाः क
थं च न ॥ शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ उपपद्यति धर्मज्ञ यथा पापफलोपगं ॥ तस्मान्मृत्यु
भयात्कीट मा व्यथिष्ठाः कथं च न ॥ धर्मलोपभयं ते स्यात्तस्माद्धर्मं चरोत्तमं ॥ कीट उ० ॥ सुखात्सुखतरं
प्राप्तो भगवंस्त्वत्कृते ह्यहं ॥ धर्ममूलं श्रियं प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ॥ भीष्म उ० ॥ भगवद्वचनात्की
टो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभं ॥ अकरोत्पृथिवीं राजन्यज्ञयूपशतांकितां ॥ ततः सालोक्यमगमद्ब्रह्मणो ब्रह्मवि
त्तमः ॥ अवाप च परं कीटः पार्थ ब्रह्म सनातनं ॥ स्वकर्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥ तेपि यस्मात्स्वभा
वेन हताः क्षत्रियपुंगवाः ॥ संप्राप्तास्ते गतिं पुण्यां तस्मान्मा शोच पुत्रक ॥ इति दानधर्मे कीटोपाख्याने ॥
॥ युधिष्ठिर उ० ॥ विद्या तपो भ्यां दानाच्च किमेतेषां विशिष्यते ॥ पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह
॥ भीष्म उ० ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ मैत्रेयस्य च संवादं कृष्णद्वैपायनस्य च ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ १५८ ॥ कृष्णद्वैपायनो राजन्नज्ञातचरितं चरन्॥ वाराणस्यामुपातिष्ठन्मैत्रेयं स्वैरिणीकुले॥ तमुपस्थि-
तमासीनं ज्ञात्वा स मुनिसत्तमं॥ अर्चित्वा भोजयामास मैत्रेयोऽशनमुत्तमं॥ तदन्नमुत्तमं भुक्त्वा गु-
णवत्सार्वकामिकं॥ प्रतिष्ठमानोऽस्मयत प्रीतः कृष्णो महामनाः॥ तमुत्स्मयंतं संप्रेक्ष्य मैत्रेयः कृ-
ष्णमब्रवीत्॥ कारणं ब्रूहि धर्मात्मन् व्यस्मयिष्ठाः कुतश्च ते॥ तपस्विनो धृतिमतः प्रमोदः समुपाग-
तः॥ एतत्पृच्छामि ते विद्वन्नभिवाद्य प्रणम्य च॥ आत्मनश्च तपोभाग्यं महाभाग्यं तथैव च॥ पृथगा-
चरतस्तात पृथगात्मसुखात्मनोः॥ अल्पांतरमहं मन्ये विशिष्टमपि वान्वयात्॥ ॥ व्यास उ० ॥ ॥
अतिच्छेदातिवादाभ्यां स्मयोऽयं समुपागतः॥ असत्यं वेदवचनं कस्माद्वेदोऽनृतं वदेत्॥ त्रीण्येव तु
पदान्याहुः पुरुषस्योत्तमं व्रतं॥ न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव परं वदेत्॥ इति वेदोक्तमृषिभिः पुरस्ता-
त्परिकल्पितं॥ इदानीं चैव नः कृत्स्नं पुरस्ताच्च परिश्रुतं॥ अल्पोऽपि तादृशो दायो भवत्युत महाफलः॥ तृ-
षिताय च यद्दत्तं हृदयेनानसूयता॥ तृषितस्तृषिताय त्वं दत्वैतदशनं मम॥ अजैषीर्महतो लोकान्म-
हायज्ञैरिव प्रभो॥ ततो दानपवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च॥ पुण्यस्यैव हि ते सत्वं पुण्यस्यैव च दर्शनं॥ पु-
ण्यस्यैवाभिगंधस्ते मन्ये कर्मविधानतः॥ अधिकं मार्जनात्तात तथा चैवानुलेपनात्॥ शुभं सर्वपवित्रेभ्यो दा-
नमेव परं द्विज॥ नाचेत्सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं भवेत्॥ यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंससि॥ ते-
षां श्रेष्ठतरं दानमिति मे नात्र संशयः॥ दानकृद्भिः कृतः पंथा येन यांति मनीषिणः॥ ते हि प्राणस्य दातारस्ते-
षु धर्मः प्रतिष्ठितः॥ यथा वेदाः स्वधीतास्तु यथा चेंद्रियसंयमः॥ सर्वत्यागो यथा चेह तथा दानमनुत्तमं॥
त्वं हि तात सुखादेव सुखमेष्यसि शोभनं॥ सुखात्सुखतरं प्राप्तिमाप्नुते मतिमान्नरः॥ तन्नः प्रत्यक्ष- ॥ १५८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मे वेदमुपलभ्य मसंशयं ॥ श्रीमंतमाप्नुवंस्त्वर्थादानं यज्ञस्तथा सुखं ॥ सुखादेव परं दुःखं दुःखा
दप्यपरं सुखं ॥ दृश्यते हि महाप्राज्ञ नियतं वै स्वभावतः ॥ त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याहुर्मनीषिणः
पुण्यमन्यत्पापमन्यन्न पुण्यं न च पापकं ॥ न वृत्तं मन्यते तस्य मन्यते न स पापकं ॥ यथा स्वकर्म नि
वृत्तं न पुण्यं न च पापकं ॥ यज्ञदानतपः शीलानरा वै पुण्यकर्मिणः ॥ ये भिद्रुह्यंति भूतानि ते वै
पापकृतो जनाः ॥ द्रव्याण्याददते चैव दुःखं यांति पतंति च ॥ ततोन्यत्कर्म यत्किंचिन्न पुण्यं न च
पापकं ॥ रमस्वैधस्व मोदस्व देहि चैव यजस्व च ॥ न त्वामभिभविष्यंति वैद्यान्न च तपस्विनः ॥ ॥ इ
ति दानधर्मे मैत्रेयभिक्षायां ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्मपूजकः ॥ असं
तं श्रीमति कुले जातः प्राज्ञो बहुश्रुतः ॥ ॥ मैत्रेय उ० ॥ ॥ असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्थ तथैव तत् ॥ अनु
ज्ञातस्तु भवता किंचिद्ब्रूयामहं विभो ॥ ॥ व्यास उ० ॥ ॥ यद्यदिच्छसि मैत्रेय यावद्यावद्यथा यथा ॥ ब्रू
हि तत्त्वं महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ ॥ मैत्रेय उ० ॥ ॥ निर्दोषं निर्मलं चैव वचनं दानसंहितं ॥ विद्यातपो
भ्यां हि भवान्भावितात्मा न संशयः ॥ भवतो भावितात्मत्वाल्लाभोयं सुमहान्मम ॥ भूयो बुध्यानुपश्या
मि सुसमृद्धतपा इव ॥ अपि नो दर्शनादेव भवतोभ्युदयो भवेत् ॥ मन्ये भवत्प्रसादोयं तद्धि कर्म स्वभाव
तः ॥ तपः श्रुतं च योनिश्चाप्येतद्ब्राह्मण्यकारणं ॥ त्रिभिर्गुणैः समुदितस्ततो भवति वै द्विजः ॥ अस्मिं
ल्लोके च तृप्यंते पितरो दैवतानि च ॥ न हि श्रुतवतां किंचिदधिकं ब्राह्मणादृते ॥ अंधं स्यात्तम एवेदं न प्र
ज्ञायेत किंचन ॥ चातुर्वर्ण्यं न वर्तेत धर्माधर्मं न तानृते ॥ यथा हि सुकृते क्षेत्रे फलं विंदति मानवः ॥ ए
वं दत्वा श्रुतवति फलं दाता समश्नुते ॥ ब्राह्मणश्चेन्न विद्येत श्रुतवृत्तोपसंहितः ॥ प्रतिग्रहीता दानस्य मो
घं स्याद्धनिनां धनं ॥ अदन्नविद्वान्हंत्यन्नमद्यमानं च हंति तं ॥ तच्चान्नं पाति यच्चान्नं स हंता हन्यते बुधः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रभुर्ह्यन्नमदश्चिद्वानपि न जीर्यन्यतीश्वरं॥ सर्वान्नाज्जायते तस्मात्सूक्ष्म एष व्यतिक्रमः॥ यदेव द
दतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्णतः॥ न ह्येकचक्रं वर्त्तेत इत्येवमृषयो विदुः॥ यत्रैव ब्राह्मणाः संति श्रुत
वृत्तोपसंहिताः॥ तत्र दानफलं पुण्यमिह चामुत्र चाश्नुते॥ ये योनिशुद्धाः सततं तपस्यभिरता भृ
शं॥ दानाध्ययनसंपन्नास्ते वै पूज्यतमाः सदा॥ तैर्हि सद्भिः कृतः पंथाश्चेतयानो न मुह्यते॥ ते हि
स्वर्गस्य नेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः॥ ॥ इति दानधर्मे॥ ॥ भीष्म॰॥ ॥ एवमुक्तः स भगवान्मैत्रेयं
प्रत्यभाषत॥ दिष्ट्यैवं त्वं विजानासि दिष्ट्या ते बुद्धिरीदृशी॥ लोको ह्यार्यगुणानेव भूयिष्ठं तु प्रशंस
ति॥ रूपमानवयोमानश्रीमानाश्चाप्यसंशयं॥ दिष्ट्या नाभिभवंति त्वां दैवस्तेयमनुग्रहः॥ यत्ते भृश
तरं दानाद्वर्त्तयिष्यामि तच्छृणु॥ यानीहागमशास्त्राणि याश्च काश्चित्प्रवृत्तयः॥ तानि वेदं पुरस्कृत्य
प्रवृत्तानि यथाक्रमं॥ अहं दानं प्रशंसामि भवानपि तपःश्रुते॥ तपः पवित्रं वेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनं
तपसा महदाप्नोति विद्यया चेति नः श्रुतं॥ तपसैव चापनुदेद्यच्चान्यदपि दुष्कृतं॥ यद्यद्धि किंचित्संधा
य पुरुषस्तप्यते तपः॥ सर्वमेतदवाप्नोति विद्यया चेति नः श्रुतं॥ दुरन्वयं दुःप्रधर्षं दुरापं दुरतिक्रमं॥ स
र्वं वै तपसाभ्येति तपो हि बलवत्तरं॥ सुरापोऽसंमतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः॥ तपसा तरते सर्वमेन
सश्च प्रमुच्यते॥ सर्वविद्यस्तु चक्षुष्मानपि यादृशतादृशः॥ तपस्विनं च द्वावेतौ ताभ्यां कार्यं सदा नमः
सर्वे पूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः॥ दानप्रदाः सुखं प्रेत्य प्राप्नुवंतीह च श्रियं॥ इमं च ब्रह्मलोकं च लो
कं च बलवत्तरं॥ अन्नदानैः सुकृतिनः प्रतिपद्यंति लौकिकाः॥ पूजिताः पूजयंत्येतान्मानिता मानयंति च॥
अदाता यत्र यत्रैति सर्वतः संप्रणुद्यते॥ अकर्त्ता चैव कर्त्ता च लभते यस्य यादृशं॥ यद्यप्यूर्ध्वं यद्यधो वा स्वान्लो
कानभियास्यसि॥ आप्स्यसि त्वं न पापानि यानि यास्यसि कानि च॥ मेधाव्यसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सवान्॥ कौमारब्रह्मचारीव्रतवान्मैत्रेयपरिरतो भव॥ एतन्मे हृद् प्रथमं प्रशस्तं गृहमेधिनां॥ यो भर्तावा
सिता तुष्टो भर्तृतुष्टा च वासिता॥ यस्मिन्नेवं कुले सर्वं कल्याणं तत्र वर्तते॥ अद्भिर्गात्रान्मलमिव तमाग्निप्र
भया यथा॥ दानेन तपसा चैव सर्वपापमपोहति॥ स्वस्ति प्राप्नोतु भगवानित्युवाच कृतांजलिः॥॥ इति दान
धर्मे मैत्रेयभिक्षा॥॥ युधिष्ठिर॥॥ सत्स्त्रीणां समुदाचारं सर्वधर्मविदां वर॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तस्तन्मे ब्रूहि पि
तामह॥॥ भीष्म॥॥ सर्वज्ञां सर्वतत्त्वज्ञां देवलोके मनस्विनीं॥ कैकेयी सुमना नाम शांडिलीं पर्यपृच्छत॥ केन
२१ वृत्तेन कल्याणि समाचारेण केन वा॥ विधूय सर्वपापानि देवलोकं त्वमागता॥ हुताशनशिखेव त्वं ज्वलमाना स्व
तेजसा॥ सुता ताराधिपस्येव प्रभया दिवमागता॥ अरजांसि च वस्त्राणि धारयन्ती गतक्लमा॥ विमानस्था शुभा भा
सि सहस्रगुणमोजसा॥ सुता ताराधिपस्येव प्रभया दिवमागता॥ अरजांसि च वस्त्राणि धारयंती गतक्लमा॥
विमानस्था शुभा भासि सहस्रगुणमोजसा॥ न त्वमल्पेन तपसा दानेन नियमेन वा॥ इमं लोकमनुप्राप्ता त्वं हि
तत्त्वं वदस्व मे॥ इति पृष्टा सुमनया मधुरं चारुहासिनी॥ शांडिली निभृतं वाक्यं सुमनामिदमब्रवीत्॥ नाहं का
षाय वसना नापि वल्कलधारिणी॥ न च मुंडा न जटिला भूत्वा देवत्वमागता॥ अहितानि च वाक्यानि स
र्वाणि परुषाणि च॥ अप्रमत्ता च भर्तारं कदाचिन्नाहमब्रुवं॥ देवतानां पितृणां च ब्राह्मणानां च पूजने॥
अप्रमत्ता सदा युक्ता श्वश्रूश्वशुरवर्तिनी॥ पैशून्ये न प्रवर्तामि न ममैतन्मनोगतं॥ अद्वारे च न तिष्ठामि
चिरं न कथयामि च॥ असद्वा हसितं किंचिदहितं वापि कर्मणा॥ रहस्यमरहस्यं वा न प्रवर्तामि सर्वथा॥ कार्यार्थे
निर्गतं चापि भर्तारं गृहमागतं॥ आसनेनोपसंयोज्य पूजयामि समाहिता॥ यदन्नं नाभिजानाति यद्भोज्यं नाभिनंद
ति॥ भक्ष्यं वा यदि वा लेह्यं तत्सर्वं वर्जयाम्यहं॥ कुटुंबार्थे समानीतं यत्किंचित्कार्यमेव तु॥ प्रातरुत्थाय त
त्सर्वं कारयामि करोमि च॥ प्रवासं यदि मे याति भर्ता कार्येण केनचित्॥ मंगलैर्बहुभिर्युक्ता भवामि
नियता तदा॥ अंजनं रोचनां चैव स्नानं माल्यानुलेपनं॥ प्रसाधनं च निष्क्रांते नाभिनंदामि भर्तरि॥ नो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

छायापयाभिभर्त्तारं सुखसुप्तं महे सदा ॥ अंतरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यंति मे मनः ॥ नायासयामि भर्त्ता
रं कुटुंबार्थेपि सर्वदा ॥ गुह्यं गुह्यास्सदाचास्मि सुसंमृष्ट निवेशना ॥ इमं धर्मपथं नारी पालयंती समाहिता
अरुंधतीव नारीणां स्वर्गलोके महीयते ॥ भीष्म उ० ॥ एतदाख्याय सा देवी सुमना यवै तपस्विनी ॥ पतिध
र्म्म महाभागा जगामादर्शनं तदा ॥ यश्चैतं पांडवाख्यानं पठेत्पर्वणि पर्वणि ॥ स देवलोकं संप्राप्य नंदने ससु
खी भवेत् ॥ इति दानधर्मे सुमनासंवादः ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ साम्नि चापि प्रदाने च ज्यायः किं भवतो मतं ॥
प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ भीष्म उवाच ॥ साम्ना प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तथापरः ॥ पुरुष
प्रकृतिं ज्ञात्वा तयोरेकतरं भजेत् ॥ गुणांस्तु शृणु मे राजन्सांत्वस्य भरतर्षभ ॥ दारुणान्यपि भूतानि सांत्वे
नाराधयेद्यथा ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ गृहीतो रक्षसा मुक्तो द्विजातिः कानने यथा ॥ क
श्चिद्वाग्बुद्धिसंपन्नो ब्राह्मणो विजने वने ॥ गृहीतः कृच्छ्रमापन्नो रक्षसा भक्षयिष्यता ॥ स बुद्धिश्रुति
संपन्नस्तं दृष्ट्वातिविभीषणं ॥ सामैवास्मिन्प्रयुयुजे न मुमोह न विव्यथे ॥ रक्षस्तु वाचं संपूज्य प्र
श्नं पप्रच्छ तं द्विजं ॥ मोक्ष्यसे ब्रूहि मे प्रश्नं केनास्मि हरिणः कृशः ॥ मुहूर्तमथ संचिंत्य ब्राह्मणस्तस्य
रक्षसः ॥ आभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद ह ॥ ब्राह्मण उ० ॥ विदेशस्थो विलोकस्थो विना नूनं सु
हृज्जनैः ॥ विषयानतुलान्भुंक्षे तेनासि हरिणः कृशः ॥ नूनं मित्राणि ते रक्षः साधूपचरितान्यपि ॥ स्वदो
षादपरज्यंते तेनासि हरिणः कृशः ॥ गुणवान्विगुणानन्यान्नूनं पश्यसि सत्कृतान् ॥ प्राज्ञो प्राज्ञान्विनीतात्मा
तेनासि हरिणः कृशः ॥ धनैश्वर्याधिकास्तब्धास्त्वद्गुणैः परमावराः ॥ अवजानंति नूनं त्वां तेनासि हरिणः
कृशः ॥ अवृत्त्या क्लिश्यमानोपि वृत्त्युपायान्विगर्हयन् ॥ माहात्म्याद्व्यथसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ सं
पीड्यात्मानमार्यत्वात्त्वया कश्चिदुपस्कृतः ॥ जितं त्वां मन्यते साधो तेनासि हरिणः कृशः ॥ क्लिश्यमा ॥१५०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नान्विमार्ग्यलभ्युकामक्रोधाव्रतात्मनः ॥ मन्ये त्वं ध्यायसि जनौ त्स्तेनासि हरिणः कृशाः ॥ प्रज्ञासंभावि
तो नूनं मप्रज्ञे रूपसंहितः ॥ हीयमानो पि दुर्वृत्तैस्तेनासि हरिणः कृशाः ॥ नूनं मित्रे मुखः शत्रुः कश्चिदार्य
वदाचरन् ॥ वंचयित्वा गतस्त्वं वै तेनासि हरिणः कृशाः ॥ प्रकाशार्यरतिर्नूनं रहस्यकुशलः कृती ॥ तज्ज्ञैर्न
पूज्यसे नूनं तेनासि हरिणः कृशाः ॥ असन्त्स्वपि निविष्टेषु ब्रुवतो मुखके संशयः ॥ गुणास्ते न विराजंते तेना
सि हरिणः कृशाः ॥ धनबुद्धिश्रुतैर्हीनः केवलं तेजसान्वितः ॥ महत्प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृ
शाः ॥ तपः प्रणिहितं सा त्मानं मन्ये त्वा रण्यकांक्षिणं ॥ बांधवानामिनंदंतिं तेनासि हरिणः कृशाः ॥ इ
ष्टभार्यस्य ते नूनं प्रातिवेश्यो महाधनः ॥ युवा सुललितः कामी तेनासि हरिणः कृशाः ॥ नूनमर्थवतां म
ध्ये तव वाक्यमनुत्तमं ॥ न भाति कालेभिहितं तेनासि हरिणः कृशाः ॥ दृढपूर्वं श्रुतं मूर्खं कुपितं हृदयप
प्रियं ॥ अनुनेतुं न शक्नोषि तेनासि हरिणः कृशाः ॥ नूनमासंजयित्वा त्वां कृत्ये कस्मिंश्चिदीप्सिते ॥ कश्चिद
र्थयते नित्यं तेनासि हरिणः कृशाः ॥ नूनं त्वां स्वगुणापेक्षं पूजयानं सुहृज्जनं ॥ ममार्थ इति जानाति तेनासि
हरिणः कृशाः ॥ अंतर्गतमभिप्रायं नूनं नेच्छसि लज्जया ॥ विवेक्तुं प्राप्तिसंशयात्ते तेनासि हरिणः कृशाः ॥ ना
नाबुद्धिरुचीन्लोके मनुष्यान्नूनमिच्छसि ॥ ग्रहीतुं स्वगुणैः सर्वांस्तेनासि हरिणः कृशाः ॥ अविद्वान्भीरुर
ल्पार्थो विद्याविक्रमदानजं ॥ यशः प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशाः ॥ चिराभिलषितं किंचित्फलं संप्राप्त
मेव च ॥ कृतमन्येरपहृतं तेनासि हरिणः कृशाः ॥ नूनमात्मकृतं दोषमपश्यन् किंचिदात्मनः ॥ अकारणेभि
शप्तोसि तेनासि हरिणः कृशाः ॥ सुहृदां दुःखमार्त्तानां न प्रमोक्ष्यसि हानिजं ॥ अलमर्थगुणैर्हीनस्तेनासि
हरिणः कृशाः ॥ साधून्गृहस्थान्दृष्ट्वाचतथासाधून्वनेचरान् ॥ मुक्तांश्चावसथे सक्तांस्तेनासि हरिणः कृ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्राः॥ धर्म्यं मध्यं च काम्यं च काले चापि हितं वचः॥ न प्रतीयंति ते नूनं तेनासि हरिणः कृत्राः॥ दत्तानकु
त्रालै रर्थान्मनीषीसं जिजीविषुः॥ प्राप्य वेदं यसे नूनं तेनासि हरिणः कृत्राः॥ पापान्प्रवर्द्धतो दत्वाक
ल्याणेनावसीदतः॥ ध्रुवं गर्हयसे नित्यं तेनासि हरिणः कृत्राः॥ परस्परविरुद्धानां प्रियं नूनं चिकीर्षसि
सुहृदामुपरोधेन तेनासि हरिणः कृत्राः॥ श्रोत्रियांश्च विकर्मस्थान्प्राज्ञांश्चाप्य जितेंद्रियान्॥ मन्ये
लुब्धाय सिञ्जनांस्तेनासि हरिणः कृत्राः॥ एवं संपूजितं रक्षो विप्रं तं प्रसपूजयत्॥ सखायमकरोच्चै
नं संयोज्यार्थैर्मुमोच ह॥ इत्यानुशासने दानधर्मे हरिणकृशकोनाम॥ युधिष्ठिर उ०॥ जन्म मानुषमासाद्य
कर्मक्षेत्रं सुदुर्लभं॥ श्रिया विनादरिद्रेण किं कर्तव्यं पितामह॥ दानानामुत्तमं यच्च देयं यच्च यथा यथा॥
मान्यान्पूज्यांश्च गांगेय रहस्यं वक्तुमर्हसि॥ वैशंपा०॥ एवं पृष्टो नरेंद्रेण पांडवेन यशस्विना॥ धर्माणां
परमं गुह्यं भीष्मः प्रोवाच पार्थिवं॥ भीष्म उ०॥ शृणुष्वावहितो राजन्धर्मगुह्यानि भारत॥ यथा हि भ
गवान्व्यासः पुरा कथितवान्मयि॥ देवगुह्यमिदं राजन्यमेनाक्लिष्टकर्मणा॥ नियमस्थेन युक्तेन तप
सो महतः फलं॥ येन यः प्रीयते देवः प्रीयंते पितरस्तथा॥ ऋषयः प्रमथाः श्रीश्च चित्रगुप्तो दिशां गजाः॥
ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः॥ महादान फलं चैव सर्वयज्ञफलं तथा॥ यश्चैतदेवं जानी
यान्ज्ञात्वा वा कुरुते नघ॥ सदोषो दोषवांश्चेह तैर्गुणैः समयुज्यते॥ दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्व
जः॥ दशध्वजसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः॥ अर्द्धेनैतानि सर्वाणि भूपतिः कथ्यते धिकः॥ त्रिवर्गसंहितं
शास्त्रं पवित्रं पुण्यलक्षणं॥ धर्मव्याकरणं पुण्यं रहस्यं श्रवणं महत्॥ श्रोतव्यं धर्मसंयुक्तं विहितं त्रिदशैः
स्वयं॥ पितॄणां यत्र गुह्यानि प्रोच्यंते श्राद्धकर्मणि॥ देवतानां च सर्वेषां रहस्यं कथ्यते खिलं॥ ऋषिध ॥१५१॥

ते१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः ॥ महायज्ञफलं चैव सर्वदानफलं तथा ॥ ये पठंति सदा मर्त्यास्तेषां
चैवोपतिष्ठति ॥ श्रुत्वा च फलमाचष्टे स्वयं नारायणः प्रभुः ॥ गंगाफलं तीर्थफलं यज्ञानां चैव यत्फलं ॥ एत
त्फलमवाप्नोति यो नरोऽतिपूजकः ॥ श्रोतारः श्रद्दधानाश्च येषां शुद्धं च मानसं ॥ तेषां व्यक्तं जितालोकाः
श्रद्दधानेन साधुना ॥ मुच्यते किल्बिषाच्चैव न स पापेन लिप्यते ॥ धर्मं चैव लभते नित्यं प्रेत्य लोके गतो नरः ॥ क
स्य चित्त्वथ कालस्य देवदूतो यदृच्छया ॥ स्थितो ह्यंतर्हितो भूत्वा पर्यभाषत वासवं ॥ यौ तौ कामगुणोपेता
वश्विनौ भिषजां वरौ ॥ आज्ञयाहं तयोः प्राप्तः स नरान्पितृदैवतान् ॥ कस्माद्धि मैथुनं श्राद्धे दातुर्भोक्तुश्च व
र्जितं ॥ किमर्थं च त्रयः पिंडाः प्रविभक्ताः पृथक्पृथक् ॥ प्रथमः कस्य दातव्यो मध्यमः क्व च गच्छति ॥ उत्तर
श्च स्मृतः कस्य एतदिच्छामि वेदितुं ॥ श्रद्दधानेन दूतेन भाषितं धर्मसंहितं ॥ पूर्वस्थास्त्रिदशाः सर्वे पितरः पूज्य
रूपं च वरं ॥॥ पितर ऊचुः ॥॥ स्वागतं तेऽस्तु भद्रं ते श्रूयतां खेचरोत्तम ॥ गूढार्थः परमः प्रश्नो भवता समुदीरितः ॥ श्राद्धं
दत्वा च भुक्त्वा च पुरुषो यः स्त्रियं व्रजेत् ॥ पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन्रेतसि शेरते ॥ प्रविभागं तु पिंडानां प्रवक्ष्याम्य
नुपूर्वशः ॥ पिंडो ह्यधस्ताद्गच्छंस्तु अप आविश्य भावयेत् ॥ पिंडं तु मध्यमं तत्र पत्नी त्वेका समश्नुते ॥ पिंडस्तृती
यो यस्तेषां तं दद्याज्जातवेदसि ॥ एष श्राद्धविधिः प्रोक्तो यथा धर्मो न लुप्यते ॥ पितरस्तस्य तुष्यंति प्रहृष्टमनसः स
दा ॥ प्रजा विवर्द्धते चास्य अक्षय्यं चोपतिष्ठति ॥॥ देवदूत उ० ॥॥ आनुपूर्व्येण पिंडानां प्रविभागः पृथक्पृथक् ॥ पि
तॄणां त्रिषु सर्वेषां निरुक्तं कथितं त्वया ॥ एकः समुद्धृतः पिंडो ह्यधस्तात्कस्य गच्छति ॥ कं वा प्रीणयते देवं कथं तार
यते पितॄन् ॥ मध्यमं तु तदा पत्नी भुंक्तेऽनुज्ञातमेव ही ॥ किमर्थं पितरस्तत्र कथमेव च भुंजते ॥ अत्र यस्त्वंतिमः पिंडो ग
च्छते जातवेदसं ॥ भवते का गतिस्तस्य कं वा समनुगच्छति ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पिंडेषु त्रिषु या गतिः ॥ फलं वृत्तिं
च मार्गं च यश्चैनं प्रतिपद्यते ॥॥ पितर ऊचुः ॥॥ सुमहानेष प्रश्नो वै यस्त्वया समुदीरितः ॥ रहस्यमद्भुतं चापि पृष्टाः स्म ग
गनेचर ॥ एतदेव प्रशंसंति देवाश्च मुनयस्तथा ॥ तेऽप्येवं नाभिजानंति पितृकार्यविनिश्चयं ॥ वर्जयित्वा महात्मानं वि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१५२॥

रं जीविन मुत्तमं॥ पितृभक्तेस्तु यो विप्रो वरं लब्धो महायशाः॥ त्रयाणामपि पिंडानां श्रुत्वा भगवतो गतिं॥ देवदूतेन
यस्त्वष्टः श्राद्धस्य विधिनिश्चयः॥ गतिं त्रयाणां पिंडानां श्रुणुष्वावहितो मम॥ अपो गच्छति यो ह्यत्र शशिनं ह्येष प्रीणयेत्
शशी प्रीणयते देवान् पितॄंश्चैव महामते॥ भुंक्ते तु पत्नी यं चैषामनुज्ञाता तु मध्यमं॥ पुत्रकामाय पुत्रं तु प्रयच्छति
पितामहाः॥ हव्यवाहे तु यः पिंडो दीयते तं निबोध मे॥ पितरस्तेन तृप्यंति प्रीताः कामान्दिशंति च॥ एतत्ते कथितं सर्
वं त्रिषु पिंडेषु या गतिः॥ ऋत्विग्यो यजमानस्य पितृत्वमनुगच्छति॥ तस्मिन्नहनि मन्यंते परिहार्यं हि मैथुनं॥
शुचिना तु सदा श्राद्धं भोक्तव्यं खेचरोत्तम॥ ये मया कथिता दोषास्ते तथा स्युर्नचान्यथा॥ तस्मात्स्नातः शुचिः क्षांतः
श्राद्धं भुंजीत वै द्विजः॥ प्रजा विवर्द्धते चास्य यश्चैवं संप्रयच्छति॥ ततो विद्युत्प्रभो नाम ऋषिराह महातपाः॥ आदि
त्यतेजसा तस्य तुल्यं रूपं प्रकाशते॥ स च धर्मरहस्यानि श्रुत्वा शक्रमथाब्रवीत्॥ तिर्यग्योनिगतान्सत्त्वान्मर्त्या
हिंसंति मोहिताः॥ कीटान्पिपीलिकान्सर्पान्मेषान्समृगपक्षिणः॥ किल्बिषं सुबहु प्राप्ताः किंस्विदेषां प्रति
क्रिया॥ ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः॥ पितरश्च महाभागाः पूजयंति स्म तं मुनिं॥ ॥शक्र उ॥
कुरुक्षेत्रं गयां गंगां प्रभासं पुष्कराणि च॥ एतानि मनसा ध्यात्वा अवगाहेत्ततो जलं॥ तथा मुच्यति पापेन राहु
णा चंद्रमा यथा॥ त्र्यहं स्नातः स भवति निराहारश्च वर्तते॥ स्पृशते यो गवां पृष्ठं वालधिं च नमस्यति॥ ततो विद्यु
त्प्रभो वाक्यमभ्यभाषत वासवं॥ अयं सूक्ष्मतरो धर्मस्तं निबोध शतक्रतो॥ घृष्टो वटकषायेण अनुलिप्तः प्रियंगु
णा॥ क्षीरेण षष्टिकान्भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ श्रूयतां चापरं गुह्यं रहस्यमृषिचिंतितं॥ श्रुतं मे भाषमाणस्य स्थाणो
नोः स्थाने बृहस्पतेः॥ रुद्रेण सह देवेश तन्निबोध शचीपते॥ पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो विभावसुं॥ निरीक्षे
त निराहार ऊर्ध्वबाहुः कृतांजलिः॥ तपसा महता युक्त उपवासफलं महत्॥ रश्मिभिस्तापितोऽर्कस्य सर्वं पाप
मपोहति॥ ग्रीष्मकाले च यथा वा शीते एवं पापमपोहति॥ ततः पापात्प्रमुक्तस्य द्युतिर्भवति शाश्वती॥ तेजसा सूर्य
वद्दीप्तो भ्राजते सोमवत्पुनः॥ मध्ये त्रिदशवर्गस्य देवराजः शतक्रतुः॥ उवाच मधुरं वाक्यं बृहस्पतिमनुत्तमं॥ धर्म ॥१५२॥

हस्य ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुह्यं तु भगवान्मानुषाणां सुखावहं ॥ सरहस्याश्च ये दोषास्तान्यथावदुदीरय ॥ बृहस्पतिरुः ॥ प्रतिमे
हंति ये सूर्यमनिलं द्विषते च ये ॥ हव्यवाहे प्रदीप्ते च समिधं ये न जुह्वति ॥ बालवत्सां ये धेनुं दुहंति क्षीरका
रणात् ॥ तेषां दोषान्प्रवक्ष्यामि तान्निबोध शचीपते ॥ भानुमाननिलश्चैव हव्यवाहश्च वासव ॥ लोकानां
मातरश्चैव गावः सृष्टाः स्वयंभुवा ॥ लोकांस्तारयितुं शक्ता मर्त्येष्वेते तु देवताः ॥ सर्वे भवंतः शृण्वंतु ए
केकं धर्मनिश्चयं ॥ वर्षाणि षडशीतिं तु दुर्वृत्ताः कुलपांसनाः ॥ स्त्रियः सर्वाश्च दुर्वृत्ताः प्रतिमेहंति या रविं
अनिलद्वेषिणः शाक गर्भस्थाच्यवंते प्रजा ॥ हव्यवाहस्य दीप्तस्य समिधं ये न जुह्वति ॥ अग्निकार्येषु वै तेषां ह
व्यं नाश्नाति पावकः ॥ क्षीरं तु बालवत्सानां ये पिबंतीह मानवाः ॥ न तेषां क्षीरपाः केचिज्जायंते कुलवर्द्धनः ॥ प्र
जाक्षयेण युज्यंते कुलवंशक्षयेण च ॥ एवमेतत्पुरा दृष्टं कुलवृद्धैर्द्विजातिभिः ॥ तस्माद्वर्ज्यानि वर्ज्यानि नित्यका
र्यं कार्यं च नित्यशः ॥ भूतिकामेन मर्त्येन सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ततः सर्वे महाभागा देवताः समरुद्गणाः ॥ ऋष
यश्च महाभागाः पृच्छंति स्म पितॄंस्ततः ॥ पितरः केन तुष्यंति मर्त्यानामल्पचेतसां ॥ अक्षयं च कथं दानं भवे
च्चैवौर्ध्वदैहिकं ॥ आनृण्यं वा कथं मर्त्या गच्छेयुः केन कर्मणा ॥ एतदिच्छामहे श्रोतुं परं कौतूहलं हि नः ॥
॥ पितर ऊचुः ॥ न्यायतो वै महाभागाः संशयः समुदाहृतः ॥ श्रूयतां येन तुष्यामो मर्त्यानां साधुकर्मणां
नीलषंढप्रमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः ॥ वर्षासु दीपकैश्चैव पितॄणामनृणो भवेत् ॥ अक्षयं निर्व्यली
कं च दानमेतन्महाफलं ॥ अस्माकं परितोषश्च अक्षयः परिकीर्त्यते ॥ श्रद्दधानाश्च ये मर्त्या आहरिष्यं
ति संततिं ॥ दुर्गात्ते तारयिष्यंति नरकात्प्रपितामहान् ॥ पितॄणां भाषितं श्रुत्वा हृष्टरोमा तपोधनः ॥ वृद्धगा
र्ग्यो महातेजास्तानेवं वाक्यमब्रवीत् ॥ के गुणा नीलषंढस्य प्रमुक्तस्य तपोधनाः ॥ वर्षासु दीपदाने न तथै
व च तिलोदके ॥ पितर ऊचुः ॥ नीलषंढस्य लांगूलं तोयमभ्युद्धरेद्यदि ॥ षष्टिं वर्षसहस्राणि पितरस्तेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तर्पिताः ॥ यस्तु शृंगगतं पंकं कृत्वा उद्धृत्य तिष्ठति ॥ पितरस्तेन गच्छंति सोमलोकमसंशयं ॥ वर्षासु
दीपदानेन शशिवच्छोभते नरः ॥ तमोरूपं न तस्यास्ति दीपकं यः प्रयच्छति ॥ अमावास्यां तु ये मर्त्याः प्र
यच्छंति तिलोदकं ॥ पात्रमौदुंबरं गृह्य मधुमिश्रं तपोधन ॥ कृतं भवति तैः श्राद्धं सरहस्यं यथार्थव
त् ॥ हृष्टपुष्टमनास्तेषां प्रजा भवति नित्यदा ॥ कुलवंशस्य वृद्धिस्तु पिंडस्य फलं भवेत् ॥ श्रद्दधानस्तु
यः कुर्यात्पितॄणामनृणो भवेत् ॥ एवमेष समुद्दिष्टः श्राद्धकालक्रमस्तथा ॥ विधिः पात्रं फलं चैव यथावदनु
कीर्तितं ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे ॥ भीष्म उ० ॥ केन तेन भवेत्प्रीतिः कथं तुष्टिं तु गच्छसि ॥ इति पृष्टः सुरेंद्रेण प्रो
वाच हरिरीश्वरः ॥ विष्णुरुवाच ॥ ब्राह्मणानां परीवादो मम विद्वेषणं महत् ॥ ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पू
जितोहं न संशयः ॥ नित्याभिवाद्या विप्रेंद्रा भुक्त्वा पादौ तथात्मनः ॥ तेषां तुष्यामि मर्त्यानां यश्चक्रे च बलिं
हरेत् ॥ वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहं च जलोत्थितं ॥ उद्धृतां धरणीं चैव मूर्ध्ना धारयते तु यः ॥ न तेषामशुभं किं
चित्कल्मषं चोपपद्यते ॥ अश्वत्थं रोचनां गां च पूजयेद्यो नरः सदा ॥ पूजितं च जगत्तेन सदेवासुरमानुषं ॥ स्वे
न रूपेण तेषां च पूजां गृह्णामि तत्ततः ॥ पूजा ममैषा नास्त्यन्या यावल्लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ अन्यथा हि वृथा
मर्त्याः पूजयंत्यल्पबुद्धयः ॥ नाहं तत्प्रतिगृह्णामि न सा तुष्टिकरी मम ॥ इंद्र उवाच ॥ चक्रं पादौ व
राहं च ब्राह्मणं चापि वामनं ॥ उद्धृतां धरणीं चैव कीमर्थं त्वं प्रशंससि ॥ भवान्सृजति भूतानि भवान्संह
रति प्रजाः ॥ प्रकृतिः सर्वभूतानां समर्त्यानां सनातनी ॥ भीष्म उवाच ॥ संप्रहस्य ततो विष्णुरिदं वच
नमब्रवीत् ॥ चक्रेण निहता दैत्याः पद्भ्यां क्रांता वसुंधरा ॥ वाराहं रूपमास्थाय उद्धृता च वसुंधरा ॥
वामनं रूपमास्थाय जितो राजा मया बलिः ॥ परितुष्टो भवाम्येवं मानुषाणां महात्मनां ॥ तन्मां ये पूजयि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्यंति नास्तिनेषां पराभवः ॥ अपि वा ब्राह्मणं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमागतं ॥ ब्राह्मणग्रासकृतिं दत्वा अमृतं
तस्य भोजनं ॥ एवं दीसंध्यामुपासिता आदिसाभिमुखस्थितः ॥ सर्वतीर्थेषु सस्नातो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः
एतद्वकथितं गुह्यं मरिचिले नतपोधनाः ॥ संशयं पृच्छमानानां किं भूयः कथयाम्यहं ॥॥ बलदेव उ ॥॥ श्रूयतां
परमं गुह्यं मानुषाणां सुखावहं ॥ अजानंतो यदबुधाः क्लिश्यंते भूतपीडिताः ॥ कल्पमुत्थाय यो मर्त्यः
स्पृष्ट्वा गां वैघृतं दधि ॥ सर्षपं च प्रियंगुं च कल्मषात्प्रतिमुच्यते ॥ भूतानि चैव सर्वाणि अग्रतः पृष्ठतोपि
वा ॥ उच्छिष्टं वापि शूद्रं बु वर्जयंति तपोधनाः ॥॥ देवा ऊचुः ॥॥ अग्रलौहं वरं पात्रं तोयपूर्णमुदङ्मुखः
उपवासं तु गृह्णीयाद्यद्वासंकल्पयेद्बुतं ॥ देवतास्तस्य तुष्यंति कामिकं चापि सिध्यति ॥ अन्यथा हि वृथा
मर्त्याः कुर्वते स्वल्पबुद्धयः ॥ उपवासे बलौ चापि ताम्रपात्रं विशिष्यते ॥ बलिं भिक्षां तथार्घं च पितॄणां च
तिलोदकं ॥ ताम्रपात्रेण दातव्यमन्यथाल्पफलं लमेत् ॥ गुह्यमेतत्समुद्दिष्टं यथा तुष्यंति देवताः ॥ ध
र्मउवाच ॥ राजपौरुषिके विप्रे घांटिके परिचारके ॥ गोरक्षके वाणिजके तथा कारुकुशीलवे ॥ मित्रद्रुहे
नधीयाने यश्च स्याद्वृषलीपतिः ॥ एतेषु दैवं पैत्र्यं वा न देयं स्यात्कथंचन ॥ पिंडदास्तस्य हीयंते न च प्रीणाति
वै पितॄन् ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्त्तते ॥ पितरस्तस्य देवाश्च अग्नयश्च तथैव हि ॥ निराशाः
प्रतिगच्छंति अतिथेरप्रतिग्रहात् ॥ स्त्रीघ्ने गोघ्ने कृतघ्ने च ब्रह्मघ्ने गुरुतल्पगे ॥ तुल्यदोषो भवत्येभिर्यस्या
तिथिरनर्चितः ॥॥ अग्निरुः ॥॥ पादमुद्यम्य यो मर्त्यः स्पृशेद्गांश्च सुदुर्मतिः ॥ ब्राह्मणं वा महाभागं दीप्यमानं तथा
नलं ॥ तस्य दोषान्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं समाहिताः ॥ दिवं स्पृशत्यस्य शराश्चोस्य त्रस्यंति पितरश्च वै ॥ वैमनस्यं च देवा
नां कृतं भवति पुष्कलं ॥ पावकश्च महातेजा हव्यं न प्रतिगृह्णति ॥ आजन्मनां शतं चैव नरके पच्यते तु सः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१५४॥ निष्कृतिं चेन तस्यापि अनुमन्यंति कर्हिचित्॥ तस्मात् ज्ञात्वा न पादेन स्पृष्टव्या वै कदाचन॥ ब्राह्मणश्च
महातेजा दीप्यमानस्तथानलः॥ श्रद्दधानेन मर्त्येन आत्मनो हितमिच्छता॥ एते दोषा मया प्रोक्तास्त्रि
षु यः पादमुत्सृजेत्॥ ॥ विश्वामित्र ॥ ॥ श्रूयतां परमं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितं॥ परमान्नेन यो दद्यात्सितृण
मोपहारिकं॥ गजच्छाया यां पूर्वस्यां कुतपे दक्षिणामुखः॥ यदा भाद्रपदे मासि भवेत्तव कुले मघा॥ श्रूयतां
तस्य दानस्य यादृशो गुणविस्तरः॥ कृतं तेन महच्छ्राद्धं वर्षाणीह त्रयोदश॥ ॥ गावल्गुः ॥ ॥ वकुले समंगे
त्यकुतोभये च क्षेमे च सख्ये च हि भूयसी च॥ यथा पुरा ब्रह्मपुरे संवत्सरशतं कृतो वज्रधरस्य यज्ञो॥
भूयश्च या विष्णुपदे स्थिता या विभावसोश्चापि पथे स्थिता या॥ देवाश्च सर्वे सह नारदेन प्रकुर्वते सर्वसहे
तिनाम॥ मंत्रेणानेनाभिवदेत यो वै विमुच्यते पापकृतेन कर्मणा॥ लोकानवाप्नोति पुरंदरस्य गवां फलं चं
द्रमसो द्युतिं च॥ एतं हि मंत्रं त्रिदशाभिजुष्टं पठेत यः पर्वसु गोष्ठमध्ये॥ न तस्य पापं न भयं न शोकः सह
स्रनेत्रस्य च याति लोकं॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ अथ सप्त महाभागा ऋषयो लोकविश्रुताः॥ वसिष्ठप्रमुखाः
सर्वे ब्रह्माणं पद्मसंभवं॥ प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्रांजलयः स्थिताः॥ उवाच वचनं तेषां वसिष्ठो ब्रह्मवित्त
मः॥ सर्वप्राणिहितं प्रश्नं ब्रह्मक्षत्रे विशेषतः॥ द्रव्यहीनाः कथं मर्त्या दरिद्राः साधुवृत्तिनः॥ प्राप्नुवंतीह
यज्ञस्य फलं केन स्वकर्मणा॥ एतन्नो ब्रूहि तत्त्वेन यथावत्परिपृच्छते॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्रह्मा वचनम
ब्रवीत्॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अहो प्रश्नो महाभागा गूढार्थः परमः शुभः॥ सूक्ष्मः श्रेयांश्च मर्त्यानां भवद्भिः स
मुदाहृतः॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये निखिलेन तपोधनाः॥ यथा यज्ञफलं मर्त्यो लभते नात्र संशयः॥ पौष
मासस्य शुक्ले वै यदा युज्येत रोहिणी॥ तेन नक्षत्रयोगेन आकाशशयनो भवेत्॥ एकवस्त्रः शुचिः ॥१५४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्नातः श्रद्दधानः समाहितः॥ सोमस्य रश्मयः पीला मलो यज्ञफलं लभेत्॥ एतद्वः परमं गुह्यं कथि-
तं द्विजसत्तमा॥ यन्मां भवंतः पृच्छंति सूक्ष्मं तत्वार्थदर्शिनः॥ इति दानधर्मे देवरहस्ये॥ विभा-
वसुरुवाच॥ सलिलस्यांजलिं पूर्णमक्षतांश्च घृतोत्तरान्॥ सोमस्योत्तिष्ठमानस्य तज्जलं चाक्ष-
तांश्च तान्॥ स्थितो ह्यभिमुखो मर्त्यः पौर्णमास्यां बलिं हरेत्॥ अग्निकार्यं कृतं तेन हुताश्चास्या-
ग्नयस्त्रयः॥ वनस्पतिं तु यो हन्याद् अमावास्याम् अबुद्धिमान्॥ अपि ह्येकेन पत्रेण लिप्यते ब्रह्महत्यया॥
दंतकाष्ठं तु यः खादेद् अमावास्याम् अबुद्धिमान्॥ हिंसितश्चंद्रमास्तेन पितरश्चोद्विजंति च॥ हव्यं न तस्य देवा-
श्च प्रतिगृह्णंति पर्वसु॥ कुप्यंते पितरश्चास्य कुले वंशोस्य हीयते॥ श्रीरुवाच॥ प्रकीर्णं भाजनं यत्र पान-
भांडमथासनं॥ योषितश्चैव हन्यंते कश्मलोपहते गृहे॥ देवताः पितरश्चैवोत्सवे पर्वणि हुवा॥ निराशाः प्र-
तिगच्छंति कश्मलोपहताद् गृहात्॥ अंगिरा उ॥ यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद् दीपं करंजके॥ सुवर्चलामूलहस्तः
प्रजा तस्य विवर्द्धते॥ गार्ग्य उ॥ आतिथ्यं सततं कुर्याद् दीपं दद्यात् प्रतिश्रये॥ वर्जमानो दिवास्वप्नं न च मांसानि भ-
क्षयेत्॥ गोब्राह्मणं न हिंस्याच्च पुष्कराणि च कीर्तयेत्॥ एष श्रेष्ठतमो धर्मः सरहस्यो महाफलः॥ अपि क्रतुश-
तैरिष्ट्वा क्षयं गच्छेत् तद्धविः॥ न तु क्षीयंति ते धर्माः श्रद्दधानैः प्रयोजिताः॥ इदं च परमं गुह्यं सरहस्यं निबोधत॥ श्रा-
द्धकल्पे च दैवे च नैत्यिके पर्वणीषु च॥ रजस्वला च या नारी श्वित्रिका पुत्रिका च या॥ एताभिश्चक्षुषा दृष्टं हविर्नाश्नंति
देवताः॥ पितरश्च न तुष्यंति वर्षाण्यस्य त्रयोदश॥ शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्॥ कीर्तयेद्भार-
तं चैव तथा स्याद् अक्षयं हविः॥ धौम्य उ॰॥ भिन्नभांडं च खट्वां च कुक्कुटं शुनकं तथा॥ अप्रशस्तानि सर्वाणि यश्च
वृक्षो गृहेरुहः॥ भिन्ने भांडे कलिं प्राहुः॥ खट्वायां तु धनक्षयः॥ कुक्कुटे शुनके चैव हविर्नाश्नंति देवताः॥ वृक्षमूले ध्रु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१५५॥

वंसहस्रंन स्माहृत्यं नरोपयेत्॥ ॥ ॥ जमदग्निरु०॥ ॥ यो यजेदश्वमेधेन वाजपेयशतेन ह॥ अवाक्शिरा वा
लंबेत सत्रं वा स्फीतमाहरेत्॥ न चास्य हृदयं शुद्धं नरकं स ध्रुवं व्रजेत्॥ तुल्यं यज्ञश्च सत्यं च हृदय
स्य च शुद्धता॥ शुद्धेन मनसा दत्वा सक्तुप्रस्थं द्विजातये॥ ब्रह्मलोकमनुप्राप्तः पर्याप्तं तन्निदर्शनं॥
॥ इति दानधर्मे जमदग्निरहस्यं॥ ॥ ॥ वायुरुवाच॥ ॥ किंचिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि मानुषाणां सुखावहं
सरहस्याश्च ये दोषास्तान् शृणुध्वं समाहिताः॥ चतुरो वार्षिकान्मासान्यो दद्यात्तिलोदकं॥ भोजनं
च यथाशक्त्या ब्राह्मणे वेदपारगे॥ अग्निकार्यं च कर्तव्यं परमान्नेन भोजनं॥ दीपकश्चापि कर्तव्यः
पितृणां सतिलोदकः॥ एतेन विधिना मर्त्यः श्रद्दधानः समाहितः॥ पशुबंधशतस्येह फलं प्राप्नोति पु
ष्कलं॥ इदं चैवापरं गुह्यमप्रशस्तं निबोधत॥ अग्नेस्तु वृषलो नेता हविर्मूढाश्च योषितः॥ मन्यते धर्म
एवेति स चाधर्मेण लिप्यते॥ अग्नयस्तस्य कुप्यंति शूद्रयोनिं स गच्छति॥ पितरश्च न तुष्यंति सह दे
वैर्विशेषतः॥ प्रायश्चित्तं तु यत्तत्र ब्रुवतस्तन्निबोध मे॥ यत्कृत्वा तु नरः सम्यक्सुखी भवति विज्व
रः॥ गवां मूत्रपुरीषेण पयसा च घृतेन च॥ अग्निकार्यं त्र्यहं कुर्यान्निराहारः समाहितः॥ ततः सं
वत्सरे पूर्णे प्रतिगृह्णंति देवताः॥ हृष्यंति पितरश्चास्य श्राद्धकाल उपस्थिते॥ एष ह्यधर्मो धर्मश्च
रहस्यः संप्रकीर्तितः॥ मर्त्यानां स्वर्गकामानां प्रेत्य स्वर्गसुखावहः॥ ॥ ॥ दानधर्मेषु॥ ॥ ॥ लोमश उ०॥ ॥
परदारेषु ये सक्ता अकृत्वा दारसंग्रहं॥ निराशाः पितरस्तेषां श्राद्धकाले भवंति वै॥ परदाररतिर्यस्य
यश्च वंध्यामुपासते॥ ब्रह्मस्वं हरते यश्च समदोषा भवंति ते॥ असंभाष्या भवंत्येते पितृणां नात्र संश ॥१५५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यः॥ देवताः पितरश्चैवानामिने दंतितद्धविः॥ तस्मात्परस्य वै दारां स्पृशेद्वंध्यां च यो पिता॥ ब्रह्मस्वं
हिनरेत्सर्वं ब्रह्मालयोस्मि तमि छितो॥ श्रूयतां वा परं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितं॥ श्रद्दधानेन कर्त्तव्यं गुरू
णां वचनं यथा॥ द्वादश्यां पौर्णमास्यां च मासि मासि घृताक्षतां॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत तस्य पुण्
ण्यं निबोधत॥ सोमश्च वर्द्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः॥ अश्वमेधचतुर्भागं फलं सृजति वास
वः॥ दानेनैतेन तेजस्वी वीर्यवांश्च भवेन्नरः॥ प्रीतश्च भगवान्सोमः इष्टान्कामान्प्रयच्छति॥ श्रूय
तां वापरो धर्मः सरहस्यो महाफलः॥ इमं कलियुगं प्राप्य मनुष्याणां सुखावहः॥ कल्यमुत्थाय यो मर्त्यः
स्नातः शुक्लेन वाससा॥ तिलपात्रं प्रयच्छेत ब्राह्मणेभ्यः समाहितः॥ तिलोदकं च यो दद्यात्पितॄणां मधुना
सह॥ दीपकं कृसरं चैव श्रूयतां तस्य यत्फलं॥ तिलपात्रे फलं प्राह भगवान्पाकशासनः॥ गोप्रदानं
च यः कुर्याद्भूमिदानं च शाश्वतं॥ अग्निष्टोमं च यो यज्ञं यजेत बहुदक्षिणं॥ तिलपात्रं सहैतेन समं म
न्यंति देवताः॥ तिलोदकं सदा श्राद्धे मन्यंते पितरोक्षयं॥ दीपे च कृसरे चैव तुष्यंते तस्य पितामहाः॥ स्व
र्गे च पितृलोके च पितृदेवाभिपूजितं॥ एवमेतन्मयोद्दिष्टमृषिदृष्टं पुरातनं॥॥ दानधर्मे लोमशरहस्यानि
॥॥ नी अ० ३०॥॥ ततस्तु पितृगणाः सर्वे पितरश्च सदेवताः॥ अरुंधतीं तपोवृद्धां समपृच्छंत समाहिताः॥ अरुं
धत्युवाच॥ तपोवृद्धिर्मया प्राप्ता भवतां स्मरणेन वै॥ भवतां च प्रसादेन धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान्॥ सगुह्यां
श्च रहस्यांश्च तान् शृणुध्वमशेषतः॥ श्रद्दधाने प्रयोक्तव्या यस्य शुद्धं तथा मनः॥ अश्रद्दधानो मानी
च ब्रह्महा गुरुतल्पगः॥ असंभाष्या हि चत्वारो नैषां धर्मं प्रकाशयेत्॥ अहन्यहनि यो दद्यात्कपि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥ ॥१५६॥ लं द्वादशीः समाः ॥ मासि मासि च सत्रेण यो यजेत सदा नरः ॥ गवां शतसहस्रं च यो दद्याज्ज्येष्ठपु
ष्करे ॥ तत्तद्धर्मफलं तुल्यमतिथिर्यस्य तुष्यति ॥ श्रूयतां चापरो धर्मो मनुष्याणां सुखावहः ॥ श्रद्द
धानेन कर्तव्यः सरहस्यो महाफलः ॥ कल्यमुत्थाय गोमध्ये गृह्य दर्भान्सहोदकान् ॥ निषिंचेत गवां
शृंगे मस्तके न च तज्जलं ॥ प्रतीच्छेत निराहारस्तस्य धर्मफलं शृणु ॥ श्रूयंते यानि तीर्थानि त्रिषु लोके
षु कानिचित् ॥ सिद्धचारणजुष्टानि सेवितानि महर्षिभिः ॥ अभिषेकः समस्तेषां गवां शृंगोदकस्य च ॥ साधु
साध्वीति चोदिष्टं देवतैः पितृभिस्तथा ॥ भूतैश्चैव सुसंहृष्टैः पूजिता साप्यरुंधती ॥ पितामह उ० ॥ अहो
धर्मो महाभागे सरहस्य उदाहृतः ॥ वरं ददानि ते धन्ये तपस्ते वर्द्धतां सदा ॥॥ यम उ० ॥॥ रमणीया कथा दिव्या
युष्मत्तो या मया श्रुता ॥ श्रूयतां चित्रगुप्तस्य भाषितं मम च प्रियं ॥ रहस्यं धर्मसंयुक्तं शक्यं श्रोतुं महर्षिभिः
श्रद्दधानेन मर्त्येन आत्मनो हितमिच्छता ॥ न हि पुण्यं तथा पापं कृतं किंचिद्विनश्यति ॥ पर्वकाले च यत्किंचिदा
दित्यं चाधितिष्ठति ॥ प्रेतलोके गते मर्त्ये तत्सर्वं विभावसुः ॥ प्रतिजानाति पुण्यात्मा तच्च तत्रोपभुज्यते ॥
किंचिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि चित्रगुप्तमतं शुभं ॥ पानीयं चैव दीपं च दातव्यं सततं तथा ॥ उपानहौ च छत्रं च कपिलां
च यथातथं ॥ पुष्करे कपिला देया ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ अग्निहोत्रं च यत्नेन सर्वदा प्रतिपालयेत् ॥ अ
यं चैवापरो धर्मश्चित्रगुप्तेन भाषितः ॥ फलमस्य पृथक्त्वेन श्रोतुमर्हति सत्तमाः ॥ प्रलयं सर्वभूतैस्तु
गंतव्यं कालपर्ययात् ॥ तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः क्षुत्पिपासापरिपीडिताः ॥ दह्यमाना विपच्यंते न तत्रास्ति पलाय
नं ॥ अंधकारं तमो घोरं प्रविशंति स्वल्पबुद्धयः ॥ तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि येन दुर्गाणि संतरेत् ॥ अल्पव्ययं म ॥१५६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हार्थं च प्रेत्य चैव सुखोदयं ॥ पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेत्य लोके विशेषतः ॥ तत्र पुण्योदका नाम नदी ते
षां विधीयते ॥ अक्षय्यं सलिलं तत्र शीतलं ह्यमृतोपमं ॥ स तत्र तोयं पिबति पानीयं यः प्रयच्छति ॥ प्रदीप
स्य दाने न शृणु यो गुण विस्तरः ॥ तमोंधकारं नियतं दीपदो न प्रपश्यति ॥ प्रभां चास्य प्रयच्छंति द्युतिमस्य
सोम भास्कर पावकाः ॥ देवताश्चास्य मन्यंते विमलाः सर्वतो दिशः ॥ द्योतते च यथादित्यः प्रेतलोके
गतो नरः ॥ तस्माद्दीपः प्रदातव्यः पानीयं च विशेषतः ॥ कपिलां ये प्रयच्छंति ब्राह्मणे वेद पारगे ॥ पु
ष्करे च विशेषेण शृणु यत्तां तस्य यत्फलं ॥ गोशतं सवृषं तेन दत्तं भवति शाश्वतं ॥ पापे कर्म च यत्किंचिद्ब्र
ह्महत्यासमं भवेत् ॥ शोधयेत्कपिला ह्येका प्रदत्तं गोशतं यथा ॥ तस्मात्तु कपिला देया कौमुद्यां ज्येष्ठपु
ष्करे ॥ न तेषां विषमं किंचिन्न दुःखं न च कंटकाः ॥ उपानहौ च यो दद्यात्पात्रभूते द्विजोत्तमे ॥ छत्रदाने सु
खां छायां तु लभते परलोकगः ॥ न हि दत्तस्य दानस्य नाशोस्तीह कदाचन ॥ चित्रगुप्तमतं श्रुत्वा हृष्टरो
मा विभावसुः ॥ उवाच देवताः सर्वाः पितॄंश्चैव महाद्युतिः ॥ श्रुतं वै चित्रगुप्तस्य धर्मगुह्यं महात्मनः ॥ श्रद्द
धानाश्च ये मर्त्या ब्राह्मणेषु महात्मसु ॥ दानमेतत्प्रयच्छंति न तेषां विद्यते भयं ॥ धर्मदोषास्त्विमे पंच येषां ना
स्तीह निष्कृतिः ॥ असंभाष्या अनाचारा वर्जनीया नराधमाः ॥ ब्रह्महा चैव गोघ्नश्च परदाररतश्च यः ॥ अ
श्रद्दधानश्च नरः स्त्रियं यश्चोपजीवति ॥ प्रेतलोके गता ह्येते नरके पापकर्मिणः ॥ पच्यंते वै यथा मीनाः पू
यशोणितभोजनाः ॥ असंभाष्याः पितॄणां च देवानां चैव पंच ते ॥ स्नातकानां च विप्राणां ये चान्ये व्रतपोध
नाः ॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे चित्रगुप्तरहस्यानि ॥ ॥ भीष्म ३० ॥ ततः सर्वे महाभागा देवाश्च पितरश्च ह
ऋषयश्च महाभागाः प्रमथान्वाक्यमब्रुवन् ॥ भवंतो वै महाभागा अपरोक्षनिशाचराः ॥ उच्छिष्टान्न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१५७॥ शुचिनूच्छिष्टान्कचिद्धिंसयमानवान्॥ केच रस्मृताः प्रतीघातायेन मर्त्यान्नहिंसथ॥ रक्षोघ्नानि च का
नि स्युर्यैर्गृहेषु प्रणश्यथ॥ श्रोतुमिच्छाम युष्माकं सर्वमेतन्निशाचराः॥ प्रमथा ऊचुः॥ मैथुनेन सदो
च्छिष्टाः कृते चैवाधरोत्तरे॥ मोहान्मांसानि खादेत वृक्षमूले च यः स्वपेत्॥ आमिषं शीर्षतो यस्य पादतो
यश्च संविशेत्॥ तत उच्छिष्टकाः सर्वे बहुच्छिद्राश्च मानवाः॥ उदके चाप्यमेध्यानि श्लेष्माणं च प्रमुंच
ति॥ एते भक्ष्याश्च वध्याश्च मानुषा नात्र संशयः॥ एवंशीलसमाचारान्धर्षयामो हि मानवान्॥ श्रू
यतां च प्रतीघातान्यैर्न शक्नुम हिंसितुं॥ गोरोचनया समालब्धो वचाहस्तश्च यो भवेत्॥ घृताक्षतं च यो द
द्यान्मस्तके तत्परायणः॥ ये च मांसं न खादंति तान्न शक्नुम हिंसितुं॥ यस्य चाग्निर्गृहे नित्यं दिवा
रात्रौ च दीप्यते॥ तरक्षोश्चर्म दंष्ट्रा च तथैव गिरिकच्छपः॥ आज्यधूमो विडालश्च छागः कृष्णोथ पिंग
लः॥ येषामेतानि तिष्ठंति गृहेषु गृहमेधिनां॥ तान्यधृष्याण्यगाराणि पिशिताशैः सुदारुणैः॥ लोके
नस्म द्विधा यच्च विचरंति यथासुखाः॥ तस्मादेतानि गेहेषु रक्षोघ्नानि विशांपते॥ एतद्वः कथितं सर्वं य
त्र वः संशयो महान्॥ शांतौ दानधर्मे प्रमथानां रहस्यानि॥ भीष्म उ॥ ततः पद्मप्रतीकाशः पद्मोद्भव पि
तामह॥ उवाच वचनं देवान्वासवं च शचीपतिं॥ अयं महाबलो नागो रसातलचरो बली॥ तेजस्वी रेणुको
नाम महासत्वपराक्रमः॥ अतितेजस्विनः सर्वे महावीर्या महागजाः॥ धारयंति महीं कृत्स्नां सशैलव
नकाननां॥ भवद्भिः समनुज्ञातो रेणुकस्तान्महागजान्॥ धर्मगुह्यानि सर्वाणि गत्वा पृच्छतु तत्त्ववैः॥ पिताम
हवचः श्रुत्वा ते देवा रेणुकं तदा॥ प्रेषयामासुरव्यग्रा यत्र ते धरणीधराः॥ रेणुक उ०॥ अनुज्ञातो
स्मि देवैश्च पितृभिश्च महाबलाः॥ धर्मगुह्यानि युष्माकं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥ कथयध्वं महाभाग ॥१५७॥
यद्वस्तत्वं मनीषितं॥ दिग्गजा ऊचुः॥ कार्त्तिके मासि चाश्लेषा बहुलस्याष्टमी शिवा॥ तेन नक्षत्रयोगे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सयो ददाति गुडौदनं ॥ इमं मंत्रं जपं श्राद्धे यताहारो ह्यकोपनः ॥ बलदेवप्रभृतयो ये नागा बलवत्त
राः ॥ अनंता ह्यक्षया नित्यं भोगिनः सुमहाबलाः ॥ तेषां कुलान्येवाप्येवं महाभूता भुजंगमाः ॥ ते मे बलिं
प्रयच्छंतु बलतेजोभिवृद्धये ॥ यदा नारायणः श्रीमानुज्जहार वसुंधरां ॥ तद्बलं तस्य देवस्य धरामुद्धरतस्त
था ॥ एवमुक्त्वा बलिं तत्र वल्मीके तु निवेदयेत् ॥ गजेंद्रकुसुमाकीर्णं नीलवस्त्रानुलेपनं ॥ निर्वपेत्तं तु
वल्मीके अस्तं याते दिवाकरे ॥ एवं तुष्टास्ततः सर्वे अधस्तात्क्षारपीडिताः ॥ श्रमं तं नावबुध्यंतो धारयंतो वसुं
धरां ॥ एवं मन्यामहे सर्वे भारार्ते निरपेक्षिणः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यद्युपोषितः ॥ एत
त्सांवत्सरं कृत्वा दाने बहुफलं लभेत् ॥ वल्मीके बलिमादाय तन्नो बहुफलं मतं ॥ ये च नागा महावीर्या
स्त्रिषु लोकेषु कृत्स्नशः ॥ कृतातिथ्या भवेयुस्ते शातं वर्षाणि तत्वतः ॥ दिग्गजानां तु तच्छ्रुत्वा देवताः पित
रस्तथा ॥ ऋषयश्च महाभागाः पूजयंति स्म रेणुकं ॥ ॥ इति दानधर्मे दिग्गजानां रहस्यानि ॥ ॥ महेश्वर० ॥ ॥
सारमुद्धृत्य सूक्ष्माभिः साधुधर्मगदोहृतः ॥ धर्मगुह्यमिदं मत्तः शृणु चैव सर्व एव हि ॥ येषां धर्माश्रिता बु
द्धिः श्रद्दधानाश्च ये नराः ॥ तेषां स्यादुपदेष्टव्यः सरहस्यो महाफलः ॥ निरुद्विग्नस्तु यो दद्यान्मासमेकं
गवाह्निकं ॥ एकभक्तं तथाश्नीयाच्छ्रूयतां तस्य यत्फलं ॥ इमा गावो महाभागाः पवित्रं परमं स्मृताः ॥ त्री
न्लोकान्धारयंति स्म सदेवासुरमानुषान् ॥ तासु चैव महापुण्यं शुश्रूषा च महाफलं ॥ अहन्यहनि
धर्मेण युज्यते वै गवाह्निके ॥ मया ह्येता ह्यनुज्ञाताः पूर्वमासन्कृते युगे ॥ ततो हमनुनीतो वै ब्रह्मणा पद्म
योनिना ॥ तस्माद्व्रजस्थाने गतास्तिष्ठत्युपरि मे वृषः ॥ रमेहं सह गोभिश्च तस्मात्पूज्याः सदैव ताः ॥ महा
प्रभावा वरदा वरं दद्युरुपासिताः ॥ अवंदिताश्च हिंसेयुस्तस्मात्पूज्यतमाश्च ताः ॥ ता गावोस्यानुमन्यंते स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्वकर्मसु यत्फलं ॥ तस्य तत्र चतुर्भागो यो ददाति गवाह्निकं ॥॥ इति दानधर्मे देवरहस्यानि ॥॥ स्कंद उ० ॥॥
ममाप्यनुमतो धर्मस्तं शृणुध्वं समाहिताः ॥ नीलषंढस्य शृंगाभ्यां गृहीत्वा मृत्तिकां तु यः ॥ अभिषेकं त्र्यहं कु
र्यात्तस्य धर्मं निबोधत ॥ शोधयेदशुभं सर्वमाधिपत्यं परत्र च ॥ यावज्जायते मर्त्यस्तावच्छूरो भविष्यति
इदं चाप्यपरं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ॥ उदुंबरं पात्रे पक्वान्नं मधुना सह ॥ सोमस्योत्तिष्ठमानस्य
कौर्णमास्यां वलिं हरेत् ॥ तस्य धर्मफलं नित्यं श्रद्दधाना निबोधत ॥ साध्या रुद्रास्तथादित्या विश्वेदेवा
स्तथाश्विनौ ॥ मरुतो वसवश्चैव प्रतिगृह्णंति तं बलिं ॥ सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः ॥ एष
धर्मो मयोद्दिष्टः सरहस्यः सुखावहः ॥॥ विरूप उ० ॥॥ धर्मगुह्यानि सर्वाणि देवतानां महात्मनां ॥ ऋषी
णां चैव गुह्यानि यः पठेदाह्निकं सदा ॥ शृणुयाद्वानसूयुर्यः श्रद्दधानः समाहितः ॥ नास्य विघ्नः प्रभव
ति भयं वास्य न विद्यते ॥ ये च धर्माः शुभाः पुण्याः सरहस्या उदाहृताः ॥ तेषां धर्मफलं तस्य यः
पठेत जितेंद्रियः ॥ नास्य पापं प्रभवति न च पापेन लिप्यते ॥ पठेद्वा श्रावयिता वा श्रुत्वा वा लभते
फलं ॥ भुंजते पितरो देवा हव्यं कव्यमथाक्षयं ॥ श्रावयंश्चापि विप्रेंद्रान्पर्वसु प्रयतो नरः ॥ ऋषीणां देव
तानां च पितृणां चैव नित्यदा ॥ भवत्यभिमतः श्रीमान्धर्मेषु प्रयतः सदा ॥ कृत्वापि पापकं कर्म महापातकवर्जि
तं ॥ रहस्यधर्मं श्रुत्वेदं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥॥ भीष्म उ० ॥॥ एतद्धर्मरहस्यं वै देवतानां नराधिप ॥ व्यासोद्दि
ष्टं मया प्रोक्तं सर्वदेवनमस्कृतं ॥ पृथिवी रत्नसंपूर्णा ज्ञानं चेदमनुत्तमं ॥ इदमेव ततः श्राव्यमिति मन्येत
धर्मवित् ॥ नाश्रद्दधानाय न नास्तिकाय न नष्टधर्माय न निर्गुणाय ॥ न हेतुदुष्टाय गुरुद्विषे वा नानात्मभू
ताय निवेद्यमेतत् ॥॥ इति दानधर्मे सर्वरहस्यानि समाप्तानि ॥॥ के भोज्या ब्राह्मणस्येह के भोज्याः
॥॥ युधिष्ठिर उ० ॥॥ १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षत्रियस्य ह ॥ तथा वैश्यस्य के भोज्याः के च शूद्रस्य भारत ॥ श्रीभग० ॥ ब्राह्मणा ब्राह्मणस्ये
ह भोज्या ये चैव क्षत्रियाः ॥ वैश्याश्चापि तथा भोज्याः शूद्राश्च परिवर्जिताः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रि
या वैश्या भोज्या वै क्षत्रियस्य ह ॥ वर्जनीयास्तु वै शूद्राः सर्वभक्षा विकर्मिणः ॥ वैश्यास्तु भोज्या
द्विजानां क्षत्रियाणां तथैव च ॥ नित्याग्नयो विविक्ताश्च चातुर्मास्यरताश्च ये ॥ शूद्राणामथ यो भुंक्ते स
भुंक्ते पृथिवीमलं ॥ मलं नृणां स पिबति मलं भुंक्ते जनस्य च ॥ शूद्राणां यस्तथा भुंक्ते स भुंक्ते
पृथिवीमलं ॥ पृथिवीमलमश्नंति ये द्विजाः शूद्रभोजिनः ॥ शूद्रस्य कर्मनिष्ठायां विकर्मस्थोऽपि
पाच्यते ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो विकर्मस्थश्च पाच्यते ॥ स्वाध्यायनिरता विप्रास्तथा स्वस्त्ययने नृणां
रक्षणे क्षत्रियं प्राहुर्वैश्यं पुष्ट्यर्थमेव च ॥ करोति कर्म यद्वैश्यस्तद्वाऽप्युपजीवति ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणि
ज्यमकुत्सा वैश्यकर्मणि ॥ शूद्रकर्म तु यः कुर्यादवहाय स्वकर्म च ॥ स विज्ञेयो यथा शूद्रो न च भोज्यः क
दाचन ॥ चिकित्सकः कांडपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ॥ सांवत्सरो वृथाध्यायी सर्वे ते शूद्रसंमिताः
शूद्रकर्मस्वथैतेषु यो भुंक्ते निरपत्रपः ॥ अभोज्यभोजनं भुक्त्वा भयं प्राप्नोति दारुणं ॥ कुलं वीर्यं
च तेजश्च तिर्यग्योनित्वमेव च ॥ स जयाति यथा श्वा वै निष्क्रियो धर्मवर्जितः ॥ भुंक्ते चिकित्सकस्यान्नं
तदन्नं च पुरीषवत् ॥ पुंश्चल्यन्नं च मूत्रं स्यात्कारुकान्नं च शोणितं ॥ विद्योपजीविनोऽन्नं च यो भुंक्ते सा
धुसंमतः ॥ तदप्यन्नं यथा शौद्रं तत्साधुः परिवर्जयेत् ॥ वचनीयस्य यो भुंक्ते तमाहुः शोणितं ह्रदं
पैशुनं भोजनं भुंक्ते ब्रह्महत्यासमं विदुः ॥ असत्कृतमविज्ञातं न भोक्तव्यं कदाचन ॥ व्याधिं कुल

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दा०ध०॥
॥१५९॥ क्षयं चैव क्षिप्रं प्राप्नोति ब्राह्मणः॥ नगराध्यक्षिणो भुंक्ते श्वपचप्रवणो भवेत्॥ गोघ्ने ब्रह्महणे चैव
सुरापे गुरुतल्पगे॥ भुक्त्वान्नं जायते विप्रो रक्षसां कुलवर्द्धनः॥ न्यासापहारिणो भुक्त्वा कृतघ्ने क्ली-
ववर्त्तिनि॥ जायते शबरावासे मध्यदेशबहिष्कृते॥ अभोज्याश्चैव भोज्याश्च मया प्रोक्ता यथाविधि
किमन्यदद्य कौंतेय मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि॥ इति दानधर्मे भोज्याभोज्यान्नं॥ युधिष्ठिर उवाच॥
उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथाभोज्याश्च सर्वशः॥ अत्र मे प्रश्नसंदेहस्तन्मे वद पितामह॥ ब्राह्मणानां वि-
शेषेण हव्यकव्यप्रतिग्रहे॥ नानाविधेषु भोज्येषु प्रायश्चित्तानि शंस मे॥ भीष्म उ०॥ हंत वक्ष्यामि
ते राजन्ब्राह्मणानां महात्मनां॥ प्रतिग्रहेषु भोज्येषु मुच्यते येन पाप्मनः॥ घृतप्रतिग्रहे चैव सावित्रीसमिदा-
हुतिः॥ तिलप्रतिग्रहे चैव सममेतद्युधिष्ठिर॥ मांसप्रतिग्रहे चैव मधुनो लवणस्य च॥ आदित्योद-
यनं स्थित्वा पूतो भवति ब्राह्मणः॥ एवमेव नरश्रेष्ठ सुवर्णस्य प्रतिग्रहे॥ अन्नप्रतिग्रहे चैव पायसेक्षुर-
से तथा॥ त्रीणि रात्राण्युपोषितो तेन पाप्माविमुच्यते॥ कृष्णपक्षे तु यच्छ्राद्धं पितृणामश्नुते द्विजः॥ अन्नमेतदहो-
रात्रात्पूतो भवति ब्राह्मणः॥ न वै संध्यामुपासीत न च जप्यं प्रवर्त्तयेत्॥ न संकिरेत्तदन्नं च तथा पूयेत ब्राह्मणः॥ इ-
त्यर्थमपराह्णे तु पितृणां श्राद्धमुच्यते॥ यथोक्तानां यदश्नीयुर्ब्राह्मणाः पूर्वकेतिताः॥ मृतकस्य तृतीयाहे ब्रा-
ह्मणो योऽन्नमश्नुते॥ स त्रिवेलं समुन्मज्य द्वादशाहेन शुध्यते॥ द्वादशाहे व्यतीते तु कृतशौचो विशेषतः॥ ब्रा-
ह्मणेभ्यो हविर्दत्वा मुच्यते तेन पाप्मना॥ मृतस्य दशरात्रेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्॥ सावित्रं रैवतीमिष्टिं कूष्मांड-
मघमर्षणं॥ मृतकस्य त्रिरात्रे यः समुद्दिष्टे समश्नुते॥ सप्त त्रिषवणं स्नात्वा पूतो भवति ब्राह्मणः॥ सिद्धि-
माप्नोति विपुलामापदं चैव नाप्नुयात्॥ यस्तु शूद्रैः सहाश्नीयाद्ब्राह्मणेष्वेकभोजने॥ अशौचं विधिवत्तस्य शौचमा- ॥१५९॥
त्रं विधीयते॥ यस्तु वैश्यैः सहाश्नीयाद्ब्राह्मणश्चैकभोजने॥ स वै त्रिरात्रं दीक्षित्वा मुच्यते तेन कर्मणा॥ क्षत्रियैः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सहयोश्रीया ब्राह्मणेभ्ये कभोजने ॥ आप्लुतः स हतश्रीस्मा ब्राह्मे वासोभिरस्तेन मुच्येत पाप्मना ॥ शू
द्रस्य तु कुलं हंति वैश्यस्य पशुबांधवं ॥ क्षत्रियस्याश्रियं हंति ब्राह्मणस्य सुवर्चसं ॥ प्रायश्चित्तं च तत्रो
तिं च गुरुकुपालेन मुच्यते ॥ सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कूष्मांडमघमर्षणं ॥ अयोदिष्टमथान्योन्यं संप्रा
नात्र संशयः ॥ रोचना विरजा रात्रिं मंगलालंभनानि च ॥ इति दानधर्मे प्रायश्चित्तविधिः ॥ युधिष्ठिर उ॰ ॥
दानेन वर्त्तते त्याह तपसा चैव भारत ॥ तदेतन्मे मनोदुःखं व्यपोह त्वं पितामह ॥ किं स्वित्पृथिव्यां ह्येतन्मे भवान् शंसि
तुमर्हति ॥ भीष्म उ॰ ॥ शृणु यैर्द्धर्मनिरतैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ लोका ह्यसंशयं प्राप्ता दानपुण्यरतैर्नृपैः ॥ सत्कृ
तश्च तथात्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणं ॥ उपदिश्य तदा राजन् गतो लोकाननुत्तमान् ॥ शिबिरौशीनरः प्राणान्प्रियस्य
तनयस्य च ॥ ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय तनयं स्वकं ॥ ब्राह्मणा
यातुलां कीर्त्तिमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ रंतिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ॥ अर्घ्यं प्रदाय विधिवल्लेभे
लोकाननुत्तमान् ॥ दिव्यं शतशलाकं च यज्ञार्थं कांचनं शुभं ॥ छत्रं देवावृधो दत्वा ब्राह्मणायास्थितो दिवं दिव्यं ७
भगवानंबरीषश्च ब्राह्मणायामितौजसे ॥ प्रदाय सकलं राष्ट्रं सुरलोकमवाप्तवान् ॥ सावित्रः कुंडले यानं च
जनमेजयः ॥ ब्राह्मणाय च गां दत्वा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ वृषादर्भिश्च राजर्षी रत्नानि विविधानि च ॥ र
म्यांश्चावसथान्दत्वा द्विजेभ्यो दिवमागतः ॥ निमी राष्ट्रं च वैदर्भिः कन्यां दत्वा महात्मने ॥ अगस्त्याय गतः स्वर्गं सपु
त्रपशुबांधवः ॥ जामदग्न्यश्च विप्राय भूमिं दत्वा महायशाः ॥ रामोऽक्षयांस्तथा लोकान् जगाम मनसोधिकान् ॥ अवर्ष
ति च पर्जन्ये सर्वभूतानि देवराट् ॥ वसिष्ठो जीवयामास येन यातोक्षयां गतिं ॥ रामो दाशरथिश्चैव हुत्वा यज्ञे
षु वै वसु ॥ स गतो ह्यक्षयाँल्लोकान्यस्य लोके महद्यशाः ॥ कक्षसेनश्च राजर्षिर्वसिष्ठाय महात्मने ॥ न्या
सं यथावत्संन्यस्य जगाम सुमहायशाः ॥ करंधमस्य पौत्रस्तु मरुत्तो विदितः सुतः ॥ कन्यामंगिरसे दत्वा दिवमाशु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ १६० ॥ जगाम सः॥ ब्रह्मदत्तश्च पांचाल्यो राजा धर्मभृतांवरः॥ निधिं शंखं मनुज्ञाप्य जगाम परमां गतिं॥ राजा
मित्रसहश्चैव वसिष्ठाय महात्मने॥ मदयंतीं प्रियां भार्यां दत्वा च त्रिदिवं गतः॥ मनोः पुत्रश्च सुद्युम्नो लि
खिताय महात्मने॥ दंडमुद्धृत्य धर्मेण गतो लोकाननुत्तमान्॥ सहस्रचित्यो राजर्षिः प्राणानिष्टान्महाय
शाः॥ ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान्॥ सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्वा वेश्म हिरण्मयं॥ मौद्गल्याय गतः
स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः॥ भक्ष्यभोज्यस्य च कृतान्राशयः पर्वतोपमान्॥ शांडिल्याय पुरा दत्वा सुमन्यु
र्दिवमास्थितः॥ नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजो महाद्युतिः॥ दत्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्त
मान्॥ मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्वा कन्यां सुमध्यमां॥ हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरधिष्ठितान्॥ लोमपा
दश्च राजर्षिः शांतां दत्वा सुतां प्रभुः॥ ऋष्यशृंगाय विपुलैः सर्वैः कामैरयुज्यत॥ कौत्साय दत्वा कन्यां तु
हंसीं नाम यशस्विनीं॥ गतोऽक्षयानतो लोकान्राजर्षिश्च भगीरथः॥ दत्वा शतसहस्रं तु गवां राजा
भगीरथः॥ सवत्सानां कोहलाय गतो लोकाननुत्तमान्॥ एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह
युधिष्ठिर गताः स्वर्गं निवर्तंते पुनः पुनः॥ तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी॥ गृहस्थै
र्दानतपसा यैर्लोका वै विनिर्जिताः॥ शिष्टानां चरितं ह्येतत्कीर्तितं मे युधिष्ठिर॥ दानयज्ञप्रजासर्गै
रेते हि दिवमास्थिताः॥ दत्वा तु सततं तैस्तु कौरवाणां धुरंधर॥ दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्मो
पचायिनी॥ यत्र ते नृपशार्दूल संदेहो वै भविष्यति॥ श्वःप्रभाते हि वक्ष्यामि संध्या हि समुपस्थि
ता॥ इति दानधर्मे फलिकोनाम॥ युधिष्ठिर उवाच॥ श्रुतं मे भवतस्तात सत्यव्रत पराक्रम॥ दानध
र्मेण महता ये जातास्त्रिदिवं नृपाः॥ इमांस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मान्धर्मभृतां वर॥ दानं कति विधं देयं ॥ १६१ ॥

ऊं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कींतस्य च फलं लभेत्॥ कथं केभ्यश्च धर्म्यं च दानं दातव्यमिष्यते॥ केः कारणैः कतिवि
धं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥ भीष्म उ०॥ शृणु तत्त्वेन कौंतेय दानं प्रति ममानघ॥ यथा दानं प्र
दातव्यं सर्ववर्णेषु भारत॥ धर्मादर्थाद्भयात्कामात्कारुण्यादिति भारत॥ दानं पंचविधं ज्ञे
यं कारणैर्यैर्निबोधतत्॥ इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखं॥ इति दानं प्रदातव्यं ब्रा
ह्मणेभ्योऽनसूयता॥ ददाति वा दास्यति वा मह्यं दत्तमनेन वा॥ इत्यर्थिभ्यो निशम्यैवं सर्वं दातव्य
मर्थिने॥ नास्याहं न मदीयोऽयं पापं कुर्याद्विमानितः॥ इति दद्यादुपायाद्वेव दृढमूलाय पंडितः॥ प्रियो मे
यं प्रियोऽस्याहमिति संप्रेक्ष्य बुद्धिमान्॥ वयस्यायैव मत्त्वैवं दानं दद्यादतंद्रितः॥ दीनश्च याचते चायं अल्पे
नापि हि तुष्यति॥ इति दद्याद्दरिद्राय कारुण्यादिति सर्वथा॥ इति पंचविधं दानं पुण्यकीर्तिविवर्द्धनं॥
यथाशक्त्या प्रदातव्यमेवमाह प्रजापतिः॥ इति दानधर्मे दानप्रभेदो नाम॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ६७॥
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारदः॥ आगमैर्बहुभिः स्फीतो भवान्नः प्रवरे कुले॥ वृत्तो धर्मार्थसंयुक्त
मायत्यां च सुखोदयं॥ आश्चर्यभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छामि अरिंदम॥ अयं च कालः संप्राप्तो दुर्लभो ज्ञातिबांधवैः
शास्ता च न हि नः कश्चित्त्वामृते पुरुषर्षभ॥ यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ॥ वक्तुमर्हसि नः प्र
श्नं यत्त्वां पृच्छामि पार्थिव॥ अयं नारायणः श्रीमान्सर्वपार्थिवसत्तमः॥ भवंतं बहुमानेन प्रश्रयेण च सेवते
अस्य चैव समक्षं तं पार्थिवानां च सर्वशः॥ भ्रातॄणां च प्रियार्थं मे स्नेहाद्भाषितुमर्हसि॥ वैशं०॥ तस्य तद्व
नं श्रुत्वा स्नेहादागतसंभ्रमः॥ भीष्मो भागीरथीपुत्र इदं वचनमब्रवीत्॥ भीष्म उ०॥ अहं ते कथयिष्यामि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दा॰न॰॥

॥१६१॥ कथामतिमनोहरां ॥ अस्य विष्णोः पुरा राजन्प्रभावो यो मया श्रुतः ॥ यश्च गोवृषभांकस्य प्रभावस्तं
च मे शृणु ॥ कृष्णोवाचः संशयो यश्च दंपूज्यास्तं च मे शृणु ॥ व्रतं चचार धर्मात्मा कौशलो द्वादशवार्षिकं ॥
दीक्षितं कागतौ द्रष्टुं मुनी नारदपर्वतौ ॥ कृष्णद्वैपायनश्चैव धौम्यश्च जपतां वरः ॥ देवलः काश्यपश्चै
व हस्तिकाश्यप एव च ॥ अपरे वर्षयः संतो दीक्षादमसमन्विताः ॥ शिष्यैरनुगताः सिद्धैर्देवकल्पै
स्तपोधनैः ॥ तेषामातिथ्यसत्कारमर्चनीयं कुलोचितं ॥ देवकीतनयः प्रीतो देवकल्पमकल्पयत् ॥ हरि
तेषु सुवर्णेषु बर्हिष्केषु नवेषु च ॥ उपोपविविशुः प्रीता विष्टरेषु महर्षयः ॥ कथाश्चक्रुस्ततस्ते तु मधुरा धर्म
संहिताः ॥ राजर्षीणां सुराणां च ये वसंति तपोधनाः ॥ ततो नारायणं तेजो व्रतचर्येंधनोच्छ्रितं ॥ वक्त्रान्नि
सृत्य कृष्णस्य वह्निरद्भुतकर्मणः ॥ सोग्निर्ददाह तं शैलं सद्रुमं सलतावृक्षं ॥ सपक्षिमृगसंघातं स
श्वापदसरीसृपं ॥ मृगैश्च विविधाकारैर्हाहाभूतमचेतनं ॥ शिखरं तस्य शैलस्य मथितं दीनदर्श
नं ॥ स तु वह्निर्महाज्वालो दग्ध्वा सर्वमशेषतः ॥ विष्णोः समीपमागम्य पादौ शिष्यवदस्पृशत् ॥ ततो
विष्णुर्गिरिं दृष्ट्वा निर्दग्धमरिकर्शनः ॥ सौम्यैर्दृष्टिनिपातैस्तं पुनः प्रकृतिमानयेत् ॥ तथैव स गिरिर्भूयः
प्रपुष्पितलताद्रुमः ॥ सपक्षिगणसंघुष्टः सश्वापदसरीसृपः ॥ तमद्भुतमचिंत्यं च दृष्ट्वा मुनिगणस्तदा
॥ विस्मितो हृष्टरोमा च बभूवास्राविलेक्षणः ॥ ततो नारायणो दृष्ट्वा तानृषीन्स्मयान्वितान् ॥ अञ्चितं मधु
रस्मिगंधं पप्रच्छ वदतां वरः ॥ किमर्थमृषिपूगस्य त्यक्तसंगस्य निस्पृहाः ॥ निर्ममस्यागमवतो विस्मयः
समुपागमत् ॥ एतन्मे संशयं सर्वं यथातथ्यमनिंदिताः ॥ ऋषयो वक्तुमर्हंति निश्चितार्थं तपोधनाः ॥ ॥१६१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥॥ ऋषय ऊचुः ॥॥ भगवान्विसृजते लोकान्भगवान्संहरते पुनः ॥ भवानुच्चीतं भवानुष्णं भवानेव च वर्षति
॥ पृथिव्यां यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ तेषां पिता त्वं माता च प्रभुः प्रभव एव च ॥ एवं नो विस्मय
कर संशयं मधुसूदन ॥ त्वमेवार्हसि कल्याण वक्तुं वक्त्रौर्विनिर्गमं ॥ ततो विगतसंत्रासा वयमप्यरिकेशिन
यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं नस्तत्त्ववक्तुमिहार्हसे ॥॥ वासुदेव उ० ॥॥ एतद्वै वैष्णवं तेजो मम वक्त्राद्विनिःसृतं ॥ कृ
तवत्मा युगान्तानां मोघनायं मथितो गिरिः ॥ ऋषयश्चार्तिमापन्ना जितक्रोधा जितेंद्रियाः ॥ भवंतो व्यथि
ताश्चासन्देवकल्पास्तपोधनाः ॥ व्रतचर्यापरीतस्य तपस्विव्रतसेवया ॥ मम वह्निसमुद्भूतो न वै व्यथितुमर्
हथ ॥ व्रतं चर्तुमिहायातस्त्वहं गिरिमिमं शुभं ॥ पुत्रं चात्मसमं वीर्ये तपसा लब्धुमागतः ॥ ततो मम त्मा यो दे
हे सोग्निर्भूत्वा विनिःसृतः ॥ गतश्च वरदं द्रष्टुं सर्वलोकपितामहं ॥ तेन चात्मानुशिष्टो मे पुत्रत्वे मुनिसत्तमाः
तेजसोर्द्धेन पुत्रस्ते भवितेति वृषध्वजः ॥ सोयं वह्न्यनुपागम्य पादमूले ममांतिकं ॥ शिष्यवत्परिचर्यार्थं शां
तः प्रकृतिमागतः ॥ एतद्वै रहस्यं वै पद्मनाभस्य धीमतः ॥ मया प्रोक्तं समासेन न भीः कार्या तपोधनाः ॥ स
र्वत्र गतिरव्यग्रा भवतां दीर्घदर्शनात् ॥ तपस्वीव्रतसंदीप्ता ज्ञानविज्ञानशोभिना ॥ यच्छ्रुतं यच्च वो दृष्टं दिवि
वा यदि वा भुवि ॥ आश्चर्यं परमं किंचित्तद्भवंतो ब्रुवंतु मे ॥ तस्यामृतनिकाशस्य वाङ्मधोरस्ति मे स्पृहा ॥
भवद्भिः कथितस्येह तपोवननिवासिभिः ॥ यद्यप्यहं मद्दृष्टं वो दिव्यमद्भुतदर्शनं ॥ दिवि वा भुवि वा किं
चित्पश्याम्यमरदर्शनाः ॥ प्रकृतिः सा मम परा न कचित्प्रतिहन्यते ॥ न चात्मगतमैश्वर्यमाश्चर्यं प्रतिभा
तिह ॥ श्रद्धेयः कथितोह्यर्थः सज्जनश्रवणं गतः ॥ चिरं तिष्ठति मेदिन्यां शैले लेख्यमिवार्पितं ॥ तदहं स
ज्जनमुखान्निःसृतं तत्समागमे ॥ कथयिष्याम्यहं महोबुद्धिदीपकरं नृणां ॥ ततो मुनिगणाः स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वैविस्मिताः कृष्णसन्निधौ ॥ नेत्रैः पद्मदलप्रख्यैरपश्यंस्तं जनार्दनं ॥ वर्द्धयंत स्तथैवान्ये पूजयं
तस्तथापरे ॥ वाग्भिऋग्भूषितार्थाभिस्तुष्टुवंतो मधुसूदनं ॥ ततो मुनिगणाः सर्वे नारदं देवदर्शनं ॥ तदा
नियोजयामासुर्वचने वाक्यकोविदं ॥ ॥मुनयऊचुः॥ यदाश्चर्यमचिंत्यं च गिरौ हिमवति प्रभो ॥ अनुभू
तं मुनिगणैस्तीर्थयात्रापरैर्मुने ॥ तन्नो वाच्यर्षिसंघस्य हितार्थं सर्वमादितः ॥ यथावद्दृष्टं हृषीकेशो सर्वमा
ख्यातुमर्हसि ॥ एवमुक्तः स मुनिभिर्नारदो भगवान्मुनिः ॥ कथयामास देवर्षिः पूर्ववृत्तामिमां कथां
॥ इत्याशुशासने दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे ॥ भीष्म उ० ॥ ततो नारायणसुहृन्नारदो भगवानृषिः ॥
शंकरस्योमया सार्द्धं संवादं प्रत्यभाषत ॥ ॥नारद उवाच॥ तपश्चचार धर्मात्मा वृषभांकः सुरेश्व
रः ॥ पुण्ये गिरौ हिमवति सिद्धचारणसेविते ॥ नानौषधियुते रम्ये नानापुष्पसमाकुले ॥ अप्सरोग
णसंकीर्णे भूतसंघनिषेविते ॥ तत्र देवो मुदा युक्तो भूतसंघशतैर्वृतः ॥ नानारूपैर्विरूपैश्च दिव्यैर
द्भुतदर्शनैः ॥ सिंहव्याघ्रगजप्रख्यैः सर्वजातिसमन्वितैः ॥ क्रोष्टुकद्वीपिवदनैर्ऋक्षर्षभमुखैस्तथा ॥
उलूकवदनैर्भीमैर्वृकश्येनमुखैस्तथा ॥ नानावर्णैर्मृगमुखैः सर्वजातिसमन्वितैः ॥ किंनरैर्यक्षगंध
र्वैः रक्षोभूतगणैस्तथा ॥ दिव्यपुष्पसमाकीर्णं दिव्यज्वालासमाकुलं ॥ दिव्यचंदनसंयुक्तं दिव्यधूपे
न धूपितं ॥ तत्सदो वृषभांकस्य दिव्यवादित्रनादितं ॥ मृदंगपणवोद्घुष्टं शंखभेरीनिनादितं ॥ नृत्यद्भि
र्भूतसंघैश्च बर्हिणैश्च समंततः ॥ प्रनृत्ताप्सरसं दिव्यं देवर्षिगणसेवितं ॥ दृष्टिकांतमनिर्देश्यं दिव्यम ॥१६२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्भुतदर्शनं ॥ स गिरिस्तपसा तस्य गिरिशस्य व्यरोचत ॥ स्वाध्यायपरमैर्विप्रैर्ब्रह्मघोषनिनादितः ॥ ष
ट्पदैरुपगीतश्च माधवाप्रतिमो गिरिः ॥ तं महोत्सवसंकाशं भीमरूपधरं ततः ॥ दृष्ट्वा मुनिगणस्यासी
त्परा प्रीतिर्जनार्दन ॥ मुनयश्च महाभागाः सिद्धाश्चैवोर्ध्वरेतसः ॥ मरुतो वसवः साध्या विश्वेदेवाः सवासवाः ॥
यक्षा नागाः पिशाचाश्च लोकपाला हुताशनः ॥ वाताः सर्वे महाभूतास्तत्रैवासन्समागताः ॥ ऋतवः सर्वपुष्पै
र्व्यकिरन्त महाद्भुतैः ॥ ओषध्यो ज्वलमानाश्च द्योतयन्ति स्म तद्वनं ॥ विहंगाश्च मुदा युक्ताः प्रानृत्यन्न
नदंश्च ह ॥ गिरिपृष्ठेषु रम्येषु व्याहरंतो जनप्रियाः ॥ तत्र देवो गिरितटे दिव्यधातुविभूषिते ॥ पर्यंक इव विभ्रा
जन्नुपविष्टो महामनाः ॥ व्याघ्रचर्मांबरधरः सिंहचर्मोत्तरच्छदः ॥ व्यालयज्ञोपवीती च लोहितांगदभूष
णः ॥ हरिश्मश्रुर्जटी भीमो भयकर्ता सुरद्विषां ॥ अभयः सर्वभूतानां भक्तानां वृषभध्वजः ॥ दृष्ट्वा महर्ष
यः सर्वे शिरोभिरवनीं गताः ॥ विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः क्षांता विगतकल्मषाः ॥ तस्य भूतपतेः स्थानं भी
मरूपधरं बभौ ॥ अप्रधृष्यतरं चैव महोरगसमाकुलं ॥ क्षणेनैवाभवत्सर्वमद्भुतं मधुसूदन ॥ तत्सदो
वृषभांकस्य भीमरूपधरं बभौ ॥ तमभ्ययाच्छैलसुता भूतस्त्रीगणसंवृता ॥ हरतुल्यांबरधरा समानव्रत
चारिणी ॥ बिभ्रती कलशं रौक्मं सर्वतीर्थजलोद्भवं ॥ गिरिस्रवाभिः सर्वाभिः पृष्ठतोऽनुगता शुभा ॥ पुष्पवृ
ष्ट्याभिवर्षंती गंधैर्बहुविधैस्तथा ॥ सेवंती हिमवत्पार्श्वं हरपार्श्वमुपागमत् ॥ ततः स्मयंती पाणिभ्यां
नर्मार्थं चारुहासिनी ॥ हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा समावृणोत् ॥ संवृताभ्यां तु नेत्राभ्यां तमोभूतमचेत
नं ॥ निर्होमं निर्वषट्कारं जगदासीत्सहसा भवत् ॥ जनश्च विमनाः सर्वो भयत्राससमन्वितः ॥ निमीलिते भू

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१६३॥

तपतो नष्टः सूर्य इवाभवत् ॥ ततो वितिमिरो लोकः क्षणेन समपद्यत ॥ ज्वाला च महती दीप्ता लला
टात्तस्य निःसृता ॥ तृतीयं चास्य संभूतं नेत्रमादित्यसंनिभं ॥ युगांतसदृशं दीप्तं येनासौ मथितो
गिरिः ॥ ततो गिरिसुता दृष्ट्वा दीप्ताग्निसदृशेक्षणं ॥ हरं प्रणम्य शिरसा ददर्शायतलोचना ॥ दह्यमा
ने वने तस्मिन्ससालसरलद्रुमे ॥ सचंदनवने रम्ये दिव्यौषधिविदीपिते ॥ मृगयूथैर्द्रुतैर्भीतैर्हरपार्श्व
मुपागते ॥ शरणं चाप्यविंदद्भिस्तत्सदः संकुलं बभौ ॥ ततो नभस्पृशा ज्वालो विद्युल्लोलाग्निरुल्ब
णः ॥ द्वादशादित्यसदृशो युगांताग्निरिवापरः ॥ क्षणेन तेन निर्दग्धो हिमवानभवन्नगः
सधातुशिखराभोगो दीनदग्धवनौषधिः ॥ तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलराजसुता ततः ॥ भगवंतं प्रपन्ना
वै सांजलिप्रग्रहा स्थिता ॥ उमा शर्वस्तदा दृष्ट्वा स्त्रीभावगतमार्दवां ॥ पितुर्दैन्यमनिच्छंतीं प्रीत्या
पश्यत्तदा गिरिं ॥ क्षणेन हिमवान्सर्वः प्रकृतिस्थः सुदर्शनः ॥ प्रहृष्टविहगश्चैव सुपुष्पितवनद्रु
मः ॥ प्रकृतिस्थं गिरिं दृष्ट्वा प्रीता देवं महेश्वरं ॥ उवाच सर्वलोकानां पतिं पतिमनिंदिता ॥ उमो० ॥
भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे महाव्रत ॥ संशयो मे महाञ्जातस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ किमर्थं ते
ललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितं ॥ किमर्थं च पुनर्देव प्रकृतिस्थस्त्वया कृतः ॥ तथैव द्रुमसंछन्नः कृतो
यं ले पिता मम ॥ ॥ महेश्वर उ० ॥ नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाल्यादनिंदिते ॥ नष्टालोकस्तदा लोकः क्ष
णेन समपद्यत ॥ नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते नगात्मजे ॥ तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रक्षता प्रजाः
तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं मथितो गिरिः ॥ त्वत्प्रियार्थं च मे देवि प्रकृतिस्थः पुनः कृतः ॥ उमो० ॥ ॥१६३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भगवन्केन ते वक्त्रं चंद्रवत्प्रियदर्शनं ॥ पूर्वं लक्ष्यते च श्रीकांतमुत्तरं पश्चिमं तथा ॥ दक्षिणं च मुखं
रौद्रं केनोर्द्ध्वं कपिला जटाः ॥ केन कंठश्च ते नीलो बर्हिबर्हिणीभः कृतः ॥ हस्ते देव पिनाकं ते सततं
सन्नद्धं॰ न तिष्ठति ॥ जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थमसि नित्यदा ॥ एतन्मे संशयं सर्वं वक्तुमर्हसि वृषध्व
जो ॥ सधर्मचारिणी चाहं भक्ता चेति वृषध्वज ॥॥ श्रीभगवानुवाच ॥॥ एवमुक्तः स भगवाञ्छैलपुत्र्या पिना
कधृक् ॥ तस्या धृत्या च बुध्या च प्रीतिमानभवत्प्रभुः ॥ ततस्तामब्रवीद्देवः सुभगे श्रूयतामिति ॥ हे
तुभिर्यैर्ममैतानि रूपाणि रुचिरानने ॥॥ इत्यानुशासने दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे ॥॥ भगवानुवाच ॥
तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणा योषिदुत्तमा ॥ तिलं तिलं समुद्धृत्य रत्नानां निर्मिता शुभा ॥ साभ्यग
च्छत मां देवि रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ प्रदक्षिणं लोभयंती मां शुभे रुचिरानना ॥ यतो यतः सा सुदती मामु
पाधावदंतिके ॥ ततस्ततो मुखं चारु मम देवि विनिर्गतं ॥ तां दिदृक्षुरहं योगाच्चतुर्मूर्तित्वमागतः ॥
चतुर्मुखश्च संवृत्तो दर्शयन्योगमुत्तमं ॥ पूर्वेण वदनेनाहमिंद्रत्वमनुशास्मि ह ॥ उत्तरेण त्वया
सार्द्धं रमाम्यहमनिंदिते ॥ पश्चिमं मे मुखं सौम्यं सर्वप्राणिसुखावहं ॥ दक्षिणं भीमसंकाशं रौद्रं
संहरति प्रजाः ॥ जटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हितकाम्यया ॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं पिनाकं मे क
रे स्थितं ॥ इंद्रेण च पुरा वज्रं क्षिप्तं श्रीकांक्षिणा मम ॥ दग्ध्वा कंठं तु तद्यातं तेन श्रीकंठता मम ॥ उमोवा
वाहनेषु बत सर्वेषु श्रीमत्स्वन्येषु सत्तम ॥ कथं च वृषभो देव वाहनत्वमुपागतः ॥॥ महेश्वर उ० ॥॥ सुरभी
मसृजद्ब्रह्मा देवधेनुं पयोमुचं ॥ सा सृष्टा बहुधा जाता क्षरमाणा पयोमृतं ॥ तस्या वत्समुखो
त्सृष्टः फेनो मद्गात्रमागतः ॥ ततो दग्धा मया गावो नानावर्णत्वमागताः ॥ ततोऽहं लोकगुरुणा शामं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१८४॥

नीतो यैर्वेदिना॥ वृषं चैनं ध्वजार्थं मे ददौ वाहनमेव च॥ उमोवाच॥ निवासा बहुरूपास्ते दिवि
सर्वगुणान्विताः॥ तांश्च संत्यज्य विविधान् श्मशाने रमसे कथं॥ केशास्थिकलिले भीमे कपालघट
संकुले॥ गृध्रगोमायुबहुले चिताग्निशतसंकुले॥ अशुचौ मांसकलिले वसाशोणितकर्दमे
विकीर्णांत्रास्थिनिचये शिवानादविनादिते॥ महेश्वर०॥ मेध्यान्वेषी महीं कृत्स्नां विचराम्यनि
शं सदा॥ न च मेध्यतरं किंचिच्छ्मशानादिह लक्ष्यते॥ तेन मे सर्ववासानां श्मशाने रमते मनः॥ न्य
ग्रोधशाखासंछन्ने निर्भुग्नस्रग्विभूषिते॥ तत्र चैव रमंतीमे भूतसंघाः शुचिस्मिते॥ न च भूतगणैर्देवि
विनाहं वस्तुमुत्सहे॥ एष वासो हि मे मेध्यः स्वर्गीयश्च मतः शुभे॥ पुण्यः परमकश्चैव मेध्यकामैरुपा
स्यते॥ उमोवाच॥ भगवन्सर्वभूतेश सर्वधर्मविदां वर॥ पिनाकपाणे वरद संशयो मे महानयं
अयं मुनिगणः सर्वस्तपस्तप इति प्रभो॥ तपोन्वेषकरो लोके भ्रमते विविधाकृतिः॥ अस्य चैवर्षिसंघ
स्य मम च प्रियकाम्यया॥ एतन्ममेह संदेहं वक्तुमर्हस्यरिंदम॥ धर्मः किंलक्षणः प्रोक्तः कथं
वाचरितुं नरैः॥ शक्यो धर्ममविंदद्भिर्धर्मज्ञ वद मे प्रभो॥ ततो मुनिगणः सर्वस्तां देवीं प्रत्यपूजयत्॥
वाग्भिर्ऋग्भूषितार्थाभिः स्तवैश्चार्थविशारदैः॥ महेश्वर॥ अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकंपनं॥ श
मो दानं यथाशक्ति गार्हस्थ्यो धर्म उत्तमः॥ परदारेष्वसंसर्गो न्यासस्त्रीपरिरक्षणं॥ अदत्तादानविरमो
मधुमांसस्य वर्जनं॥ एष पंचविधो धर्मो बहुशाखः सुखोदयः॥ देहिभिर्देहपरमैः कर्तव्यो देहसंभ
वः॥ उमोवाच॥ भगवन्संशयः पृष्टस्तन्मे शंसितुमर्हसि॥ चातुर्वर्ण्यस्य यो धर्मः स्वे स्वे वर्णे गुणा
वहः॥ ब्राह्मणे कीदृशो धर्मः क्षत्रिये कीदृशो भवेत्॥ वैश्ये किंलक्षणो धर्मः शूद्रे किंलक्षणो भवेत्॥ ॥१८४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ॥ भगवान् ॥ ॥ न्यायतस्त्वे महाभागे संशयः समुदीरितः ॥ भूमिदेवा महाभागाः सदा लोके द्विजा
तयः ॥ उपवासः सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः ॥ स हि धर्मार्थसंपन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ तस्य ध
र्मक्रिया देवि व्रतचर्या च न्यायतः ॥ व्रतोपनयनं चैव द्विजो येनोपपद्यते ॥ गुरुदैवतपूजार्थं स्वाध्याया
भ्यसनात्मकः ॥ देहिभिर्धर्मपरमैश्चर्तव्यो धर्मसंभवः ॥ ॥ उमोवाच ॥ ॥ भगवन्संशयो मेस्ति तन्मे व्या
ख्यातुमर्हसि ॥ चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं वै नैपुण्येन प्रकीर्तय ॥ ॥ महेश्वर० ॥ ॥ रहस्यश्रवणं धर्मो वेदव्रतनि
षेवणं ॥ अग्निकार्यं तथा धर्मो गुरुकार्यप्रसाधनं ॥ भैक्ष्यचर्या परो धर्मो नित्यं यज्ञोपवीतिता ॥ नित्यं स्वा
ध्यायिता धर्मो ब्रह्मचर्याश्रमस्तथा ॥ गुरुणा चाप्यनुज्ञातः समावर्तेत वै द्विजः ॥ विंदेतानंतरं भार्यामनु
रूपां यथाविधि ॥ शूद्रान्नवर्जनं धर्मस्तथा सत्पथसेवनं ॥ धर्मो नित्योपवासित्वं ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ आहिता
ग्निरधीयानो जुह्वानः संयतेंद्रियः ॥ विघसाशी यताहारो गृहस्थः सत्यवाक् शुचिः ॥ अतिथिव्रतता धर्मो ध
र्मस्त्रेताग्निधारणं ॥ इष्टीश्च पशुबंधांश्च विधिपूर्वं समाचरेत् ॥ यज्ञश्च परमो धर्मस्तथाहिंसा च देहिषु ॥ अपूर्वभो
जनं धर्मो विघसाशित्वमेव च ॥ भुक्ते परिजने पश्चाद्भोजनं धर्म उच्यते ॥ ब्राह्मणस्य गृहस्थस्य श्रोत्रियस्य विशेष
तः ॥ दंपत्योः समशीलत्वं धर्मः स्याद्गृहमेधिनः ॥ गृह्याणां चैव देवानां नित्यपुष्पबलिक्रिया ॥ नित्योत्पलेपनं धर्मस्तथा
नित्योपवासिता ॥ सुसंमृष्टोपलिप्ते च साज्यधूमो भवेद्गृहे ॥ एष द्विजजने धर्मो गार्हस्थ्यो लोकधारणः ॥ द्विजाती
नां सतां नित्यं सदैवैष प्रवर्तते ॥ यस्तु क्षत्रगतो देवि त्वया धर्म उदीरितः ॥ तमहं ते प्रवक्ष्यामि तन्मे शृणु समाहिता ॥ क्ष
त्रियस्य स्मृतो धर्मः प्रजापालनमादितः ॥ निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ प्रजाः पालयते यो हि धर्मेण म
नुजाधिपः ॥ तस्य धर्मार्जिता लोकाः प्रजापालनसंचिताः ॥ तस्य राज्ञः परो धर्मो दमः स्वाध्याय एव च ॥ अग्निहोत्रप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रिस्यं दो दानाध्ययनमेव च ॥ यज्ञोपवीतधरणं यज्ञो धर्मक्रियास्तथा ॥ न्दसानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता
सम्पादं जेस्थितिर्ह्मो धर्मो वेदकं तु क्रियाः ॥ व्यवहारस्थितिर्धर्मः सत्यवाक्यरतिस्तथा ॥ आर्ते हस्तप्रदो राजा प्रेत्य
चेह महीयते ॥ गोब्राह्मणार्थे विक्रांतः संग्रामे निधनं गतः ॥ अश्वमेधजितान्लोकानाप्नोति त्रिदिवालये ॥ वै
श्यस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कृषिस्तथा ॥ अग्निहोत्रपरिस्यं दो दानाध्ययनमेव च ॥ वाणिज्यं सत्पथस्थानमा
तिथ्य प्रशमो दमः ॥ विप्राणां स्वागतं त्यागो वैश्यधर्मः सनातनः ॥ तिलान्गंधान्रसांश्चैव विक्रीणीयान्नवै वृ
ही ॥ वाणिक्पथमुपासीनो वैश्यः सत्पथमाश्रितः ॥ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति यथार्हतः ॥ शूद्रधर्मः
परो नित्यं शुश्रूषा च द्विजातिषु ॥ स शूद्रः संशिततपाः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ शुश्रूषुरतिथिं प्राप्तं तपः संचि
नुते महत्तु ॥ नित्यं स हि शुभाचारो देवताद्विजपूजकः ॥ शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धिमान् ॥ एतत्ते
सर्वमाख्यातं चातुर्वर्ण्यस्य शोभनं ॥ एकैकस्येह सुभगे किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ॥ उमोवाच ॥ ॥ उक्तस्त्व
या धर्मश्चातुर्वर्ण्यहितः शुभः ॥ सर्वव्यापि तु यो धर्मो भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ ॥ महेश्वर० ॥ ॥ ब्राह्मणा लो
कसारेण सृष्टा धात्रा गुणार्थिना ॥ लोकांस्तारयितुं कृत्स्नान्मर्त्येषु क्षितिदेवताः ॥ तेषामपि प्रवक्ष्यामि धर्म
कर्मफलोदयं ॥ ब्राह्मणेषु हि यो धर्मः स धर्मः परमो मतः ॥ इमं तु लोकधर्मार्थं च त्रयः सृष्टाः स्वयंभुवा ॥ पृ
थिव्यां सर्जने नित्यं सृष्टास्तानपि मे शृणु ॥ वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः ॥ शिष्टाचीर्णः परः
प्रोक्तस्त्रयो धर्माः सनातनाः ॥ त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान्न चाध्ययनजीवनः ॥ त्रिकर्मा त्रिपरिक्रांतो मैत्र एष स्मृ
तो द्विजः ॥ षडिमानि तु कर्माणि प्रोवाच भुवनेश्वरः ॥ वृत्त्यर्थं ब्राह्मणानां वै शृणु धर्मान्सनातनान् ॥ यजनं या
जनं चैव तथा दान प्रतिग्रहौ ॥ अध्यापनं चाध्ययनं षट्कर्मा धर्मभाग्द्विजः ॥ नित्यश्च स्वाध्यायिता धर्मो धर्मो य
ज्ञः सनातनः ॥ दानं प्रशस्यते चास्य यथाशक्ति यथाविधि ॥ शमस्तु परमो धर्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्यशः ॥ गृह ॥ १६५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्थानां विशुद्धानां धर्मस्य निचयो महान्॥ पंचयज्ञविशुद्धात्मा सत्यवागनसूयकः॥ दाता ब्राह्मणसत्कर्ता सु
संमृष्टनिवेशनः॥ अमानी च सदाजीह्मः स्निग्धवाणीप्रदस्तथा॥ अतिथ्याभ्यागतरतिः शेषान्नकृतभो
जनः॥ पाद्यमर्घ्यं यथान्यायमासनं शयनं तथा॥ दीपं प्रतिश्रयं चैव यो ददाति स धार्मिकः॥ प्रातरुत्था
य चाचम्य भोजनेनोपमंत्र्य च॥ सत्कृत्यानुव्रजेद्यश्च तस्य धर्मः सनातनः॥ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाश
क्ति दिवानिशं॥ शूद्रधर्मः समाख्यातस्त्रिवर्गपरिचारणं॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेषु विधीयते॥ तम
हं वर्त्तयिष्यामि सर्वभूतहितं शुभं॥ दातव्यमसकृच्छक्त्या यष्टव्यमसकृत्तथा॥ पुष्टिकर्मविधानं च कर्त्त
व्यं भूतिमिच्छता॥ धर्मेणार्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिधा धनं॥ कर्त्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः॥
एकेनांशेन धर्मार्थश्चर्त्तव्यो भूतिमिच्छता॥ एकेनांशेन कामार्थ एकमंशं विवर्द्धते॥ निवृत्तिलक्षण
स्त्वन्यो धर्मो मोक्षायतिष्टति॥ तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु मे देवि तत्त्वतः॥ सर्वभूतदयाधर्मो न त्वे
कग्रामवासिता॥ आशापाशविमोक्षश्च शस्यते मोक्षकांक्षिणां॥ न कुट्यां नोदके संगो न वाससि
न चासने॥ न त्रिदंडे न शयने नाग्नौ न शरणालये॥ अध्यात्मगतिचिंतो यस्तन्मनास्तत्परायणः॥ युक्तो यो
गं प्रति सदा प्रतिसंख्यानमेव च॥ वृक्षमूलपरो नित्यं शून्यागारनिवेशनः॥ नदीपुलिनशायी च नदीतीररतश्च
यः॥ विमुक्तः सर्वसंगेषु स्नेहबंधेषु च द्विजः॥ आत्मन्येवात्मनो भावं समायुज्याटति द्विजः॥ स्थाणुभूतो नि
राहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा॥ परिव्रजति यो युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः॥ न चैकत्र निरासक्तो न चैकग्रामगो
चरः॥ युक्तो ह्यटति निर्मुक्तो न चैकपुलिनेशयः॥ एष मोक्षविदां धर्मो वेदोक्तः सत्पथः सतां॥ यो मार्गमनु
यातीमं पदं तस्य न विद्यते॥ चतुर्विधा भिक्षवस्तु कुटीचरबहूदकौ॥ हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१६६॥

नमः ॥ अतः परतरं नास्ति नान्यच्चरन्ति योगतः ॥ अद्भुः ऋषभमसुरवं सौम्यमजरामरमव्ययं ॥ ॥ उमोवाच ॥ ॥
गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सज्जनाचरितस्त्वया ॥ भाषितो जीवलोकस्य मार्गः श्रेयस्करो महान् ॥ ऋषिध
र्मं तु धर्मज्ञ श्रोतुमिच्छाम्यतः परं ॥ स्पृहा भवति मे नित्यं तपोवननिवासिषु ॥ आज्यधूमोद्भवो गंधो रुणद्धीव
तपोवनं ॥ तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं महेश्वर सदा भवेत् ॥ एतन्मे संशयं देव मुनिधर्मकृतं विभो ॥ सर्वधर्मार्थ
तत्त्वज्ञ देवदेव वदस्व मे ॥ निखिलेन मया पृष्टं महादेव यथातथं ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ हंत तेऽहं प्रवक्ष्यामि मु
निधर्ममनुत्तमं ॥ यं कृत्वा मुनयो यांति सिद्धिं स्वतपसा शुभे ॥ फेनपानामृषीणां यो धर्मो धर्मविदां सतां
तं मे शृणु महाभागे धर्मज्ञं धर्ममादितः ॥ उंछंते सततं ये ते ब्राह्म्यं फेनोत्करं शुभं ॥ अमृतं ब्रह्मणा पी
तं मध्वरे प्रसृतं दिवि ॥ एष तेषां विशुद्धानां फेनपानां तपोधने ॥ धर्मचर्याकृतो मार्गो वालखिल्यागणे शृ
णु ॥ वालखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्यमंडले ॥ उंछंतिष्ठंति सर्वज्ञाः शाकुनिं वृत्तिमास्थिताः ॥ मृग
निर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः ॥ निर्द्वंद्वाः सत्पथं प्राप्ता वालखिल्यास्तपोधनाः ॥ अंगुष्ठपर्वमात्रा
स्ते भूत्वा स्वे स्वे व्यवस्थिताः ॥ तपश्चरणमीहंते तेषां धर्मफलं महत् ॥ ते सुरैः समतां यांति सुरकार्यार्थसि
द्धये ॥ द्योतयंति दिशः सर्वास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ये त्वन्ये शुद्धमनसो दयाधर्मपरायणाः ॥ संतश्च
क्रचराः पुण्याः सोमलोकचराश्च ये ॥ पितृलोकसमीपस्थास्त उंछंति यथाविधि ॥ संप्रक्षालाश्मकुट्टाश्च
दंतोलूखलिनिश्च ये ॥ सोमपानां च देवानामूष्मपाणां तथैव च ॥ उंछंति ये समीपस्थाः स्वदारनियतेंद्रि
याः ॥ तेषामग्निपरिस्यंदः पितृणां चार्चनं तथा ॥ यज्ञानां चैव पंचानां यजनं धर्म उच्यते ॥ एष चक्रचरैर्देवि
देवलोकचरैर्द्विजैः ॥ ऋषिधर्मः सदा चीर्णो योऽन्यस्तमपि मे शृणु ॥ सर्वेष्वेवर्षिधर्मेषु ज्ञेयो ह्यात्मा संयतेंद्रि ॥१६६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धौ१

यैः॥ कामक्रोधौ ततः पश्चाज्जेतव्याविति मे मतिः॥ अग्निहोत्रपरिस्पंदो धर्मश्चैकः सनातनः॥ सोमयज्ञा
भ्यनुज्ञातं पंचमी यज्ञदक्षिणा॥ नित्यं यज्ञक्रियाधर्मः पितृदेवार्चने रतिः॥ सर्वातिथ्यं च कर्तव्यम
न्नेनोंछार्जितेन वै॥ निवृत्तिरुपभोगेषु रसनां चाभिरतिः॥ स्थंडिले शायनं योगः शाकपर्णनिषेवणं॥
फलमूलाशनं वायुरापः शैवलभक्षणं॥ ऋषीणां नियमा ह्येते यैर्जयंत्यजितां गतिं॥ विधूमे न्यस्त
मुसले व्यंगारे भुक्तवज्जने॥ अतीतपात्रसंचारे काले विगतभिक्षुके॥ अतिथिं कांक्षमाणो वै शे
षान्नकृतभोजनः॥ सत्यधर्मरतः क्षांतो मुनिर्धर्मेण युज्यते॥ न स्तंभी न च मानी स्यान्नाप्रसन्नो न वि
स्मितः॥ मित्रामित्रसमो मैत्रो यः स धर्मविदुत्तमः॥॥ इत्यानुशासने उमामहेश्वरसंवादे॥॥ उमोवाच॥॥
देशेषु रमणीयेषु नदीनां निर्झरेषु च॥ स्रवंतीनां निकुंजेषु पर्वतेषु वनेषु च॥ देशेषु च पवित्रेषु फलव
त्सु समाहिताः॥ मूलवत्सु च मेध्येषु वसंति नियतव्रताः॥ तेषामपि विधिं पुण्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर
वानप्रस्थेषु देवेश स्वशरीरोपजीविषु॥॥ महेश्वर उ०॥॥ वानप्रस्थैरिदं कर्म कर्तव्यं शृणु यादृशं॥ त्रिका
लमभिषेकं च पितृदेवार्चनं तथा॥ अग्निहोत्रपरिस्पंद इष्टिहोमविधिस्तथा॥ नीवारग्रहणं चैव फल
मूलनिषेवणं॥ इंगुदैरंडतैलानां स्नेहार्थं च निषेवणं॥ योगचर्याकृतैः सिद्धैः कामक्रोधविवर्जितैः॥ वी
रशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः॥ युक्तैर्योगवहैः सद्भिः ग्रीष्मे पंचतपैस्तथा॥ मंडूकयोगनि
यतैर्यथान्यायनिषेविभिः॥ वीरासनरतैर्नित्यं स्थंडिले शयनं तथा॥ शीततोयाग्नियोगश्च च
र्तव्यो धर्मबुद्धिभिः॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शैवलोत्तरभोजनैः॥ अश्मकुट्टैस्तथा दांतैः संप्रक्षालैस्तथा
×त्रोधवानप्रस्थेषु यो धर्मस्तन्मे शृणु समाहिता॥ श्रुत्वा चैकमना देवि धर्मबुद्धिपरा भव॥ संसिद्धैर्नियतैः सद्भिर्वनवासमुपाश्रितैः॥८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१६९॥

परैः ॥ चीरवल्कलसंवीतैर्मृगचर्मनिवासिभिः ॥ कार्ययात्रा यथाकालं यथाधर्मं यथाविधि ॥ वन
नित्यैर्वनचरैर्वनजैर्वनगोचरैः ॥ वनं गुरुमिवासाद्य वस्तव्यं वनजीविभिः ॥ तेषां होमक्रिया धर्मः पंच
यज्ञनिषेवणं ॥ भागं च पंचयज्ञस्य वेदोक्तस्यानुपालनं ॥ अष्टमीयज्ञपरता चातुर्मास्यनिषेवणं ॥
पौर्णमासादयो यज्ञा नित्ययज्ञस्तथैव च ॥ विमुक्ता दारसंयोगैर्विमुक्ताः सर्वसंकरैः ॥ विमुक्ताः
सर्वपापैश्च चरंति मुनयो वने ॥ स्रुग्भांडपरमा नित्यं त्रेताग्निशरणाः सदा ॥ संतः सत्पथनित्या ये
ते यांति परमां गतिं ॥ ब्रह्मलोकं महापुण्यं सोमलोकं च शाश्वतं ॥ गच्छंति मुनयः सिद्धाः सत्पथधर्म
व्यपाश्रयाः ॥ एष धर्मो मया देवि वानप्रस्थाश्रितः शुभः ॥ विस्तरेणाथ संपन्नो यथास्थूलमुदाहृतः
॥ उमोवाच ॥ भगवन्सर्वभूतेश सर्वभूतनमस्कृत ॥ यो धर्मो मुनिसंघस्य सिद्धिवादेषु तं वद ॥ सि
द्धिवादेषु संसिद्धास्तथा वननिवासिनः ॥ स्वैरिणो दारसंयुक्तास्तेषां धर्मः कथं स्मृतः ॥ देवदेव उ० ॥
स्वैरिणस्तापसा देवि सर्वे दारविहारिणः ॥ तेषां मौंड्यं कषायश्च वासरात्रिश्च कारणं ॥ त्रिकालमभि
षेकश्च होत्रं त्वृषिकृतं महत् ॥ समाधिः सत्पथस्थानं यथोद्दिष्टनिषेवणं ॥ यच्च ते पूर्वकथिता धर्मास्ते व
नवासिनां ॥ [illegible] यदि सर्वं तिधर्मास्ता नाप्नुवंति तपःफलं ॥ ये च दंपतिधर्माणः स्वदा
रनियतेंद्रियाः ॥ चरंति विधिदृष्टं तदृतुकालाभिगामिनः ॥ तेषामृषिकृतो धर्मो धर्मिणामुपपद्यते
न कामकारात्कामोन्यः संसेव्यो धर्मदर्शिभिः ॥ सर्वभूतेषु यः सम्यक् ददात्यभयदक्षिणां ॥ हिंसादोष
विमुक्तात्मा स वै धर्मेण युज्यते ॥ सर्वभूतानुकंपी यः सर्वभूतार्जवव्रतः ॥ सर्वभूतात्मभूतश्च स वै धर्मेण युज्य
ते ॥ सर्ववेदेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवं ॥ उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ आर्जवं धर्ममित्याहुर् ए३
धर्मो जिह्म उच्यते ॥ आर्जवेनेह संयुक्तो नरो धर्मेण युज्यते ॥ आर्जवेनुरतो नित्यं वसत्यमरसंनिधौ ॥ तस्मा ॥१६९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दार्जवयुक्तः स्याद्य इच्छेद्धर्ममात्मनः॥ क्षांतो दांतो जितक्रोधो धर्मभूतो विहिंसकः॥ धर्मे रतमनानित्यं
यंनरो धर्मेण युज्यते॥ व्यपेततंद्रीर्धर्मात्मा शक्त्या सत्पथमाश्रितः॥ चारित्रपरमो बुद्धो ब्रह्मभूयाय कल्प
ते॥ ॥ उमोवाच ॥ ॥ आश्रमाभिरता देवतापसा ये तपोधनाः॥ दीप्तिमंतः कयाचैव चर्यया च भवंति ते॥ राजा
३२८ नो राजपुत्रौ निर्द्धना ये महाधनाः॥ कर्मणा केन भगवन्प्राप्नुवंति महाफलं॥ नित्यं स्थानमुपागम्य दिव्य
चंदनभूषिताः॥ केन वा कर्मणा देव भवंति वनगोचराः॥ एतन्मे संशयं देव तपश्चर्याश्रितं शुभं॥ शंस स
र्वमशेषेण त्र्यक्ष त्रिपुरनाशन॥ ॥ देव उवाच॥ ॥ उपवासव्रतैर्दांता ह्यहिंस्राः सत्यवादिनः॥ संसिद्धाः प्रे
त्य गंधर्वैः सह मोदंत्यनामयाः॥ मंडूकयोगशयनो यथान्यायं यथाविधि॥ दीक्षां चरति धर्मात्मा स ना
गैः सह मोदते॥ शष्पं मृगमुखोच्छिष्टं यो मृगैः सह भक्ष्यति॥ दीक्षितो वै मुदा युक्तः स गच्छत्यमरावतीं
शैवालं शीर्णपर्णं वा तद्व्रती यो निषेवते॥ शीतयोगवहो नित्यं स गच्छेत्परमां गतिं॥ वायुभक्षोम्बुभक्षो वा फल
मूलाशनोपि वा॥ यक्षेष्वैश्वर्यमाधाय मोदते प्सरसां गणैः॥ अग्नियोगवहो ग्रीष्मे विधिदृष्टेन कर्मणा॥ वी
र्णा द्वादशवर्षाणि राजा भवति पार्थिवः॥ आहारनियमं कृत्वा मुनिर्द्वादशवार्षिकं॥ मरुं संसाध्य येत्नेन रा
जा भवति पार्थिवः॥ देहं वानशनेसक्तः स स्वर्गे सुखमेधते॥ स्थंडिले शुद्धमाकाशं परिगृह्य समंततः॥
प्रविश्य च मुदा युक्तो दीक्षां द्वादशवार्षिकीं॥ स्थंडिलस्य फलान्याहुर्यानानि शयनानि च॥ गृहाणि च म
हार्हाणि चंद्रशुभ्राणि भामिनि॥ आत्मानमुपजीवन्यो नियतो नियताशनः॥ देहं वानशनेन्यस्य स स्वर्गं
समुपाश्नुते॥ आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीं॥ त्यक्त्वा महार्णवे देहं वारुणं लोकमश्नुते॥ आ
त्मानमुपजीवन्यो दिक्षां द्वादशवार्षिकीं॥ अश्मनाचरणौ भित्वा गुह्यकेषु स मोदते॥ साधयित्वा महात्मा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

||दान०||
||१९८|| नं नित्यं द्विजो नित्यः परिग्रहः॥ चीर्त्वा द्वादशवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगतां॥ स्वर्गलोकमवाप्नोति देवैश्च स
ह मोदते॥ आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीं॥ कृत्वाग्नौ देहमुत्सृज्य वह्निलोके महीयते
यस्तु देवि यथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः॥ आत्मन्यात्मानमाधाय निर्ममो धर्मलालसः॥ ची
र्त्वा द्वादशवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगतं॥ अरण्ये संहितं स्कंधे बध्वा गच्छत्यनावृतः॥ वीरध्वानमनानि
त्यं वीरासनरतस्तथा॥ वीरस्थायी च सततं स वीरगतिमाप्नुयात्॥ स शक्रलोकगो नित्यं सर्वकामपु
रस्कृतः॥ दिव्यपुष्पसमाकीर्णो दिव्यचंदनभूषितः॥ सुखं वसति धर्मात्मा दिवि देवगणैः सह॥ वीरलो
कगतो नित्यं वीरयोगवहः सदा॥ सत्वस्थः सर्वमुत्सृज्य दीक्षितो नियतः शुचिः॥ वीराध्वानं प्रपद्ये
द्यस्तस्य लोकाः सनातनाः॥ कामगेन विमानेन स वै चरति छंदतः॥ शक्रलोकगतः श्रीमान्मोदते च नि
रामयः॥॥ इत्यानुशासने उमामहेश्वरसंवादे॥॥ उमोवाच॥॥ भगवन्भगनेत्रघ्न पूष्णो दंतनिपात
न॥ दक्षक्रतुहर त्र्यक्ष संशयो मे महानयं॥ चातुर्वर्ण्यं भगवता पूर्वं सृष्टं स्वयंभुवा॥ केन कर्मविपाके
न वैश्यो गच्छति शूद्रतां॥ वैश्यो वा क्षत्रियः केन द्विजो वा क्षत्रियो भवेत्॥ प्रतिलोमः कथं देव शक्यो धर्मो नि
वर्तितुं॥ केन वा कर्मणा विप्रः शूद्रयोनौ प्रजायते॥ क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा विभो॥ एतन्मे
संशयं देव वद भूतपतेनघ॥ त्रयो वर्णाः प्रकृत्येह कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः॥॥ देव उवाच॥॥ ब्राह्मण्यं दे
वि दुःप्रापं निसर्गाद्ब्राह्मणः शुभे॥ क्षत्रियो वैश्यशूद्रो वा निसर्गादिति मे मतिः॥ कर्मणा दुःकृतेनेह स्था
नाद्भ्रश्यति वै द्विजः॥ ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः॥ स्थितो ब्राह्मणधर्मेण ब्राह्मण्यमुपजीव
ति॥ क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ब्रह्मभूयं स गच्छति॥ यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षात्रं धर्मं निषेवते॥ स्वस्थानात्स ||१९८||
CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते ॥ वैश्यकर्म च यो विप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ॥ ब्राह्मण्यं दुर्लभं प्राप्य
करोत्यल्पमतिः सदा ॥ स द्विजो वैश्यतामेति वैश्यो वा शूद्रतामियात् ॥ स्वधर्मात्प्रच्युतो विप्रस्ततः शू
द्रत्वमाप्नुते ॥ तत्रासौ निरयं प्राप्तो वर्णभ्रष्टो बहिष्कृतः ॥ ब्रह्मलोकात्परिभ्रष्टः शूद्रः समुपजायते
क्षत्रियो वा महाभागे वैश्यो वा धर्मचारिणि ॥ स्वानि कर्माण्यपाहाय शूद्रकर्म निषेवते ॥ स्वस्थानात्स प
रिभ्रष्टो वर्णसंकरतां गतः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः ॥ यस्तु शुद्धः स्वधर्मेण ज्ञानविज्ञा
नवाञ्छुचिः ॥ धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्मफलमश्नुते ॥ इदं चैवापरं देवि ब्रह्मणा समुदाहृतं ॥ अध्या
त्मं नैष्ठिकं सद्भिर्धर्मकामैर्निषेव्यते ॥ उग्रान्नं गर्हितं देवि गणान्नं श्राद्धसूतकं ॥ दुष्टान्नं नैव भोक्तव्यं
शूद्रान्नं नैव कर्हिचित् ॥ शूद्रान्नं गर्हितं देवि सदा देवैर्महात्मभिः ॥ पितामहमुखोत्सृष्टं प्रमाणमि
ति मे मतिः ॥ शूद्रान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेद्द्विजः ॥ आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिभाग्भवेत् ॥
तेन शूद्रान्नशेषेण ब्रह्मस्थानादपाकृतः ॥ ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा ॥ यस्यान्नेनाव
शेषेण जठरे यो म्रियेद्द्विजः ॥ तां तां योनिं व्रजेद्विप्रो यस्यान्नमुपजीवति ॥ ब्राह्मणत्वं शुभं प्राप्य दुर्ल
भं योऽवमन्यते ॥ अभोज्यान्नानि चाश्नाति स द्विजत्वात्पतेत वै ॥ सुरापो ब्रह्महा क्षुद्रश्चोरो भग्नव्रतोऽशु
चिः ॥ स्वाध्यायवर्जितः पापो लुब्धो नैकृतिकः शठः ॥ अव्रती वृषलीभर्ता कुण्डाशी सोमविक्रयी ॥ निहीन
सेवी विप्रो हि पतति ब्रह्मयोनितः ॥ गुरुतल्पी गुरुद्वेषी गुरुकुत्सारतिश्च यः ॥ ब्रह्मविच्चापि पतति
ब्राह्मणो ब्रह्मयोनितः ॥ एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराचरितैस्तथा ॥ शूद्रो ब्राह्मणतां याति वैश्यः क्ष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥ त्रियतां व्रजेत्तु ॥ शूद्रकर्माणि सर्वाणि यथान्यायं यथाविधि ॥ शुश्रूषां परिचर्यां च ज्येष्ठवर्णे प्रय
॥१६९॥ त्नतः ॥ कुर्याद् अविमना शूद्रः सततं सत्पथे स्थितः ॥ दैवद्विजातिसत्कर्ता सर्वातिथ्यकृतव्रतः ॥ ऋ
तुकालाभिगामी च नियतो नियताशनः ॥ चौक्षश्चौक्षजनान्वेषी शेषान्नकृतभोजनः ॥ वृथा मांसं
न भुंजीत शूद्रो वैश्यत्वमृच्छति ॥ ऋतवागनहंवादी निर्द्वंद्वः शमकोविदः ॥ यजते नित्ययज्ञैश्च स्वा
ध्यायपरमः शुचिः ॥ दांतो ब्राह्मणसत्कर्ता सर्ववर्णबुभूषकः ॥ गृहस्थव्रतमातिष्ठन् द्विकालकृतभो
जनः ॥ शेषाशी विजिताहारो निःकामो निरहंवदः ॥ अग्निहोत्रमुपासंश्च जुह्वानश्च यथाविधि
सर्वातिथ्यमुपातिष्ठन् शेषान्नकृतभोजनः ॥ त्रेताग्निमंत्रविहितो वैश्यो भवति वै द्विजः ॥ स वैश्यः
क्षत्रियकुले शुचौ महति जायते ॥ स वैश्यः क्षत्रियो जातो जन्मप्रभृति संस्कृतः ॥ उपनीतो व्रत
परो द्विजो भवति सत्कृतः ॥ ददाति यजते यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ॥ अधीत्य स्वर्गमन्विच्छंस्त्रेताग्नि
शरणः सदा ॥ आर्त्तहस्तप्रदो नित्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ सत्यः सत्यानि कुरुते नित्यं यः सुखद
र्शनः ॥ धर्मदंडो न निर्दंडो धर्मकार्यानुशासकः ॥ यंत्रितः कार्यकरणैः षड्भागकृतलक्षणः ॥
ग्राम्यधर्मं न सेवेत स्वच्छंदेनार्थकोविदः ॥ ऋतुकाले तु धर्मात्मा पत्नीमुपशयेत् सदा ॥ सदोपवा
सी नियतः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ॥ बर्हिष्कांतरिते नित्यं शयानोग्निगृहे सदा ॥ सर्वातिथ्यं त्रिवर्ग
स्य कुर्वाणः सुमनाः सदा ॥ शूद्राणां चान्नकामानां नित्यं सिद्धमिति ब्रुवन् ॥ स्वार्थाद्वा यदि वा का
मान्न किंचिदुपलक्षयेत् ॥ पितृदेवातिथिकृते साधनं कुरुते च यः ॥ स्ववेश्मनि यथान्यायमु ॥१६९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पात्ते भैक्ष्यमेव च ॥ त्रिकालमग्निहोत्रं च जुह्वानो वै यथाविधि ॥ यो ब्राह्मणो हितार्थाय रणे
चाभिमुखो हतः ॥ त्रेताग्निमंत्रपूतं वा समाविश्य द्विजो भवेत् ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नः संस्कृतो वेद
पारगः ॥ विप्रो भवति धर्मात्मा क्षत्रियः स्वेन कर्मणा ॥ एतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः
शूद्रोप्यागमसंपन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ॥ ब्राह्मणो वाप्यसद्वृत्तः सर्वसंकरभोजनः ॥ ब्रा
ह्मण्यं समनुत्सृज्य शूद्रो भवति तादृशः ॥ कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेंद्रियः ॥
शूद्रोपि द्विजवत्सेव्य इति ब्रह्माब्रवीत्स्वयं ॥ स्वभावं कर्म च शुभं यत्र शूद्रोपि तिष्ठति ॥ विशिष्टः
स द्विजातेर्वै विज्ञेय इति मे मतिः ॥ न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च संततिः ॥ कारणानि द्विजत्वस्य
वृत्तमेव तु कारणं ॥ सर्वोयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते ॥ वृत्ते स्थितस्तु शूद्रोपि ब्राह्मणत्वं नि
यच्छति ॥ ब्रह्मस्वभावः सुश्रोणि समः सर्वत्र मे मतिः ॥ निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति स द्विजः ॥ एते
योनिमला देवि स्थानाभागनिदर्शकाः ॥ स्वयं च वरदेनोक्ता ब्रह्मणा सृजता प्रजाः ॥ ब्राह्मणोपि म
हत्क्षेत्रं लोके चरति पादवत् ॥ यत्तत्र बीजं वपति सा कृषिः प्रेत्य भाविनी ॥ विघसाशिना सदा भाव्यं सत
पथालंबिना तथा ॥ ब्राह्मं हि मार्गमाक्रम्य वर्त्तितव्यं बुभूषता ॥ संहिताध्यायिना भाव्यं गृहे वै गृहमेधिना
नित्यं स्वाध्याययुक्तेन चाध्ययनजीविना ॥ एवंभूतो हि यो विप्रः सततं सत्पथे स्थितः ॥ आहिताग्निरधीया
नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ब्राह्मण्यं देवि संप्राप्य रक्षितव्यं यतात्मना ॥ योनिप्रतिग्रहादानैः कर्मभि
श्च शुचिस्मिते ॥ एतत्ते गुह्यमाख्यातं यथा शूद्रो भवेद्द्विजः ॥ ब्राह्मणो वा च्युतो धर्माद्यथा शूद्रत्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१७०॥

माभूते॥ ॥इत्यानुशासने दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे॥ ॥उमोवा०॥ ॥भगवन्सर्वभूतेश सुरासुरनमस्कृ
ता॥ धर्माधर्मौ नृणां देव ब्रूहि मे संशयं विभो॥ कर्मणा मनसा वाचा त्रिविधं हि नरः सदा॥ बध्यते बं
धनैः पाशैर्मुच्यतेप्यथवा पुनः॥ केन शीलेन वै देव कर्मणा कीदृशेन वा॥ समाचारैर्गुणैः कैर्वाक्य
ैर्यांतीह मानवाः॥ ॥देवउ०॥ ॥द्विविधर्मार्थतत्वज्ञे धर्मनित्ये दमे रते सर्वप्राणिहितः प्रश्नः श्रूयतां बु
द्धिवर्द्धनः॥ सत्यधर्मरताः संतः सर्वलिंगविवर्जिताः॥ नाधर्मेण न धर्मेण बध्यंते छिन्नसंशयाः॥ प्रल
योत्पत्तितत्वज्ञाः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः॥ वीतरागा विमुच्यंते पुरुषाः कर्मबंधनैः॥ कर्मणा मनसा वा
चा ये न हिंसंति किंचन॥ ये न सज्जंति कस्मिंश्चित्ते न बध्यंति कर्मभिः॥ प्राणातिपाताद्विरताः शीलवंतो
दयान्विताः॥ तुल्यद्वेष्यप्रियां दांता मुच्यंते कर्मबंधनैः॥ सर्वभूतदयावंतो विश्वास्याः सर्वजंतुषु॥ त्यक्तहिं
साः समाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः॥ परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविवर्जकाः॥ धर्मलब्धान्नभोक्तारस्ते नराः
स्वर्गगामिनः॥ मातृवत्स्वसृवच्चैव नित्यं दुहितृवच्च ये॥ परदारेषु वर्त्तंते ते नराः स्वर्गमगामिनः॥ स्तैन्या
न्निवृत्ताः सततं संतुष्टाः स्वधनेन च॥ स्वभाग्यान्युपजीवंति ते नराः स्वर्गगामिनः॥ स्वदारनिरता ये च ऋ
तुकालाभिगामिनः॥ अग्राम्यसुखभोगाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः॥ परदारेषु ये नित्यं चारित्रावृतलोचनाः
यतेंद्रियाः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः॥ एष देवकृतो मार्गः सेवितव्यः सदा बुधैः॥ अकषायकृतश्चैव
मार्गः सेव्यः सदा बुधैः॥ दानधर्मतपोयुक्तः शीलशौचदयात्मकः॥ वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदा न
रैः॥ स्वर्गवासमभीप्सद्भिर्न सेव्यस्त्वत उत्तरः॥ ॥उमोवाच॥ ॥ वाचा तु बध्यते येन मुच्यतेप्यथवा पुनः॥
तानि कर्माणि मे देव वद भूतपते नघ॥ ॥महेश्वरउ०॥ ॥ आत्महेतोः परार्थे वा नर्महास्याश्रयात्तथा॥ ॥१७०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येमृषा न वदंतीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ इहार्थे धर्महेतोर्वा कामकारात्तथैव च ॥ [illegible] अनृतं येन
भाषंते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ श्लक्ष्णां वाणीं निराबाधां मधुरां पापवर्जितां ॥ स्वागतेनाभिभाषंते ते नराः स्वर्गगा
मीनः ॥ परुषं ये न भाषंते कटुकं निष्ठुरं तथा ॥ अपैशून्यरताः संतस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ पिशूनां न प्रभाषं
ते मित्रभेदकरीं गिरं ॥ ऋतं मैत्रं तु भाषंते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ये वर्जयंति परुषं परद्रोहं च मानवाः ॥ सर्व
भूतसमा दांतास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ न कोपाद्व्याहरंते ये वाचं हृदयदारणीं ॥ सांत्वं वदंति क्रुद्धापि ते
नराः स्वर्गगामिनः ॥ एष वाणीकृतो देवि धर्मः सेव्यः सदा नरैः ॥ शुभः सत्यगुणो नित्यं वर्जनीया मृषा बु
धैः ॥ ॥ उमोवाच ॥ ॥ मनसा बध्यते येन कर्मणा पुरुषः सदा ॥ तन्मे ब्रूहि महाभाग देवदेव पिनाकधृक्
॥ ॥ महेश्वर उ० ॥ ॥ मानसेनेह धर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा ॥ स्वर्गं गच्छंति कल्याणि तन्मे कीर्तयतः
शृणु ॥ दुष्प्रणीतेन मनसा दुःप्रणीततराकृतिः ॥ मनो बध्यति येनेह शृणु वाक्यं शुभानने ॥ अरण्ये वि
जनेन्यस्तं परस्वं दृश्यते यदा ॥ मनसापि न हिंसंति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ग्रामे गृहे वा यद्द्रव्यं पारक्यं
विजने स्थितं ॥ नाभिनंदंति वै नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ तथैव परदारान्ये कामवृत्तान्रहोगतान् ॥ मनसापि न
हिंसंति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ शत्रुं मित्रं च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः ॥ भजंति मित्राः संगम्य ते नराः स्वर्गगामि
नः ॥ श्रुतवंतो दयावंतः शुचयः सत्यसंगराः ॥ स्वैरर्थैः परिसंतुष्टास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ अवैरा ये त्वनायासा मैत्री
चित्तरताः सदा ॥ सर्वभूतदयावंतस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ श्रद्धावंतो दयावंतश्चोक्षाश्चोक्षजनप्रियाः ॥ ध
र्माधर्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ॥ विपाकज्ञाश्च ये देवि
ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ न्यायोपेता गुणोपेता देवद्विजपराः सदा ॥ समुत्थानमनुप्राप्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ शुभैः कर्म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१७१॥ र्मफले देव विमृश्य ते ल्पं परिकीर्तिताः॥ स्वर्गमार्गपरं भूयः किं त्वं श्रोतुमिहेछसि॥ ॥ उमोवाच॥ ॥ महान्मे संशयः क
श्चिन्मर्त्यान्प्रति महेश्वर॥ तस्मात्वं निपुणेनाद्य ममाख्यातुमर्हसि॥ केनायुर्लभते दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्र
भो॥ तपसा वापि देवेशो केनायुर्लभते महत्॥ क्षीणायुः केन भवति कर्मणा भुवि मानवः॥ विपाकं कर्मणां देव
वक्तुमर्हस्यनिंदितः॥ अपरे च महाभाग्या मंदभाग्यास्तथापरे॥ अकुलीनास्तथा चान्ये कुलीनाश्च त
थापरे॥ दुर्दर्शाः केचिदाभांति नराः काष्ठमया इव॥ प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः॥ दुःप्रज्ञाः के
चिदाभांति केचिदाभांति पंडिताः॥ महाप्रज्ञास्तथैवान्ये ज्ञानविज्ञानभाविनः॥ अल्पाबाधास्तथा केचिन्महाबा
धास्तथापरे॥ दृश्यंते पुरुषा देव तन्मे व्याख्यातुमर्हसि॥ ॥ देवउवाच॥ ॥ हंत तेहं प्रवक्ष्यामि देवि कर्मफलो
दयं॥ मर्त्यलोके नरः सर्वो येन स्वं फलमश्नुते॥ प्राणातिपाती यो रौद्रो दंडहस्तोद्यतः सदा॥ नित्यमु
द्यतशस्त्रश्च हंति भूतगणान्नरः॥ निर्दयः सर्वभूतानां नित्यमुद्वेगकारकः॥ अपि कीटपिपीलानामशरण्यः
सुनिर्घृणः॥ एवंभूतो नरो देवि निरयं प्रतिपद्यते॥ विपरीतस्तु धर्मात्मा रूपवानभिजायते॥ निरयं याति हिंसात्मा
याति स्वर्गमहिंसकः॥ यातनां निरये रौद्रां स कृच्छ्रां लभते नरः॥ यः कश्चिन्निरयात्तस्मात्समुत्तरति कर्हिचि
त्॥ मानुष्यं लभते चापि हीनायुस्तत्र जायते॥ पापेन कर्मणा देवि बद्धो हिंसारतिर्नरः॥ अप्रियः सर्वभूतानां ही
नायुरुपजायते॥ यस्तु शुक्लाभिजातीयः प्राणिघातविवर्जकः॥ निक्षिप्तशस्त्रो निर्दंडो न हिंसति कदाचन॥
न घातयति नो हंति घ्नंतं नैवानुमोदते॥ सर्वभूतेषु सस्नेहो यथात्मनि तथापरे॥ ईदृशः पुरुषोत्कर्षो देवि देवत्व
मश्नुते॥ उपपन्नान्सुखान्भोगानुपाश्नाति मुदा युतः॥ अथ चेन्मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते॥ तत्र
दीर्घायुरुत्पन्नः स नरः सुखमेधते॥ एष दीर्घायुषां मार्गः सुवृत्तानां सुकर्मिणां॥ प्राणिहिंसाविमोक्षेण ब्र
ह्मणा समुदीरिताः॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे॥ ॥ उमोवाच॥ ॥ किंशीलः किंसमाचारः ॥१७१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुरुषः केन च कर्मभिः ॥ स्वर्गं समभिपद्येत संप्रदानेन केन वा ॥ महेश्वरः ॥ दाता ब्राह्मणेभ्यः सत्कर्तादी
नार्तदीनपानादिषु ॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानानां वाससां च प्रदायकः ॥ प्रतिश्रयान्सभाः कूपान्प्रपाः पुष्करिणी
स्तथा ॥ नैत्यकानि च सर्वाणि किमिच्छकमतीव च ॥ आसनं शयनं यानं गृहं रत्नं धनं तथा ॥ सस्यजा
तानि सर्वाणि गाः क्षेत्राण्यथ योषितः ॥ सुप्रतीतमना नित्यं यः प्रयच्छति मानवः ॥ एवंभूतो नरो देवि देव
लोकेऽभिजायते ॥ तत्रोष्य सुचिरं कालं भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥ सहाप्सरोभिर्मुदितो रमित्वा नंदना
दिषु ॥ तस्मात्स्वर्गच्युतो लोके मानुषेषूपजायते ॥ महाभोगकुले देवि धनधान्यसमाचिते ॥ त
त्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो मुदा युतः ॥ महाभोगो महाकोशो धनी भवति मानवः ॥ एते देवि महा
भागाः प्राणिनो दानशीलिनः ॥ ब्रह्मणा वै पुरा प्रोक्ताः सर्वस्य प्रियदर्शनाः ॥ अपरे मानवा देवि
प्रदानकृपणा द्विजैः ॥ याचिता न प्रयच्छंति विद्यमानेऽप्यबुद्धयः ॥ दीनांधकृपणान्दृष्ट्वा भिक्षुका
नतिथीनपि ॥ याच्यमाना निवर्तंते जिह्वालोभसमन्विताः ॥ न धनानि न वासांसि न भोगान्न च कांचनं ॥
न गावो नान्नविकृतिं प्रयच्छंति कदाचन ॥ अप्रवृत्तास्त्वलुब्धा नास्तिका दानवर्जिताः ॥ एवंभूता नरा दे
वि निरयं यांत्यबुद्धयः ॥ ते वै मनुष्यतां यांति यदा कालस्य पर्ययात् ॥ धनरिक्ते कुले जन्म लभंते स्वल्प
बुद्धयः ॥ क्षुत्पिपासापरीताश्च सर्वलोकबहिष्कृताः ॥ निराशाः सर्वभोगेभ्यो जीवंत्यधनजीविकाः ॥ अ
ल्पभोगकुले जाता अल्पभोगरता नराः ॥ अनेन कर्मणा देवि भवंत्यधनिनो नराः ॥ अपरे स्तंभिनो नित्यं
मानिनः पापतो नराः ॥ आसनार्हस्य ये पीठं न प्रयच्छंत्यचेतसः ॥ मार्गार्हस्य च ये मार्गं न यच्छंत्यल्पबुद्ध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यः ॥ पाद्यार्हस्य च ये पाद्यं न ददत्यल्पबुद्धयः ॥ अर्घ्यार्हान्न च सत्कारैरर्चयंति यथाविधि ॥ अ
र्घ्यमाचमनीयं वा न यच्छंत्यल्पबुद्धयः ॥ गुरुं चाभिगतं प्रेम्णा गुरुवन्नाभ्यभूषते ॥ अभिमानप्रवृत्तेन
लोभेन समवस्थिताः ॥ संमान्यांश्चावमन्यंते वृद्धान्परिभवंति च ॥ एवं विधा नरा देवि सर्वे नि
रयगामिनः ॥ ते वै यदि नरास्तस्मान्निरयादुत्तरंति वै ॥ वर्षपूगैस्ततो जन्म लभंते कुत्सिते कुले ॥ श्व
पाकपुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसां ॥ कुलेषु तेषु जायंते गुरुवृद्धापचायिनः ॥ न स्तंभी न च
मानी यो देवताद्विजपूजकः ॥ लोकपूज्यो नमस्कर्त्ता प्रश्रितो मधुरंवदः ॥ सर्ववर्णप्रियकरः सर्वभूत
हितः सदा ॥ अद्वेषी सुमुखः श्लक्ष्णः ॥ स्निग्धवाणिप्रदः सदा ॥ स्वागतेनैव सर्वेषां भूतानामविहिंस
कः ॥ यथार्हसत्क्रियां पूर्वमर्चयन्नवतिष्ठति ॥ मार्गार्हाय ददन्मार्गं गुरुं गुरुवदर्चयन् ॥ अतिथिप्रग्र
हरस्तथाभ्यागतपूजकः ॥ एवं भूतो नरो देवि स्वर्गतिं प्रतिपद्यते ॥ ततो मानुषतां प्राप्य विशिष्टकुलको
ऽभवेत् ॥ समंतः सर्वभूतानां तत्रासौ विपुलैर्भोगैः सर्वरत्नसमायुतः ॥ यथार्हदाता चार्हेषु धर्मच
र्यापरो भवेत् ॥ सम्मतः सर्वभूतानां सर्वलोकनमस्कृतः ॥ स्वकर्मफलमाप्नोति स्वयमेव नरः सदा ॥
उदात्तकुलजातीय उदात्ताभिजनः सदा ॥ एष धर्मो मया प्रोक्तो विधात्रा स्वयमीरितः ॥ यस्तु रौद्रस
माचारः सर्वसत्वभयंकरः ॥ हस्ताभ्यां यदि वा पद्भ्यां रज्वा दंडेन वा पुनः ॥ लोष्टैस्तंभैरुपायैर्वा जंतून्बा
धति शोभने ॥ हिंसार्थं निकृतिप्रज्ञः प्रोद्वेजयति चैव हि ॥ उपक्रामति जंतूंश्च उद्वेगजननः सदा ॥
एवं शीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ॥ स वै मनुष्यतां गच्छेद्यदि कालस्य पर्ययात् ॥ बह्वाबाधपरिक्लि ॥१७२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्टेन्कुले जायति सोधमे ॥ लोकद्वेष्योधमः पुंसांस्वयं कर्मफलैः कृतैः ॥ एष देवि मनुष्येषु बोधव्यो
ज्ञातिबंधुषु ॥ अपरः सर्वभूतानि दयावाननुपश्यति ॥ मैत्रदृष्टिः पितृसमो निर्वैरो नियतेंद्रियः
नोद्वेजयति भूतानि नविहिंसयते तथा ॥ हस्तपादैः सुनियतैर्विश्वास्यः सर्वजंतुषु ॥ नरज्जान्स्वदं
डेनन लोष्टैर्नायुधेन्न्व ॥ उद्वेजयति भूतानि श्लक्ष्णकर्मा दयापरः ॥ एवंशीलसमाचारः स्वर्गेसमुप
जायते ॥ तत्रासौ भवने दिव्ये मुदा वसति देववत् ॥ स चेत्कर्मक्षयान्मर्त्यो मनुष्येषूपजायते ॥ अल्प
बाधो निरीतकः सजातः सुखमेधते ॥ सुखभागी निरायासो निरुद्वेगः सदा नरः ॥ एष देवि सतां मार्गो
बाधा यत्र न विद्यते ॥ ॥ उमोवाच ॥ ॥ इमे मनुष्या दृश्यंते ऊहापोहविशारदाः ॥ ज्ञानविज्ञानसंप
न्नाः प्रज्ञावंतोर्थकोविदाः ॥ दुःप्रज्ञाश्चापरे देव ज्ञानविज्ञानवर्जिताः ॥ केन कर्मविशेषेण प्रज्ञावान्पुरु
षो भवेत् ॥ अल्पप्रज्ञो विरूपाक्ष कथं भवति मानवः ॥ एतन्मे संशयं छिंधि सर्वधर्मविदांवर ॥ जात्यं
धाश्चापरे देव रोगार्त्ताश्चापरे तथा ॥ नराः क्लीबाश्च दृश्यंते कारणं ब्रूहि तत्र वै ॥ ॥ महेश्वर उ० ॥ ॥ ब्रा
ह्मणान्वेदविदुषः सिद्धान्धर्मविदस्तथा ॥ परिपृच्छंत्यहरहः कुशलाकुशलं तथा ॥ वर्जयंतो शुभं
कर्म सेवमानाः शुभं तथा ॥ लभंते स्वर्गतिं नित्यमिह लोके तथा सुखं ॥ स चेन्मानुषतां याति मेधावी
तत्र जायते ॥ श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य कल्याणमुपजायते ॥ परदारेषु ये वापि चक्षुर्दुष्टं प्रयुंजते ॥ तेन
दुष्टस्वभावेन जात्यंधास्ते भवंतिह ॥ मनसा तु प्रदुष्टेन नग्नां पश्यंति यः स्त्रियं ॥ रोगार्त्तास्ते भवंतीह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ १७३ ॥

नराङ्कष्ठकृतकर्मिणः॥ येतु मूढा दुराचारा वियोनौ मैथुने रताः॥ पुरुषेषु सुदुष्प्रज्ञाः क्लीबत्व
मुपयांति ते॥ पशूंश्च ये बंधयंते ये चैव गुरुतल्पगाः॥ प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायंति ते नराः
॥ उमोवाच॥ सावद्यं किं नु वै कर्म निरवद्यं तथैव च॥ श्रेयः कुर्वन्नवाप्नोति मानवो देवसत्तम॥ महेश्वर उ०॥
श्रेयांसं मार्गमविच्छन्सदा यः प्रेच्छति द्विजान्॥ धर्मान्वेषी गुणाकांक्षी स स्वर्गं समुपाश्नुते॥ यद्भिमा
नुषतां देवि कदाचित्स निगच्छति॥ मेधावी धारणायुक्तः प्राज्ञस्तत्राभिजायते॥ एष देवि सतां धर्मो मं
तव्यो भूतिकारकः॥ नृणां हितार्थाय तव मया देवि समुदाहृतः॥ उमोवाच॥ अपरे अल्पविज्ञाना धर्मविद्वे
षिणो नराः॥ ब्राह्मणान्वेदविदुषो नेच्छंति परिसर्पितुं॥ व्रतवंतो नराः केचिच्छ्रद्धाधर्मपरायणाः॥ अ
व्रता भ्रष्टनियमास्तथान्ये राक्षसोपमाः॥ यज्वानश्च तथैवान्ये निर्होमाश्च तथा परे॥ केन कर्मविपाकेन
भवंतीह वदस्व मे॥ महेश्वर उ०॥ आगमाल्लोकधर्माणां मर्यादाः पूर्वनिर्मिताः॥ प्रामाण्येनानुवर्तंते
दृश्यंते च दृढव्रताः॥ अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये च मोहवशं गताः॥ अव्रता नष्टमर्यादास्ते प्रोक्ता ब्रह्मरा
क्षसाः॥ ते च कालकृतो योगात्संभवंतीह मानुषाः॥ निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवंति नराधमाः॥
एष देवि मया सर्वः संशयच्छेदनाय ते॥ कुशलाकुशलो नृणां व्याख्यातो धर्मसागरः॥ इति दा० उमामहे०॥
॥ नारद उ०॥ एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वयं प्रभुः॥ अनुकूलां प्रियां भार्यां पार्श्वस्थां समभाषत॥ महेश्व॥
परावरज्ञे धर्मज्ञे तपोवननिवासिनि॥ साध्वि सुभ्रु सुकेशांते हिमवत्पर्वतात्मजे॥ दक्षे शमदमोपेते निर्ममे धर्मचा १७५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रिणी ॥ पृछामि लावरारोहे पृष्टा वदममेप्सितं ॥ सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शचीसती ॥ मार्तंडजस्य
धूमोर्णा च ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च वरुणस्य तथा गौरी सूर्यस्य च सुवर्चला ॥ रोहिणी शशिनः साध्वी स्वाहा चैव वि
भावसो ॥ अदितिः कश्यपस्याथ सर्वस्ताः पतिदेवताः ॥ पृष्टाश्चोपासिताश्चैव तास्त्वया देवि नित्यशः ॥ ते
न त्वां परिपृछामि धर्मज्ञे धर्मवादिनि ॥ स्त्रीधर्मं श्रोतुमिछामि त्वयोदाहृतमादितः ॥ सधर्मचारिणी मे
त्वं समशीला समव्रता ॥ समानसारवीर्या च तपस्तीव्रं कृतं च ते ॥ त्वया ह्युक्तो विशेषेण गुणवान्स
भविष्यति ॥ लोके चैव तदादेवि प्रमाणं तमुपैष्यति ॥ स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः परा ॥ गौ
र्गछति सुश्रोणि लोकेष्वेषा गतिः सदा ॥ मम ह्यर्द्धं शरीरस्य तव चार्द्धं विनिर्मितं ॥ सुरकार्यकरी
च त्वं लोकसंतानकारिणी ॥ तव सर्वः सुविदितः स्त्रीधर्मः शाश्वतः शुभे ॥ तस्मादशेषतो ब्रूहि स्त्रीधर्मं
विस्तरेण मे ॥ ॥ उमोवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वभूतेश भूतभव्यभवोत्तम ॥ त्वत्प्रभावादियं देव वाक्चैव प्रतिभा
ति मे ॥ इमास्तु नद्यो देवेश सर्वतीर्थोदकैर्युताः ॥ उपस्पर्शनहेतोस्त्वा समुपयांति समीपतः ॥ एताभिः स
ह संमंत्र्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ प्रभवन्योऽनहंवादी स वै पुरुष उच्यते ॥ स्त्री च भूतेश सततं स्त्रियमेवा
नुधावति ॥ मया संमानिताश्चैव भविष्यंति सरिद्वराः ॥ एषा सरस्वती पुण्या नदीनामुत्तमा नदी ॥ प्रथमा
सर्वसरितां नदी सागरगामिनी ॥ विपाशा च वितस्ता च चंद्रभागा इरावती ॥ शतद्रुर्देविका सिंधुः कौ
शिकी गौतमी तथा ॥ तथा देवनदी चेयं सर्वतीर्थाभिसंवृता ॥ गगनाद्गां गता देवी गंगा सर्वसरिद्वरा
इत्युक्त्वा देवदेवस्य पत्नी धर्मभृतां वरा ॥ स्मितपूर्वमथाभाष्य सर्वास्ताः सरितस्तथा ॥ अपृछद्देव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१७४॥

महीषी गंगाद्याः सरितस्तथा ॥ स्त्रीधर्मकुशलास्तांवै गंगाद्याः सरितांवराः ॥ उमोवाच ॥
अयं भगवता प्रश्नो दत्तः स्त्रीधर्मसंश्रितः ॥ तंतु संमंत्र्य युष्माभिर्वक्तुमिच्छामि शंकर ॥ नचैकस्या
ध्यं पश्यामि विज्ञानं भुवि कस्यचित् ॥ दिवि वा सागरंगमास्तेन वो मानयाम्यहं ॥ एवं सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः पृष्टाः
पुण्यतमाः शिवाः ॥ ततो देवनदी गंगो नियुक्ता प्रतिपूज्य तां ॥ बह्वीभिर्बुद्धिभिः स्फीता स्त्रीधर्मज्ञा
शुचिस्मिता ॥ शैलराजसुतां देवीं पुण्या पापभयापहा ॥ बुद्ध्या विनयसंपन्ना सर्वधर्मविशारदा ॥
सस्मितं बहुबुद्ध्याढ्या गंगा वचनमब्रवीत् ॥ धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि देवि धर्मपरायणे ॥ या त्वं स
र्वजगन्मान्या नदीं मानयसेनघे ॥ प्रभवन् पृच्छते यो हि संमानयति वा पुनः ॥ नूनं जनमदुष्टात्मा पंडि
ताख्यां स गच्छति ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नानूहापोहविशारदान् ॥ प्रवक्तॄन् पृच्छते योन्यान्स वै नापदमृच्छ
बुद्ध्या ७ ति ॥ अन्यथा बहुबुद्ध्याढ्यो वाक्यं वदति संसदि ॥ अन्यथैव ह्यहंमानी दुर्बलं वदते वचः ॥ दिव्यज्ञाने दिविश्रेष्ठे
दिव्यपुण्ये सदोत्थिते ॥ त्वमेवार्हसि नो देवि स्त्रीधर्माननुशासितुं ॥ ततः साराधिता देवी गंगया बहु
भिर्गुणैः ॥ प्राह सर्वमशेषेण स्त्रीधर्मं सुरसुंदरी ॥ उमोवाच ॥ स्त्रीधर्मो मां प्रति यथा प्रतिभाति
यथाविधि ॥ तमहं कीर्त्तयिष्यामि तथैव प्रथिता भव ॥ स्त्रीधर्मः पूर्व एवायं विवाहे बंधुभिः कृतः ॥ सह
धर्मचरी भर्त्तुर्भवत्यग्निसमीपतः ॥ सुस्वभावा सुवचना सुवृत्ता सुखदर्शना ॥ अनन्यचित्ता सुमुखी भ
र्त्तुः सा धर्मचारिणी ॥ सा भवेद्धर्मपरमा सा भवेद्धर्मभागिनी ॥ देववत्सततं साध्वी या भर्त्तारं प्रपश्यति ॥ शुश्रू
षां परिचारं च देववद्या करोति च ॥ नान्यभावा ह्यविमना सुव्रता सुखदर्शना ॥ पुत्रवक्त्रमिवाभीक्ष्णं भर्त्तुर्व ॥१७४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दनमीक्षते ॥ यासाध्वीनियताहारासाभवेद्धर्मचारिणी ॥ श्रुत्वादंपतिधर्मं वै सहधर्मकृतंशुभं ॥
याभवेद्धर्मपरमानारीभर्तृसमव्रता ॥ देववत्सततंसाध्वीभर्तारमनुपश्यति ॥ दंपत्योरेषवैधर्मः स
हधर्मकृतःशुभः ॥ शुश्रूषांपरिचारांश्च देववत्कुल्यंप्रकुर्वती ॥ वश्यभावेनसुमनाः सुव्रतासुखदर्शना
अनन्यचित्तासुमुखीभर्तुः साधर्मचारिणी ॥ परुषाण्यपिचोक्तायादृष्टादुष्टेनचक्षुषा ॥ सुप्रसन्नमु
खीभर्तुर्यानारीसापतिव्रता ॥ नचंद्रसूर्यौनतरुंपुंनाम्नायानिरीक्षते ॥ भर्तृवर्जंवरारोहासाभवेद्ध
र्मचारिणी ॥ दरिद्रंव्याधितंदीनमध्वनापरिकर्शितं ॥ पतिंपुत्रमिवोपास्तेसानारीधर्मभागिनी ॥ याना
रीप्रयतादक्षायानारीपुत्रिणीभवेत् ॥ पतिप्रियापतिप्राणासानारीधर्मभागिनी ॥ शुश्रूषांपरिचर्यां
चकरोत्यविमनाःसदा ॥ सुप्रतीताविनीताचसानारीधर्मभागिनी ॥ विभर्त्सत्रप्रदानेनकुटुंबंचै
वनित्यदा ॥ नकामभोगभोगेषुनैश्वर्येनसुखेतथा ॥ स्पृहायस्यायथापत्यौसानारीधर्मभागिनी
कल्योत्थाननरतिर्नित्यंगृहशुश्रूषणेरता ॥ सुसंमृष्टक्षयाचैवगोशकृत्कृतलेपना ॥ अग्निका
र्यपरानित्यंसदापुष्पबलिप्रदा ॥ देवतातिथिभृत्यानांनिर्वाप्यपतिनासह ॥ शेषान्नमुपभुंजाना
यथान्यायंयथाविधि ॥ तुष्टपुष्टजनानित्यंनारीधर्मेणयुज्यते ॥ श्वश्रूश्वशुरयोःपादौतोषयंतीगु
णान्विता ॥ मातापितृपरानित्यंयानारीसातपोधना ॥ ब्राह्मणान्दुर्बलानाथान्दीनांधकृपणांस्तथा
विभर्त्यन्नेनयानारीसापतिव्रतभागिनी ॥ व्रतंचरतियानित्यंदुश्चरंलघुसत्वया ॥ पतिचित्तापति
हितासापतिव्रतभागिनी ॥ पुण्यमेततपश्चैवस्वर्गश्चैषसनातनः ॥ यानारीभर्तृपरमाभवेद्भर्तृव्रता

॥दान०॥
॥१७५॥ सती॥ पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बंधुः पतिर्गतिः॥ पत्यासमा गतिर्नास्ति दैवतं वा यथा पतिः॥ प
तिप्रसादः स्वर्गो वा तुल्यो नार्यो न वा भवेत्॥ अहं स्वर्गं न हीच्छेयं त्वय्यप्रीते महेश्वर॥ यद्यकार्यम
धर्मं वा यदि वा प्राणनाशनं॥ पतिर्ब्रूयाद्दरिद्रो वा व्याधितो वा कथंचन॥ आपन्नो रिपुसंस्थो वा
ब्रह्मशापार्दितोपि वा॥ आपद्धर्माननुप्रेक्ष्य तत्कार्यमविशंकया॥ एष देव मया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो व
चनात्तव॥ या त्वेवंभाविनी नारी सा पतिव्रतभागिनि॥॥ भीष्म उ०॥॥ इत्युक्तः स तु देवेशः प्रतिपू
ज्य गिरेः सुतां॥ लोकान्विसर्जयामास सर्वैरनुचरैर्वृतान्॥ ततो प्रयुर्भूतगणाः सरितश्च यथागे
तं॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव प्रणम्य शिरसा भवं॥॥ इति दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादः॥॥ ऋषय ऊचु॥॥
पिनाकिन्भगनेत्रघ्न सर्वलोकनमस्कृत॥ माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छाम शंकर॥॥ महेश्वर उ०॥॥
पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः॥ कृष्णो जांबूनदाभासो व्यभ्रे सूर्य इवोदितः॥ दशबाहुर्महातेजा
देवतारिनिषूदनः॥ श्रीवत्सांको हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः॥ ब्रह्मा तस्योदरभवस्तस्याहं च शिरोभवः॥
शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषि रोमभ्यश्च सुरासुराः॥ ऋषयो देहसंभूतास्तस्य लोकाश्च शाश्वताः॥ पितामहगृहं सा
क्षात्सर्वदेवगृहं च सः॥ सोस्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः स्रष्टा त्रिभुवनेश्वरः॥ संहर्ता चैव भूतानां स्थावरस्य
चरस्य च॥ स हि देववरः साक्षाद्देवनाथः परंतपः॥ सर्वज्ञः सर्वसंश्लिष्टः सर्वगः सर्वतोमुखः॥ परमात्मा हृ
षीकेशः सर्वव्यापि महेश्वरः॥ न तस्मात्परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किंचन॥ सनातनो वै मधुहा गोविंद इति वि
श्रुतः॥ स सर्वान्पार्थिवान्संख्ये घातयिष्यति मानदः॥ सुरकार्यार्थमुत्पन्नो मानुषं वपुरास्थितः॥ न हि देवग ॥१७५॥

CC-0, In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णाः शक्राः स्त्रिविक्रमविनाकृताः ॥ भुवने देवकार्याणि कर्त्तुं नायकवर्जिताः ॥ नायकः सर्वभूतानां स
र्वदेवनमस्कृतः ॥ एतस्य देवनाथस्य देवकार्यपरस्य च ॥ ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मर्षिशरणस्य च ॥ ब्रह्मावस
ति गर्भस्थः शरीरे सुखसंस्थितः ॥ शर्वः सुखं संश्रितश्च शरीरे सुखसंस्थितः ॥ सर्वाः सुखं संश्रिताश्च शरीरेऽस्य
देवताः ॥ स देवः पुंडरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोषितः ॥ शार्ङ्गचक्रायुधः खड्गी सर्वनागरिपुध्वजः ॥ उत्तमेन सशी
लेन शौचेन च दमेन च ॥ पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च ॥ आरोहेण प्रमाणेन धैर्येणार्जवसंपदा ॥ आनृशंस्ये
न रूपेण बलेन च समन्वितः ॥ अस्त्रैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ योगमायः सहस्राक्षो निरपायो महा
मनाः ॥ वीरो मित्रजनश्लाघी ज्ञातिबंधुजनप्रियः ॥ क्षमावांश्चानहंवादी ब्रह्मण्यो ब्रह्मनायकः ॥ भयहर्त्ता भयार्त्ता
नां मित्राणां नंदिवर्द्धनः ॥ शरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः ॥ श्रुतवानर्थसंपन्नः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ समाश्रि
तानां वरदः शत्रूणामपि धर्मवित् ॥ नीतिज्ञो नीतिसंपन्नो ब्रह्मवादी जितेंद्रियः ॥ भवार्थमिह देवानां बुद्ध्या परमया यु
तः ॥ प्राजापत्ये शुभे मार्गे मानवे धर्मसंस्कृते ॥ समुत्पत्स्यति गोविंदो मनोर्वंशे महात्मनः ॥ अंगो नाम मनोः पुत्रो
अंतर्द्धामा ततः परः ॥ अंतर्द्धाम्नो हविर्द्धामा प्रजापतिरनिंदितः ॥ प्राचीनबर्हिर्भविता हविर्द्धाम्नः सुतो महान् ॥ तस्य
प्रचेतःप्रमुखा भविष्यंति दशात्मजाः ॥ प्राचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः ॥ दाक्षायिण्यास्तथादित्यो मनुरादि
त्यतस्तथा ॥ मनोश्च वंशजा इला सुद्युम्नश्च भविष्यति ॥ बुधात्पुरूरवाश्चापि तस्मादायुर्भविष्यति ॥ नहुषो भवि
ता तस्माद्ययातिस्तस्य चात्मजः ॥ यदुस्तस्मान्महासत्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति ॥ क्रोष्टुश्चैव महान्पुत्रो वृजिनी
वान्भविष्यति ॥ वृजिनीवतश्च भविता उषद्गुरपराजितः ॥ उषद्गोर्भविता पुत्रः शूरश्चित्ररथस्तथा ॥ तस्य त्ववरजः पुत्रः
शूरो नाम भविष्यंति ॥ तेषां विख्यातवीर्याणां चारित्रगुणशालिनां ॥ यज्वनां सुविशुद्धानां वंशे ब्राह्मणसंमते ॥ स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शूरः क्षत्रियश्रेष्ठो महावीर्यो महायशाः ॥ स्ववंशविस्तरकरं जनयिष्यति मानदः ॥ वसुदेव इति ख्यातं पुत्र
मानकदुंदुभिं ॥ तस्य पुत्रश्चतुर्बाहुर्वासुदेवो भविष्यति ॥ दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो द्विजप्रियः ॥ राज्ञः
सर्वान्स बद्धान्स मोक्षयिष्यति यादवः ॥ जरासंधस्तु राजानं निर्जित्य गिरिगह्वरे ॥ सर्वपार्थिवरत्नाढ्यो भविष्यति
स वीर्यवान् ॥ पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति ॥ विक्रमेण च संपन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः ॥ शूरसेनेषु
संभूता द्वारकायां वसन्प्रभुः ॥ पालयिष्यति गां देवीं विजित्य नयवित्सदा ॥ तं भवंतः समासाद्य वाङ्माल्यैरर्हणैः
वरैः ॥ अर्चयंतु यथान्यायं ब्रह्माणमिव शाश्वतं ॥ यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत ब्रह्माणं च पितामहं ॥ द्रष्टव्यस्तेन भगवा
न्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ दृष्टे तस्मिन्नहं दृष्टो न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ पितामहो वासुदेव इति वित्त तपोधनाः ॥
स यस्य पुंडरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति ॥ तस्य देवगणः प्रीतो ब्रह्मपूर्वो भविष्यति ॥ यश्चैनं मानवो लोके सं
श्रयिष्यति केशवं ॥ तस्य कीर्तिर्जयश्चैव स्वर्गश्चैव भविष्यति ॥ धर्माणां देशिकः साक्षात्स भविष्यति धर्मभाक् ॥ ध
र्मविद्भिः स देवेशो नमस्कार्यः सदोद्यतैः ॥ धर्म एव परो हि स्यात्तस्मिन्नभ्यर्चिते विभौ ॥ स हि देवो महातेजाः प्रजा
हितचिकीर्षया ॥ धर्मार्थं पुरुषव्याघ्र ऋषिकोटीः ससर्ज ह ॥ ताः सृष्टास्तेन विभुना पर्वते गंधमादने ॥ सनत्कुमा
रप्रमुखास्तिष्ठंति तपसान्विताः ॥ तस्मात्स वाग्मी धर्मज्ञो नमस्यो द्विजपुंगवाः ॥ दिवि श्रेष्ठो हि भगवान्हरिर्ना
रायणः प्रभुः ॥ वंदितो हि स वंदेत मानितो मानयीत च ॥ अर्हितश्चार्हयन्नित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत् ॥ दृष्टः पश्ये
दहरहः संश्रितः प्रतिसंश्रयेत् ॥ अर्चितश्चार्चयेन्नित्यं स देवो द्विजसत्तमाः ॥ एतत्तस्यानवद्यस्य विष्णोर्वै परमं व्र
तं ॥ आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं सदा ॥ भुवनेऽभ्यर्चितो नित्यं देवैरपि सनातनः ॥ अभयेनानुरूपेण युज्यंते ॥ १७६ ॥
तमनुव्रताः ॥ कर्मणा मनसा वाचा स नमस्यो द्विजैः सदा ॥ यत्नवद्भिरुपस्थाय द्रष्टव्यो देवकीसुतः ॥ एष वोऽभिहि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तो मार्गो मया वै मुनिसत्तमाः॥ तं दृष्ट्वा सर्वशो देवं दृष्टाः स्युः सुरसत्तमाः॥ महावराहं तं देवं सर्वलोकपिता
महं॥ अहं चैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिं॥ तत्र च त्रितयं दृष्टं भविष्यति न संशयः॥ समस्ता हि वयं देवास्त
स्य देहे वसामहे॥ तस्यैवाग्रजो भ्राता सिताद्रिनिचयप्रभः॥ हली बल इति ख्यातो भविष्यति धराधरः॥ त्रि
शिरास्तस्य दिव्यश्च शातकुंभमयो द्रुमः॥ ध्वजस्तृणेंद्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः॥ शिरो नागैर्महाभोगैः परि
कीर्णं महात्मभिः॥ भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेश्वरस्य च॥ चिंतितानि समेष्यंति शस्त्राण्यस्त्राणि चैव ह॥ अ
नंतश्च स वै प्रोक्तो भगवान्हरिरव्ययः॥ समादिष्टश्च विबुधैर्दर्शय त्वमिति प्रभो॥ सुपर्णो यस्य वीर्येण कश्यपस्यात्म
जो बली॥ अंतं नैवाशकं द्रष्टुं देवस्य परमात्मनः॥ स च शेषो विचरते परया वै मुदा युतः॥ अंतर्वसति भोगेन परि
रभ्य वसुंधरां॥ य एव विष्णुः सोनंतो भगवान्वसुधाधरः॥ यो रामः स हृषीकेशोच्युतः सधराधरः॥ तावुभौ पुरु
षव्याघ्रौ दिव्यौ दिव्यपराक्रमौ॥ द्रष्टव्यौ माननीयौ च चक्रलांगलधारिणौ॥ एष वोनुग्रहः प्रोक्तो मया पुण्यस्तपो
धनाः॥ यद्भवंतो यदुश्रेष्ठं पूजयेयुः प्रयत्नतः॥ इत्यानुशासने दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे कृष्णमहात्म्यं॥ नारद उ॥
अथ व्योम्नि महाञ्छब्दः सविद्युत्स्तनयित्नुमान्॥ मेघैश्च गगनं नीलं संरुद्धं समभवद्घनैः॥ प्रावृषीव च पर्जन्यो ववृ
षे निर्मलं पयः॥ तमश्चैवाभवद्घोरं दिशश्च न चकाशिरे॥ ततो देवगिरौ तस्मिन्रम्ये पुण्ये सनातने॥ न शर्वं भूत
संघं वा ददृशुर्मुनयस्तदा॥ व्यभ्रं च गगनं सद्यः क्षणेन समपद्यत॥ तीर्थयात्रां ततो विप्रा जग्मुश्चान्ये यथागतं॥ तद
द्भुतमचिंत्यं च दृष्ट्वा ते विस्मिताभवन्॥ शंकरस्योमया सार्धं संवादं त्वत्कथाश्रयं॥ स भवान्पुरुषव्याघ्र ब्रह्मभूतः सनातनः॥
यदर्थमनुशिष्टाः स्मो गिरिपृष्ठे महात्मना॥ द्वितीयं त्वद्भुतमिदं त्वत्तेजः कृतमद्य वै॥ दृष्ट्वा च विस्मिताः कृष्ण सा
च नः स्मृतिरागता॥ एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं कथितं प्रभो॥ कपर्दिनो गिरीशस्य महाबाहो जनार्दन॥ इत्युक्तः स त
दा तैस्तु तपोवननिवासिभिः॥ मानयामास तान्सर्वान्देवकीनंदनः॥ अथ षयः संप्रहृष्टाः पुनस्ते कृष्णमब्रुवन्॥ पु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

।।दान०।।
।।१७७।।

नः पुनर्दर्शयास्मान्स देव मधुसूदन ।। न हि नः सा रतिः स्वर्गे याच त्वद्दर्शने विभो ।। तदेतं च महाबाहो यदाह भगवा
न्भवः ।। एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यमरिकर्शन ।। त्वमेव ह्यर्थतत्त्वज्ञः दृष्टो ह्यस्मान्प्रच्छसे यदा ।। तदस्माभिरिदं गुह्यं तव प्रिया
र्थमुदाहृतं ।। न च ते विदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।। जन्म चैव प्रसूतिश्च यच्चान्यत्कारणं विभो ।। वयं तु बहुचाप
ल्याद्शक्ता गुह्यधारणे ।। ततः स्थिते त्वयि विभो लघुत्वाल्लापयामहे ।। न हि किंचित्तदाश्चर्यं यत्र वेत्ति भवानिह
दिवि वा भुवि वा देव सर्वं हि विदितं तव ।। साधयाम वयं कृष्ण बुद्धिं पुष्टिमवाप्नुहि ।। पुत्रस्ते सदृशस्तात विशि
ष्टो वा भविष्यति ।। महाप्रभावसंयुक्तो दीप्तकीर्तिकरः प्रभुः ।। ।। भीष्म उ० ।। ततः प्रणम्य देवेशं यादवं पुरुषो
त्तमं ।। प्रदक्षिणमुपावृत्य प्रजग्मुस्ते महर्षयः ।। सोयं नारायणः श्रीमान्दीप्त्या परमया युतः ।। व्रतं यथावत्तच्चीर्त्वा
द्वारकां पुनरागमत् ।। पूर्णे च दशमे मासि पुत्रोस्य परमाद्भुतः ।। रुक्मिण्यां संमतो जज्ञे शूरो वंशधरः प्रभो ।। स
कामः सर्वभूतानां सर्वभावगतो नृप ।। असुराणां सुराणां च चरत्यंतर्गतः सदा ।। सोयं पुरुषशार्दूलो मेघवर्णश्च
तुर्भुजः ।। संश्रितः पांडवान्प्रेम्णा भवंतश्चैनमाश्रिताः ।। कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिश्चैव स्वर्गमार्गस्तथैव च ।। यत्रैष संस्थि
तस्तत्र देवो विष्णुस्त्रिविक्रमः ।। सेंद्रा देवास्त्रयस्त्रिंशदेष नास्त्यत्र विचारणा ।। आदिदेवो महादेवः सर्वभूतप्र
तिश्रयः ।। अनादिनिधनोऽव्यक्तो महात्मा मधुसूदनः ।। अयं जातो महातेजाः सुराणामर्थसिद्धये ।। सुदुस्त
रार्थतत्त्वस्य वक्ता कर्ता च माधवः ।। तव पार्थ जयः कृत्स्नस्तव कीर्तिस्तथातुला ।। तवेयं पृथिवी देवी कृत्स्ना नारा
यणाश्रयात् ।। अयं नाथस्तवाचिंत्यो यस्य नारायणो गतिः ।। स भवांस्त्वमुपाध्वर्युः रणाग्नौ हुतवान्नृपान् ।। कृष्ण
स्रुवेण महता युगांतानलसमेन वै ।। दुर्योधनश्च शोच्योसौ सपुत्रभ्रातृबांधवः ।। कृतवान्योऽबुधः क्रोधाद्ध
रिगांडीवविग्रहं ।। दैतेया दानवेंद्राश्च महाकाया महाबलाः ।। चक्राग्नौ क्षयमापन्ना दावाग्नौ शलभा इव ।। प्र
तियोद्धुं न शक्यो हि मानुषैरेष संयुगे ।। विहीनैः पुरुषव्याघ्र सत्त्वशक्तिबलादिभिः ।। जययोगी युगांता ।।१७७।।

CC-0, In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नः सव्यसाची रणमूर्धगः ॥ तेजसा हतवान्सर्वं सुयोधनबलं नृप ॥ यत्तु गोवृषभांकेन मुनिभ्यः समुदाहृतं
पुराणं हिमवत्पृष्ठे तन्मे निगदतः शृणु ॥ यावदस्य तु वा पुष्टिस्तेजो दीप्तिः पराक्रमः ॥ प्रभावः संनतिर्ज
न्म कृष्णेन त्रिगुणं विभो ॥ कः शक्नोत्यन्यथा कर्तुं बुद्धिरस्य तथा शृणु ॥ यत्र दृष्टो हि भगवांस्त
त्र तुष्टिरनुत्तमा ॥ वयं तु हि हाल्पमतयः परं त्वं नाः सुचिन्तकाः ॥ ज्ञानपूर्वं प्रपन्नाः स्मो मृत्योः पंथानम
व्ययं ॥ भवांश्चाप्यार्जव परः पूर्वं कृत्वा प्रतिश्रयं ॥ राजवृत्तं न लभते प्रतिज्ञापालने रतः ॥ अथैवात्म
वधं लोके राजंस्त्वं बहु मन्यसे ॥ न हि प्रतिज्ञया दत्ता तां प्रहातुमरिंदम ॥ कालेनायं जनः सर्वो नि
हतो रणमूर्धनि ॥ वयं च कालेन हताः कालो हि परमेश्वरः ॥ न हि कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचितुमर्ह
ति ॥ कालो लोहितरक्ताक्षः कृष्णो दंडी सनातनः ॥ तस्मात्कुंतीसुत ज्ञातीन्नेह शोचितुमर्हसि ॥ व्य
पेत मन्युर्नित्यं त्वं भव कौरवनंदन ॥ माधवस्यास्य माहात्म्यं श्रुतं यत्कथितं मया ॥ तदेव तावत्प
र्याप्तं सज्जनस्य निदर्शनं ॥ व्यासस्य वचनं श्रुत्वा नारदस्य च धीमतः ॥ स्वयं चैव महाराज कृष्णस्या
र्हत्तमस्य वै ॥ प्रभावश्चर्षिपूगस्य कथितः सुमहान्मया ॥ महेश्वरस्य संवादं शैलपुत्र्याश्च भारत ॥ धारयिष्य
ति यश्चैनं महापुरुषसंभवं ॥ शृणुयात्कथयेद्वा यः स श्रेयो लभते परं ॥ भवितारश्च तस्याथ सर्वे कामा यथेप्सि
ताः ॥ प्रेत्य स्वर्गं च लभते नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ न्याय्यः श्रेयोभिकामेन प्रतिपत्तुं जनार्दनः ॥ एष एवाक्षयो वि
प्रैः स्तुतो राजा जनार्दनः ॥ महेश्वरमुखोत्सृष्टा याश्च धर्मगुणाः स्मृताः ॥ ते त्वया मनसा धार्याः कुरुराज दिवानि
शं ॥ एवं ते वर्तमानस्य सम्यग्दंडधरस्य च ॥ प्रजापालनदक्षस्य स्वर्गलोको भविष्यति ॥ धर्मेण हि सदा राज

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्प्रजारक्षितुमर्हसि ॥ यस्तस्य विपुलो दंडः सम्यग्धर्मः स कीर्त्यते ॥ य एष कथितो राजन्मया सज्जनान
सन्निधौ ॥ शंकरस्योमया सार्द्धं संवादो धर्मसंहितः ॥ श्रुत्वा वाभ्यर्चितुकामो वा पूर्वयेद्वृषभध्वजं ॥ विशुद्धेने
हभावेन यदिच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ एतत्तस्यानवद्यस्य नारदस्य महात्मनः ॥ संदेशो देवपूजार्थं तं तथा कुरु पांडव
एतदत्यद्भुतं वृत्तं पुण्ये हिमवति प्रभो ॥ वासुदेवस्य कौंतेय स्थाणोश्चैव स्वभावजं ॥ दशवर्षसहस्राणि बद
र्यामेष साहतः ॥ तपश्चचार विपुलं सह गांडीवधन्वना ॥ त्रियुगौ पुंडरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ॥ विदितौ
नारदेनैतौ मम व्यासाच्च पार्थिव ॥ बाल एव महाबाहुश्चकार कदनं महत् ॥ कंसस्य पुंडरीकाक्षो ज्ञातित्रा
णार्थकारणात् ॥ कर्मणामस्य कौंतेय नांतं संख्यातुमुत्सहे ॥ शाश्वतस्ये पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर ॥ श्रे
वं श्रेयः परं तात भविष्यति तवोत्तमं ॥ यस्य ते पुरुषव्याघ्रः सखा चायं जनार्दनः ॥ दुर्योधनं तु शोचामि प्रेत्य
लोकेपि दुर्मतिं ॥ यत्कृते पृथिवी सर्वा विनष्टा सहयद्विपा ॥ दुर्योधनापराधेन कर्णस्य शकुनेस्तथा ॥ दुःशा
सनचतुर्थानां कुरवो निधनं गताः ॥ ॥ वैशंपा० ॥ ॥ एवं संभाषमाणे तु गांगेये पुरुषर्षभे ॥ तूष्णीं बभूवुः कौ
रव्यो मध्ये तेषां महात्मनां ॥ तच्छ्रुत्वा विस्मयं जग्मुर्धृतराष्ट्रादयो नृपाः ॥ संपूज्य मनसा कृष्णं सर्वे प्रांजलयो
ऽभवन् ॥ ऋषयश्चापि ते सर्वे नारदप्रमुखास्तथा ॥ प्रतिगृह्याभ्यनंदंत तद्वाक्यं प्रतिपूज्य च ॥ इत्येतदखिलं
सर्वैः पांडवो भ्रातृभिः सह ॥ श्रुतवान्सुमहाश्चर्यं पुण्यं भीष्मानुशासनं ॥ युधिष्ठिरस्तु गांगेयं विश्रांतं भूरिद
क्षिणं ॥ पुनरेव महाबुद्धिः पर्यपृच्छन्महीपतिः ॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे ॥ ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ सर्वलोकगुरवे सर्वलोकपितामहाय ॥ सर्वलोकप्रधानाय ॥ सर्वलो
कविशिष्टाय ॥ सर्वलोकेश्वराय ॥ सर्वलोकसुखप्रदाय ॥ सर्वलोककर्त्रे सर्वलोकनिचयाय ॥ सर्वलोकहि ॥ १७८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तायि ॥ सर्वलोकोद्भवकराय विष्णवे ॥ प्रभविष्णवे नमः ॥ वैशंपा० ॥ श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च
सर्वशः ॥ युधिष्ठिरः शांतनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ युधिष्ठिर ॥ किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणं ॥
स्तुवंतः कं कमर्चंतः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभं ॥ को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ॥ किं जपन्मुच्यते जं
तुर्जन्मसंसारबंधात् ॥ भीष्म उ० ॥ जगत्प्रभुं देवदेवं मनंतं पुरुषोत्तमं ॥ स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः
सततोत्थितः ॥ तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययं ॥ ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ अना
दिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरं ॥ लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं
लोकानां कीर्तिवर्द्धनं ॥ लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवं ॥ एष मे सर्वधर्माणां धर्मोधिकतमो म
तः ॥ यद्भक्त्या पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ॥ परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ॥ परमं यो म
हद्ब्रह्म परमं यः परायणं ॥ पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलं ॥ दैवतं देवतानां च भूतानां योव्ययः पिता ॥ य
तः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगागमे ॥ यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरेव युगक्षये ॥ तस्य लोकप्रधानस्य जग
न्नाथस्य भूपते ॥ विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहं ॥ यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः
ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ ॐ विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ भूतकृद्भूतभृ
द्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ॥ अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोक्षर एव
च ॥ योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ नारसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः ॥ सर्वः शर्वः शिवः स्था
णुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ॥ संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्व
नः ॥ अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥ अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोमरप्रभुः ॥ विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा
स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ॥ प्रभूतस्त्रिककुद्धाम पवित्रं मंगलं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥शा०न०॥
॥१७९॥

परं॥ ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः॥ हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः॥ ईश्वरो
विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः॥ अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञो कृतिरात्मवान्॥ सुरेशः शरणं शर्म
विश्वरेताः प्रजाभवः॥ अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः॥ अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वा
दिरच्युतः॥ वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः॥ वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा संमितस्समः
अमोघः पुंडरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः॥ रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः॥ अमृ
तः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः॥ सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः॥ वेदो वेदविद
व्यंगो वेदांगो वेदवित्कविः॥ लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः॥ चतुरात्मा चतुर्व्यू
हश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः॥ भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः॥ अनघो विजयो जेता
विश्वयोनिः पुनर्वसुः॥ उपेंद्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः॥ अतींद्रः संग्रहः सर्गो धृता
त्मा नियमो यमः॥ वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः॥ अतींद्रियो महामायो महोत्साहो म
हाबलः॥ महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रि
धृक्॥ महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतांगतिः॥ अनिरुद्धः सुरानंदो गोविंदो गोविदांपतिः॥
मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः॥ हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः॥ अमृत्युः स
र्वदृक् सिंहः संधाता संधिमान् स्थिरः॥ अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा॥ गुरुर्गुरुतमो
धाम सत्यः सत्यपराक्रमः॥ निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः॥ अग्रणी ग्रामणीः श्रीमान्या
यो नेता समीरणः॥ सहस्रमूर्द्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात्॥ आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः॥
अहः संवर्तको वह्निरनिलो धरणीधरः॥ सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः॥ सत्कर्त्ता सत्कृ ॥१७९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः ॥ असंख्येयो प्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ॥ सिद्धार्थः सिद्ध
संकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः ॥ वर्द्धनो वर्द्धमानश्च विविक्तः श्रु
तिसागरः ॥ सुभुजो दुर्द्धरो वाग्मी महेंद्रो वसुदो वसुः ॥ नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥
ॐ ओजस्तेजो द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥ ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मंत्रश्चंद्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ अमृ
तांशूद्भवो भानुः शशबिंदुः सुरेश्वरः ॥ औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ भूतभव्यभवन्नाथः पवनः
पावनो नलः ॥ कामहा कामकृत्कांतः कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ युगादिकृद्युगावर्त्तो नैकमायो महाश
नः ॥ अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनंतजित् ॥ इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखंडी नहुषो वृषः ॥ क्रो
धहा क्रोधकृत्कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ॥ अपां निध
धिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ स्कंदः स्कंदधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ॥ वासुदेवो बृहद्भानुरा
दिदेवः पुरंदरः ॥ अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ॥ अनुकूलः शतावर्त्तः पद्मी पद्मनिभेक्ष
णः ॥ पद्मनाभोरविंदाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥ महर्द्धिरृद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ॥ अतुलः
शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ॥ सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिंजयः ॥ विक्षरो रोहितो मार्गो
हेतुर्दामोदरः सहः ॥ महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ॥ उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥ क
रणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ॥ व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥ परर्द्धिः परमः स्प
ष्टः स्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ रामो विरामो विरजो मार्गो नेयो नयोनयः ॥ वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्म
विदुत्तमः ॥ वैकुंठः पुरुषः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ॥ हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ॥ ऋतुः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरं ॥ अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥ गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहे
श्वरः ॥१६

॥दा०न०॥
॥१८०॥

सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥ उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ विस्तारः स्थावरः स्
स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययं ॥ अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ॥ अनिर्विण्णः स्थविष्ठोऽभूर्धर्मयू
पो महामखः ॥ नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥ यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः
सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमं ॥ सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ॥ मनोहरो जि
तक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ॥ वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नग
र्भो धनेश्वरः ॥ आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥ शरी
रभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥ सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः ॥ विनयो जयः सत्यसंधो दा
शार्हः सात्वतां पतिः ॥ जीवो विनयिता साक्षी मुकुंदोऽमितविक्रमः ॥ अंभोनिधिरनंतात्मा महोदधिशयों
तकः ॥ अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ॥ आनंदो नंदनो नंदः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ महर्षिः
कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ॥ त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृंगः कृतांतकृत् ॥ महावराहो गोविंदः
सुषेणः कनकांगदी ॥ गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ वेधाः स्वांगोऽजितः कृष्णो दृढः संकर्षणो
च्युतः ॥ वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥ भगवान्भगहानंदी वनमाली हलायुधः ॥ आदित्यो ज्यो
तिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ सुधन्वा खंडपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ॥ दिविस्पृक्सर्वदृग्व्यासो वाचस्प
तिरयोनिजः ॥ त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ॥ संन्यासकृच्छमः शांतो निष्ठा शांतिः परायणः
शुभांगः शांतिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ॥ गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ अनिवर्ती निवृत्ता
त्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ॥ श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतां वरः ॥ श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्री ॥१८०॥
निधिः श्रीविभावनः ॥ श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमाँल्लोकत्रयाश्रयः ॥ स्वक्षः स्वंगः शतानंदो नंदिर्ज्यो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिर्गणेश्वरः ॥ विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥ उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतःस्थि
रः ॥ भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥ अर्चिष्मानर्चितः कुंभो विशुद्धात्मा विशोधनः ॥ अनि
रुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ कालनेमिनिहा वीरः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ॥ त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः
केशवः केशिहा हरिः ॥ कामदेवः कामपालः कामी कांतः कृतागमः ॥ अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनंतो धनं
जयः ॥ ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्द्धनः ॥ ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणःप्रियः ॥ म
हाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ॥ महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ स्तव्यः स्तवप्रिय
स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ॥ पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ मनोजवस्तीर्थकरो व
सुरेता वसुप्रदः ॥ वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्पराय
णः ॥ शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥ भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः ॥ दर्पहा द
र्पदो दृप्तो दुर्धरोऽथापराजितः ॥ विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमू
र्तिः शताननः ॥ एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमं ॥ लोकबंधुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥
सुवर्णवर्णो हेमांगो वरांगश्चंदनांगदी ॥ वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥ अमानी मानदो मा
न्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक् ॥ सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥ तेजोवृषो द्युतिधरः स
र्वशस्त्रभृतां वरः ॥ प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृंगो गदाग्रजः ॥ चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्च
तुर्गतिः ॥ चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ समावर्त्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ॥ दुर्ल
भो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ शुभांगो लोकसारंगः सुतंतुस्तंतुवर्द्धनः ॥ इंद्रकर्मा महाक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ उद्भवः सुंदरः सुंदो रत्ननाभः सुलोचनः ॥ अर्को वाजसनः शृंगी जयंतः स
र्वविज्जयी ॥ सुवर्णबिंदुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ॥ महाह्रदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः
कुमुदः कुंदरः कुंदः पर्जन्यः पवनोनलः ॥ अमृतांशोमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ सुलभः सुव्रतः
सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ॥ न्यग्रोधोदुंबरोश्वत्थश्चाणूरांध्रनिषूदनः ॥ सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः स
प्तवाहनः ॥ अमूर्तिरनघोचिंत्यो भयकृद्भयनाशनः ॥ अणुर्बृहत्कृशस्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ॥ अधृ
तः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्द्धनः ॥ भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ॥ आश्रमः श्रमणः क्षामः
सुपर्णो वायुवाहनः ॥ धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दंडो दमयिता दमः ॥ अपराजितः सर्वसहो नियंता नियमो यमः ॥ सत्व
वान्सात्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ॥ अभिप्रायः प्रियार्होर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्द्धनः ॥ विहायसगतिर्ज्योतिः सु
सुरुचिर्हुतभुग्विभुः ॥ रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ अनंतो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकजो
ग्रजः ॥ अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः ॥ स्वस्ति
दः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक्स्वस्तिदक्षिणः ॥ अरौद्रः कुंडली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ॥ शब्दाति
गः सहूसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥ अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणांवरः ॥ विद्वत्तमो वीतभयः पु
ण्यश्रवणकीर्तनः ॥ उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ॥ वीरहा रक्षणः संतो जीवनः पर्यवस्थि
तः ॥ अनंतरूपोनंतश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ॥ चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥ अनादिर्भूर्भु
वो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिरांगदः ॥ जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ आधारनिलयो धाता पुष्पहासः
प्रजागरः ॥ उद्धगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पृथुः पणः ॥ प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत्प्राणजीवनः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्वं तत्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ भूर्भुवः स्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः ॥ यज्ञोपति
यज्ञर्यज्वा यज्ञांगो यज्ञवाहनः ॥ यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ॥ यज्ञांतकृद्यज्ञगुह्यमन्न
मन्नाद एव च ॥ आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः ॥ देवकीनंदनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाश
नः ॥ शंखभृन्नंदकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥ रथांगपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥ इतीदं की
र्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ॥ नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितं ॥ य इदं शृणुयान्नित्यं
यश्चापि परिकीर्तयेत् ॥ नाशुभं प्राप्नुयात्किंचित्सोमुत्रेह च मानवः ॥ वेदांतगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो
विजयी भवेत् ॥ वैश्यो धनसमृद्धिः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नु
यात् ॥ कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी प्राप्नुयात्प्रजां ॥ भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः
सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥ यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च ॥ अचलां श्रियमा
प्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विंदति ॥ भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपगुणा
न्वितः ॥ रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बंधनात् ॥ भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः ॥ दुर्गाण्य
तितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमं ॥ स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेव
परायणः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनं ॥ न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ॥ जन्ममृ
त्युजराव्याधिभयं नैवोपजायते ॥ इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ युज्येतात्मसुखक्षांतिश्रीधृ
तिस्मृतिकीर्तिभिः ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ॥ भवंति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे
द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ॥ वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥ ससुरासुरगं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥ धर्वं सयक्षोरगराक्षसं ॥ जगद्वशे वर्त्ततेदं कृष्णस्य सचराचरं ॥ इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सत्वं तेजो मनो धृ
॥१८२॥ तिः ॥ वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥ सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्पते ॥ आचारप्रथमो धर्मो
धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ॥ जंगमाजंगमं चेदं जगन्नारायणोद्भवं ॥ योगो
ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पानि कर्म च ॥ वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् ॥ एको विष्णुर्महद्भु
तं पृथग्भूतान्यनेकशः ॥ त्रीन्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुंक्ते विश्वभुगव्ययः ॥ इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन
कीर्त्तितं ॥ पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययं भजंति ये पुष्करा
क्षं न ते यांति पुराभवं ॥ ॥ अर्जुन उ० ॥ ॥ पद्मपत्रविशालाक्ष पद्मनाभ सुरोत्तम ॥ भक्तानामनुरक्तानां त्रा
ता भव जनार्दन ॥ ॥ श्रीभगवा० ॥ ॥ यो मां नामसहस्रेण स्तोतुमिच्छति पांडव ॥ सोहमेकेन श्लोकेन स्तुत
एव न संशयः ॥ नमोस्त्वनंताय सहस्रमूर्त्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ॥ सहस्रनाम्ने पुरुषाय
शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे सहस्रनामकथनं ॥ ॥
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारदः ॥ किं जप्यं जपतो नित्यं भवेद्धर्मफलं महत् ॥ प्रस्थाने वा प्रवेशे
वा प्रवृत्ते वापि कर्मणि ॥ दैवे वा श्राद्धकाले वा किं जप्यं कर्मसाधनं ॥ शांतिके पौष्टिके रक्षा शत्रुघ्नं भयना
शनं ॥ जप्यं यद्ब्रह्मसमितं तद्भवान्वक्तुमर्हसि ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ व्यासप्रोक्तं मिमं मंत्रं शृणुष्वैकमना नृप
सावित्र्या विहितं दिव्यं सद्यः पापविमोचनं ॥ शृणु मंत्रविधिं कृत्स्नं प्रोच्यमानं मयानघ ॥ यं श्रुत्वा पां
डवश्रेष्ठ सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ रात्रावहनि धर्मज्ञ येन पापैर्न लिप्यते ॥ तत्तेहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वै
कमना नृप ॥ आयुष्मान्जायते चैव यं श्रुत्वा पार्थिवात्मज ॥ पुरुषस्तस्तु सिद्धार्थः प्रेत्य चेह च मोदते ॥१८४॥
सेवितं सततं राजन्पुरा राजर्षिसत्तमैः ॥ क्षत्रधर्मपरैर्नित्यं सत्यव्रतपरायणैः ॥ इदमाह्निकमव्यग्रं कुर्वं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्भिर्नियतैः सदा ॥ न्ट ये भैरवतरशार्दूल प्राप्यते श्रीरनुत्तमा ॥ नमो वसिष्ठाय महाव्रताय पराशरं वेदनि
धिं प्रणम्य ॥ नमोस्त्वनंताय महोरगाय नमोस्तु सिद्धेभ्य इहाक्षयेभ्यः ॥ नमोस्त्वृषिभ्यः परमं परेषां देवेषु
देवं वरदं वराणां ॥ सहस्रशीर्षाय नमः शिवाय सहस्रनामाय जनार्दनाय ॥ अजैकपाद हिर्बुध्न्यः पि
नाकी चापराजितः ॥ ऋतश्चापित्रुरूपश्च त्र्यंबकश्च सुरेश्वरः ॥ इषाकपिश्च शंभुश्च हवनोथ
श्वरस्तथा ॥ एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ शतमेतत्समाम्नातं शतरुद्रे महात्मनां ॥
अंशो भगश्च मित्रश्च वरुणश्च जलेश्वरः ॥ तथा धातार्यमा चैव जयंतो भास्करस्तथा ॥ त्वष्टा पूषा
तथैवेंद्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥ इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेया इति श्रुतिः ॥ धरो ध्रुवश्च सो
मश्च सावित्रोथानिलोनलः ॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ नासत्यश्चापि दस्रश्च
स्मृतौ द्वावश्विनावपि ॥ मार्तंडस्यात्मजावेतौ संज्ञानासाविनिर्गतौ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि लो
कानां कर्मसाक्षिणः ॥ अपि यज्ञस्य वेत्तारो दत्तस्य सुकृतस्य च ॥ अदृश्याः सर्वभूतेषु पश्यंति त्रिद
शेश्वराः ॥ शुभाशुभानि कर्माणि मृत्युः कालश्च सर्वः ॥ विश्वेदेवाः पितृगणा मूर्तिमंतस्तपोधनाः ॥ मुनयश्चै
व सिद्धाश्च तपोमोक्षपरायणाः ॥ शुचिस्मिताः कीर्तयतां प्रयच्छंति शुभं नृणां ॥ प्रजापतिकृतानेतान्लो
कान्दिव्येन तेजसा ॥ वसंति सर्वलोकेषु प्रयताः सर्वकर्मसु ॥ प्राणानामीश्वरानेतान्कीर्तयन्प्रयतो नरः
धर्मार्थकामैर्विपुलैर्युज्यते स हि नित्यशः ॥ लोकांश्च लभते पुण्यान्विश्वेश्वरकृतान्शुभान् ॥ एते दे
वास्त्रयस्त्रिंशत्सर्वभूतगणेश्वराः ॥ नंदीश्वरो महाकालो ग्रामणीर्वृषभध्वजः ॥ ईश्वराः सर्वलोका

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नां गणेश्वरविनायकाः ॥ सौम्यारौद्रगणाश्चैव योगभूतगणास्तथा ॥ ज्योतींषि सरितो
व्योम सुपर्णः पतगेश्वरः ॥ पृथिव्यां तपसा सिद्धाः स्थावराश्चचराश्च ह ॥ हिमवान्गिरयः
सर्वे चत्वारश्च महार्णवाः ॥ भवस्यानुचराश्चैव हरतुल्यपराक्रमाः ॥ विष्णुर्देवोथ जिष्णु
श्च स्कंदश्चांबिकया सह ॥ कीर्त्तयन्प्रयतः सर्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्या
मि मानवानृषिसत्तमान् ॥ यवक्रीश्चरैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ॥ औशिजश्चैव कक्षीवान्बल
श्चांगिरसः सुतः ॥ ऋषिर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ॥ ब्रह्मतेजोमयाः सर्वे कीर्त्ति
ता लोकभावनाः ॥ लभंते हि शुभं सर्वे रुद्रानलवसुप्रभाः ॥ भुवि कृत्वा शुभं कर्म मोदंते दिवि
दैवतैः ॥ महेंद्रगुरवः सप्त प्राचीं वै दिशमाश्रिताः ॥ प्रयतः कीर्त्तयन्नेतान्छक्रलोके महीय
ते ॥ उन्मुचुः प्रमुचुश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ॥ दृढव्यश्चोर्द्धबाहुश्च तृणसोमांगिरास्त
था ॥ मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ॥ धर्मराजर्त्विजः सप्त दक्षिणां दिशमाश्रिताः
दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्त्तिमान् ॥ एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ॥
अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा ऋषिः सारस्वतस्तथा वरुणस्यर्त्विजः सप्त पश्चिमां दिशमाश्रिताः ॥ अत्रि
र्वसिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महानृषिः ॥ गौतमः सभरद्वाजो विश्वामित्रोथ कौशिकः ॥ ऋचीक
तनयश्चोग्रो जमदग्निः प्रतापवान् ॥ धनेश्वरस्य गुरवः सप्तैते उत्तरां श्रिताः ॥ अपरे मुन ॥१८३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यः सप्तदिक्षु सर्वासु धिष्ठिताः ॥ कीर्तिस्वस्तिकरा न्हणां कीर्तिता लोकभावनाः ॥ धर्मकामश्च
कालश्च वसुर्वासुकिरेव च ॥ अनंतः कपिलश्चैव सप्तैते धरणीधराः ॥ रामो व्यासस्तथा द्रौणि
अश्वत्थामा च लोमशः ॥ इत्येते मुनयो दिव्या एकैकः सप्तसप्तधा ॥ शांतिस्वस्तिकरा लोके दि
शां पालाः प्रकीर्तिताः ॥ यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तन्मुखः शरणं व्रजेत् ॥ स्रष्टारः सर्वभूतानां
कीर्तिता लोकपावनाः ॥ संवर्तो मेरुसावर्णो मार्कंडेयश्च धार्मिकः ॥ सांख्ययोगो नारदश्च दुर्वासा
श्च महानृषिः ॥ अत्यंततपसा दांतास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ अपरे रुद्रसंकाशाः कीर्तिता ब्रह्मलो
किकाः ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं दरिद्रो लभते धनं ॥ तथा धर्मार्थकामेषु सिद्धिं च लभते नरः ॥ पृथु
वैन्यं नृपवरं पृथ्वी यस्य भवत्सुता ॥ प्रजापतिं सार्वभौमं कीर्तयेद्वसुधाधिपं ॥ त्रिलोकविश्रुतं
वीरं भरतं च प्रकीर्तयेत् ॥ गवामयेन यज्ञेन येनेष्टं वै कृते युगे ॥ रंतिदेवं महादेवं कीर्तयेत्परम
द्युतिं ॥ विश्वजित्तपसोपेतं लक्षण्यं लोकपूजितं ॥ तथा श्वेतं च राजर्षिं कीर्तयेत्परमद्युतिं ॥ स्था
णोः प्रसादितो येन यस्यार्थे ह्यंधको हतः ॥ महादेवप्रसादेन येन गंगावतारिता ॥ भगीरथं तु राज
र्षिं कीर्तयेत्परमद्युतिं ॥ सगरस्यात्मजा येन प्लाविता स्तारितास्तथा ॥ हुताशनसमानेतान्महा
रूपान्महौजसः ॥ उग्रकोपान्महासत्वान्कीर्तयेत्कीर्तिवर्द्धनान् ॥ देवानृषिगणांश्चैव नृपांश्च
जगतीश्वरान् ॥ सांख्यं योगं च परमं हव्यं कव्यं तथैव च ॥ कीर्तितं परमं ब्रह्म सर्वश्रुतिपरायणं
मंगल्यं सर्वभूतानां पवित्रं बहु कीर्तितं ॥ व्याधिप्रशमनं श्रेष्ठं पौष्टिकं सर्वकर्मणां ॥ प्रयतः की

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्तयेच्चैतान्कल्पसायं च भारत ॥ एतेवै यांति वर्षंति भांति वांति सृजंति च ॥ एते विनायकाः श्रेष्ठा
दक्षाः क्षांता जितेंद्रियाः नराणां मश्नुवंति सर्वमव्ययो पोहंति प्रकीर्तिताः ॥ साक्षिभूता महात्मानः पा
पस्य सुकृतस्य च ॥ एतान्वै कल्प सुत्थाय कीर्तयन्न शुभमश्नुते ॥ नाग्निचौरभयं तत्र न मार्गप्र
तिरोधनं ॥ एतान्कीर्तयतां नित्यं दुःस्वप्नो नश्यते नृणां ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहा
न्व्रजेत् ॥ दीक्षाकालेषु सर्वेषु यः पठेन्नियतो द्विजः ॥ न्यायवानात्मनिरतः क्षांतो दांतो नसू
यकः ॥ रोगार्त्तो वाभिमुक्तो वा पठन्पापात्प्रमुच्यते ॥ वास्तुमध्ये तु पठतः कुलस्वस्त्ययनं भवेत्
क्षेत्रमध्ये तु पठतः सर्वसस्यं प्ररोहति ॥ गच्छतः क्षेममध्वानं ग्रामांतरगतः पठन् ॥ आत्मनश्च
सुतानां च दाराणां च धनस्य च ॥ बीजानामोषधीनां च रक्षामेतां प्रयोजयेत् ॥ एतान्संग्रामकाले
तु पठतः क्षत्रियस्य तु ॥ व्रजंति रिपवो नाशं क्षेमी च परिवर्त्तते ॥ एतान्दैवे च पित्र्ये च पठतः पुरुषस्य हि
भुंजते पितरो हव्यं कव्यं च त्रिदिवौकसः ॥ न व्याधिः श्वापदभयं न द्विपान्न हि तस्करात् ॥ कश्मलं लघुतां
यांति पाप्मना च प्रमुच्यते ॥ पाने पात्रे च याने च प्रवासे राजवेश्मनि ॥ परां सिद्धिमवाप्नोति सावित्रीं ह्युत्तमां
पठन् ॥ न च रोगभयं तेषां न पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ना[illegible] पठ्यते ॥ चतुर्णाम
पि वर्णानामाश्रमस्य विशेषतः ॥ करोति सततं शांतिं सावित्रीमुत्तमां पठन् ॥ नाग्निर्दहति काष्ठानि
सावित्री यत्र पठ्यते ॥ न तत्र बालो म्रियते न च तिष्ठंति पन्नगाः ॥ न तेषां विद्यते दुःखं गच्छंति पर
मां गतिं ॥ ये शृण्वंति महद्ब्रह्म सावित्रीगुणकीर्त्तनं ॥ गवां मध्ये तु पठतो गावोस्य बहुवत्सलाः
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा सर्वत्र स्थागतः पठेत् ॥ जपतां जुह्वतां चैव नित्यं च प्रयतात्मनां ॥ ऋषीणां परमं ज

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्यं गुह्यमेतन्नराधिप॥ याथातथ्येन संगम्य इतिहासं पुरातनं॥ पाराशरमतं दिव्यं शक्राय क
थितं पुरा॥ तदेतत्ते समाख्यातं तथ्यं ब्रह्म सनातनं॥ हृदयं सर्वभूतानां श्रुतिरेषा सनातनी॥ सोमा
दित्यान्वयाः सर्वे राघवाः कुरवस्तथा॥ पठंति शुचयो नित्यं सावित्रिं प्राणिनां गतिं॥ अभ्यासेति
सं देवानां सप्तर्षीणां ध्रुवस्य च॥ मोक्षणं सर्वकृच्छ्राणां मोचयत्यशुभात्सदा॥ वृद्धैः काश्यपगो
तमप्रभृतिभिर्भृग्वंगिरोत्र्यादिभिः शुक्रागस्त्यबृहस्पतिप्रभृतिभिर्ब्रह्मर्षिभिः सेवितं॥ भार
द्वाजमतं चैव ऋचीकतनयैः प्राप्तं वसिष्ठात्पुनः सावित्रीमधिगम्य शक्रवसुभिः कृत्स्ना जिता दा
नवाः॥ यो गोशतं कनकशृंगमयं ददाति विप्राय वेदविदुषे बहुश्रुताय दिव्यां च भारतकथां कथ
येच्च नित्यं तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव॥ धर्मो विवर्द्धति भृगोः परिकीर्तनेन वीर्यं विवर्द्धति
वसिष्ठनमोनतेन॥ संग्रामजिद्भवति चैव रघुं नमस्यन्स्याद्दश्विनौ च परिकीर्त्तयतो नरोगः॥ एषा
ते कथिता राजन्सावित्री ब्रह्म शाश्वती॥ विवक्षुरसि यच्चान्यत्तत्ते वक्ष्यामि भारत॥॥ इत्यनु
शासने दानधर्मे सावित्रिव्रतं॥॥ युधिष्ठिर उ०॥॥ के पूज्याः के नमस्कार्याः कथं वर्त्तेत केषु चित्॥ कि
माचारः कीदृशेषु पितामह न रिष्यते॥॥ भीष्म उ०॥॥ ब्राह्मणानां परिभवः सादयेदपि देवताः॥ ब्रा
ह्मणांस्तु नमस्कृत्य युधिष्ठिर न रिष्यते॥ ते पूज्यास्ते नमस्कार्या वर्त्तेथास्तेषु पुत्रवत्॥ ते हि लोका
निमान्सर्वान्धारयंति मनीषिणः॥ ब्राह्मणाः सर्वलोकानां महांतो धर्मसेतवः॥ धनत्यागाभिरामाश्च
वाक्संयमरताश्च ये॥ रमणीयाश्च भूतानां निधानं च धृतव्रताः॥ प्रणेतारश्च लोकानां शास्त्राणां च यशस्वि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दा०न०॥
॥१८५॥

ना ॥ तपो येषां धनं नित्यं वाक्चैव विपुलं बलं ॥ प्रवक्तारश्चैव धर्माणां धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ धर्मका
मास्थिता धर्मे सुकृतैर्धर्मसेतवः ॥ यान्समाश्रित्य जीवंति प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ॥ पंथानः सर्व
नेतारो यज्ञवाहाःसनातनाः ॥ पितृपैतामहीं गुर्वीमुद्वहंति धुरं सदा ॥ धुरि ये नावसीदंति विषमे सद्गवा
इव ॥ पितृदेवातिथिमुखा हव्यकव्याग्रभोजनाः ॥ भोजनादेव ये लोकांस्त्रायंते महतो भयात् ॥
दीपाः सर्वस्य लोकस्य चक्षुश्चक्षुष्मतामपि ॥ सर्वशिल्पादिनियता निपुणाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ गति
ज्ञाः सर्वभूतानामध्यात्मगतिचिंतकाः ॥ आदिमध्यावसानानां ज्ञातारश्छिन्नसंशयाः ॥ परा
वरविशेषज्ञा गंतारः परमां गतिं ॥ विमुक्ता धूतपाप्मानो निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः ॥ मानार्हा मानिता नि
त्यं ज्ञानविद्भिर्महात्मभिः ॥ चंदने मलपंके च भोजने भोजने समाः ॥ समं येषां दुकूलं च तथा क्षौ
माजिनानि च ॥ तिष्ठेयुरप्यभुंजाना बहूनि दिवसान्यपि ॥ शोषयेयुश्च गात्राणि स्वाध्यायैः संय
तेंद्रियाः ॥ अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतं ॥ लोकानन्यान्सृजेयुस्ते लोकपालांश्च कोपिताः ॥
अपेयः सागरो येषामभिशापान्महात्मनां ॥ येषां कोपाग्निरद्यापि दंडके नोपशाम्यति ॥ देवानाम
पि ये देवाः कारणं कारणस्य च ॥ प्रमाणस्य प्रमाणं च कस्तानभिभवेद्बुधः ॥ येषां वृद्धश्च बालश्च स
र्वः संमानमर्हति ॥ तपोविद्याविशेषात्तु मानयंति परस्परं ॥ अविद्वान्ब्राह्मणो देवः पात्रं वै पावनं महत् ॥
विद्वान्भूयस्तरो देवः पूर्णसागरसंनिभः ॥ अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥ अप्रणीतश्च प्रणीत ॥१८५॥
श्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ श्मशाने ह्यपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ॥ हविर्यज्ञे च विविधे वृहदेवाभि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शोभते ॥ एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ॥ सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं विद्धि तत्परं ॥ इति श्री
नधर्मी ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ का नु ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा जनाधिप ॥ कं वा कर्मोदयं मत्वा तानर्चसि महा
मते ॥ भीष्म उ० ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ पवनस्य च संवादमर्जुनस्य च भारत ॥ स
हस्रभुजभृच्छ्रीमान्कार्त्तवीर्योभवत्प्रभुः ॥ अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः ॥ स तु रत्नाकरव
तीं सद्वीपां सागरांबरां ॥ शशास पृथिवीं सर्वां हैहयः सत्यविक्रमः ॥ स्ववित्तं तेन दत्तं तु दत्तात्रेयाय कारणे ॥
क्षात्रधर्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च ॥ आराधयामास च तं कृतवीर्यात्मजो मुनिं ॥ न्यमंत्रयत तं तुष्टो द्विजश्चै
नं वरैस्त्रिभिः ॥ स वरैश्छंदितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् ॥ सहस्रबाहुर्भूयां वै चमूमध्ये गृहेन्यथा ॥ मम बाहु
सहस्रं तु पश्यंतां सैनिका रणे ॥ विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं विपुलव्रती ॥ तां च धर्मेण संप्राप्य पालयेयमतंद्रि
तः ॥ चतुर्थं वरं याचेहं त्वामहं द्विजसत्तम ॥ तं ममानुग्रहं कर्तुं दातुमर्हस्यनिंदित ॥ अनुशासंतु मां संतो मिथ्यो
हृतं त्वदाश्रयं ॥ इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपं ॥ एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः ॥ ततः सर
थमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिं ॥ अब्रवीद्वीर्यसंमोहात्को न्वस्ति पुरुषो मम ॥ धैर्ये वीर्ये यशः शौर्ये विक्रमेणौ
जसापि वा ॥ तद्वाक्यांते चांतरिक्षे वागुवाचाशरीरिणी ॥ न त्वं मूढ विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरं ॥ सहितो ब्रा
ह्मणेनेह क्षत्रियः शास्ति वै प्रजाः ॥ अर्जुन उ० ॥ कुर्यां भूतानि तुष्टोहं क्रुद्धो नाशं तथा नये ॥ कर्मणा मनसा
वाचा न मत्तोस्ति वरो द्विजः ॥ पूर्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः ॥ त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तु विशेषस्तत्र
दृश्यते ॥ ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्रं ब्राह्मणाश्रितं ॥ श्रिता ब्रह्मोपधा विप्राः खादंति क्षत्रियान्भुवि ॥ क्ष
त्रियेष्वाश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनं ॥ क्षत्राद्वृत्तिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥ सर्वभूतप्रधानांस्ता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दा न० ॥
॥१८६॥ नैक्षत्रवृत्तीनहं सदा ॥ आत्मसंभावितो विप्रान्स्थापयाम्यात्मनो वशे ॥ कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्य
या दिवि ॥ विजेष्याम्यवशान्सर्वान्ब्राह्मणांश्च मर्त्यवासस्सः ॥ नवमां च्यावयेद्धष्ट्या त्रिषु लोकेषु कश्चन ॥ देवो वा
मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहं ॥ अथ ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरं ॥ न हि मे संयुगे कश्चित्सोढ
मुत्सहते बलं ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताभून्निशाचरी ॥ अथैनमंतरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत ॥ त्य
जैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु ॥ एतेषां कुर्वतः पापं राष्ट्रं क्षोभं गमिष्यति ॥ अथ वा त्वां महीपाल शा
मयिष्यंति वै द्विजाः ॥ निरसिष्यंति वा राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबलाः ॥ तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह
मारुतः ॥ वायुर्वै देवदूतोस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहं ॥ अर्जुन उ० ॥ अहो त्वयायं विप्रेषु भक्तिरागः प्र
दर्शितः ॥ यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि मे द्विजं ॥ वायोर्वा सदृशं किंचिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्तमं ॥ अपां
वै सदृशं वह्नेः सूर्यस्य नभसोपि वा ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे ब्राह्मणमाहात्म्ये ॥ वायुरुवाच ॥
शृणु मूढ गुणान्कांश्चिद्ब्राह्मणानां महात्मनां ॥ ये त्वया कीर्तिता राजंस्तेभ्योथ ब्राह्मणो वरः ॥ सत्का महीं
त्वं भूमिस्त्वस्पर्द्धया कुनृपस्य ह ॥ नाशं जगाम तां विप्रो व्यस्तंभयत कश्यपः ॥ अक्षया ब्राह्मणा राजन्
दिवि चेह च नित्यदा ॥ अपिबत्तेजसा ह्यापः स्वयमेवांगिराः पुरा ॥ स ताः पिबन्क्षीरमिव नातृप्यत महाम
नाः ॥ अपूरयन्महौघेन महीं सर्वां च पार्थिव ॥ तस्मिन्नहं च कुद्धो वै जगत्त्यक्त्वा ततो गतः ॥ व्यतिष्ठमग्निहो
त्रे च विरमं गिरसोभ्ययात् ॥ अथ राष्ट्रस्य भगवान्गौतमेन पुरंदरः ॥ अहल्यां कामयानो वै धर्मार्थं च न
हिंसितः ॥ यथा समुद्रो नष्टपले पूर्णो महश्च वारिणा ॥ ब्राह्मणैरभिराष्ट्रश्च सन्त्येनृत्वलवणोदकः ॥ सु
वर्णवर्णो निर्धूमः संगतोर्ध्वशिरस्वः कविः ॥ कुद्धेनांगिरसा शप्तो गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ महतेश्रूणिता ॥१८६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यस्य येहासं तिमहोदधिं॥ सुवर्णधारिणं नित्यमवशप्तं द्विजातिना॥ समानं त्वं द्विजातिभ्यः श्रेयो
विद्धि नराधिप॥ गर्भस्थान्ब्राह्मणान्सम्यग्नमस्यति किल प्रभुः॥ दंडकानां महद्राज्यं ब्राह्मणेन विना
शितं॥ तालजंघं महाक्षत्रमौर्वेणैकेन नाशितं॥ त्वया च विपुलं राज्यं बलं धर्मः श्रुतं तथा॥ दत्तात्रेयप्रसादे
न प्राप्तं परमदुर्लभं॥ अग्निं त्वं यजसे नित्यं कस्माद्ब्राह्मणमर्जुन॥ स हि सर्वस्य लोकस्य हव्यवाट् किं
न वेत्सि तं॥ अथवा ब्राह्मणश्रेष्ठं सर्वभूतानुपालकं॥ कर्त्तारं जीवलोकस्य कस्माज्जानन्विमुह्यसे॥ त
था प्रजापतिर्ब्रह्मा अव्यक्तः प्रभुरव्ययः॥ येनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्थावरं जंगमं॥ अंडजातं तु ब्रह्मा
णं केचिदिच्छंत्यपंडिताः॥ अंडाद्भिन्नाद्बभुः शैला दिशोंभः पृथिवी दिवं॥ द्रष्टव्यं नैतदेवं हि कथं जाये
दजो हि सः॥ स्मृतमाकाशमंडं तु तस्माज्जातः पितामहः॥ तिष्ठेत्कथमिति ब्रूहि न किंचिद्धि तदा भवेत्
अहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयः प्रभुः॥ नास्त्यंडमस्ति तु ब्रह्मा स राजा लोकभावनः॥ इत्युक्तः
स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत्॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे पवनार्जुनसंवादे॥ ॥ वायुरुवाच॥ ॥
इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा॥ अंगो नाम नृपो राजंस्ततश्चिंतां मही ययौ॥ धारणीं स
र्वभूतानां मयं प्राप्य वरो नृपः॥ कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुतां॥ साहं त्यक्त्वा गमिष्या
मि भूमित्वं ब्रह्मणः पदं॥ अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मा भूदिति ततोऽगमत्॥ ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजंतीं पृ
थिवीं तदा॥ प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः॥ रुद्धा सा सर्वतो यज्ञे तृणौषधिसमन्विता॥ धर्मो
त्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप॥ एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि विपुलव्रतः॥ त्रिंशतः कश्यपो राजन्भू
मिरासीदतंद्रितः॥ अथागम्य महाराज नमस्कृत्य च कश्यपं॥ पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१८७॥

हात्मनः॥ एवं राजन्नतीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपो भवत्॥ अन्यं प्रब्रूहि वालं च कश्यपान्क्षत्रियं व
रं॥ तूष्णीं बभूव नृपतिः पवनस्त्वब्रवीत्पुनः॥ शृणु राजन्नुतथ्यस्य जातस्यांगिरसे कुले॥ भद्रा
सोमस्य दुहिता रूपेण परमा मता॥ तस्यास्त्वन्त्वं पतिं सोम उतथ्यं समपश्यत॥ सा च तीव्रं तप
स्तेपे महाभागा यशस्विनी॥ उतथ्यार्थे चार्वंगी परं नियममास्थिता॥ ततस्त्वाहूय सोतथ्यं ददावत्रि
र्यशस्विनीं॥ भर्यार्थे स च जग्राह विधिवद्भूरिदक्षिणः॥ तां तु कामयते श्रीमान्वरुणः पूर्वमेव ह॥ स
चागम्य वनप्रस्थं यमुनायां जहार तां॥ जलेश्वरस्तु हृत्वा तामनयत्स्वं पुरं प्रति॥ परमाद्भुतसंकाशं
षट्सहस्रशतं ह्रदं॥ न हि रम्यतरं किंचित्तस्मादन्यत्पुरोत्तमं॥ प्रासादैरप्सरोभिश्च दिव्यैः कामै
श्च शोभितं॥ तत्र देवस्तया सार्द्धं रेमे राजन्जलेश्वरः॥ अथाख्यातमुतथ्याय ततः पत्न्यवमर्द्दनं॥ तच्छ्रु
त्वा नारदात्सर्वमुतथ्यो नारदं तथा॥ प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं परुषं वचः॥ मद्वाक्यान्मुंच मे भार्यां
कस्मात्त्वं हृतवानसि॥ लोकपालोसि लोकानां न लोकस्य विलोपकः॥ सोमेन दत्ता भार्या मे त्वया चा
पहृताद्य वै॥ इत्युक्तो वचनात्तस्य नारदेन जलेश्वरः॥ मुंच भार्यामुतथ्यस्य कस्मात्त्वं हृतवानसि
इति श्रुत्वा वचस्तस्य सोथ तं वरुणोब्रवीत्॥ ममैषा सुप्रिया भार्या नैनामुत्स्रष्टुमुत्सहे॥ इत्युक्तो वरु
णेनाथ नारदः प्राप्य तं मुनिं॥ उतथ्यमब्रवीद्वाक्यं नातिहृष्टमना इव॥ गले गृहीत्वा क्षिप्तोस्मि वरुणेन
महामुने॥ न प्रयच्छति ते भार्यां यत्ते कार्यं कुरुष्व तत्॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धः प्राज्वलदंगिराः॥
अपिबत्तेजसा वारि विष्टभ्य सुमहातपाः॥ पीयमाने तु सर्वस्मिंस्तोये पि सलिलेश्वरः॥ सुहृद्भिः क्षिप्य
माणोपि नैवामुंचत तां तदा॥ ततः क्रुद्धोब्रवीद्भूमिं सुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः॥ दर्शय स्वस्थलं भद्रे षट् ॥१८७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दूसहस्रवशातं कृते ॥ ततस्तदीरणं जातं समुद्रश्चापि सर्पितः ॥ तस्माद्देशान्नदी चैव प्रोवाभ्वासो द्विजो
त्तमः ॥ अद्दशा गच्छमी रूलं सरस्वती मरूप्रति ॥ अद्भुत एष भवतु देशास्य रूक्सत्तयास्तु भे ॥ तस्मि
न्सशो पिलंदेशे भद्रो मादाय पवा रिपः ॥ अददच्छ रणं गत्वा भार्यामां गिरसाय वै ॥ प्रतिगृह्य तु तां
जा यी मुतथ्यः सुमना भवत् ॥ मुमोच जागद्दुःखाद् वरुणं चैव हैहय ॥ ततः स लब्धा तां भार्यां वरु
णं प्राह धर्मवित् ॥ उतथ्यः सुमहातेजा यत्तद्भृणु नराधिप ॥ मयैषा तपसा प्राप्ता क्रोशतस्ते जला
धिप ॥ इत्युक्त्वा तामुपादाय स्वमेव भवनं ययौ ॥ एष राजन्नीदृशो वै उतथ्यो ब्राह्मणर्षभः ॥ ब्रवीम्य
हं ब्रूहि वा लसुतथ्यात्क्षत्रियेवरं ॥ इत्यानुशासने पर्वणि दानधर्मे पवनार्जुनसंवादे ॥ ॥ श्रीमं ७० ॥ ॥
इत्युक्तः स न्नुपस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ॥ शृणु राजन्नगस्त्यस्य माहात्म्यं ब्राह्मणस्य ह
असुरैर्निर्जिता देवा निरुत्साहाश्च ते कृताः ॥ यज्ञाश्चैषां हृताः सर्वे पितृणां च स्वधा तथा ॥ कर्मेज्या
मानवानां च दानवै हैहयर्षभ ॥ भ्रष्टैश्वर्यस्ततो देवाश्चेरुः पृथ्वीमिति श्रुतिः ॥ ततः कदाचित्ते राजन्दी
प्तमादित्यवर्चसं ॥ ददृशुस्ते जसा युक्तमगस्त्यं विपुलव्रतं ॥ अभिवाद्य तु तं देवाः पृष्ट्वा कुशलमेव
च ॥ इदमूचुर्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ॥ दानवैर्युधि भग्नाः स्म तथैश्वर्याच्च भ्रंशिताः ॥ तस्मान्नो
भयात्तीव्रात्त्राहि त्वं मुनिपुंगव ॥ इत्युक्तः स तदा देवैरगस्त्यः कुपितोऽभवत् ॥ प्रजज्वाल च तेजस्वी का
लाग्निरिव संक्षये ॥ तेन दीप्तांशुजालेन निर्दग्धा दानवास्तदा ॥ अंतरीक्षान्महाराज निपेतुस्ते सह
स्रशः ॥ दह्यमानास्तु ते दैत्यास्तस्यागस्त्यस्य तेजसा ॥ उभौ लोकौ परित्यज्य गताः काष्ठां तु द

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१८८॥

द्विजोत्तम॥ बलिस्तु यजते यज्ञमश्वमेधं महीगतः॥ येन्यधरस्था महीस्थाश्च तेन दग्धा महासु
राः॥ ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः सुरैः शांतं च तद्रजः॥ अथैनमब्रुवन्देवा भूमिस्थानसुरान्ज
हि॥ इत्युक्तः प्राह देवान्स न शक्यामि महीगतान्॥ दग्धुं तपो हि क्षीयेन्मे न शक्या मीतिपा
र्थिव॥ एवं दग्धा भगवता दानवास्तेन तेजसा॥ अगस्त्येन तदा राजंस्तपसा भावितात्मना॥
ईदृशश्चाप्यगस्त्यो हि कथितस्ते मयानघ॥ ब्रवीम्यन्यं ब्रूहि वा त्वमगस्त्याद्धि क्षत्रियं वरं॥
॥॥भीष्म०॥॥ इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोब्रवीत्॥ शृणु राजन्वसिष्ठस्य मु
ख्यं कर्म यशस्विनः॥ वैखानसविधानेन गंगातीरं समाश्रितः॥ आदित्याः सत्रमा
संत सरो वैखानसं प्रति॥ वसिष्ठं मनसा गत्वा ज्ञात्वा तत्रास्य गौरवं॥ यजमानांस्तु ता
न्दृष्ट्वा सर्वान्दीक्षानुकर्शितान्॥ हंतुमैच्छत शैलाभाः खलिनो नाम दानवाः॥ अदूरात्तु त
तस्तेषां ब्रह्मदत्तवरं सरः॥ हता हता वै तत्रैते जीवंत्याप्लुत्य दानवाः॥ ते प्रगृह्य महाघोरान्पर्वतान्परि
घान्द्रुमान्॥ विक्षोभयंतः सलिलमुत्थिताः शतयोजनं॥ अभ्यद्रवंत देवांस्ते सहस्राणि दशैव हि॥ त
तस्तैरर्दिता देवाः शरणं वासवं ययुः॥ स च तैर्व्यथितः शक्रो वसिष्ठं शरणं ययौ॥ ततोभयं ददौ तेभ्यो
वसिष्ठो भगवानृषिः॥ तदा तान्दुःखितान्ज्ञात्वा आनृशंस्यपरो मुनिः॥ अयत्नेनादहत्सर्वान्खलिनः
स्वेन तेजसा॥ कैलासं प्रस्थितां चैव नदीं गंगां महातपाः॥ आनयत्तत्सरो दिव्यं तया भिन्नं च तत्सरः ॥१८८॥

×सरो भिन्नं तया नद्या सरयूः सा ततोभवत्॥ हताश्च खलिनो यत्र स देशः खलिनोभवत्॥ एवं सेंद्राः वसिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवौकसः॥१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मदत्तवराच्चैव हृता दैत्या महात्मना॥ एतत्कर्म वसिष्ठस्य कथितं हि मयानघ॥ ब्रवीम्यन्यं ब्रूहि वाहं
वसिष्ठान्क्षत्रियवरं॥॥ इत्यानुशासने दानधर्मे पवनार्जुनसंवादे॥ भीष्म उ०॥ इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वा
युस्तमब्रवीत्॥ शृणु मे हैहयश्रेष्ठ कर्मात्रेः सुमहात्मनः॥ घोरे तमस्ययुध्यंत समेता देवदानवाः॥ अविध्य
त शरैस्तत्र स्वर्भानुः सोमभास्करौ॥ अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यंते स्म दानवैः॥ देवानां पतितो राजन्दैत्यैः सहै
व बलिनस्तदा॥ असुरैर्वध्यमानास्ते क्षीणप्राणा दिवौकसः॥ अपश्यंत तपस्यंतमत्रिं विप्रं तपोधनं॥
अथैनमब्रुवन्देवाः शांतक्रोधं जितेंद्रियं॥ असुरैरिषुभिर्विद्धौ चंद्रादित्याविमावुभौ॥ वयं वध्यामहे चा
पि शत्रुभिस्तमसावृते॥ नाधिगच्छाम शांतिं च भयात्त्रायस्व नः प्रभो॥॥ अत्रिरु० ॥॥ कथं रक्ष्यामि भवतस्ते
ब्रुवंश्चंद्रमाऽभव॥ तिमिरघ्नश्च सविता दस्युहंता च नो भव॥ एवमुक्तस्तदात्रिर्वै तमोनुदभवच्छशी॥ अपश्य
त्सौम्यभावाच्च सोमवत्प्रियदर्शनः॥ दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यं च पार्थिव॥ प्रकाशमकरोदत्रिस्तप
सा स्वेन संयुगे॥ जगद्वितिमिरं चापि प्रदीप्तमकरोत्तदा॥ व्यजयच्छत्रुसंघांश्च देवानां स्वेन तेजसा॥
अत्रिणा दह्यमानांस्तान्दृष्ट्वा देवा महासुरान्॥ पराक्रमैस्तेऽपि तदा व्यघ्नन्नत्रिरक्षिताः॥ उद्भासितश्च
सविता देवास्त्राता हतासुराः॥ अत्रिणा त्वथ सोमश्च कृतमुत्तमतेजसा॥ द्विजेनाग्निद्वितीयेन जपता
चर्मवाससा॥ फलभक्षेण राजर्षे पश्य कर्मात्रिणा कृतं॥ तस्यापि विस्तरेणोक्तं कर्मात्रेः सुमहात्मना॥
ब्रवीम्यन्यं ब्रूहि वा त्वमत्रितः क्षत्रियं वरं॥ इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत्॥ शृणु राजन्म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ १८९ ॥ हत्कर्म च्यवनस्य महात्मनः॥ अश्विनौ प्रतिसंश्रुत्य च्यवनः पाकशासनं॥ प्रोवाच सहितो देवैः सो
मपावश्विनौ कुरु॥ इंद्र उ०॥ अस्माभिर्वर्जितावेतौ भवतां सोमपौ कथं॥ देवैर्न संमितावेतौ तस्मा
न्नैवं वदस्व नः॥ अश्विभ्यां सह नेच्छाम सोमं पातुं महाव्रत॥ यदन्यद्वदसे विप्र तत्करिष्यामि ते वचः॥
॥ च्यवन उ०॥ पिबेतामश्विनौ सोमं भवद्भिः सहितावुभौ॥ उभावेतावपि सुरौ सूर्यपुत्रौ सुरेश्वर॥
क्रियतां मद्वचो देवा यथा वै समुदाहृतं॥ एतद्वः कुर्वतां श्रेयो भवेन्नैतदकुर्वतां॥ इंद्र उवाच॥
अश्विभ्यां सह सोमं वै न पास्यामि द्विजोत्तम॥ पिबंत्वन्ये यथाकामं नाहं पातुमिहोत्सहे॥ च्यवन
न चेत्करिष्यसि वचो मयोक्तं बलसूदन॥ मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्यसि वै मखे॥ वायुरु०॥
ततः कर्म समारब्धं हिताय सहसाश्विनोः॥ च्यवनेन ततो मंत्रैरभिभूताः सुराभवन्॥ ततः कर्म समार
ब्धं तद्दृष्ट्वेंद्रः क्रोधमूर्छितः॥ उद्यम्य विपुलं शैलं च्यवनं समुपाद्रवत्॥ तथा वज्रेण भगवानमर्षाकुल
लोचनः॥ तमापतंतं दृष्ट्वैव च्यवनस्तपसान्वितः॥ अद्भिः सिक्त्वास्तंभयत्तं सवज्रं सह पर्वतं॥ अथें
द्रस्य महाघोरं सोऽसृजच्छत्रुमेव हि॥ मदं मंत्राहुतिमयं व्यादितास्यं महामुनिः॥ तस्य दंतसहस्रं तु
बभूव शतयोजनं॥ द्वियोजनशतास्तस्य दंष्ट्राः परमदारुणाः॥ हनुस्तस्याभवद्भूमावास्यं चास्यास्पृशद्
दिवं॥ जिह्वामूले स्थितास्तस्य सर्वे देवाः सवासवाः॥ तिमेरास्यमनुप्राप्ता यथा मत्स्या महार्णवे॥ ते संमंत्र्य
ततो देवा मदस्यास्य समीपगाः॥ अब्रुवन्सहिताः शक्रं प्रणमास्मै द्विजातये॥ अश्विभ्यां सह सोमं च पि ॥ १८९ ॥
बाम विगतज्वराः॥ ततः स प्रणतः शक्रश्चकार च्यवनस्य तत्॥ च्यवनः कृतवांस्तौ च अश्विनौ सोमपा

वास३

पिनौ ॥ ततः प्रसादहरत्कर्ममदं च्यवनो महामुनिः ॥ अक्षेषु मृगयायां च पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ॥ एतैर्दोषै
र्नरो राजन् क्षयं याति न संशयः ॥ तस्मादेतान्नरो नित्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ एतत्ते च्यवनस्याथ कर्म रा
जन्प्रकीर्तितं ॥ ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं क्षत्रियं ब्राह्मणाद्वरं ॥ इति दानधर्मेषु पवनार्जुनसं० भीष्म० ॥
तूष्णीमासीदर्जुनस्तु पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ॥ शृणु मे ब्राह्मणेष्वेव मुख्यं कर्म जनाधिप ॥ मदस्यास्य
मनुप्राप्ता यदा सेंद्रा दिवौकसः ॥ तदेवं च्यवनेनेह हृता तेषां वसुंधरा ॥ उभौ लोकौ हृतौ मत्वा ते देवा
दुःखिता भवन् ॥ शोकार्ताश्च महात्मानं ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ देवा ऊचुः ॥ मदास्यव्यतिषिक्ता
नामस्माकं लोकपूजित ॥ च्यवनेन हृता भूमिः कपैश्चैव दिवं प्रभो ॥ ब्रह्मोवाच ॥ गच्छध्वं शरणं विप्रा
नाशु सेंद्रा दिवौकसः ॥ प्रसाद्य तानुभौ लोकाववाप्स्यथ यथा पुरा ॥ ते ययुः शरणं विप्रानूचुस्ते
कांज्जयामहे ॥ इत्युक्तास्ते द्विजान्प्राहुर्जयतेह कपानिति ॥ भूगतान्हि विजेतारो वयमित्येव पार्थि
व ॥ ततः कर्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनं ॥ तच्छ्रुत्वा प्रेषितो दूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः ॥ स च तान्ब्रा
ह्मणानाह धनी कपवचो यथा ॥ भवद्भिः सदृशाः सर्वे कपाः किमिह वर्त्तते ॥ सर्वे वेदविदः प्राज्ञाः
सर्वे च क्रतुयाजिनः ॥ सर्वे सत्यव्रताश्चैव सर्वे तुल्या महर्षिभिः ॥ श्रीश्चैव रमते तेषु धारयंति श्रियं च ते ॥
वृथा दारान्न गच्छंति वृथा मांसं न भुंजते ॥ दीप्तमग्निं जुह्वते च गुरूणां वचने स्थिताः ॥ सर्वे च नियतात्मानो
बालानां संविभागिनः ॥ उपेत्य शकटैर्यांति न सेवंति रजस्वलां ॥ स्वर्गतिं चैव गच्छंति तथैव शुभकर्मिणः
अभुक्तवत्सु नाश्नंति गर्भिणी वृद्धकादिषु ॥ पूर्वाह्णेषु न दीव्यंति दिवा चैव न शेरते ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्गुणै

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुत्राः कथं कपान् ॥ विजेष्यथ निवर्त्तध्वं निहत्वा तान् सुखं हि वः ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ कपान्वयं विजे-
ष्यामो ये चेदेवास्ते वयं स्मृताः ॥ तस्माद्वध्याः कपास्माकं धनिन्याहि यथागतं ॥ धनी गत्वा कपानाह न वो वि-
प्राः प्रियं कराः ॥ गृहीत्वास्त्राण्यतो विप्रान् कपाः सर्वे समाद्रवन् ॥ समुद्यध्वजान्दृष्ट्वा कपान्सर्वे द्विजा-
तयः ॥ व्यसृजन् ज्वलितानग्नीन् कपानां प्राणनाशनान् ॥ ब्रह्मसृष्टा हव्यभुजः कपान्हत्वा हुताशनाः ॥
नभसीव यथाभ्राणि व्यराजंत नराधिप ॥ हत्वा वै दानवान्देवाः सर्वे संभूय संयुगे ॥ ते नाभ्यजानन्हि तदा ब्रा-
ह्मणैर्निहतान्कपान् ॥ अथागम्य महातेजा नारदो कथयद्विभो ॥ यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणैः क-
पाः ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीताः सर्वे दिवौकसः ॥ प्रशशंसुर्द्विजांश्चापि ब्राह्मणांश्च यशस्विनः ॥ तेषां तेजस्त-
था वीर्यं देवानां ववृधे ततः ॥ अवाप्नुवंश्चामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितं ॥ इत्युक्तवचनं वायुमर्जुनः प्रत्युवा-
च ह ॥ प्रतिपूज्य महाबाहो यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥ ॥ अर्जुन० ॥ ॥ जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थं सर्वथा सततं
प्रभो ॥ ब्राह्मण्यो ब्राह्मणेभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ॥ दत्तात्रेयप्रसादाच्च मया प्राप्तमिदं पराः ॥ लो-
के च परमा कीर्त्तिर्द्धर्मश्चाचरितो महान् ॥ अहो ब्राह्मणकर्माणि मया मारुततत्त्वतः ॥ त्वया प्रो-
क्तानि कार्त्स्न्येन श्रुतानि प्रयतेन च ॥ ॥ वायुरु० ॥ ॥ ब्राह्मणान् क्षत्रधर्मेण पालयस्वेंद्रियाणि च ॥
भृगुभ्यस्ते भयं घोरं तत्तु कालाद्भविष्यति ॥ ॥ इति दानधर्मे पवनार्जुनसंवादः समाप्तः ॥ ॥ युधिष्ठि- ॥
ब्राह्मणानर्चसे राजन्सततं संशितव्रतान् ॥ कं तु कर्मोदयं दृष्ट्वा तानर्चसि जनाधिप ॥ कां वा ब्राह्मण-
पूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा महाव्रत ॥ तानर्चसि महाबाहो सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ ॥ भीष्म उ० ॥ ॥ एष ते केशवः स-
र्वमाख्यास्यति महामतिः ॥ व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्टव्युष्टिर्महाव्रतः ॥ बलं श्रोत्रे वाङ्मनश्चक्षुषी च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सानं तथान विशुद्धं ममाद्य ॥ देहन्यासो नातिचिरान्मतो नन्वा तितूर्णं सविताद्ययाति ॥ उक्ता धर्माय
पुराणे महान्तो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ॥ पौराणं यदंड मुपासते च शेषं कृत्स्नात्कुपरि द्वास्य
पार्थ ॥ अहं त्वेतं वेभ्मि तत्वेन कृत्स्नं योयं हियच्चास्य बलं पुराणं ॥ अमेयात्मा केशवः कौरवेन्द्र सो
यं धर्मं वक्ष्यति संशयेषु ॥ कृष्णः पृथ्वीमसृजत्खं दिवं च कृष्णस्य देहान्मेदिनी संबभूव ॥ वराहोयं भी
मबलः पुराणः स पर्वतान्व्यपसृजद्दिदिवश्च ॥ अस्य चाधो थांतरीक्षं दिवं च दिशश्चतस्रो विदिशश्च
तस्रः ॥ सृष्टिस्तथैवेयमनुप्रसूता स निर्ममे विश्वमिदं पुराणं ॥ अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसूतं यत्रो
त्पन्नः स्वयमेवामितौजाः ॥ येनाछिन्नं तत्तमः पार्थ घोरं यत्तत्तिष्ठत्यर्णवं तर्जयानं ॥ कृते युगे धर्म
आसीत्समग्रस्त्रेताकाले ज्ञानमनुप्रपन्नः ॥ बलं त्वासीद्द्वापरे पार्थ कृष्णः कलावधर्मः क्षितिमाजगा
म ॥ स पूर्वदेवो निजघान दैत्यान्स पूर्वदेवश्च बभूव सम्राट् ॥ स भूतानां भावनो भूतभव्यः स विश्वस्या
स्य जगतश्चाभिगोप्ता ॥ यदा धर्मो ग्लाति वंशे सुराणां तदा कृष्णो जायते मानुषेषु ॥ धर्मे स्थित्वा स तु
वै भावितात्मा परांश्च लोकानपरांश्च याति ॥ त्याज्यांस्त्यक्त्वाथासुराणां वधाय कार्याकार्ये कारणं चैव
पार्थ ॥ कृतं करिष्यन्क्रियते च देवो राहुं सोमं विद्धि च शक्रमेनं ॥ स विश्वकर्मा स हि विश्वरूपः स विश्व
भृग्विश्वसृग्विश्वजिच्च ॥ स शूलभृच्छोणितभृत्करालस्तं कर्मभिर्विदितं वै स्तुवंति ॥ तं गंधर्वाणामप्सरा
सां च नित्यमुपतिष्ठंते विविधानां शतानि ॥ तं राक्षसाश्च परिसंवहंति रायस्पोषः स विजिगीषुरेकः ॥ तमध्व
रे शंसितारः स्तुवंति रथंतरे सामगाश्च स्तुवंति ॥ तं ब्राह्मणा ब्रह्ममंत्रैः स्तुवंति तस्मै हविरध्वर्यवः कल्पयं
ति ॥ स पौराणीं ब्रह्मगुहां प्रविष्टो महीसत्रं भारताग्रे ददर्श ॥ स चैव गामुद्धरारिकर्मा विद्ध्वाभ्यदेवान्सुर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥
॥१२१॥

गान्दानं वाश्य ॥ तं घोषार्थे गोभिरिंद्रास्त्वंवति स चापीशो भारतैकः पश्यूनां ॥ तस्य मध्यान्विविधान्वेदयं
ति तमेवाजेवाहनं वेदयंति ॥ तस्यांतरिक्षं पृथिवी दिवं च सर्वं वश्रोति इति शाश्वतस्य ॥ स कुंभे रेताः
ससृजे सुराणां यात्रोत्र महर्षिमाकुर्वसिष्टं ॥ स मातरिश्वा विभुरश्ववाजि सरश्मिवान्स विता
चादिदेवः ॥ तेनासुरा विजिताः सर्व एव तद्विक्रांते विजानातानीह त्रीणि ॥ स देवानां मनुष्याणां पि
तृणां तमेवाहुर्यज्ञ विदां वितानं ॥ स एव विभजन्तु देति तस्योत्तरं दक्षिणं चायने द्वे ॥ तस्यैवोर्द्ध ति
र्यगधश्चरंति गभस्तयो मेदिनी भासयंतः ॥ तं ब्राह्मणा वेदविदो जुषंति तस्यादित्यो भामुपयु
ज्य भाति ॥ स मासि मास्यध्वरकृद्विधत्ते तमध्वरे वेदविदः पठंति ॥ स एवोक्तश्चक्रमिदं त्रिनाभि
सप्ताश्वयुक्तं वहते वै त्रिधामा ॥ महातेजाः सर्वगः सर्वसिंहः कृत्स्नो लोकान्धारयते य एकः ॥
हंसं तमोघ्नं च तमेव वीरकृत्स्नं सदा पार्थ कर्तारमेहि ॥ स एकदा कक्षगतो महात्मा तुष्टो विभुः खांड
वे धूमकेतुः ॥ स राक्षसानुरगांश्चावजित्य सर्वत्रगः सर्वमग्नौ जुहोति ॥ स एव पार्थाय श्वेतमश्वं प्र
यच्छत्स एव चाश्वानथ सर्वांश्चकार ॥ स बंधुरस्तस्य रथस्त्रिचक्रस्त्रिवृच्छिराः श्वाः श्वतुरं हा त्रिना
भिः ॥ स विहायस्य व्यदधात्पंचनाभिः स निर्ममे गां दिवमंतरिक्षं ॥ सोरण्यानि व्यसृजत्सर्वतोश्च
हृषीकेशोमितदीप्ताग्नितेजाः ॥ अलघयद्वैसरितो जिघांसन्त्राकं वज्रं प्रहरंतं निरास ॥ स महेंद्र
स्तूयते वै महाध्वरे विप्रैरेको ऋक्सहस्रैः पुराणैः ॥ दुर्वासा वैतेन नान्येन शक्यो ॥ गृहे राजन्वा
सयितुं महौजाः ॥ तमेवाहुर्ऋषिमेकं पुराणं स विश्वकृद्विदधात्यात्मभावान् ॥ विदांश्च यो वेदयः ॥१२१॥

गोप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ते धिदेवो विधीश्च यश्चाश्रयते पुराणान् ॥ कामेवेदेलोकिके यत्फलं च विष्वक्सेनः सर्वमेतत्स्मृती
हि ॥ ज्योतींषि शुक्लानि हि सर्वलोके त्रयो कालो कपाला स्त्रयश्च ॥ त्रयोग्नयो व्याहृतयश्च पति
स्रः सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥ संवत्सरः स ऋतुः सोर्द्धमासः सोहोरात्रः स कलावै स काष्ठा ॥ मा
त्रा मुहूर्ताश्च लवाः क्षणाश्च विष्वक्सेनः सर्वमेतत्स्मृतीही ॥ चंद्रादित्यौ ग्रहनक्षत्रताराः सर्वाणि
दर्शान्यथ पौर्णमासं ॥ नक्षत्रयोगा ऋतवश्च पार्थ विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रसूतं ॥ रुद्रादित्यावसवो
वोथाश्विनौ च साध्याश्च विश्वे मरुतां गणाश्च ॥ प्रजापतिर्देवमाताऽदितिश्च सर्वे कृष्णादृषयश्चैव
सप्त ॥ वायुर्भूत्वा विक्षिपते च विश्वमग्निर्भूत्वा दहते विश्वरूपः ॥ आपो भूत्वा मज्जयते च सर्वं ब्रह्मा भूत्वा
सृजते सर्वसंघान् ॥ वेद्यं च यद्वेदयते न वेद्यं विधिश्च यश्चाश्रयते विधेयं ॥ धर्मे च वेदे च बले च सर्वं
चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ज्योतिर्भूतः परमोसौ पुरस्तात्प्रकाशते यत्प्रभया विश्वरूपः ॥ अपः सृ
ष्ट्वा सर्वभूतात्मयोनिः पुराकरोत्सर्वमेवाथ विश्वं ॥ ऋतूनुत्पातान् विविधान्यद्भुतानि मेघान्वि
द्युत्सर्वमैरावतं च ॥ सर्वं कृष्णात्स्थावरं जंगमं च विश्वात्मानं विश्वमेनं प्रतीहि ॥ ततो निरुद्धं स तथा चतु
र्थमात्मा पद्मज्ञातमयोनिर्महात्मा ॥ स पंचधा पंच जनोपपन्नं संचोदयन्विश्वमिदं सिसृक्षुः ॥ त
तश्चकारावनिमारुतौ च खं ज्योतिरंभश्च तथैव पार्थ ॥ स स्थावरं जंगमं चैवमेतच्चतुर्विधं लोक
मिमं चकार ॥ ततो भूमिं व्यदधत्पंचबीजां द्यौः पृथिव्यां धास्यति भूरि वारि ॥ तेन विश्वं कृतमेतद्धि
राजन्स जीवयत्यात्मनैवात्मयोनिः ॥ ततो देवानसुरान्मानवांश्च लोकान्दृषीश्चापि पितॄन्प्रजाश्च ॥ स

सर्वं १

समासेन विधिवद्ब्राह्मणाल्लोकान्सर्वान्सदाभूतपतीनृसिस्टकृः ॥ शुभाशुभं स्थावरं जंगमं च विश्वं करो-
नान्सर्वमेतत्त्वतीहि ॥ यद्वर्त्तते यच्च भविष्यतीह सर्वं चैतत्केशवं तं प्रतीहि ॥ मृत्युश्चैव प्राणिनामं-
तकाले साक्षात्कालः शाश्वतो धर्मवाहः ॥ भूतं यच्चेह नं विद्म किंचिद्विष्वक्सेनान्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ यत्प्रश-
स्तं च लोके पुण्यं यच्च शुभाशुभं ॥ तत्सर्वं केशवोऽचिंत्यो विपरीतमतः परं ॥ एतादृशः केशवोऽतश्च
भूयो नारायणः परमश्चाव्ययश्च ॥ मध्याद्यंतोऽस्य जगतस्तस्थुषश्च बुभूषतां प्रभवश्चाव्ययश्च ॥
॥ इति दानधर्मे महापुरुषमहात्म्यं ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं तं मधुसूद-
न ॥ वेत्ता त्वमस्य चार्थस्य वेद त्वां हि पितामहः ॥ वासुदेव उ० ॥ शृणुष्वावहितो राजन्द्विजानां भरतर्ष-
भ ॥ यथा तत्त्वेन वदतो गुणान्वै कुरुसत्तम ॥ द्वारवत्यां समासीनं पुरा मां कुरुनंदन ॥ प्रद्युम्नः परिपप्रच्छ
ब्राह्मणैः परिकोपितः ॥ किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूजायां मधुसूदन ॥ ईश्वरत्वं कुतस्तेषामिहैव च परत्र च ॥
सदा द्विजातीन्संपूज्य किं फलं तत्र मानद ॥ एतद्ब्रूहि स्फुटं सर्वं सुमहान्संशयोत्र मे ॥ इत्युक्ते वचने त-
स्मिन्प्रद्युम्नेन तथाहहं ॥ प्रत्यब्रुवं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ॥ व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां रौक्मि-
णेय निबोध मे ॥ त्रिवर्गे चापवर्गे च यशः श्रीरोगशांतिषु ॥ देवतापितृपूजासु संतोष्याश्चैव ते द्विजाः
एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ अस्मिँल्लोके रौक्मिणेय तथामुष्मिंश्च पुत्रक ॥ ब्राह्म-
णप्रमुखं सौख्यं न मेत्रास्ति विचारणा ॥ ब्राह्मणप्रतिपूजायामायुः कीर्त्तिर्यशो बलं ॥ लोका लोके-
श्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूर्वकाः ॥ तत्कथं वै नाद्रियेयमीश्वरोस्मीति पुत्रक ॥ मा ते मन्युर्महाबाहो भवत्त्व द्वि-
जान्प्रति ॥ ब्राह्मणा हि महद्भूतमस्मिँल्लोके परत्र च ॥ भस्मं कुर्युर्जगदिदं क्रुद्धाः प्रत्यक्षदर्शिनः ॥ अ ॥ १९२ ॥

वे२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यान्यपि सहजेयुश्च लोकांल्लोकेश्वरांस्तथा ॥ कथं ते न वर्तेरं सम्यग्ज्ञानात्मसुतेजसः ॥ आवसन्म
गृहे तात ब्राह्मणो हरिपिंगलः ॥ चीरवासा बिल्वदंडी दीर्घश्मश्रुः कृशो महान् ॥ दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः
प्रमाणादधिको भुवि ॥ स स्म संचरते लोकान्ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ इमा गाथा गायमानश्चत्वरेषु सभा
सु च ॥ दुर्वाससं वासयेत्को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे ॥ रोषणः सर्वभूतानां सूक्ष्मेप्यपकृते कृते ॥ परिमाणं च
मे श्रुत्वा को नु दद्यात्प्रतिश्रयं ॥ यो मां कश्चिद्वासयीत न स मां कोपयेदिति ॥ यस्मान्नाद्रियते कश्चित्ततो
हं समवासयं ॥ स स्म भुंक्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा ॥ एकदा स्माल्पकं भुंक्ते न चैवेति पुनर्गृ
हान् ॥ अकस्माच्च प्रहसति तथाकस्माद्रोदिति ॥ न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा ॥ अथ
स्वावसथं गत्वा स शय्यास्तरणानि च ॥ कन्याश्चालंकृता दग्ध्वा ततो व्यपगतः पुनः ॥ अथ मामब्रवीद्भूयः स
मुनिः संशितव्रतः ॥ कृष्ण पायसमिच्छामि भोक्तुमित्येव सत्वरः ॥ सदैव तु मया तस्य चित्तज्ञेन गृहे जनः ॥
सर्वाण्यन्नानि पानानि भक्ष्याश्चोच्चावचास्तथा ॥ भवंतु सत्कृतानीति पूर्वमेव प्रचोदितः ॥ ततोहं ज्वल
मानं वै पायसं प्रत्यवेदयं ॥ तं भुक्त्वैव स तु क्षिप्रं ततो वचनमब्रवीत् ॥ क्षिप्रमंगानि लिंपस्व पायसेनेति
स स्म ह ॥ अविमृश्यैव च ततः कृतवानस्मि तत्तथा ॥ तेनोच्छिष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यमृक्षयं ॥ स
ददर्श तदाभ्याशे मातरं ते शुभाननां ॥ तामपि स्मयमानः स पायसेनाभ्यलेपयत् ॥ मुनिः पायसदि
ग्धांगीं रथे तूर्णमयोजयत् ॥ तमारुह्य रथं चैव निर्ययौ स गृहान्मम ॥ अग्निवर्णो ज्वलन्धीमान्स द्विजो
रथधुर्यवत् ॥ प्रतोदेनातुदद्बालां रुक्मिणीं मम पश्यतः ॥ न च मे स्तोकमप्यासीद्दुःखमीर्ष्या
कृतं तदा ॥ तथा स राजमार्गेण महता निर्ययौ बहिः ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं दाशार्हा जातमन्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कि॰३

॥दान०॥ ॥१६३॥ वः॥ तथा जल्पन् मिथः केचित्समाभाष्य परस्परं॥ ब्राह्मणा एव जायेरन्नान्यो वर्णः कथंचन
को ह्येनं रथमास्थाय जीवेदन्यः पुमानिह॥ आशीविषविषं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णतरो द्विजः॥ ब्र
ह्माशीविषदग्धस्य नास्ति कश्चिच्चिकित्सकः॥ तस्मिन् व्रजति दुर्धर्षे प्रास्खलद्रुक्मिणी पथि॥ त
न्नामर्षयत श्रीमान् ततस्तूर्णमचोदयत्॥ ततः परमसंक्रुद्धो रथात्प्रस्कंद्य स द्विजः॥ पदातिरुत्पथे
नैव प्राधावद्दक्षिणामुखः॥ तमुत्पथेन धावंतमन्वधावं द्विजोत्तमं॥ तथैव पायसादिग्धः प्रसीद भ
गवन्निति॥ ततो विलोक्य तेजस्वी ब्राह्मणो मामुवाच ह॥ जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण प्रकृत्यैव म
हाभुज॥ न ते पराधमिह वै दृष्टवानस्मि सुव्रत॥ प्रीतोस्मि तव गोविंद वृणु कामान्यथेप्सितान्॥
प्रसन्नस्य च मे तात पश्य व्युष्टिं यथाविधि॥ यावदेव मनुष्याणामन्ने भावो भविष्यति॥ यथैवान्ने त
था तेषां त्वयि भावो भविष्यति॥ यावच्च पुण्या लोकेषु त्वयि कीर्तिर्भविष्यति॥ त्रिषु लोकेषु तावच्च
वैशिष्ट्यं प्रतिपत्स्यसे॥ सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जनार्दन॥ यत्ते भिन्नं च दग्धं च यच्च किंचि
द्विनाशितं॥ सर्वं तथैव द्रष्टासि विशिष्टं वा जनार्दन॥ यावदेतत्प्रलिप्तं ते गात्रेषु मधुसूदन॥ अतो मृ
त्युभयं नास्ति यावदिच्छसि वाच्युत॥ न तु पादतले लिप्ते कस्मात्ते पुत्रकाद्य वै॥ नैतन्मे प्रियमित्येवं स मां
प्रीतोब्रवीत्तदा॥ इत्युक्तोहं शरीरं स्वं ददर्श श्रीमता युतं॥ रुक्मिणीं चाब्रवीत्प्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं यशः॥ की व॰४
र्तिं चानुत्तमां लोके समवाप्स्यसि शोभने॥ न त्वां जरा वा रोगो वा वैवर्ण्यं चापि भाविनि॥ स्प्रक्ष्यंति पुण्यगंधा
च कृष्णमाराधयिष्यसि॥ षोडशानां सहस्राणां वधूनां केशवस्य ह॥ वरिष्ठा सलोक्या च केशवस्य भवि ॥१६३॥
ष्यसि॥ तव मातरमित्युक्त्वा ततो मां पुनरब्रवीत्॥ प्रस्थितः सुमहातेजा दुर्वासा अग्निवज्ज्वलन्॥ एषैव ते बु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्विरस्तु ब्राह्मण अतिकेशान ॥ इत्युक्त्वा स तदा पुत्र तत्रैवांतरधीयत ॥ तस्मिन्नंतर्हिते चाहमु
पांशुभूतमाचरं ॥ यत्किंचिद्ब्राह्मणो ब्रूयात्सर्वं कुर्यामिति प्रभो ॥ एतद्व्रतं महत्कृत्वा मोक्षाते सह
पुत्रक ॥ ततः परमहृष्टात्मा प्राविशं गृहमेव च ॥ प्रविष्टमात्रश्च गृहे सर्वं पश्यामि तन्नवं ॥ यद्दि
न्नं यच्च वै दग्धं तेन विप्रेण पुत्रक ॥ ततोऽहं विस्मयं प्राप्तः सर्वं दृष्ट्वा नवं दृढं ॥ अपूजयं च मनसा
रौक्मिणेय सदा द्विजान् ॥ इत्यहं रौक्मिणेय स्म पृच्छतो भरतर्षभ ॥ माहात्म्यं द्विजमुख्यस्य स
र्वमाख्यातवांस्तदा ॥ तथैव मपि कौंतेय ब्राह्मणेन स तं प्रभो ॥ पूजयस्व महाभागान्वाग्भिर्दानै
श्च नित्यदा ॥ एवं व्युष्टिमहं प्राप्तो ब्राह्मणस्य प्रसादजां ॥ यच्च मामाह भीष्मोऽयं तत्सत्यं भरतर्ष
भ ॥ ॥ इति अनुशासने पर्वणि दुर्वासो भिक्षा ॥ ॥ युधिष्ठिर ॥ ॥ दुर्वाससः प्रसादात्ते यत्तदा मधुसूद
न ॥ अवाप्तमिह विज्ञानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ महाभाग्यं च यत्तस्य नामानि च महात्मनः ॥
तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि सर्वं मतिमतां वर ॥ ॥ वासुदेव ॥ ॥ हंत ते कीर्तयिष्यामि नमस्कृत्य कपर्दिने
यदवाप्तं मया राजन् श्रेयो यच्चार्जितं यशः ॥ प्रयतः प्रातरुत्थाय यदधीये विशांपते ॥ प्रांजलिः
शतरुद्रीयं तन्मे निगदतः शृणु ॥ प्रजापतिस्तत्सृजे तपसोऽन्ते महातपाः ॥ शंकरस्त्वसृजत्तात प्र
जाः स्थावरजंगमाः ॥ नास्ति किंचित्परं भूतं महादेवाद्विशांपते ॥ इह त्रिष्वपि लोकेषु भूतानां प्रभवो
हि सः ॥ न चैवोत्सहते स्थातुं कश्चिदग्रे महात्मनः ॥ न हि भूतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ गंधेना
पि हि संग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः ॥ विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपंति च पतंति च ॥ घोरं च निनदं तस्य पर्जन्य
निनदोपमं ॥ श्रुत्वा विशीर्येद्धृदयं देवानामपि संयुगे ॥ यांश्च घोरेण रूपेण पश्येत्क्रुद्धः पिनाकधृक् ॥ न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुरा नासुरा लोके न गंधर्वा न पन्नगाः॥ कुपिते सुखमेधंते तस्मिन्नपि गुहागताः॥ यं श्रेचोरेण
~~रूतेण पश्चेत्~~ प्रजापतेश्च दक्षस्य यजतो विततो क्रतो॥ विव्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा
धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च॥ तेन शर्म कुतः शांतिं विषादं लेभिरे सुराः॥ विद्रुते च सहसा
यज्ञे कुपिते च महेश्वरे॥ तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः॥ बभूवुरवशाः पार्थ विषेदुश्च सु-
रासुराः॥ आपश्चुक्षुभिरे चैव चकंपे च वसुंधरा॥ व्यद्रवन् गिरयश्चापि द्यौः पफाल च सर्वशः॥ अंधेन
तमसा लोकाः प्रावृता न चकाशिरे॥ प्रनष्टा ज्योतिषां भाश्च सह सूर्येण भारत॥ भृशं भीतास्ततः शांतिं च-
क्रुः स्वस्त्ययनानि च॥ ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च हितैषिणः॥ ततः सोभ्यद्रवद्देवान् रुद्रो रुद्रपरा-
क्रमः॥ भगस्य नयने क्रुद्धः प्रहारेण व्यशातयत्॥ पूषणं चाभिदुद्राव पादेन च रुषान्वितः॥ पुरोडाशं भ-
क्षयतो दशनान्वै व्यशातयत्॥ ततः प्रणेमुर्देवास्ते वेपमानाः शंकरं॥ पुनश्च संदधे रुद्रो दीप्तं सुनिशितं शरं॥
रुद्रस्य विक्रमं दृष्ट्वा भीता देवाः सहर्षिभिः॥ ततः प्रसादयामासुः शर्वं ते विबुधोत्तमाः॥ जेपुश्च शतरु-
द्रीयं देवाः कृतांजलिं ततः॥ संस्तूयमानस्त्रिदशैः प्रससाद महेश्वरः॥ रुद्रस्य भागं यज्ञे च विशि-
ष्टं ते त्वकल्पयन्॥ भयेन त्रिदशा राजन् शरणं च प्रपेदिरे॥ तेन चैव हि तुष्टेन स यज्ञः संधितोभव-
त्॥ यद्यच्चापि हतं तत्र तत्तथैवान्वजीवत्॥ असुराणां पुराण्यासंस्त्रीणि वीर्यवतां दिवि॥ आय-
सं राजतं चैव सौवर्णमपि चापरं॥ नाशकत्तानि मघवा भेत्तुं सर्वायुधैरपि॥ अथ सर्वे मरा रुद्रं
जग्मुः शरणमर्दिताः॥ ततऊचुर्महात्मानो देवाः सर्वे समागताः॥ रुद्र रौद्रा भविष्यंति पशवः सर्व-
कर्मसु॥ जहि दैत्यान् सह पुरैर्लोकांस्त्रायस्व मानद॥ स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा कृत्वा विष्णुं शरोत्तमं॥ ॥१९४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शूलमग्निं तथा दंडं तालं कुरवं चैव रत्नं तपमं ॥ विशालं कुलिशं धनुः सर्वा ज्यां च सा विरिंचि मुत्तमां ॥ ब्राह्मणं
सारथिं कृत्वा विनियुज्य च सर्वेशः ॥ त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तेन तानि विभेद सः ॥ शरेण दिव्य वर्णेन कालाग्नि
समतेजसा ॥ ते सुराः सपुराश्चैव तत्र दग्धा रुद्रेण भारत ॥ तं पैचाबांकमागतं दृष्ट्वा बालं पंचशिखं पुनः ॥ उमा
जिज्ञासमाना वै कोयमित्यब्रवीत्तदा ॥ असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ॥ स वज्रं स्तंभयामास
तं बाहुं परिघोपमं ॥ न ते बुबुधिरे चैनं देवास्तं भुवनेश्वरं ॥ सप्रजापतयः सर्वे तस्मिन्मुमुहुरीश्वरे ॥
ततो ध्यात्वा च भगवान्ब्रह्मा तममितौजसं ॥ अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववंदे तमुमापतिं ॥ ततः प्रसादयामा
सुरुमां रुद्रं च ते सुराः ॥ बभूव स तदा बाहुर्बलहंतुर्यथा पुरा ॥ स चापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्वासा नाम वीर्य ग
वान् ॥ द्वारवत्यां मम गृहे चिरं कालमुपावसत् ॥ विप्रकारान्प्रयुंक्ते स्म सुबहून्मम वेश्मनि ॥ तानु
दारतया चाहं चक्षमे चातिदुःसहान् ॥ स वै रुद्रः स च शिवः सोग्निः सर्वः स सर्वजित् ॥ स चैवेंद्रश्च
वायुश्च सोश्विनौ स च विद्युतः ॥ स चंद्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः ॥ स कालः सोंतको मृत्यु
ः स यमो रात्र्यहानि च ॥ मासार्द्धमासा ऋतवः संध्ये संवत्सरश्च सः ॥ स धाता स विधाता च विश्व
कर्मा स सर्ववित् ॥ नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव दिशोथ प्रदिशस्तथा ॥ विश्वमूर्तिरमेयात्मा भगवानमरद्युतिः
एकधा च द्विधा चैव बहुधा च स एव ह ॥ शतधा सहस्रधा च तथा शतसहस्रधा ॥ ईदृशः स महादे
वो भूयश्च भगवानतः ॥ न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ॥ इति दानधर्मे ईश्वरप्रशंसा ॥ ॥
॥ ॥ वासुदेव० ॥ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महात्मनः ॥ रुद्राय बहुरूपाय बहुनाम्नो नि
बोध मे ॥ वदंत्यग्निं महादेवं तथा स्थाणुं महेश्वरं ॥ एकाक्षं त्र्यंबकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा द्वे तनू तस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः॥ घोरा मन्या शिवा मन्या ते तनू बहुधा पुनः॥ उग्रा घोरा तनुर्यस्
स्य सोऽग्निर्विद्युत्स भास्करः॥ शिवा सौम्या च या तस्य धर्मस्त्वापोऽथ चंद्रमाः॥ आत्मनोऽर्द्धं तु तस्या
ग्निः सोमोऽर्द्धं पुनरुच्यते॥ ब्रह्मचर्यं चरत्येष शिवा यास्य तनुस्तथा॥ यास्य घोरतमा मूर्त्तिर्जगत्संह
रते यया॥ ईश्वरत्वान्महत्त्वाच्च महेश्वर इति स्मृतः॥ यन्निर्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान्
मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते॥ देवानां सुमहान्यच्च यच्चास्य विषयो महान्॥ यच्च वि
श्वं महत्पाति महादेवस्ततः स्मृतः॥ समेधयति यन्नित्यं सर्वान्वै सर्वकर्मभिः॥ मनुष्यान्शिवम
न्विच्छंस्तस्मादेष शिवः स्मृतः॥ दहत्यूर्ध्वं स्थितो यच्च प्राणान्नृणां स्थिरश्च यत्॥ स्थिरलिंगश्च
यन्नित्यं तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः॥ यदस्य बहुधा रूपं भूतं भव्यं भवत्तथा॥ स्थावरं जंगमं चैव ब
हुरूपस्ततः स्मृतः॥ धर्मरूपाज्जटायस्य धूर्जटिः पुनरुच्यते॥ विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन्विश्वरूपस्त
तः स्मृतः॥ सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा सर्वतोऽक्षिमयोऽपि वा॥ चक्षुषः प्रभवस्तेजो नास्त्यंतोऽथास्य चक्षु
षी॥ सर्वथा यत्पशून्पाति तैश्च यद्रमते सह॥ तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः॥ नित्येन ब्रह्म
चर्येण लिंगमस्य यदा स्थितं॥ महयंत्यस्य लोकाश्च प्रियं ह्येतन्महात्मनः॥ विग्रहं पूजयेद्यो वै लिं
गं वापि महात्मनः॥ लिंगं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते॥ ऋषयश्चापि देवाश्च गंधर्वाप्सर
सस्तथा॥ लिंगमेवार्चयंति स्म यत्तदूर्ध्वं समास्थितं॥ पूज्यमाने ततस्मिन्मोदते स महेश्वरः
सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तिवत्सलः॥ एष एव श्मशानेषु देवो वसति निर्दहन्॥ यजंते
तं जनास्तत्र वीरस्थाननिषेविणः॥ विषयस्थः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह॥ स च वायुः शरीरे ॥१५५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षु प्राणं प्राण शरीरिणं ॥ तस्य घोराणि रूपाणि दीप्तानि च बहूनि च ॥ लोके यान्यस्य पूज्यंते
विप्रास्तानि विदुर्बुधाः ॥ नामधेयानि वेदेषु बहून्यस्य यथार्थवत् ॥ निरुच्यंते महत्वाच्च विभु
त्वात्कर्मभिस्तथा ॥ वेदे चास्य विदुर्विप्राः शतरुद्रीयमुत्तमं ॥ व्यासादनंतरं यच्चाप्युपस्थानं महात्मनः
प्रसेता सर्वलोकानां विश्वं चाप्युच्यते महत् ॥ ज्येष्ठभूतं वदंत्येनं ब्राह्मणा ऋषयोऽपरे ॥ प्रथमो ह्येष देवानां
मुखादग्निमजीजनत् ॥ ग्रहैर्बहुविधैः प्राणान् संरुद्धानुत्सृजत्यपि ॥ विमुंचति न पुण्यात्मा शरण्यः
शरणागतान् ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान् ॥ स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पु
नः ॥ शक्रादिषु च देवेषु तस्यैश्वर्यमिहोच्यते ॥ स एव व्याहृतो नित्यं त्रैलोक्यस्य शुभाशुभे ॥ ऐश्वर्या
च्चैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ॥ महेश्वरश्च लोकानां महतामीश्वरश्च सः ॥ बहुभिर्विविधै रूपैर्वि
श्वं व्याप्तमिदं जगत् ॥ तस्य देवस्य तद्वक्त्रं समुद्रे वडवामुखं ॥॥ दानधर्मे महेश्वरं महात्म्यं ॥॥ वैशं० ॥॥
३६ इत्युक्तवति वाक्यं तु कृष्णे देवकिनंदने ॥ भीष्मं शांतनवं भूयः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ निर्णयो वा महाबु
द्धे सर्वधर्मविदांवर ॥ प्रत्यक्षमागमो वेति किं तयोः कारणं भवेत् ॥॥ भीष्म उ० ॥ ॥ नास्त्यत्र संशयः क
श्चिदिति मे वर्तते मतिः ॥ शृणु वक्ष्यामि ते प्राज्ञ सम्यक्त्वमनुपृच्छसि ॥ संशयः सुगमस्तत्र दुर्गमस्तस्य
निर्णयः ॥ दृष्टं श्रुतमनंतं हि यत्र संशयदर्शनं ॥ प्रत्यक्षं कारणं दृष्ट्वा हैतुकाः प्राज्ञमानिनः ॥ नास्ती
त्येवं व्यवस्यंति सत्यं संशयमेव च ॥ तदयुक्तं व्यवस्यंति बालाः पंडितमानिनः ॥ अथ चेन्मन्यसे चैकं
कारणं किं न वेदिति ॥ शक्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनातंद्रितेन च ॥ प्राणयात्रामनेकां च कल्पमा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेन भारत ॥ तत्परे नैव नान्येन शक्यं ह्येतस्य दर्शनं ॥ हेतूनामंतमासाद्य विपुलं ज्ञानमुत्तमं
ज्योतिः सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ॥ तत्त्वेन गमनं राजन् हेतुतो गमनं तथा ॥ अग्राह्यम
निवद्धं वचावासं परिवर्जयेत् ॥ ॥ युधिष्ठिर० ॥ प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धिर्लोकाश्चागमपूर्वकाः ॥
शिष्टाचारो बहुविधस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ॥ भीष्म० ॥ ॥ धर्मस्य क्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरा
त्मभिः ॥ संस्था यत्नैरपि कृता कालेन प्रतिपद्यते ॥ अधर्मो धर्मरूपेण तृणैः कूप इवावृतः ॥ तत
स्तैर्भिद्यते वृत्तं शृणु चैव युधिष्ठिर ॥ अवृत्त्या ये तु भिंदंति श्रुतित्यागपरायणाः ॥ धर्मविद्वेषिणो मं
दा इत्युक्तस्तेषु संशयः ॥ अतृप्यंतस्तु साधूनां य एवागमबुद्धयः ॥ परमित्येव संतुष्टास्तानु
पास्स्व च पृच्छ च ॥ कामार्थौ पृष्ठतः कृत्वा लोभमोहानुसारिणौ ॥ धर्म इत्येव संबुद्धस्तानुपास्स्व पृ
च्छ च ॥ न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञाः स्वाध्यायकर्म च ॥ आचारः कारणं चैव धर्मश्चैकस्त्रयं पुनः
॥ ॥ युधिष्ठिर० ॥ ॥ पुनरेवेह मे बुद्धिः संशयो परिमुह्यति ॥ अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः
वेदः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणं तत्त्रयं यदि ॥ पृथक्त्वं लभ्यते चैषां धर्मश्चैकस्त्रयं कथं ॥ भीष्म० ॥
धर्मस्य क्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ॥ यद्येवं मन्यसे राजं स्त्रिधा कर्म विचारणा ॥
एक एवेति जानीहि त्रिधा यस्य धर्मस्य धारणं ॥ पृथक्त्वं च न मे बुद्धिस्त्रयाणामपि वै तथा ॥ उक्तो
मार्गस्त्रयाणां च तत्तथैव समाचर ॥ जिज्ञासा तु न कर्तव्या धर्मस्य तु नंतर्केण तु ॥ सदैव भर
तश्रेष्ठ मा भूत्ते दत्र संशयः ॥ अंधो जडइवाशंकी यद्ब्रवीमि तदाचर ॥ अहिंसा सत्यमक्रो ॥१९९॥

परि २

ध्योदानमेतच्चतुष्टयं ॥ अजातशत्रो सेव स्वधर्म एष सनातनः ॥ ब्राह्मणे पुत्र वृत्तिर्या पित्र्ये
चेतामहोचिता ॥ तामन्वेहि महाबाहो स्वर्गस्यैते हि देशकाः ॥ प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्यादबु
द्धो जनः ॥ न स प्रमाणतामर्हे द्विवादजननो हि सः ॥ ब्राह्मणानेव सेवस्व सत्कृत्य बहुमन्य च
एतेष्वेव त्विमे लोकाः कृत्स्ना इति निबोध तान् ॥ युधिष्ठिर० ॥ ये च धर्ममसूयंते ये चैनं पर्युपा
सते ॥ ब्रवीतु मे भवानेतत् क्व ते गच्छंति तादृशाः ॥ भीष्म० ॥ रजसा तमसा चैव समवस्तीर्ण
चेतसः ॥ नरकं प्रतिपद्यंते धर्मविद्वेषिणो जनाः ॥ ये तु धर्मं महाराज सततं पर्युपासते ॥ सत्या
र्जवपराः संतस्ते वै स्वर्गभुजो नराः ॥ धर्म एव गतिस्तेषामाचार्योपासनाद्भवेत् ॥ देवलोकं प्रप
द्यंते य धर्मं पर्युपासते ॥ मनुष्या यदि वा देवाः शरीरमुपलाप्य वै ॥ धर्मिणः सुखमेधंते लोभद्वेषवि
वर्जिताः ॥ प्रथमं ब्राह्मणः पुत्रं धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ धर्मिणः पर्युपासंते फलं पक्वमिवाशया ॥
॥ युधिष्ठिर ॥ असतां कीदृशं रूपं साधवः किं च कुर्वते ॥ ब्रवीतु मे भवानेतत् संतोऽसंतश्च कीदृशाः ॥
॥ भीष्म उ ॥ दुराचाराश्च दुर्धर्षा दुर्मुखाश्चाप्यसाधवः ॥ साधवः शीलसंपन्नाः शिष्टाचारस्य ल
क्षणं ॥ राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च धर्मिणः ॥ नोपसेवंति राजेंद्र सर्गं मूत्रपुरीषयोः ॥ पंचा
नां महानंदं बालशेषमश्नंति साधवः ॥ न जल्पंति च भुंजाना न निद्रांत्यार्द्रपाणयः ॥ चित्रभानुमन
ड्वाहं देवं गोष्ठं चतुष्पथं ॥ ब्राह्मणं धार्मिकं चैकं ये कुर्वंति प्रदक्षिणं ॥ वृद्धानां भारतप्तानां स्त्रीणां चक्रधर
स्य च ॥ ब्राह्मणानां गवां राज्ञां पंथानं ददते च ये ॥ अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ॥ सा
मान्यं भोजनं कुर्यात्स्वयं नाथाशनं व्रजेत् ॥ न सत्यार्जवधर्मस्य तुल्यमन्यत्र विद्यते ॥ तथा शरण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कामानां गोष्ठास्याम्स्वागतप्रदः॥ सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितं॥ नांतरा भोजनं दृ
ष्टमुपवासविधिर्हि सः॥ होमकाले यथा वह्निः कालमेव प्रतीक्षते॥ ऋतुकाले यथा नारी ऋतुमेव प्रती
क्षते॥ नान्यदा गच्छते यस्तु ब्रह्मचर्यं तु तत्स्मृतं॥ अमृतं ब्राह्मणा गाव इत्येतत्त्रयमेकतः॥ त
स्माद्गोब्राह्मणं नित्यमर्चयेत यथाविधि॥ पशूनां संस्कृतं मांसमुपभुंजन्न दुष्यति॥ दृष्टमांसं दृ
ष्टामांसं पुत्रमांसं च तत्समं॥ स्वदेशे परदेशे वा अतिथिं नोपवासयेत्॥ कर्म वै सफलं कृत्वा गुरूणां
प्रतिपादयेत्॥ गुरुभ्यस्त्वासनं देयमभिवाद्याभिपूज्य च॥ गुरुमभ्यर्च्य वर्धंति आयुषा वपुषा श्रि
या॥ दृष्ट्वान्नाभिभवेज्जातु न चैनान्प्रवदेदपि॥ नासीनः स्यात्स्थिते त्वेवमायुरस्य न रिष्यते॥ न नग्ना
मीक्ष्यते नारीं न विद्वान्पुरुषानपि॥ मैथुनं सततं गुह्यमाहारं च समाचरेत्॥ तीर्थानां गुरवस्तीर्थं शु
चीनां हृदयं शुचि॥ दर्शनानां परं ज्ञानं संतोषः परमं सुखं॥ सायं प्रातश्च वृद्धानां शृणुयात्पुष्कला
गिरः॥ श्रुतमाप्नोति हि नरः सततं वृद्धसेवया॥ स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्॥ य
च्छेद्वाग्मनसी नित्यमिंद्रियाणि तथैव च॥ संस्कृतं पायसं नित्यं यवागूं कृसरं हविः॥ नान्नेषु पायसं
नित्यं यथान्नं कृसरं तथा॥ अष्टकापितृदेवत्या गृह्याणामभिपूजनं॥ स्मश्रुकर्मणि मंगल्यं सुता
नामभिनंदनं॥ व्याधितानां सर्वेषामायुषः प्रतिनंदनं॥ न जातु त्वमिति ब्रूयादापन्नोपि महत्तरं॥ त्वंका
रो वा वधो वेति विद्वत्सु न विशिष्यते॥ अवराणां समानानां शिष्याणां च समाचरेत्॥ पापमाचक्ष
ते नित्यं हृदयं पापकर्मिणः॥ ज्ञानपूर्वं विनिघ्नंति गूहमाना महाजने॥ ज्ञानपूर्वं कृतं कर्म छादयंते ह्य
साधवः॥ न मां मनुष्याः पश्यंति न मां पश्यंति देवताः॥ पापेनाभिहितः पापः पापमेवाभिजायते॥ यथा
वार्धुषिको वृद्धिं देहभेदे प्रतीक्षते॥ धर्मेणापिहितं पापं धर्ममेवाभिवर्द्धयेत्॥ यथा लवणमंभोभि ॥१९७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राज्ञुतं प्रविलीयते ॥ प्रायश्चित्तहतं पापं तथा सद्यः प्रणश्यति ॥ तस्मात्पापं न गूहेत गूहमानं वि
वर्द्धते ॥ कृत्वा तु साधु ष्वाख्येयं ते तत्पत्र काम ये प्सुत ॥ आशया संचितं द्रव्यं यत्कालेनोपभुज्यते ॥
अन्येनैव तत्प्रपद्यंते वियोगेन्य स्य देहिनः ॥ मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ तस्मात्सर्वाणि
भूतानि धर्ममेव समासते ॥ एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् ॥ धर्मवाणिजका ह्येते ये धर्ममुपभुं
जते ॥ अर्चेद्देवानदंभेन सेवेतामायया गुरून् ॥ निधिं निदध्यात्पारत्र्यं यात्रार्थं दानतोद्धितां दान० ॥
॥ सुभाषित० ॥ नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुबलवानपि ॥ भागधेयान्वितस्त्वर्थान् कृशो बालश्च
विंदति ॥ नालाभकाले लभते प्रयत्नेपि कृते सति ॥ लाभकाले प्रयत्नेन लभते विपुलं धनं ॥ कृतयत्
नाफला चैव दृश्यंते रात्रयो नराः ॥ अयत्नेनैव [illegible] मानाश्च दृश्यंते बहवो जनाः ॥ यदि यत्नो भ
वेन्मर्त्यः स सर्वं फलमाप्नुयात् ॥ नालभ्यं चोपलभ्यते नृणां भरतसत्तम ॥ प्रयत्नं कृतवंतोपि दृश्यं
ते ह्यफला नराः ॥ ~~अधीत नीतिशास्त्राणि नीतियुक्तो~~ मार्गन्नेय रातेरर्थान मार्गश्चापरः सुखी ॥ अका
र्यमसत्कृत्कला दृश्यंते ह्यधना नराः ॥ धनयुक्ताः स्वकर्मस्था दृश्यंते चापरे जनाः ॥ अधीत्य नीति
शास्त्राणि नीतियुक्तो न दृश्यते ॥ अनभिज्ञश्च सा विव्यं गमितः केन हेतुना ॥ विद्यायुक्तो ह्यविद्य
श्च धनवान्दुर्गतस्तथा ॥ यदि विद्यामुपाश्रुत्य नरः सुखमवाप्नुयात् ॥ न विद्वान् विद्यया हीनं वृत्त्य
र्थमुपसंश्रयेत् ॥ यथा पिपासां जयति पुरुषः प्राप्य वै जलं ॥ दृष्टांतो वि??पापेवं न विद्यां प्रजहेन्न
रः ॥ नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ॥ तृणाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ दान० ॥
॥ १९८ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ इह यत्नसमारंभाद्यदि नासाधयेद्धनं ॥ उग्रं तपः समारोहेन्न ह्यनुप्तं प्ररोहति
दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ॥ अहिंसया च दीर्घायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ तस्मा
द्धान्न याचेत पूजयेद्धार्मिकानपि ॥ स्वभाषी प्रियकृच्छांतः सर्वसत्वाविहिंसकः ॥ यदा प्रमाण
प्रभवः स्वभावश्च सुखासुखे ॥ दंशकीटपिपीलानां स्थिरो भव युधिष्ठिर ॥ दानधर्मे उत्तमानुशासने ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ कार्यते यच्च क्रियते यच्चासच्च कृतं ततः ॥ तत्राश्वसीत सत्कृत्वा असत्कृत्वा न वि
श्वसेत् ॥ काल एवात्र कालेन निग्रहानुग्रहौ दधत् ॥ बुद्धिमाविश्य भूतानां धर्माधर्मे प्रवर्त्तते ॥
यदास्य भवेद्बुद्धिर्धर्म्यार्थस्य प्रदर्शनात् ॥ तदाश्वसीत धर्मात्मा दृढबुद्धिर्न विश्वसेत् ॥ एता
वन्मात्रमेतद्धि भूतानां प्राज्ञलक्षणं ॥ कालयुक्तोप्युभयविच्छेषं युक्तः समाचरेत् ॥ यथा ह्यु
पस्थितैश्वर्याः पूजायंते नराजसाः ॥ एवमेवात्मनात्मानं पूजयंतीह धार्मिकाः ॥ न ह्यधर्मभया
द्धर्मं दद्यात्कालः कथंचन ॥ तस्माद्विशुद्धमात्मानं जानीयाद्धर्मचारिणं ॥ स्प्रष्टुमप्यसमर्थो पिज्वलं स्म
तमिव पावकं ॥ अधर्मः संततो धर्मः कालेन परिरक्षति ॥ कार्यावेतौ हि धर्मेण धर्मो हि विजयावहः ॥
त्रयाणामपि लोकानामालोककरणं भवेत् ॥ न तु कश्चिन्नयेत्प्राज्ञो गृहीत्वैव करेण नरं ॥ उच्यमानस्तु
धर्मेण धर्मलोकभयच्छले ॥ शूद्रोहं नाधिकारो मे चातुराश्रम्यसेवने ॥ इति विज्ञानमपरे नात्मन्युपद
धस्तुत ॥ विशेषेण च वक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यस्य लिंगतः ॥ पंचभूतशरीराणां सर्वेषां सदृशात्मनां ॥ लोकध
र्मे च धर्मे च विशेषकरणं कृतं ॥ यत्रैकत्वं पुनर्याति प्राणेन सत्तु विस्तरः ॥ अध्रुवो हि कथं लोकः स्मृ
तो धर्मः कथं ध्रुवः ॥ यत्र कालो ध्रुवस्तात तत्र धर्मः सनातनः ॥ सर्वेषां तुल्यदेहानां सर्वेषां सदृशात्म ॥ १९८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नां ॥ कालो धर्मेण संयुक्तः शेष एव स्वसंग्रहः ॥ एवं सति न दोषोऽस्ति भूतानां धर्मसेवने ॥ तिर्यग्यो
नावपि सतां लोक एव मतो गुरुः ॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे ॥ ॥ वैशं० ॥ ॥ शरतल्पगतं भीष्मं पांडवो
थ कुरूद्वहः ॥ युधिष्ठिरो हितं प्रेप्सुरपृच्छत्कल्मषापहं ॥ ॥ युधिष्ठिर० ॥ ॥ किं श्रेयः पुरुषस्येह किं कु
र्वन्सुखमेधते ॥ विपाप्मा स भवेत्केन किं वा कल्मषनाशनं ॥ ॥ वैशं० ॥ ॥ तस्मै शुश्रूषमाणाय भूयः
शांतनवस्तदा ॥ दैवं वंशं यथान्यायमाचष्ट पुरुषर्षभ ॥ ॥ भीष्म० ॥ ॥ अयं दैवतवंशो वै ऋषिवंशसम
न्वितः ॥ द्विसंध्यं पठितः पुत्र कल्मषापहरः परः ॥ यदह्ना कुरुते पापमिंद्रियैः पुरुषश्चरन् ॥ बुद्धिपूर्वम
बुद्धिर्वा रात्रौ यच्चापि संध्ययोः ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यः कीर्तयन्वै शुचिः सदा ॥ नांधो न बधिरः कालं
कुरुते स्वस्तिमान्सदा ॥ तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च नरकं संकराणि च ॥ न च दुःखभयं तस्य मरणे न स
मुह्यति ॥ देवासुरगुरुर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ अचिंत्योथाप्यनिर्देश्यः सर्वप्राणो ह्ययोनिजः ॥ पिता
महो जगन्नाथः सावित्री ब्रह्मणः सती ॥ वेदभूरथ कर्त्ता च विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ उमापतिर्विरूपाक्षः
स्कंदः सेनापतिस्तथा ॥ विशाखो हुतभुग्वायुश्चंद्रादित्यौ प्रभाकरौ ॥ शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्ण
या सह ॥ वरुणः सह गौर्या च सह ऋद्ध्या धनेश्वरः ॥ सौम्या गौः सुरभिर्देवी विश्रवाश्च महानृषिः ॥ संक
ल्पः सागरो गंगा स्रवंत्योथ मरुद्गणाः ॥ वालखिल्यास्तपःसिद्धाः कृष्णद्वैपायनस्तथा ॥ नारदः पर्वत
श्चैव विश्वावसुर्हहाहुहू ॥ तुंबुरुश्चित्रसेनश्च देवदूतश्च विश्रुतः ॥ देवकन्या महाभागा दिव्याश्चा
प्सरसां गणाः ॥ उर्वशी मेनका रंभा मिश्रकेशी रलंबुषा ॥ विश्वाची च घृताची च पंचचूडा तिलोत्तमा
आदित्या वसवो रुद्राः साश्विनः पितरोपि च ॥ धर्मः श्रुतं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ॥ शर्वर्योदिव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥ सा चैव मारिचः कश्यपस्तथा ॥ शुक्रो बृहस्पतिर्भौमो बुधो राहुः शनैश्चरः ॥ नक्षत्राण्यृतु
॥१९९॥ वश्चैव मासाः पक्षाः सवत्सराः ॥ वैनतेयाः समुद्राश्च कद्रुजाः पन्नगास्तथा ॥ शतद्रुश्च वि
पाशा च चंद्रभागा सरस्वती ॥ सिंधुश्च देविका चैव प्रभासं पुष्कराणि च ॥ गंगा महानदी वेण्णा
कावेरी नर्मदा तथा ॥ ~~गोदावरी वेण्णा [illegible]~~ कुलंपुना विशल्या च करतोया बुवाहिनी ॥ सर
यूगंडकी चैव लोहित्यश्च महानदः ॥ ताम्रारुणा चित्रवती पर्णाशा गोमती तथा ॥ गोदावरी च वेण्णा च कृ
ष्णवेण्णा तथाद्रिमा ॥ दृषद्वती च कावेरी च क्षुर्मंदाकिनी तथा ॥ प्रयागं च प्रभासं च पुण्यं नैमिषमेव
च ॥ तच्च विश्वेश्वरस्थानं यत्र तद्विमलं सरः ॥ पुण्यतीर्थश्च कलिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्त्तितं ॥ सिंधूत्तमं
तपोदानं जंबूमार्गमथापि च ॥ हिरण्वती वितस्ता च तथा प्लक्षवती नदी ॥ वेदस्मृतिर्वेदवती मल
वा घारमनयेपि ॥ भूमिभागास्तथा पुण्या गंगाद्वारमथापि च ॥ ऋषिकुल्यास्तथा मेध्या नद्यः सिंधु
वहास्तथा ॥ चर्मण्वती नदी पुण्या कौशिकी यमुना तथा ॥ नदी भीमरथी चैव बाहुदा च महानदी
माहेंद्रवाणी त्रिदिवा नीलिका च सरस्वती ॥ नंदा चापरनंदा च तथा तीर्थमहाह्रदः ॥ गया च फल्गु
तीर्थं च धर्मारण्यं सुरैर्वृतं ॥ तथा देवनदी पुण्या सरश्च ब्रह्मनिर्मितं ॥ पुण्यं त्रिलोकविख्यातं सर्वपा
पहरं शिवं ॥ हिमवान्पर्वतश्चैव दिव्यौषधिसमन्वितः ॥ श्रृंगवान्मंदरो नीलो निषधो दर्दुरस्तथा ॥
चित्रकूटोंजनाभश्च पर्वतो गंधमादनः ॥ पुण्यसोमगिरिश्चैव तथैवान्ये महीधराः ॥ दिशाश्च विदिशा
श्चैव क्षितिः सर्वे महीधराः ॥ विश्वेदेवा नभश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ पांतु वः सततं देवाः कीर्त्तिताः ॥१९९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कीर्त्तिता मया ॥ कीर्त्यमानो नरो ह्येतान्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ स्तुवंश्च प्रतिनंदंश्च मुच्यते सर्वतो
भयात् ॥ सर्वसंकरपापेभ्यो देवतास्तवनंदकः ॥ देवतानंतरं विप्रांस्तपःसिद्धांस्तपोधिकान् ॥ की
र्त्तितान्कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रमोचनं ॥ यवक्रीतोथ रैभ्यश्च कक्षीवानौशिजस्तथा ॥ भृग्वंगि
रास्तथा कण्वो मेधातिथिरथः प्रभुः ॥ बर्ही च गुणसंपन्नः प्राचीं दिशमुपाश्रिताः ॥ भद्रां दिशं म
हाभागा उन्मुचुः प्रमुचुस्तथा ॥ मुमुचुश्च महाभागः स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ॥ मित्रावरुण
योः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ॥ दृढायुश्चोर्ध्ववाहुश्च विश्रुतावृषिसंमतौ ॥ पश्चिमां दिशमा
श्रित्य य एधंते निबोध तान् ॥ उषंगुः सहसोदर्यैः परिव्याधश्च वीर्यवान् ॥ ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव
गौतमः कश्यपस्तथा ॥ एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महान्टषिः ॥ अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा तथा सार
स्वतः प्रभुः ॥ उत्तरां दिशमाश्रित्य य एधंते निबोध तान् ॥ अत्रिर्वसिष्ठः शक्तिश्च पाराशर्यश्च वी
र्यवान् ॥ विश्वामित्रो भरद्वाजो जमदग्निस्तथैव च ॥ ऋचीकपुत्रो रामश्च ऋषिरौद्दालकिस्तथा ॥ श्वे
तकेतुः कोहलश्च विपुलो देवलस्तथा ॥ देवशर्मा च धौम्यश्च हस्तिकाश्यप एव च ॥ लोमशो नाचि
केतश्च लोमहर्षण एव च ॥ ऋषिरुग्रश्रवाश्चैव भार्गवश्च्यवनस्तथा ॥ एष वै समवायस्ते ऋषिदेवस
मन्वितः ॥ आद्याः प्रकीर्त्तिता राजन्सर्वपापप्रमोचनः ॥ नृगो ययातिर्नहुषो यदुः पूरुश्च वीर्यवान् ॥ धुंधु
मारो दिलीपश्च सगरश्च प्रतापवान् ॥ कृशाश्वो यौवनाश्वश्च चित्राश्वः सत्यवांस्तथा ॥ दुःषंतो भ
रतश्चैव चक्रवर्ती महायशाः ॥ यवनो जनकश्चैव तथा दृष्टरथो नृपः ॥ रघुर्नरवरश्चैव तथा
दशरथो नृपः ॥ रामो राक्षसहा वीरः शशबिंदुर्भगीरथः ॥ हरिश्चंद्रो मरुत्तश्च तथा दृढरथो नृपः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

||दान०||
||२००||

महोदरो ह्यलर्कश्च ऐलश्चैव नराधिपः॥ करंधमो नरश्रेष्ठः कध्मोरश्च नराधिपः॥ दक्षोंबरीषः
कुकुरो रैवतश्च महायशाः॥ कुरुः संवरणश्चैव मांधाता सत्यविक्रमः॥ मुचुकुंदश्च राजर्षिर्ज्ञ
जह्नुर्जाह्नविसेवितः॥ आदिराजः पृथुर्वैन्यो मित्रभानुः प्रियंकरः॥ त्रसदस्युस्तथा राजा श्वेतो रा
जर्षिसत्तमः॥ महाभिषश्च विख्यातो निमी राजा तथाष्टकः॥ आयुः क्षुपश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च न
राधिपः॥ प्रतर्दनो दिवोदासः सुदासः कोशलेश्वरः॥ ऐलो नलश्च राजर्षिर्मनुश्चैव प्रजापतिः॥ हवि
ध्रश्च वृषभश्च प्रतीपः शांतनुस्तथा॥ अजः प्राचीनबर्हिश्च तथेक्ष्वाकुर्महायशाः॥ अनरण्यो नरपति
र्जानुर्जंघस्तथैवच॥ कक्षसेनश्च राजर्षिर्ये चान्ये चानुकीर्तिताः॥ कल्यमुत्थाय यो नित्यं संध्ये द्वे स्त
मयोदये॥ पठेच्छुचिरनावृत्तिः स धर्मफलभाग्भवेत्॥ देवा देवर्षयश्चैव स्तुता राजर्षयस्तथा॥
पुष्टिमायुर्यशः स्वर्गं विधास्यंति ममेश्वराः॥ मा विघ्नं मा च मे पापं मा च मे परिपंथिनः॥ ध्रुवो जयो मे
नित्यं स्यात्परत्र च शुभा गतिः॥॥ इत्यानुशासने दानधर्मे वंशानुकीर्तनं॥॥ जनमेजय उ०॥॥
शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे॥ शयाने वीरशयने पांडवैः समुपस्थिते॥ युधिष्ठिरो महा
प्राज्ञो मम पूर्वपितामहः॥ धर्माणामागमं श्रुत्वा विदित्वा धर्मसंशयान्॥ दानानां च विधिं श्रुत्वा छिन्न
धर्मार्थसंशयः॥ यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे शंसितुमर्हसि॥॥ वैशं०॥॥ अभून्मुहूर्त्तं स्तिमितं सर्वत
द्राजमंडलं॥ तूष्णींभूते ततस्तस्मिन्पटे चित्रमिवार्पितं॥ मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः॥ नृ
पं शयानं गांगेयमिदमाह वचस्तदा॥ राजन्प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः॥ सहितो भ्रातृभिः
सर्वैः पार्थिवैश्चानुयायिभिः॥ उपास्ते त्वां नरव्याघ्रः सह कृष्णेन धीमता॥ तमिमं पुरयानाय समम ||२००||

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नुज्ञातुमर्हसि ॥ एवमुक्ते भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः ॥ युधिष्ठिरं सहामात्यमनुजज्ञे नदीसुतः ॥
उवाच चैनं मधुरं नृपं शांतनवो नृपः ॥ प्रविशस्व पुरीं राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ यजस्व विविधैर्यज्ञै
र्बह्वन्नैः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ययातिरिव राजेंद्र श्रद्धादमपुरःसरः ॥ क्षत्रधर्मरतः पार्थ पितॄन्देवांश्च
तर्पय ॥ श्रेयसा योक्ष्यसे चैव व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ रंजयस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिसांत्वय ॥ सुहृदः
फलसत्कारैरर्चयस्व यथार्हतः ॥ अनु त्वां तात जीवंतु मित्राणि सुहृदस्तथा ॥ चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं
फलवंतमिव द्विजाः ॥ आगंतव्यं च भवता समये मम पार्थिव ॥ विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ त
थेत्युक्त्वा च कौंतेयः सोभिवाद्य पितामहं ॥ प्रययौ सपरीवारो नगरं नागसाह्वयं ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृ
त्य गांधारीं च पतिव्रतां ॥ सह तैर्ऋषिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः केशवेन च ॥ पौरजानपदैश्चैव मंत्रिवृद्धैश्च पा
र्थिवः ॥ प्रविवेश कुरुश्रेष्ठः पुरं वारणसाह्वयं ॥ ॥ इति दानधर्मे उत्तमानुशासने ॥ ॥ वैशंपायन उ ॥ ॥
ततः कुंतीसुतो राजा पौरजानपदं जनं ॥ पूजयित्वा यथान्यायं मनुजज्ञे गृहान्प्रति ॥ सांत्वयामास नारी
श्च हतवीरा हतेश्वराः ॥ विपुलैरर्थदानैः स तदा पांडुसुतो नृप ॥ सोभिषिक्तो महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं यु
धिष्ठिरः ॥ अवस्थाप्य नरश्रेष्ठः सर्वाः सुप्रकृतीः स्वतः ॥ द्विजेभ्यो गुणमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च सर्वशः
प्रतिगृह्याशिषो मुख्यास्तथा धर्मभृतां वरः ॥ उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्पंचाशन्नगरोत्तमे ॥ समयं कौरवा
ग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥ स निर्ययौ गजपुरात्‌ याजकैः परिवारितः ॥ दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्त
रायणं ॥ घृतं माल्यं च गंधांश्च क्षौमाणि च युधिष्ठिरः ॥ चंदनागुरुमुख्यानि तथा कालीयकान्यपि ॥
प्रस्थाप्य पूर्वं कौंतेयो भीष्मसंस्कारणाय वै ॥ माल्यानि च वराहाणि रत्नानि विविधानि च ॥ धृतराष्ट्रं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुरस्कृत्य गांधारीं च यशस्विनीं॥ मातरं च पृथां धीमान्भ्रातृंश्च पुरुषर्षभान्॥ जनार्दनेनानुगतो
विदुरेण च धीमता॥ युयुत्सुना च कौरव्यो युयुधानेन वा विभो॥ महता राजभोगेन परिबर्हेण संवृतः
स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुव्रजन्॥ निश्चक्राम पुरात्तस्माद्यथा देवपतिस्तथा॥ आस
साद कुरुक्षेत्रे ततः शांतनवं नृपं॥ उपास्यमानं व्यासेन पाराशर्येण धीमता॥ नारदेन च राजर्षे देवले
नासितेन च॥ हतशिष्टैर्नृपैश्चान्यैर्नानादेशसमागतैः॥ रक्षिभिश्च महात्मानं रक्ष्यमाणं समं
ततः॥ शयानं वीरशयने ददर्श नृपतिस्ततः॥ ततो रथादवातीर्य भ्रातृभिः सह धर्मराट्॥ अभिवाद्याथ कौं
तेयः पितामहमरिंदमं॥ द्वैपायनादीन्विप्रांश्च तैश्च प्रत्यभिनंदितः॥ ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च भ्रातृभिः
सह धर्मजः॥ आसाद्य शरतल्पस्थमृषिभिः परिवारितं॥ अभिवाद्याथ कौंतेयः पितामहमरिंद
मं॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ धर्मराजो युधिष्ठिरः॥ भ्रातृभिः सह कौरव्य शयानं निम्नगासुतं॥ युधिष्ठिरो
हं नृपते नमस्ते जाह्नवीसुत॥ शृणोषि चेन्महाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते॥ प्राप्तोस्मि समये राजन्न
ग्नीनादाय ते विभो॥ आचार्या ब्राह्मणाश्चैव ऋत्विजो भ्रातरश्च मे॥ पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो
जनेश्वरः॥ उपस्थितः सहामात्यो वासुदेवश्च वीर्यवान्॥ हतशिष्टाश्च राजानः सर्वे च कुरुजांग
लाः॥ तान्पश्य नरशार्दूल समुन्मीलय लोचने॥ यच्चेह किंचित्कर्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया॥ यथो
क्तं भवता काले सर्वमेव च तत्कृतं॥ एवमुक्तस्तु गांगेयः कुंतीपुत्रेण धीमता॥ ददर्श भरतान्स
र्वान्स्थितान्संपरिवार्य ह॥ ततश्चलवलीभीष्मः प्रगृह्य विपुलं भुजं॥ उद्यन्मेघस्वरो वाग्मी काले
वचनमब्रवीत्॥ दिष्ट्या प्राप्तोसि कौंतेय सहामात्यो युधिष्ठिर॥ परिवृत्तो हि भगवान्सहस्रांशुर्दिवा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रु ८

कर:॥ अष्टपंचाशतं रात्र्यः शयानस्याद्य मेनघ॥ शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षशतं तथा॥ मा
कौ३ घोयं समनुप्राप्तो मासः सौम्यो युधिष्ठिर॥ त्रिभागशेषः पक्षोयं शुक्लो भवितुमर्हति॥ ए
वमुक्त्वा तु गांगेयो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं॥ धृतराष्ट्रमथाप्रिय काले वचनमब्रवीत्॥ राजन्विदित
धर्मोसि सुनिर्णीतार्थसंशयः॥ बहुश्रुता हि ते विप्रा बहवः पर्युपासिताः॥ वेदशास्त्राणि सर्वाणि धर्मा
श्च मनुजेश्वर॥ वेदाश्च चतुरः सर्वानिखिलेनावबुध्यसे॥ न शोचितव्यं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा
॥ श्रुतं देवरहस्यं ते कृष्णद्वैपायनादपि॥ यथा पंडोः सुता राजन् तथैव तव धर्मतः॥ तान्पालय स्थितो
धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतान्॥ धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदेशे स्थास्यते तव॥ आनृशंस्यपरं ह्येनं जाना
मि गुरुवत्सलं॥ तव पुत्रा दुरात्मानः क्रोधलोभपरायणाः॥ ईर्ष्याभिभूता दुर्वृत्तास्तान्न शोचि
तुमर्हसि॥॥ वैशंपायन॥॥ एतावदुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रं मनीषिणं॥ वासुदेवं महाबाहुमभ्यभा
षत कौरवः॥॥ भीष्म उ०॥॥ भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत॥ त्रिविक्रम नमस्तेस्तु शंख
चक्रगदाधर॥ वासुदेवो हिरण्यात्मा पुरुषः सविता विराट्॥ जीवभूतोनुरूपस्त्वं परमात्मा सना
तनः॥ त्वङ्कृत्स्नज्जतमा॥ नाः सदारश्चापरिग्रहः॥ नापस्त्वं पुंडरीकाक्ष पुरुषोत्तम नित्यशः॥
अनुजानीहि मां कृष्ण वैकुंठ पुरुषोत्तम॥ रक्ष्याश्च ते पांडवेया भवान्येषां परायणं॥ उक्तवा
नस्मि दुर्बुद्धिं मंदं दुर्योधनं तदा॥ यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः॥ वासुदेवेनती

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्थेन पुत्र संश्राम्य पांडवैः॥ संधानस्य परः कालस्त्वेति च पुनः पुनः॥ न च मे तद्व
चो मूढः कृतवान्स सुमंदधीः॥ घातयित्वेह पृथिवीं ततः स निधनं गतः॥ त्वां तु जाना
म्यहं वीरं पुराणमृषिसत्तमं॥ नरेण सहितं वीरं बदर्यां सुचिरोषितं॥ तथा मे नारदः प्राह
व्यासश्च सुमहातपाः॥ नरनारायणावेतौ संभूतौ मनुजेष्विति॥ स मां त्वमनुजानीहि
कृष्ण मोक्ष्ये कलेवरं॥ त्वयाहं समनुज्ञातो गच्छेयं परमां गतिं॥ ॥ वासुदेव उ० ॥ अनुजाना
मि भीष्म त्वां वसूनाप्नुहि पार्थिव॥ न तेऽस्ति वृजिनं किंचिदिह लोके महाद्युते॥ पितृभक्तो
ऽसि राजर्षे मार्कंडेय इवापरः॥ तेन मृत्युस्तव वशे स्थितो भृत्य इवानतः॥ ॥ वैशंपायन ॥
एवमुक्तस्तु गांगेयः पांडवानिदमब्रवीत्॥ धृतराष्ट्रमुखांश्चापि सर्वांश्च सुहृदस्तथा॥
प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छामि तन्मानुज्ञातुमर्हथ॥ सत्येषु यतितव्यं वः सत्यं हि परमं बलं॥ आनृ
शंस्यपरैर्भाव्यं सदैव नियतात्मभिः॥ ब्रह्मण्यैर्धर्मशीलैश्च तपोनित्यैश्च भारत॥ इत्युक्त्वा
सुहृदः सर्वान्संपरिष्वज्य चैव ह॥ धनं बहुविधं राज्ञां दत्तानीतिं द्विजातिषु॥ पुनरेवाब्रवीद्धी
मान्युधिष्ठिरमिदं वचः॥ ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं प्राज्ञाश्चैव विशेषतः॥ आचार्या ऋत्विजश्चै
व पूजनीया जनाधिप॥ ॥ इत्यानुशासने दानधर्मे ठत्तमानुशासने॥ ॥ वैशंपाय० ॥ ॥ ॥२०२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमुक्त्वा कुरुश्रेष्ठान्भीष्मः शांतनवस्तदा ।। तूष्णीं बभूव कौरव्यः समुहूर्त्तमरिंदम ।।
धारयामास चात्मानं धारणासु यथाक्रमं ।। तस्योर्द्ध्वमगमन्प्राणाः सन्निरुद्धा महात्मनः ।।
इदमाश्चर्यमासीच्च मध्ये तेषां महात्मनां ।। सहितैर्मुनिभिः सर्वैस्तदा व्यासादिभिः प्रभो ।। य
द्यन्मुंचति गात्रं हि स शांतनुसुतस्तदा ।। तत्तद्विशल्यं भवति योगयुक्तस्य तस्य वै ।। क्षणेन
प्रेक्षतां तेषां विशल्यः सोभवत्तदा ।। तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे वासुदेवपुरोगमाः ।। सहैतैर्मु
निभिः सर्वैस्तथा व्यासादिभिर्नृप ।। सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु च ।। जगाम भित्वा
मूर्द्धानं दिवमभ्युत्पपात च ।। देवदुंदुभिनादश्च पुष्पवर्षैः सहाभवत् ।। सिद्धा महर्षयश्चैव सा
धुसाध्विति हर्षिताः ।। महोल्केव च भीमस्य मूर्द्धदेशाज्जनाधिप ।। निःसृत्याकाशमाविश्य क्षणे
नांतरधीयत ।। एवं स राजशार्दूल नृपः शांतनवस्तदा ।। समयुज्यत कालेन भरतानां कुलोद्वहः ।।
ततस्त्वादाय दारूणि गंधांश्च विविधान्बहून् ।। चितां चक्रुर्महात्मानः पांडवा विदुरस्तथा ।। युयुत्सु
श्चापि कौरव्यः प्रेक्षकास्त्वितरेभवन् ।। युधिष्ठिरश्च गांगेयं विदुरश्च महामतिः ।। छादयामासतुरुभौ
क्षौमैर्माल्यैश्च कौरवं ।। धारयामास तस्याथ युयुत्सुश्छत्रमुत्तमं ।। चामरव्यजने शुभ्रे भीमसेनार्जु
नावुभौ ।। उष्णीषे परिगृह्णीतां माद्रीपुत्रावुभौ तथा ।। युधिष्ठिरेण सहितो धृतराष्ट्रेण पादतः ।। स्त्रि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥दान०॥ यः कौरवनाथस्य भीष्मं कुरुकुलोद्वहं॥ तालवृंतान्युपादाय पर्यवीजंत सर्वशः॥ ततोस्य विधि
॥२०३॥ वच्चक्रुः पितृमेधं महात्मनः॥ यजनं बहुशश्चाग्नौ जगुः सामानि सामगाः॥ ततश्चंदनकाष्ठैश्च त
थाकालीयकैरपि॥ कालागुरुप्रभृतिभिर्गंधैश्चान्यैस्तथा॥ समवच्छाद्य गांगेयं संप्रज्वाल्य
हुताशनं॥ अपसव्यमकुर्वंत धृतराष्ट्रमुखाश्चितां॥ संस्कृत्य च कुरुश्रेष्टं गांगेयं कुरुसत्त
माः॥ जग्मुर्भागीरथीं पुण्यामृषिजुष्टां कुरूद्वहाः॥ अनुगम्यमाना व्यासेन नारदेनासितेन च
कृष्णेन भरतस्त्रीभिर्ये च पौराः समागताः॥ उदकं चक्रिरे चैव गांगेयस्य महात्मनः॥ विधिवत्क्ष
स० त्रियश्रेष्टाः स च सर्वो जनस्तथा॥ ततो भागीरथी देवी तनयस्योदके कृते॥ उत्थाय सलिलात्तस्माद्रु
दती शोकविह्वला॥ परिदेवयती तत्र कौरवानभ्यभाषत॥ निबोधत यथावृत्तमुच्यमानं मयान
घाः॥ राजवृत्तेन संपन्नः प्रज्ञयाभिजनेन च॥ सत्कर्ता कुरुवृद्धानां पितृभक्तो महाव्रतः॥ जा
मदग्न्येन रामेण यः पुरा न पराजितः॥ दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्यः स हतोद्य शिखंडिना॥ अश्मसार
मयं नूनं हृदयं मम पार्थिवाः॥ अपश्यंत्याः प्रियं पुत्रं यत्र दीर्यति मेद्य वै॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं
काशिपुर्यां स्वयंवरे॥ विजित्यैकरथेनैकं कन्यास्ता यो जहार ह॥ यस्य नास्ति बले तुल्यः पृ
थिव्यामपि कश्चन॥ हतं शिखंडिना श्रुत्वा न विदीर्यते यन्मनः॥ जामदग्न्यः कुरुक्षेत्रे युधि ये
न महात्मना॥ पीडितो नातियत्नेन स हतोद्य शिखंडिना॥ एवंविधं बहु तदा विलपंतीं महानदीं ॥२०३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दानं० ॥ आश्वासयामास तदा गंगां दामोदरो विभुः ॥ समाश्वसिहि मा देवि मा शुचः शुभदर्शने ॥ गतः
॥२०४॥ संपरमं लोकं तव पुत्रो न संशयः ॥ वसुरेष महातेजाः शापदोषेण शोभने ॥ मानुषत्वमनुप्राप्तो
नैनं शोचितुमर्हसि ॥ स एष क्षत्रधर्मेण युध्यमानो रणाजिरे ॥ धनंजयेन निहतो नैष देवि शि
खंडिना ॥ भीष्मं हि कुरुशार्दूलमुद्यतेषुं महारणे ॥ न शक्तः संयुगे हंतुं साक्षादपि शतक्रतुः ॥
स्वच्छंदतस्तव सुतो गतः स्वर्गं शुभानने ॥ न शक्ताः विनिहंतुं हि रणे तं सर्वदेवताः ॥ तस्मान्मा हं
सरिच्छ्रेष्ठे शोचस्व कुरुनंदनं ॥ वसूरेंगतो देवि पुत्रस्ते विज्वरा भव ॥ इत्युक्ता सा तु कृष्णे
न व्यासेन च सरिद्वरा ॥ त्यक्त्वा शोकं महाराज स्वं वार्य्येवततार ह ॥ सत्कृत्य ते तां सरितं
ततः कृष्णमुखा नृप ॥ अनुज्ञातास्तया सर्वे न्यवर्तंत जनाधिपाः ॥ ॥ इति श्रीमहा
भारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आनुशासनिके पर्वणि समाप्तमिदं ॥
सके १६२३ वरिखे वृषानाम संवत्सरे चैत्र सुध १० भानुवासरे ग्रंथ पूर्णमस्तु ॥
हस्ताक्षर पुजाजी दीवाकर ग्रंथं समाप्तः ॥ ॥ अस्यानंतरं आश्वमेधिकपर्व भविष्य
ति ॥ ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं यु
धिष्ठिरः ॥ पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्ततारा कुलेंद्रियः ॥ १ ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीरामार्पणमस्तु ॥

॥२०४॥

॥ दानधर्म्मः॥

[illegible]

इदं पुस्तकं रां कराजीपंतस्य

स्वाक्षरी गुः जयराम भट्ट पुराणी क

१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=10.12.19 12:43
,TRANSFERRED=2019/12/10 at 14:16:55
,PAGES=410
,TYPE=STD
,NAME=S0002319
,Book Name=M-2049-ANUSHASHAN PARV
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF
,FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF
,FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF
,FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF
,FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE410=00000410.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection